ISSN (Print) 2616-678X
ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
PHILOLOGY Series
Серия ФИЛОЛОГИЯ

4(149)/ 2024

1995 жылдан бастап шығады
Founded in 1995
Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2024
Astana, 2024

Бас редакторы: **Жанат Аймұхамбет**
филология ғылымдарының докторы, проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары: **Маншук Ескиндирова**
PhD, доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Айтуғанова Сәулеш	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Әбдуәлиұлы Бекжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Әліпбай Бибол	PhD, оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Аширбаев Самихан	ф.ғ.д., проф., Ә. Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Бейсембаева Жанаргуль	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Балтабаев Хамидулла	ф.ғ.к., проф., Мырза Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан
Бижкенова Айгүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Беженару Людмила	ф.ғ.к., проф., Яссы мемлекеттік университеті, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Әзербайжан ұлттық академиясы, Баку, Әзербайжан
Екижи Метин	доктор, проф., Еге университеті, Измир, Түркия
Ескеева Мағрипа	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жақыпов Жантас	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жан Динжин	PhD, проф., Миньцзу Қытай университеті, Пекин, Қытай
Жарқынбекова Шолпан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жунусова Жаңылдық	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Қамзабекұлы Дихан	ҚР ҰҒА академигі, ф.ғ.д., проф., «Егемен Қазақстан» республикалық газетінің директоры, Астана, Қазақстан
Қасқабасов Сейіт	ҚР ҰҒА академигі, Алматы, Қазақстан
Касымбекова Нуриля	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Кемеңгер Қайырбек	ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдам университеті, Потсдам, Германия
Минуллин Ким	Татарстан Республикасы ҒА корреспондент мүшесі, ф.ғ.к., проф., Татарстан Республикасы Ғылым академиясының Ғ.Ибрагимов атындағы тіл, әдебиет және өнер институтының директоры, Қазан, Ресей
Мусурманов Эркин	ф.ғ.д., проф., Самарқан университеті жанындағы «Ұлы Жібек жолы» ғылыми орталығының директоры, Самарқан, Өзбекстан
Наврузова Нурида	ф.ғ.д., Баку мемлекеттік университетінің профессоры, Баку, Азербайжан
Негимов Серік	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Нұрғали Қадиша	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Райхл Карл	ф.ғ.д., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф.,Тіл және халықаралық білім бойынша бірлескен ұлттық комитеті, Вашингтон, АҚШ
Сарекенова Қарлығаш	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Сәтенова Серіккүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тәжібаева Сәуле	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тұрысбек Рақымжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Чернявская Валерия	ф.ғ.д., проф., Лингводидактика жоғары мектебі, Санкт-Петербург, Ресей
Шашкина Гульжан	ф.ғ.к., доц., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Шәріп Амантай	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Янковски Хенрих	PhD, проф., А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтбаев к-сі, 2, 402 каб.
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413) **E-mail**: vest_phil@enu.kz
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғам Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 19.02.2021 ж. №KZ53VPY00032637 қайта есепке қою туралы куәлігі.
Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 10 дана. Басуға 28.12.2024 ж. қол қойылды.
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-413)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief: **Zhanat Aimukhambet**
Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief: **Manshuk Yeskindirova**
PhD, Acting Associate Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Editorial Board

Aituganova Saulesh	Cand. of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Abdualiuly Bekzhan	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Ashirbayev Samihan	Doctor of Philology, Prof., A. Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Tashkent, Uzbekistan
Baltabaev Hamidulla	Cand. of Philology, Prof., Mirzo Ulugbek Uzbek National University, Tashkent, Uzbekistan
Beisembayeva Zhanargul	Cand. of Philology, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Bezhenaru Lyudmila	Doctor of Philology, Prof., University UAIC, Iasi, Romania
Bizhkenova Aigul	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Chernyavskaya Valeriya	Doctor of Philology, Prof., Higher School of Linguodidactics and Translation, Saint Petersburg, Russia
Gassanov Zaur	PhD, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan
Yeskeyeva Magripa	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Henryk Jankowski	PhD, Prof., Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Kaskabassov Seit	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kasymbekova Nurilya	Cand. of Philology, Acting Assoc. Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kamzabekuly Dikhan	Doctor of Philology, Prof., Academician of NAS RK, Director of the Republican newspaper «Egemen Kazakhstan», Astana, Kazakhstan
Kosta Peter	PhD, Prof., University of Potsdam, Potsdam, Germany
Kemenger Kaiyrbek	Cand. of Philology, Assoc. Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Metin Ekiji	PhD, Prof., Ege University, Izmir, Turkey
Minnullin Kim	Doctor of Philology, Prof., Corresponding member of Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Director of G.Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Kazan, Russia
Musurmanov Erkin	Doctor of Philology, Prof., Director of the Great Silk Road Research Center of Samarkand State University, Samarkand, Uzbekistan
Navruzova Nurida	Doctor of Philology, Prof., Baku State University, Baku, Azerbaijan
Negimov Serik	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurgali Kadisha	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhsta
Nurieva Fanuza	Doctor of Philology, Prof., Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Reichl Karl	Doctor of Philology, Prof., University of Bonn, Bonn, Germany
Rivers William Patrick	PhD, Prof., Joint national Committee on languages and international education, Washington, USA
Sarekenova Karlygash	Cand. of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Satenova Serikkul	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Shashkina Gulzhan	Cand. of Philology, Assoc. Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Sharip Amantay	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Tazhybayeva Saule	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Turysbek Rakymzhan	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhakypov Zhantas	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zharkynbekova Sholpan	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhang Dingjing	PhD, Prof., Minzu University of China, Beijing, China
Zhunusova Zhanyldyk	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Editorial address: 2, Satpayev Str., of. 402, Astana, Kazakhstan, 010008
Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413) **E-mail:** vest_phil@enu.kz
Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series
Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»
Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate № KZ53VPY00032637 dated 19.02.2021.
Periodicity: 4 times a year Circulation: 10 copies. Signed in print: 28.12.2024
Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

© L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор: **Жанат Аймухамбет**
доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Зам.главного редактора: **Маншук Ескиндирова**
PhD, и.о. доцента., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Айтуганова Саулеш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Абдуалиулы Бекжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Алипбай Бибол	PhD, преподаватель, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Аширбаев Самихан	д.ф.н., проф., Ташкентский гос.университет узбекского языка и литературы им. А. Навои, Ташкент, Узбекистан
Бейсембаева Жанаргуль	к.ф.н.,, доцент м.а., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Балтабаев Хамидулла	к.ф.н.,, проф., Узбекский национальный университет им. Мирзо Улугбека, Ташкент, Узбекистан
Бижкенова Айгүл	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Беженару Людмила	к.ф.н., проф., Ясский гос.университет, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан
Екижи Метин	доктор, проф., Эгейский университет, Измир, Турция
Ескеева Мағрипа	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жақыпов Жантас	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жан Динжин	PhD, проф., Китайский университеті Миньцзу, Пекин, Китай
Жарқынбекова Шолпан	ф.г.д., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жунусова Жаңылдык	ф.г.д., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Камзабекулы Дихан	академик НАН РК, д.ф.н., проф., директор республиканской газеты «Егемен Қазақстан», Астана, Казахстан
Каскабасов Сеит	академик НАН РК, Алматы, Қазақстан
Касымбекова Нуриля	к.ф.н., и.о. доцента, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Кеменгер Каирбек	к.ф.н., доцент, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдамский университет, Потсдам, Германия
Минуллин Ким	д.ф.н., проф., член-корреспондент Академии наук Республики Татарстан, директор Института языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова, Казань, Россия
Мусурманов Эркин	д.ф.н., проф., директор научного центра «Великий шелковый путь» Самаркандского гос. университета, Самарканд, Узбекистан
Наврузова Нурида	д.ф.н., проф., Бакинский гос.университет, Баку, Азербайджан
Негимов Серик	д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Нурғали Кадиша	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Райхл Карл	д.ф.н., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Совместный национальный комитет по языкам и международному образованию, Вашингтон, США
Сарекенова Карлыгаш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Сатенова Серикгуль	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Тажибаева Сауле	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Турысбек Рахымжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Чернявская Валерия	д.ф.н., проф., Высшая школа лингводидактики и перевода, Санкт-Петербург, Россия
Шашкина Гульжан	к.ф.н., доц., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Шәріп Амантай	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Янковский Хенрих	PhD, проф., Университет им.Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. К.Сатпаева, 2, каб. 402
Тел.:+7(7172) 709-500 (вн. 31-413) **E-mail:** vest_phil@enu.kz
Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ФИЛОЛОГИЯ
Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»
Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.
Свидетельство о постановке на переучет №KZ53VPY00032637 от 19.02.2021 г.
Периодичность: 4 раза в год. Тираж: 10 экземпляров. Подписано в печать 28.12.2024 г.
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн. 31-413)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Филология сериясы, 2024 жылғы №4 (149)

МАЗМҰНЫ

ЛИНГВИСТИКА

Абдыгалиева Н.Н., Смағұлова Г.Н., Иргатоглу А. Қазақ-ағылшын тілдеріндегі сөйлеу этикетінің этно-лингвомәдени ерекшеліктері 8
Аканова А.И. Қазақ фольклорлық прозасындағы мифологиялық фитонимдер 22
Әбдуәлиұлы Б., Махмұт Г., Чжан Юйянь Қазақ есімдерінің семантикалық ерекшелігі және әлеуметтік қызметі 31
Батырбекова К.А., Боранбаев С.Р., Халикова Н.С. Мәмлүк қыпшақтары тілінде жазылған жазба ескерткіштер және «Байтарату'л-вазих» қолжазбасының маңызы 44
Жетесова Ж.А., Исакова С.С., Экиджи М. Жануарлар туралы ертегілердегі анималистік лексика 61
Кемельбекова Э.А., Сыздыкова Г.О. Орта ғасырдағы Азия ғалымдарының қолданбалы геометрия саласы терминдерінің дамуына қосқан үлесі 70
Керимбаева К.К., Бейсенбай А.Б., Өмірбекова Ж.Қ. Қазақ және ағылшын шығармаларындағы байлық концептісінің берілуі [вербалдануы] (Ғ.Мүсірепов, М.Митчелл шығармаларының негізінде) 78
Қожахмет А.Қ., Хусаинова Л.М. Ғылыми мәтін кеңістігіндегі әлем бейнесі 88
Мурзинова А.С., Шойбекова Ғ.Б., Аульбекова Ж.С. Балалар теледискурсы: коммуникаторлар тіліндегі орфоэпиялық норма көрінісі 102
Саурбаев Р.Ж., Ереханова Ф.Т., Жетписбай А.К. Ағылшын тіліндегі сандық қатынастардың есімділігінің бір мәнсіздігі мәселесі туралы 114

ӘДЕБИЕТТАНУ

Абдрахманова Э.А., Тахан С.Ш. Бахыт Қайырбеков поэзиясындағы интермәтіндік параллельдер 123
Аймұхамбет Ж.Ә. XX ғасыр басындағы қазақ ауылы тағдырының поэзиядағы көрінісі (Есенғали Раушанов поэзиясы мысалында) 132
Айтуганова С.Ш., Жорашова А.М. Төлен Әбдікұлының «Тұғыр мен ұмыр» хикаятындағы автор мен нарратор бірлігі 144
Мусинова Г.С., Тулебаева К.Т. Әдеби процестегі экологиялық дағдарыс пен ядролық сынақ зардабы 154
Нұрғали Қ.Р., Бақыт Ә.Б. Заманауи суретшілер жасаған Николай Гумилевтің шығармашылық портреті: стиль және синтез 166
Сағымжанова Т.Б., Сағындық Н.Б. Парсы-түркі халықтары фольклорлық дәстүріндегі типологиялық ұқсастықтар 175
Смагулов Ж.К., Несипбекова А.С. Сын және сыншы танымы 184
Тұрысбек Р.С. Қаламгер К. Тоқаев шығармашылығы: соғыс сипаты мен шындық шырағы 194

АУДАРМАТАНУ

Алшинбаева Ж.К., Оспанова Ж.З., Жолдабаева А.С. Аудиодескрипцияны жасау принциптері 210
Күлдеева Г.И., Ахметбекова А.М. Аудиодескрипция интерсемиотикалық аударма түрі ретінде 217

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Бейсенбаева Б.С., Рауандина А.Қ., Жылқыбай Г.К. Оқушылардың монологтік сөз мәдениетін дамытуда подкаст әдісінің тиімділігі 224
Кылышпаева С.Х., Кылышпаева М.Х. Университеттің цифрлық ортасында филологтың тілдік тұлғасын дамыту 239
Набидуллин А.С., Дәулетбекова Ж.Т. Жоғары білім беру жүйесінде «Жалпы тіл білімін» лингвистиканың ғылыми-теориялық базасы ретінде оқыту 247
Таңсықбай Ә.Қ. Қазақ тілді аудиторияға шағатай тілі лексикасын оқыту жолдары («Бабырнама» мысалында) 261

BulletinoftheL.N.GumilyovEurasianNationalUniversity.
Philology Series, №4 (149)/2024

CONTENTS

LINGUISTICS

Abdygalieva N.N., Smagulova G.N., Irgatoglu A. Ethno-linguocultural features of speech etiquette in Kazakh and English languages 8
Akanova A.I. Mythological Phytonyms in Kazakh Folklore Prose 22
Abdualiuly B., Mahmut G., Zhang Yuyan Semantic features and social function of Kazakh names 31
Batyrbekova K.A., Boranbaev S.R., Khalikova N.S. Written monuments written in the mamluk kipchak language and the importance of the baitaratu'l-wazih manuscripts 44
Zhetessova Zh., Issakova S.S., Ekici M. Animalistic Vocabulary in Animal Tales 61
Kemelbekova E.A., Syzdykova G.O. Contribution of medieval Asian scholars to the development of applied geometry terms 70
Kerimbayeva K.K., Beisenbai A.B., Omirbekova Zh.K. Verbalisation of the concept of wealth in Kazakh and English novels (based on the novels of G. Musirepov, M. Mitchell) 78
Kozhakhmet A.K., Husainova L.M. The picture of the world in the space of scientific text 88
Murzinova A.S., Shoibekova G.B., Aulbekova Zh.S. Children's discourse: the manifestation of the orthoepic norm in the language of communicators 102
Saurbayev R.Zh., Yerekhanova F.T., Zhetpisbay A.K. On the issue of the unambiguity of the expression of quantitative relations in a noun in English 114

LITERATURE STUDIES

Abdrakhmanova E.A., Takhan S.Sh. Intertextual parallels in the poetry of Bakhyt Kairbekov 123
Aimukhambet Zh.A. The fate of the Kazakh aul in poetry at the beginning of the 20th century (based on Yessengali Raushanov's poetry) 132
Aituganova S.Sh., Zhorashova A.M. Unity of the author and the narrator in Tolen Abdikuly's story «Statue and life» 144
Mussinova G.S., Tulebayeva K.T. The Consequences of the Ecological Crisis and Nuclear Testing in Literary Works 154
Nurgali K.R., Bakhyt A.B. Creative portrait of Nikolai Gumilyov, created by contemporary artists: style and synthesis 166
Sagymzhanova T.B., Sagyndyk N.B. Typological similarities in the folclore tradition of the Persian-Turkic peoples 175
Smagulov Zh.K., Nessipbekova A.S. Criticism and critical knowledge 184
Turysbek R.S. The work of the writer K. Tokayev: the nature of war and the light of truth 194

TRANSLATION STUDIES

Alshinbayeva Zh.K., Ospanova Zh.Z., Zholdabayeva A.S. Principles of creating audio description 210
Kuldeyeva G.I., Akhmetbekova A.M. Audio description as a type of intersemiotic translation 217

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Beisenbaeva B.S., Ravandina A.K., Zhylkybay G.K. The effectiveness of the podcast method in forming the culture of students' monologue speech 224
Kylyshpayeva S.H., Kylyshpayeva M.H. Linguistic persona development of a philologist in the digital environment of the university 239
Nabidullin A.S., Dauletbekova Zh.T. Teaching of "General Linguistics" in the higher education system as a scientific and theoretical basis of linguistics 247
Tangsyqbai A.K. Methods of teaching Chagatay vocabulary to Kazakh-speaking audience (by the example of «Baburname») 261

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева. Серия Филология, №4(149)/2024

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Абдыгалиева Н.Н., Смагулова Г.Н., Иргатоглу А. Этнолингвокультурные особенности речевого этикета в казахском и английском языках 8
Аканова А.И. Мифологические фитонимы в казахской фольклорной прозе 22
Абдуалиулы Б., Махмут Г., Чжан Юйянь Семантические особенности и социальная функция казахских имен 31
Батырбекова К.А., Боранбаев С.Р., Халикова Н.С. Письменные памятники, написанные на языке мамлюкских кипчаков и важность рукописи «Байтарату'л-вазих» 44
Жетесова Ж.А., Исакова С.С., Экиджи М. Анималистическая лексика в сказках о животных 61
Кемельбекова Э.А., Сыздыкова Г. О. Вклад ученых средневековой Азии в развитие терминов прикладной геометрии 70
Керимбаева К.К., Бейсенбай А.Б., Омирбекова Ж.К. Передача концепта «богатство» в казахских и английских произведениях (по мотивам произведений Г. Мусрепова, М. Митчелл) 78
Кожахмет А.К., Хусаинова Л.М. Картина мира в пространстве научного текста 88
Мурзинова А.С., Шойбекова Г.Б., Аульбекова Ж.С. Детский теледискурс: отражение орфоэпической нормы в языке коммуникаторов 102
Саурбаев Р.Ж., Ереханова Ф.Т., Жетписбай А.К. К вопросу об однозначности выражения количественных отношений существительным в английском языке 114

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Абдрахманова Э.А., Тахан С.Ш. Интертекстуальные параллели в поэзии Бахыта Каирбекова 123
Аймухамбет Ж.А. Изображение в поэзии судьбы казахского аула начала XX века (на примере поэзии Есенгали Раушанова) 132
Айтуганова С.Ш., Жорашова А.М. Единство автора и нарратора в повести Толена Абдыкулы «Пьедестал и жизнь» 144
Мусинова Г.С., Тулебаева К.Т. Последствия экологического кризиса и ядерных испытаний в прозведениях литературы 154
Нургали К.Р., Бакыт А.Б. Творческий портрет Николая Гумилева, созданный художниками-современниками: стиль и синтез 166
Сагымжанова Т.Б., Сагындык Н.Б. Типологические сходства в фольклорной традиции персидско-тюркских народов 175
Смагулов Ж.К., Несипбекова А.С. Критика и критические познания 184
Турысбек Р.С. Творчество писателя К. Токаева: характер войны и свет истины 194

ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

Алшинбаева Ж.К., Оспанова Ж.З., Жолдабаева А.С. Принципы создания аудиодескрипции 210
Кульдеева Г.И., Ахметбекова А.М. Аудиоописание как вид интерсемиотического перевода 217

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Бейсенбаева Б.С., Рауандина А.К., Жылкыбай Г.К. Эффективность метода подкаста в формировании культуры монологической речи обучающихся 224
Кылышпаева С.Х., Кылышпаева М.Х. Развитие языковой личности филолога в цифровой среде университета 239
Набидуллин А.С., Даулетбекова Ж.Т. Преподавание дисциплины «Общее языкознание» в системе высшего образования как научно-теоретической базы лингвистики 247
Тансыкбай А.К. Способы преподавания чагатайской лексики казахоязычной аудитории (на примере «Бабурнаме») 261

ХҒТАР 16.21.61
Ғылыми мақала

Н.Н. Абдыгалиева[11], **Г.Н. Смағұлова** [2], **А. Иргатоглу** [3]
[1,2] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[3]Қажы Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия
(e-mail: [1]myworld.kzt@mail.ru, [2]smagulova.g@mail.ru, [3]aydan.irgatoglu@hbv.edu.tr)

Қазақ-ағылшын тілдеріндегі сөйлеу этикетінің этно-лингвомәдени ерекшеліктері

Аңдатпа. Мақала қазақ және ағылшын тілдеріндегі сөйлеу этикетінің лингвомәдени ерекшеліктерін анықтауға арналған. Сөйлеу этикетін – сөйлеу актісінде, қажет болған жағдайда коммуникацияда қолданылатын стереотиптік тіл формулалары құрайды. Зерттеудің мақсаты – қазақ және ағылшын тілдеріндегі сөйлеу этикеті формулаларының этно-лингвомәдени ерекшеліктерін анықтау. Аталмыш мақсатты жүзеге асыру үшін қазақ және ағылшын тілдеріндегі этикеттік бірліктер, яғни сәлемдесу, қоштасу, амандасу, көңіл айту, құттықтау мен тілек, өтініш білдіру үлгілері қолданылу сипатына, этно-лингвомәдениеттанымдық сипатына сай іріктеп алынып, салыстырмалы түрде талданды. Зерттеу барысында қолданылған ұтымды әдіс-тәсілдер негізінде қазақ тіліндегі сәлемдесу мен амандасу үлгілерінің этникалық таным-түсінікке негізделгені дәлелденді. Сондай-ақ қазақтың сәлемдесуінде бір ғана диалогтық репликаның бірнеше сөйлемдерден құралатыны айқындалды. Бұл ұлттық этноментальді ерекшелікті көрсетеді. Ағылшын этикетіндегі сәлемдесу үлгісі ұлттың этномәдени ерекшелігіне сәйкес қысқа, ықшамдалған, әрі сұраулы сөйлемдер жиі ұшырасады. Екі тілдің сөйлеу этикетінде қоштасу үлгілері жиі қолданылатыны және олардың орны тұрақты әрі түрлері көп екені анықталды. Ағылшын этикетіндегі қоштасу үлгілерінің тақырыптық тобы анықталып, жүйеленді. Құттықтау мен өтініш айту үлгілеріндегі ерекшеліктер талданып, ағылшын этикетіндегі сыпайылық деңгейінің түрлері нақты мысалдар негізінде талданды. Зерттеудің теориялық маңызы - зерттеу салыстырмалы лингвомәдениеттанудың, мәдениетаралық коммуникация теориясының және лингвопрагматиканың дамуына, «мінез-құлықтың этикеттік моделі» ұғымын нақтылау мен сипаттауға ықпал етеді.
Түйін сөздер: тіл мәдениеті, сөйлеу этикеті, қазақ тілі, ағылшын тілі, қарым-қатынас.

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-8-21

Түсті: 24.11.2024; Жөнделді: 28.11.2024; Мақұлданды: 19.12.2024; Онлайн қолжетімді: 28.12.2024

[1]Хат-хабар үшін автор

Кіріспе

Қарым-қатынастағы сыпайылықтың нақты көрінісі, оның объективтілігі – сөйлеу этикеті. Сөйлеу этикеті этикалық нормаларды сақтай отырып, тұлғааралық қарым-қатынасты өрбіту құралы болып табылады. Сыпайылықтың этикеттік ережелері әңгімелесушілердің пікірлерін жақындастыруға, қарым-қатынас процесінде адамдардың әлеуметтік өзара әрекеттесуін реттеуге арналған. Сөйлеу этикеті – бұл қажет болған жағдайда коммуникацияда қолданылатын стереотиптік тіл формулалары.

Сөйлеу этикеті – сөйлеу мінез-құлқы ережелерінің жүйесі, белгілі бір жағдайларда тіл құралдарын қолдану нормалары саналады. Ол адамның қоғамдағы табысты қызметінде, оның жеке және кәсіби өсуінде, берік отбасылық және достық қарым-қатынас орнатуында маңызды рөл атқарады. Қарым-қатынастың мәдени дағдыларын сәтті игеру үшін «сөйлеу этикетінің формулалары» деп аталатын ұғым қолданылады. Кез келген қарым-қатынас нақты кезеңдерді қамтиды. Мысалы: әңгімені бастау (сәлемдесу / танысу); негізгі бөлім, әңгіме (назар аудару); әңгіменің соңғы бөлігі (қоштасу). Бұл формула түрлі жағдаяттарда жылы, сыпайы қарым-қатынас бірліктерінің функционалды-семантикалық өрісін құрып қана қоймай, жалпы этикеттің семиотикалық және әлеуметтік тұжырымдамасымен байланыста қызмет атқарады.

Сөйлеу этикеті мінез-құлық пен қарым-қатынас нормаларын сақтауды қамтиды. Сөйлеу этикетінің астарында сөйлеу мінез-құлқының дамыған ережелері, қарым-қатынастың сөйлеу формулаларының жүйесі ұсынылған. Сөйлеу этикетін сақтаған адам сенім мен құрметке ие болады. Сөйлеу этикетінің нормаларын меңгеру және оларды сақтау адамға сенімділік сыйлайды, ол адам кішігірім түсініксіз әрекеттерге байланысты өзін ыңғайсыз сезінбейді, басқалардың өзін келемеждеуінен сақ болады.

Сөйлеу этикетінде белгілі бір конструкциялар бар, мысалы, өтініш білдіру конструкциялары. Олар коммуникациядағы сыпайылық деңгейіне қарай бағытталған, бұл өз кезегінде серіктестердің өзара әрекеттесуін реттейді. Жағдаятқа байланысты өтініштердің құрылымы таңдалады: ресми және бейресми әңгімеде, бейтарап әңгімеде, таныс және бейтаныс адамдармен әңгімелесуде және т.б. Бұл ретте жағдаятқа байланысты қарым-қатынас түрін таңдау да басты міндет болып саналады, ол өз кезегінде адамның мәдениеті мен сөйлеу этикетін меңгеру деңгейін көрсетеді.

Қазақ халқының дәстүрлі этикетінің негізінде исламға дейінгі наным-сенімдерден туындаған заңдар мен қағидаттар жатыр. Қарым-қатынас әдебінің қалыптасуына халық арасында тараған мінез-құлықтың моральдық құндылықтары үлкен әсерін тигізген. Бұл құндылықтар ғасырлар бойы өзгеріссіз сақталып, бүгінгі таңда да қазақтардың отбасылық және қоғамдық өмірінде маңызды рөл атқарып, күнделікті мінез-құлқына, өзін-өзі ұстауына бағыт береді [1, 16].

Белгілі ғалым Н.И. Формановскаяның тұжырымына сүйенсек, сөйлеу мінез-құлқы ережелерінің «Сен» немесе «Сіз» секілді қарым-қатынас формаларын таңдауға мүмкіндік беретін ұлттық және әлеуметтік бекітілген қарым-қатынас стереотиптері – сөйлеу этикетімен байланысты болмақ. Ол ең қолайлы стереотипті таңдаудың сөйлеуші және оның серіктесінің әлеуметтік мәртебесіне, қоғамдағы рөліне, ресми немесе бейресми қарым-қатынасына, коммуниканттардың жеке қатынастарына және басқа да факторларға сәйкес келетінін ескереді [2, 50]. Сөйлеу этикеті сөйлеуде, бүкіл қарым-қатынас мәтінінде көрінеді, сондай-ақ, әңгімелесушімен байланыс орнатуда, осы байланысты сақтауда маңызды рөл атқарады. Бұл күнделікті жағдайларда, қарым-қатынастың бастапқы кезеңдерінде жиі көрінеді. Расында, әңгімені бастамас бұрын сұхбаттасушыны өзіне қарату, онымен сәлемдесу, керек кезде алғыс білдіріп, қажет болса кешірім сұрауы керек болады.

Зерттеу материалы мен әдістері

Зерттеу материалы ретінде қазақ және ағылшын тіліндегі ресми және бейресми мәтіндердегі сәлемдесу, қоштасу, назар аударту т.б. сөйлеу этикеті үлгілері жинақталды.

Жиналған мәтіндердің жалпы саны – 50. Аталған зерттеу жұмысына жиналған мәтіндердің ішінде қазақ және ағылшын тілдерінің этномәдени ерекшеліктері айқын танылатын этикет үлгілерінің кейбірі талданды. Зерттеу жұмысында тұжырымдамалық талдау әдісі, интерпретациялық талдау, интроспекция әдістері қолданылды.

Тұжырымдамалық талдау әдісі арқылы зерттеу жұмысында берілген 1, 2, 3-кестелердегі сәлемдесу және қоштасуды білдіретін қазақ және ағылшын тілдеріндегі этикеттік бірліктер жіктелді. Олардың қолданыстағы түрлі формалары мен нұсқалары, бейресми, күнделікті қолданыстағы түрлерінің стилистикалық ерекшеліктері нақты мысалдармен берілді.

Интерпретациялық талдау әдісі негізінде қазақ және ағылшын тілдеріндегі сөйлеу этикеті үлгілерінің жұмсалу жүйесі, мән-мағыналық сипаты ашылды. Интроспекция әдісімен екі тілдегі сөйлеу этикеті үлгілерінің адам іс-әрекетіне қатынасы мен сезімдеріне сай қолданылуы, ойлау әрекеттеріне сай жүзеге асырылуы қарастырылды. 4-5-кестелердегі құттықтау, бата, тілек, көңіл айту секілді этикеттік бірліктердің қазақ және ағылшын тіліндегі нұсқалары олардың адам танымына, ұлтқа тән салтқа байланысына сай сараланды.

Әдебиеттерге шолу

Қазақ сөз этикетінің кейбір тұстарын Қазан төңкерісіне дейін В.В. Радлов [3], А.Н. Самойлович [4] тәрізді көрнекті шығыстанушылар этнография тұрғысынан қарастырады. Бұл күнде қазақ сөз этикетін түрлі аспектіде, барлық саладағы ғылымның бір-бірімен жанасатын тұстарында қарауға көңіл бөлініп келеді. Мәселен, сөз этикетін тіл мәдениетімен байланыстырып, оның ұлттық ерекшеліктерін, этномәдени негізін айқындауға бағытталған зерттеулер ұшырасады. Бұл орайда қазақ тілі мен мәдениетінің терең негіздеріне қатысты ғалымдардың елеулі еңбектерін ерекше атап өткен жөн. Мысалы, профессор М. Балақаевтың [5] қазақ тілі мәдениеті туралы жүргізген зерттеулері тілді қолдану мен қарым-қатынас әдебінің маңызды қырларын ашып көрсетеді. Сонымен қатар, академик Р. Сыздықтың [6] сөз мәдениеті жөніндегі жұмыстары қазақ тіліндегі сөйлеу мәдениетінің жоғарғы деңгейдегі талаптарына жауап береді. Ғалым Н. Уәлиевтің [7] сөз әдебі мен этикет сөздерді дұрыс қолдану жайындағы мақалалары, сондай-ақ, қазақ тіліндегі этикет сөздерінің маңызы мен олардың қоғамдық қарым-қатынастағы рөлін түсінуге бағытталған. Бұл еңбектерде қазақ тілінің этикеттік құрылымы мен тілдік нормаларының қоғамдағы алатын орны туралы кеңінен сөз болады, олар қазақ халқының мәдениетін, тілі мен дәстүрлерін сақтап, әрі қарай дамыту үшін қажетті ғылыми негіздерді ұсынады.

Қазақ халқының этикетіне тән негізгі ерекшеліктерге қонақжайлылық, үлкендер мен ата-аналарға деген құрмет, балаларға махаббат, төзімділік, қарапайымдылық, сыпайылық, адалдық, шынайылық, сондай-ақ абырой, борыш, жауапкершілік, достық сынды құндылықтар жатады. Отбасылық қатынастарға қатысты айтқанда, олар көбінесе жоғарыда аталған моральдық нормалармен, дәстүрлермен және отбасылық ережелермен реттеледі. Әсіресе, аға буын өкілдері бар отбасыларда немесе қазақ этносының тығыз қоныстанған аймақтарында бұл дәстүрлер берік әрі тұрақты сақталады [8, 28].

Ағылшын тілі – халықаралық қатынастарда кеңінен қолданылатын тіл. Ұлт тілін білумен қатар, сол елдің мәдениеті, тарихы, салт-дәстүрлері мен дүниетанымы да терең түсініледі. Ағылшын қоғамы дәстүрлерін қатаң сақтайтынын байқап көруге болады. Этикет ережелері мен нормаларын олар өте жақсы ұстанады.

Ағылшын этикеті дегеніміз – ресми әрі қатаң мінез-құлық үлгісінің үйлесімі, ол сыпайылық, әдептілік, сабырлылық және шыдамдылық секілді қасиеттерге негізделеді [9, 70].

Ағылшын халқының этикеттік формаларын, соның ішінде сәлемдесу этикеттік бірліктерін Дж. Серль [10] экспрессивті тілдік акт ретінде қарастырады. Аталмыш зерттеушілер ағылшын тіліндегі сәлемдесу мен қоштасудың сыпайылық формасын тілдік актінің бастамасы ретінде қарастыра отырып, оны тұлғаның тәрбиелік деңгейінің көрсеткіші ретінде атап өтеді. Г. Пальмер [11] ағылшын мәдениетінде сәлемдесу мен қоштасудың

дауыс ырғағы негізіндегі төрт формасын көрсеткен. Сондай-ақ ағылшындықтардың сөз мәдениеті мен сөйлеу этикетін дауыс ырғағы мен бейвербалды әрекеттерді коннотативті мағынасы ретінде зерттеу, ағылшын қоғамындағы сөз мәдениетінің толық әрі нақты айқындалған аспектілерін терең қарастыру жұмыстары жүргізілген.

Ағылшын халқының этикеті қазақ халқымен ұқсас түрде үлкенге деген құрмет және ізгілікпен ерекшеленеді. Қонақжайлылық пен іскерлік кездесулердегі этикет те белгілі бір ережелерге негізделген. Ағылшындар үшін ең маңызды нәрсе – бәрін уақытында орындау, кешіктірмей істегенді қастерлейді. Олар кездесулерге *дәл* уақытында келуді үлкен құрмет пен сыпайылықтың белгісі ретінде санайды. Қазақ және ағылшын тілдерінде, басқа тілдер сияқты, өзіндік этикет нормалары мен ережелері бар, бірақ олардың арасында ортақ ұқсастықтар да кездеседі.

Талқылау және нәтижелер

Әртүрлі ортада, ұжымдарда, мәдени-көпшілік орындарында және басқа да жерлерде адамдардың өзара қарым-қатынас жасау тәсілдері өте көп және сан алуан. Оларды толыққанды тізіп шығу мүмкін емес. Күнделікті өмірде жиі қайталанып отыратын, стереотипке айналған әрекеттердің дағдыға айналып, қалыпты жағдайға айналатынын ескерсек, оларды белгілі бір топтарға бөлуге болады: сәлемдесу, қоштасу, танысу, кешірім сұрау, жұбату, көңіл айту, құттықтау, тілек айту, бата беру, ризашылық білдіру, өтініш жасау және ақыл айту.

Біз өз мақаламызда қазақ және ағылшын тілдеріндегі сөйлеу этикетінің *лингвомәдени* ерекшеліктерін айқындау мақсатында сәлемдесу, қоштасу, құттықтау мен тілек; өтініш білдіру, көңіл айту үлгілерін қарастырамыз.

Сәлемдесу күнделікті қарым-қатынаста өте маңызды рөл атқарады. Танысу мен әңгімелесу де сәлемдесуден басталады. Сәлемдесу арқылы біз таныстарымызбен әрі қарай қарым-қатынасымызды нығайтамыз. Сондықтан да халық даналығында «Сөз анасы – сәлем» деп айтылады. Әлем халықтарының барлығы сәлемдесуге ерекше мән береді. Сәлемдесу формалары нақты жағдай мен қарым-қатынас түріне байланысты өзгереді: ресми және бейресми, бастық пен бағынышты, үлкен мен кіші, ер адам мен әйел адам арасында.

Қазақ және ағылшын тіліндегі сәлемдесу үлгілерінің кең таралған түрі төмендегідей:

1-кесте. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі сәлемдесу үлгілері

Қазақ тілі	**Ағылшын тілі**
Сәлем!	Hello! Hi! Hey! Hello there! Cheerio!
Сәлеметсіз бе! Сәлеметсің бе! Сәлемет пе! Сәлем бердік! Амансыз ба? Аман-есенсіз бе? Армысың! Армысыз! Ар ма? Мал-жан аман ба? Ат-көлік аман ба? Ел-жұртың, ауыл-аймағың, бау-шарбағың, бота-тайлағың бәрі аман ба?	How do you do?
Қайырлы таң! Қайырлы күн! Қайырлы кеш! Кеш жарық!	Good morning Good afternoon! Good evening!
Ассалаумағалейкүм!	

Ағылшын тілінде, қазақ тіліндегі «Сен» және «Сіз» формаларының арасында ресми айырмашылық жоқ. Бұл формаларды ағылшын тілінде бір ғана *you* есімдігі білдіреді. Сіз есімдігіне сәйкес келетін *thou* есімдігі XVII ғасырда қолданыстан шыққан, қазіргі кезде оны тек көркем шығармадан кездестіруге болады. Қарым-қатынастың барлық түрі – дауыс интонациясы, сәйкес сөздер мен құрылымдар, т.б. тілдік құралдар арқылы беріледі [12, 413]. Мысалы:

«Hey! What`s the time?

What time is it, John».

Амандасу барысында сұрау түрінде айтылғанымен, сұраулық мәні болмайды, сондықтан сұраққа жауап күтілмейді. Мысалы: «Өздеріңіз аман-есенсіздер ме?» немесе «Туыстар мен құда-жегжат аман ба?» деген сәлемдесу сөздері жиі қолданылады.

Стилистикалық қарым-қатынаста бейтарап сөздер ретінде қазақ тіліндегі *Сәлеметсің (-сіз) бе!*, ағылшын тіліндегі *How do you do?* есептеледі. Бұл сәлемдесу сөздерімен көбіне *«Сізді (сені) көргеніме қуанып тұрмын», «Glad to see you!»* тіркестері бірге айтылады.

Қазақ тілінде «Ассалаумағалейкүм» және оның жауабы ретінде «Уағалейкүмассалам» деп көбінесе орта және егде жастағы ер адамдар қолданады. Сонымен қатар *«Мал- жан аман ба?»* тіркесі де кеңінен тараған. Бұлар қазақ этносына тән дәстүрлі сипаттағы этикеттік бірліктер. Мұндай этикеттік бірліктер өзінің этно-лингвомәдени сипатымен ерекшеленеді. Себебі ертедегі қазақтардың күнкөрісі малмен тығыз байланысты болған, олар үшін малдың амандығы, оның көбеюі маңызды рөл атқарған. Егер малы мен үй-іші аман болса, адамның да жағдайы жақсы деп түсінген. Амандасудағы бұл этикет үлгісі қазақтың ұлттық таным-түсінігіне негізделген және лингвомәдениеттанымдық аспектіде құрылған. Сонымен қатар бір ғана диалогтық репликаның өзі бірнеше сөйлемдерді қамтиды. Осыған сәйкес амандасу барысында барлық туған-туыстың, жақын-жұрағаттың амандығын сұрау – ұлт тілінің этномәдени ерекшелігін аңғартады.

Ал ағылшындар сәлемдесу барысында осыған ұқсас *«Make money?»* тіркесін қолданады, себебі олар үшін экономикалық жағдай маңызды, олар өз жағдайларын кәсіппен байланыстырады [13, 75]. Мұнда да ағылшын этносына тән этикеттік бірліктің этно-лингвомәдени мәнді артып тұрғанын байқай аламыз. Этикеттік бірліктердің пайда болуы мен қолданылуы сол ұлттың этникалық және мәдени ерекшеліктеріне сай жүзеге асатын маңызды құбылыс.

Сондай-ақ ағылшын тіліндегі сәлемдесулер тәулік уақытына байланысты қолданылады: *Good morning! Good afternoon!* Егер ертеректе дәстүрлі ағылшын тілінде күннің жартысынан кейін *Good afternoon!* тіркесін қолданса, соңғы кезде *Good day!* оралымы қайта күнделікті қолданысқа енді. Мысалы: *Good evening, my dear little lady, what a blessing to see your pretty blue eyes again*.

Сөз этикетінің ерекше саласы болып табылатын *қоштасу* да маңызды орын алады. Оны дербес сала деп айту себебі, оның өз мақсаттары мен қолданылатын тілдік белгілері бар.

2-кесте. Қазақ тіліндегі қоштасу үлгілері

Сау болыңыз! *Сау боп тұрыңыз!* *Қош болыңыз!* *Кездескенше!* *Көріскенше!*	Күнделікті қолданыстағы, бейтарап мағынаны білдіреді
Ал жақсы! Әзірге, әзірше!	Бейресми, көбіне қарапайым сөйлеу тілінде қолданылады

Көріскенше күн жақсы! *Келесі кездескенше!* *Аман барып, сау қайтыңыз!* *Сәт сапар!* *Ақ жол, амандық болсын!* *Жолың болсын!*	Бейресми, алыс сапарға аттанарда қолданылады

Этикет заңдарына сәйкес, амандасу екі жақты байланыстың басталғанын білдірсе, қоштасу байланыстың уақытша үзілгенін білдіреді. Қазақ тілінде қоштасу сөздерінің көп түрі мен бай қоры бар. Ал ағылшын тіліндегі қоштасу үлгілерінің өзіндік ерекшеліктері бар. Келесі кестеде *ағылшын тілінде* қолданылатын қоштасу үлгілері көрсетілген:

3-кесте. Ағылшын тіліндегі қоштасу үлгілері

See you soon! Till we meet again! See you!	Күнделікті қолданыстағы, стилистикалық жағынан бейтарап мағынаны білдіреді
All the best! Good bye! Take care! God bless you! Good luck!	Бейресми, көбіне қарапайым сөйлеу тілінде қолданылады
I`m afraid it`s time I was saying goodbye! May I thank you and say goodbye!	Қоштасудың стилистикалық жағынан жоғары формалары
Keep in touch. Farewell. See ya. Gotta bounce. Bye! Ciao!	Қоштасудың заманауи формалары
Happy journey! Bon voyage! Have a nice trip! A plesant journey!	Алыс сапарға аттанарда қолданылады

Ағылшын тіліндегі қоштасу үлгілерін айтылу мақсатына қарай келесідей бөлуге болады: қоштасу-алғыс білдіру – *"Good-bye, Mrs.Ape, and thank you for everything"*; қоштасу-тілек – *"Good-bye, kids, have a good time"*; қоштасу-кеңес –*"Good bye. Take care of yourself"*.

Қазақ тілінде байланыстың уақытша үзілуін *Сау бол! Сау болыңыз! Сау сәлемет болыңыз!* тіркестері арқылы білдірсе, ағылшын тілінде *Bye! See you then!* қоштасу фразалары арқылы беріледі. Ал *Good bye* тіркесі бүгінгі таңда ауызекі тілде сирек қолданылып, «мәңгіге сау бол» мағынасына ауысқан:

"Good –bye, Emily".

"Why so? I thought we were going to meet tomorrow".

"Yes, of course".

"Why good-bye then?"

"What is wrong with it?"

"Never say it again. It sounds so sad. It means for ever."

Ал қысқаша үзілісті білдіретін «*Қайта көріскенше!*» тіркесі ағылшынның *Good see you soon! See you later!* тіркестеріне сәйкес келеді. Сондай-ақ, қазақ тілінде «*Бақытты болыңыз*», «*Ақ жол болсын*», «*Сапарыңыз сәтті болсын!*», ағылшын тіліндегі «*Good luck*», «*Happy journey*», «*Bon voyage!*» бейресми жағдайда қоштасуды білдіреді.

Адамдар арасындағы қарым-қатынастың түрлері мен жағдайлары әр алуан дедік. Күнделікті қарым-қатынаста *өтініш, тілек білдіру, қолқа салу* да жиі кездеседі. Бұндай сөздердің жиынтығы – қазақ сөз этикетінің өтіну үлгілерін құрайды.

Адресант өзінің талап-тілегін білдірмес бұрын «*мүмкін болса*», «*рұқсат болса*», «*рұқсат етсеңіз*», «*айып етпеңіз*», «*айып-шамы болмаса*», «*айып көрмеңіз*», «*айып болмаса*», «*рақым етіңіз*» және т.б. сөз оралымдарын қолдануы мүмкін. Мұндай қыстырмалар сөзге сыпайылық үстеу үшін арнайы жұмсалады.

Қазақ тіліндегі сөз этикеті қорындағы бұл сөздердің өзіндік жұмсалу жүйесі бар. Олар негізінен адресант пен ардесат арасындағы қарым-қатынастың түріне қарай, кім+кімнен; нақты жағдайға қарай, кім+қай жерде деген формулаға сәйкес жұмсалады. Мысалы, «*Мүмкін болса*», «*Айып етпеңіз*», «*Мүмкін деп тапсаңыз*», «*Қолайлы деп білсеңіз*», «*Қиын болмаса*», «*Қажет деп білсеңіз*», «*Қажет деп тапсаңыз*» тәрізділер, біріншіден бейтарап жағдайда бейтаныс немесе аса етене жақын емес адамдардың қарым-қатынасында, әсіресе зиялы қауым арасында қолданылады. Сондай-ақ бұл сөздер ресми жағдайда жиі жұмсалып, контекстің ыңғайына қарай сөзге ресми сипат үстейді.

Ағылшын тілінде өтініш мәнін білдіретін құрылымдар бұйрық райлы етістік пен «өтінем» сөзі арқылы жасалады: «*Please give me…*», «*Would/Could you give me/ Let me have*»; стилистикалық жағынан жоғары, анағұрлым сыпайы формалары: «*Could you possibly give me*», «*Can/May I trouble you for sth. / to give/ hand me…please?*», «*Could you do me a favour and give me/ let me have…please?*»; «алу» модальді етістігімен жасалған сұраулы сөйлем түрінде берілген құрылымдар: «*Could I ask you to do sth.?*», «*May I ask you to do sth.?*», «*Would you please/ kindly do sth.?*», «*Could you possibly do sth.?*», «*I`d be much oblijed if…*»; рұқсат сұрау формасында берілген құрылымдар: «*May I…?*», «*Can I…?*», «*Do you mind if I…?*».

Ағылшын тілінде адамдар арасындағы қарым-қатынас сыпайылықтың үш деңгейінде жүзеге асырылады: *ресми, бейресми және бейтарап.* Әрбір сыпайылық деңгейі өзінің сөйлеу мәнеріне сәйкес келеді, сондықтан барлық сыпайы сөздер мен сөз тіркестері стилистикалық тұрғыдан осы үш топқа бөлінеді [14, 3].

Ресми сыпайылық деңгейінде қарым-қатынас әдетте ресми жағдайда жүзеге асады, мұнда әңгіменің қатысушыларының жасы мен жеке қасиеттерінен гөрі, олардың әлеуметтік жағдайы мен лауазымдары маңызды болады. Бұл деңгей әсіресе мекемелерде, іскерлік топтарда, білім беру, денсаулық сақтау және қызмет көрсету салаларында жиі кездеседі.

Бейтарап сыпайылық деңгейінде бейтаныс адамдар мен ресми қатынастарға жатпайтын тұлғалар арасындағы қарым-қатынас жүзеге асырылады. Ал бейресми сыпайылық деңгейі көбінесе отбасылық, туыстық ортада, достар мен жақын таныстар арасындағы қарым-қатынасқа тән болады. Мысалы, ағылшындар достарынан уақыт сұраған кезде, олар сыпайы түрде былайша сұрайды:

What time is it, Tom? немесе What is the time? – дейді. Мұндағы «*What time is it? What is the time*» сұрақтары сыпайылықтың бейресми деңгейінде – отбасында, туыстық ортада, достар арасында орынды болып саналады. Егер сыпайылықтың бейтарап деңгейінде осы сұрақты досына емес, бейтаныс адамға қоятын болса, онда «*What time is it?*» сұрағы дөрекілікке саналады. Кездейсоқ бейтаныс адамға сұрақ сыпайы түрде қойылуы керек:

Excuse me, could you tell me the time, please?

Аталған сұрақ бейтарап деңгейге тән және бейтаныс адамдар арасында қолдануы орынды, алайда сыпайылықтың бейресми деңгейінде «*Excuse me, could you tell me the time, please?*» сұрағы жасанды болып көрінуі мүмкін [15, 19].

Сонымен қатар, шындық өмірде айтылған өтініш, талапты адресаттың барлық жағдайда орындамауы немесе орындауға қарсы болуы мүмкін. Бірақ қазақ тілінде де, ағылшын тілінде де этикет ережесі бойынша, бұндай жағдайда қарсылық білдірудің де өзіндік тәртібі бар. Адресат әдетте «болмайды», «жоқ» деп түйеден түскендей етіп нақтысын айтпайды. Сол үшін де сөзге сыпайылық берудің өзіндік жолдарын іздестіре бастайды. Тіліміздегі мұндай жағдайда қолданылатын қалыпты сөз орамдары мыналар: «*Уақытым*

болмай тұрғаны», «Мүмкін болмай тұр», «Реті келмей тұр», «Бар болса бұйырмасын», «Садағаң кетейін», ал ағылшын тілінде сыпайы бас тарту үлгілеріне *«I`m sorry, I`m afraid», «Unfortunately», «I`d be delighted… but I can`t», «With pleasure…but I can`t»* жатады. Аталған мысалдардан көріп отырғанымыздай, бұндай дәстүрлі сөз қалпынан соң бірден кілт тілдесу актісі үзіліп қалмайды. Ал диалогта «жоқ» немесе «болмайды» деу актінің бірден, аяқ асты үзіліп қалуына алып келеді.

Қазақ халқының сөйлеу этикетінде ерекше орын алатын, көне ұлттық этикеттің бірі – бата-тілек. Бата сөзі екі мағынада қолданылады: біріншіден, ол халық шығармаларының көркем тілін білдіретін сөз үлгісі болса, екіншіден, ол тәрбиелік мәні бар көне мұралардың бірі болып табылады. Көптеген салт-дәстүрдің өзіндік орындалу рәсімі яғни белгілі бір жүйеге бағынған іс-әрекеттері болады. Бата берудің де өзіндік рәсімі, жүйесі, шарттары бар. Бата беретін адамды батагөй деп атайды. Батагөй ел-жұртқа сыйлы, қарындасқа қадірменді аузы дуалы адам болуға тиіс, жолы жағынан ондай адаммен ешкім таласпайды. Қазақта күйеуге бата бергізбейді. Яғни туыстық қарым-қатынасқа да көңіл бөледі. Батаның ішіндегі кең тараған түрі – ас қайыру батасы. Бата сөзінде дастархан иесіне, сол үйдің шаңырағына жақсы тілектер айтылған:

Ас бергенге бас берсін,
Өмірі ұзақ жас берсін.
Кетпес дәулет, кең пейіл,
Қайырымды дос берсін [16].

Бата мен тілек мәніндегі сөздер әдетте жақсы ниетпен, оң эмоциялармен айтылады. Қазақ тілінде күнделікті қарым-қатынаста «еңбегің жемісті болсын», «өркенің өссін», «көп жаса», «көсегең көгерсін», «жасың ұзақ болғай» сияқты ізгі тілектер жиі айтылады. Оның ішінде құттықтау тілектерді де бөліп қарастыруға болады. Себебі қазақ – тойшыл халық, тыныс-тіршілігіндегі жақсылықтың барлығын ағайын, туыспен тойлауды жөн санайтын жомарт халық. Құттықтау тілектері той-тобырдың мақсатына қарай түрленіп отырады [17, 24]. Мысалы: Сәбидің дүниеге келуіне байланысты *«Нәрестенің бауы берік болсын!», «Жамбылдың жасын берсін!», «Сәкеннің сәнін берсін», «Күләштің әнін берсін!»*, жаңа пәтерге орналасқан ағайынға *«Қоныс құтты болсын», «Іші жанға, сырты малға толсын», «Қоныс жайлы болсын», «Босағаң берік болсын»*, үйлену тойына қатысты *«Торқалы той құтты болсын!», «Босағаларың берік, шаңырақтарың биік, керегелерің кең болсын!», «Қуаныш ұзағынан болсын!»* деген сынды тілектер айтылады.

Құттықтау себептеріне қатысты ағылшын дәстүрі айтарлықтай айырмашылықтарға ие. Ағылшын сөйлеу этикетінде құттықтау сөздері тек неке қию, туған күн, спорттық жарыстарда жеңіске жету сияқты және басқа да отбасылық немесе жеке себептерге байланысты айтылады. Ағылшындар бір-бірін ресми мерекелермен (Тәуелсіздік күні, Патшайымның туған күні және т.б.) құттықтамайды. Әдетте Рождествода, Жаңа жылда да құттықтау-тілектерімен алмасады: *Merry Christmas! Happy new year! A very Happy new year!*

4-кесте. Ағылшын этикетіндегі құттықтау үлгілері

Congratulations! Congratulations on your success	Жиі қолданылатын құттықтау сөздері
Happy birthday! Many happy returns of the day! My congratulations on your wedding anniversary! Let me congratulate you on the birth on your child!	Отбасылық мерекемен құттықтау сөздері
I hear you`ve defended your thesis. You`ve finished school. Congratulations! Congratulations on your lucky win! Congratulations on your good luck!	Қандай да бір маңызды істі аяқтағанда айтылатын құттықтау сөздері

Қай халықтың дәстүрінде болмасын бақытсыздыққа ұшыраған адамға көңіл айту салтының болатыны белгілі. Бірақ әр халықтың қалыптасқан дәстүрі, өзіндік салты, рәсімі болады. Қазақтың көне салт-дәстүрі бойынша, жеке адамның немесе тұтас елдің басына келген ауыр қайғы мен қазаны жанашыр жақындарына өлең, тұспал сөздер немесе күй арқылы баяу естірткен. Естірту мен көңіл айту үшін әртүрлі шығармалар туындаған. Қазаны естіртуші адам өз ойын жұмбақтап, ишаратпен немесе салыстырулар арқылы өлімнің табиғи заңдылық екенін және оның болатынын біртіндеп түсіндіреді.

Естіртудің соңы үнемі жұбатуға, көңіл айтуға ұласады. Қазаны естірте отырып, адамды сабырға шақырудың өзі табиғи дүние болса керек. Демек, естірту қазаны хабарлап, құлақтандырса, көңіл айтуда аты айтып тұрғандай қайғылы адамды жұбатады, қайғысын бірге бөліседі, сабырға шақырып, тоқтам айтады.

Қазақ және ағылшын тіліндегі көңіл айтуда қолданылатын сөз орамдары кесте түрінде былайша өрбиді.

5-кесте. Қазақ-ағылшын тілдеріндегі көңіл айту үлгілері

Қазақ тілінде	**Ағылшын тілінде**
Сабыр етіңіз; сабыр сақтаңыз; Уайымдай бермеңіз, уайым жемеңіз; Болған іске болаттай болыңыз; Бекем болыңыз!	Keep your chin up; Cheer up. Chin up; Crying. Won`t help; Don`t be shy. Courage; Take care of yourself.
Жаны пейіште шалқысын; Қазаның арты қайырлы болсын; Жасамаған жасын, көрмеген қызығын артындағы ұрпағына берсін; Қайтқанның иманы сәлемет болсын! Топырағы торқа болсын! Жаны жаннатта болсын! Иманы саламат болсын! Алланың шапағатына бөленсін! Алдынан жарылқасын! Алла сабыр берсін! Өмірден өткен жан иманды болсын, топырағы торқа, жатқан жері жайлы болсын! Амал дәптері оң жағынан ашылсын!	Take my sincere condolence. I condole with your grief. Take my sympathy for your distress.

Қазақ салтында қазалы болған адамға көңіл білдірмеу – білімсіздік, әдепсіздік, әбестік болады. Сондықтан да арнайы келіп көңіл айту – жақын-жуықтың адамдық парызы болып табылады. Ал түрлі себептермен келе алмаған көңілі жақын адамдар кезіккен жерде «*Көрген жерде көңіл бар*» деп көңіл білдіріп жатады.

Ал ағылшындарда XVII ғасырдан бері қиындыққа душар болған немесе туысы қаза болған кісіге көңіл айту хатын жазу дәстүрі сақталған. Хат мәтінінде қаза болған кісінің туыстарына жұбату сөздері мен қаза болған кісінің жақсылығы туралы жазылады. Мысалы: «*Dear Mr. and Mrs. Jones. I am truly saddened by Jony's death. I would like to send my condolences regarding the death of your grandpa. He will long be remembered as the hardworking, intelligent and loving man that he was. May God bless and comfort you and your family at this time. With sympathy, Christine Archibald*» [18, 28].

Қазақ халқында қайғыға душар болған адамды жұбатуда, көңіл айтуда, жанашырлық, қайғы-қасіретті бөлісуді талап ететін өмірлік қиын жағдайларда «*Сабыр ет*», «*Бекем бол*», «*Өлгеннің артынан өлмек жоқ*», «*Апат айтып келмейді*», «»*Аяғы жақсы болсын*», «*Амал нешік?*», «*Амал бар ма?*» «*Қам жеме*» сияқты этикеттік сөз орамдары жиі қолданылады.

Сол сияқты, ағылшындар да қайғыға берілмеуін тілейді: «*I've hurt my finger. - Never mind, I'll kiss it better. Sorry to hear you've failed your exam again, Sarah, but that's the way the cookie crumbles"*. Оларда *"Keep smiling!"* тіркесі бар, ол *"Күлімде!"* деген мағынаны білдіреді, және қанша жерден қайғылы оқиға орын алса да, сыр білдірмеуді, ішің жылап тұрса да, күліп жүруді меңзейді. Мысалы: *Whatever troubles you may be going through, remember, "Keep smiling!". "Keep smiling!"* тіркесіне сәйкес сәттілік философиясы қалыптасқан. Англияда басқаларға жолы болмайтын, кедей адамдарға қарағанда табысты, жеңімпаз адамдар маңыздырақ, оларға сенім артуға болады деп ойлайды, басыңызға күн туса да, бақытсыз екеніңізді білдірмеңіз. Әдетте біз қайғымызбен жақын адамдарымызбен, достарымызбен бөлісетін болсақ, ағылшындарға ондай мінез-құлық тән емес, олар керісінше ешкімге сыр білдірмеуге тырысады. Осыған ұқсас *"Еңсеңді түсірме!"* мағынасындағы *"(Keep your) chin up"* тіркесі де кең тараған.

Осылайша, жүргізілген зерттеу нәтижесі сөйлеу этикеті тұлғааралық қарым-қатынастың маңызды құрамдас бөлігі болып табылатынын көрсетті, оның ережелері мен нормаларын сақтау қазіргі мәдениетаралық коммуникацияның талабы болып табылады. Оны зерттеудің өзектілігі, өз кезегінде, қазіргі көпмәдениетті қоғамда бұрын-соңды болмаған маңыздылыққа ие болады.

Қорытынды

Сөз этикеті – адамдар арасындағы қарым-қатынасты орнату және оны жалғастыру үшін қолданылатын, ұлттық ерекшеліктері бар, уақыт өте келе стереотипке айналған сөздер мен тұрақты сөз тіркестері. Адамдардың қарым-қатынасында қайталанып отыратын және жиі қолданылатын іс-әрекеттердің бірі – сөз этикеті. Осылайша, қарым-қатынас барысында сөздер бірнеше рет қайталанып, стандартқа, стереотипке айналып, тұрақтанады.

Зерттеу жұмысымызда қазақ және ағылшын тұрмыстық этикетінің үрдістері негізінен әмбебап болатынына көз жеткіздік. Сәйкесінше, олардың кейбіреулері этикеттік қарым-қатынастың қарапайым жағдайларына тән.

Сәлемдесуде қолданылатын сөз орамдары арқылы екі тілдің лингвомәдени ерекшеліктері анықталды. Қазақ сөз этикетінде сәлемдесу айнымас қағидаларға негізделсе, ағылшын сәлемдесуі заман ағымына қарай өзгеріп, өзіндік сипат алатыны байқалды.

Екі тіл үшін де күнделікті тұрмыста *қоштасу* дәстүрлі формулаларды жаңа этикеттік мінез-құлық үлгілерімен алмастырудан көрінеді, бірақ қазақ тілінде бейтаныс сұхбаттасушылар арасында неғұрлым салқын, стандартты қоштасу үлгілерін қолдануға басымдық берілетіні анықталды.

Құттықтау қарым-қатынастың ерекше жағдайларында пайда болады; қазақ және ағылшын тілінің лингвомәдени ерекшеліктеріне сәйкес тілектер мен құттықтауларды әмбебап деп атауға болмайды, себебі әртүрлі мәдениеттерде құндылықтар да әртүрлі болуы мүмкін.

Зерттеу нәтижесінде қазақ тілінде үлкенді «сіз», кішіні «сен» деп сыйлайтыны, ал ағылшын тілінде үлкенге де, кішіге де «сен» мағынасындағы «you» формасы жұмсалатыны, сондай-ақ, сәлемдесу барысында қазақтар адамның тек өзі емес, оның үй іші, бала-шағасы мен малының амандығын қосып сұрайтыны, ал ағылшын тілінде қысқаша «How are you?»-мен шектелетіні анықталды.

Сонымен қатар екі тілдің сөйлеу этикетіндегі *өтініш, тілек білдіру, қолқа салу* үлгілері де өзіндік маңызға ие. Ағылшын мәдениетінде аталған үлгілер сыпайылық деңгейіне қарай әртүрлі жұмсалса, қазақ қоғамында адресант пен адресат арасындағы коммуникацияның даму өрісіне қарай өзгеріп отыратыны анықталды.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі сөйлеу этикетін зерттеу аталған тілдердегі лингвомәдени ерекшеліктерді айқындаумен шектелмей, екі тілге ортақ дискурс түрлеріндегі (саяси, педагогикалық, құқықтық, жарнамалық) мінез-құлық үлгілерінің әлеуметтік-лингвистикалық сипаттамаларының анықталуымен де құнды болмақ. Бұл өз кезегінде қазақ сөз этикеті теориясын жаңа ғылыми тұжырымдармен толықтырады.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

Н. Абдыгалиева материалдарды жинақтау, мақала мазмұнын мен негізгі бөлімін жазды, мақаланы рәсімдеумен айналысты. Г. Смағұлова мақаланың негізгі идеясы мен тұжырымдамасын айқындап, зерттеу материалдарына талдау жүргізді және мақаланы сыни тұрғыдан қайта қарап, түзетулер мен қосымшалар енгізді. А. Иргатоглу мақаланың талқылау жұмыстарына үлес қосып отырды. Жұмыстың барлық аспектілері бойынша авторлар тең дәрежеде жауапты болып табылады, зерттеу жұмысының тұтастығы мен деректердің дұрыстығы өзара талқыланып, пікір алмаса отырып жүзеге асырылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Артёмова А. Ф., Леонович Е. О. Формы обращения в английском языке // Иностранные языки в школе. – 2019. – №5. – С. 160-163.
2. Formanovskaya N.I. Communication theory and speech etiquette // Russian language abroad. – 2010. – Vol.1 (218). – 185-193 p.
3. Радлов В.В. Из Сибири: страницы дневника. – Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. – 749 с.
4. Самойлович А.Н. Запретные слова в языке казак-киргизской замужней женщины: (Посвящается памяти В.И. Ламанского) // Живая старина. Вып. 1/2. – 1915. – С. 161-168.
5. Балақаев М. Қазақ тілінің мәдениеті: оқулық / М. Балақаев, М. Серғалиев. – Алматы: Зият-Пресс, 2004. – 139 б.
6. Сыздық О. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 224 б.
7. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984. – 118 б.
8. Қапалбекова Г. Ұлттық этикет. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2013. – 160 б.
9. Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілінің мәдениеті. – Алматы: Зият-Пресс, 2004. – 114 б.
10. Searle John R. A Classification of Illocutionary Acts // Language in Society. – 1976. – Vol. 5. No. 1. – Pp. 1–23.
11. Пальмер Г. Устный метод обучения иностранным языкам. – Москва: Учпедгиз, 1960. – 165 с.
12. Сатина Т.В. Характерные черты речевого этикета английской и французской лингвокультур // Мир науки, культуры, образования. – 2024. – № 2 (105). – 415с.
13. Sanaeva I.V. Speech etiquette in the sphere of cross-cultural communication // Interactive science. – 2018. – № 4 (26). – 190 p. URL: doi.org/10.21661/r-470462
14. Fomina O., Potanina O. Etiquette failure of the speech as a linguoecological problem // E3S Web of Conferences. – 2020. – Vol. 2 (10). – 389 p. DOI: https://doi.org/10.1051/e3sconf/202021016007
15. Tella D.M, Miti F., Ardito R.B., Adenzato M. Social cognition and sex: Are men and women really different? // Personality and Individual Differences. – 2020. – Volume 162. DOI: https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110045.
16. Дастарханға берілетін баталар, 17.02.2014 – [Электрон. ресурс] – URL: https://on.kz/culture/bata-49301/
17. Абдыханова, Б., Аккалиева, А., Койлыбаева, А. Ұлттық тілдік ұстанымдар бала тәрбиесі негізі ретінде // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. филология сериясы. –2024. – 146(1). – 204 б. DOI: https://doiorg/10.32523/2616-678X-2024-146-1-22-32
18. Дроздова Е.А. Речевой этикет: понятие, сравнение границ явления в английском и русском языках // Научный результат. Вопросы теоретической и прикладной лингвистики. – 2020. – Т.6, №3. – 127 с. DOI: 10.18413/2313-8912-2020-6-3-0-2

Н.Н. Абдыгалиева*[1], Г.Н. Смагулова[2], А. Иргатоглу[3]
[1,2] Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
[3]Университет Хаджи Байрама вели, Анкара, Турция

Этнолингвокультурные особенности речевого этикета в казахском и английском языках

Аннотация. Статья посвящена выявлению лингвокультурных особенностей речевого этикета на казахском и английском языках. Речевой этикет составляют стереотипные языковые формулы, используемые в речевом акте, а при необходимости и в общении.

Цель исследования – выявление этнолингвокультурных особенностей формул речевого этикета на казахском и английском языках. Для реализации данной цели были отобраны и проанализированы образцы этикетных единиц на казахском и английском языках – приветствия, прощания, соболезнования, поздравления и пожелания, обращения в соответствии с характером применения, этнолингвокультурологическим характером.

На основе рациональных методов и приемов, использованных в исследовании, доказано, что образцы приветствия и прощания в казахском языке основаны на этническом познании. Также было определено, что в казахском приветствии одна диалогическая реплика состоит из нескольких предложений. Это отражает национальную этноментальную специфику. Образец приветствия в английском этикете – короткие, сжатые и вопросительные предложения, соответствующие этнокультурной специфике нации.

Было обнаружено, что в речевом этикете обоих языков часто используются образцы прощания, и их место является постоянным, а типы многочисленны. Определена и систематизирована тематическая группа образцов прощания в английском этикете. Проанализированы особенности в образцах приветствия и обращения, проанализированы виды уровня вежливости в английском этикете на основе конкретных примеров.

Теоретическое значение исследования заключается в том, что исследование способствует развитию сравнительной лингвокультурологии, теории межкультурной коммуникации и лингвопрагматики, уточнению и описанию понятия «этикетная модель поведения».

Практическая значимость работы состоит в возможности использования полученных результатов на курсах общего языкознания, межкультурной коммуникации, лексикологии и стилистики английского и казахского языков, специальных курсах по лингвокультурологии и прагмалингвистике, практике преподавания английского и казахского языков как иностранного.

Ключевые слова: культура языка, речевой этикет, казахский язык, английский язык, коммуникация.

N.N. Abdygalieva*[1], G.N. Smagulova[2], A. Irgatoglu[3]
[1,2] Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[3] Haci Bayram Veli University, Ankara, Turkey

Ethno-linguocultural features of speech etiquette in Kazakh and English languages

Abstract. The article is devoted to the identification of linguocultural features of speech etiquette in Kazakh and English languages. Speech etiquette consists of stereotypical language formulas used in a speech act and, if necessary, in communication.

The aim of the study is to identify ethno-linguistic and linguocultural features of speech etiquette formulas in Kazakh and English languages. To implement this goal, samples of etiquette units in Kazakh and English - greetings, farewells, salutations, condolences, congratulations and wishes, addresses - were selected and analysed according to the nature of application, ethno-linguo-cultural character.

Based on the rational methods and techniques used in the study, it has been proved that the patterns of greeting and farewell in Kazakh are based on ethnic cognition. It was also determined that in Kazakh greeting one dialogue rejoinder consists of several sentences. This reflects the national

ethnomental specificity. In contrast, the pattern of greetings in English etiquette is short, concise and interrogative sentences corresponding to the ethnocultural specificity of the nation.

It was found that farewell patterns are frequently used in the speech etiquette of both languages and their place is constant and the types are numerous. The thematic group of farewell patterns in English etiquette is defined and systematised. The features in the greeting and address patterns are analysed, and the types of politeness level in English etiquette are analysed on the basis of specific examples.

The theoretical significance of the study lies in the fact that the research contributes to the development of comparative linguocultural studies, the theory of intercultural communication and linguopragmatics, clarification and description of the concept of 'etiquette model of behaviour'.

Practical significance of the work consists in the possibility of using the obtained results in the courses of general linguistics, intercultural communication, lexicology and stylistics of English and Kazakh languages, special courses on linguoculturology and pragmalinguistics, practice of teaching English and Kazakh as a foreign language.

Keywords: language culture, speech etiquette, Kazakh language, English language, communication.

References

1. Artemova A. F., Leonovich E. O. Formy obraşenia v angliskom iazyke [Forms of treatment in English]. Inostrannye yazyki v shkole, №5, 160-163 (2019) [in Russian]
2. Formanovskaya N.I. Communication theory and speech etiquette. Russian language abroad, Vol.1(218), 185-193 (2010).
3. Radlov V.V. Iz Sibiri: stranicy dnevnika [From Siberia: pages of a diary]. – M.: Nauka, Glavnaya redakciya vostochnoi literatury, 749 (1989) [in Russian]
4. Samoilovich A.N. Zapretnye slova v yazyke kazak-kirgizskoi zamuzhnei zhenshhiny: (Posvyashhaetsya pamyati V.I. Lamanskogo) [Forbidden words in the language of Cossack-Kyrgyz married women: (Dedicated to the memory of V.I. Lamansky)] // Zhivaya Starina, Issue 1/2, 161-168 (1915) [in Russian]
5. Balakaev M. Kazak tilinin madenieti: okulyk [Culture of the Kazakh language: textbook] (Ziyat-Press, Almaty, 2004, 139) [in Kazakh]
6. Syzdyk R. Soz qudireti [The power of the word] (Sanat, Almaty, 1997, 224) [in Kazakh]
7. Ualiyev N. Soz madenieti [Word culture] (Mektep, Almaty, 1984, 118 p.) [in Kazakh]
8. Kapalbekova G. Ulttyk etiket [National etiquette] (Memlekettık tildi damytu instituty, Almaty, 2013, 160 p.) [in Kazakh]
9. Balakaev M., Sergaliev M. Kazak tilinin madenieti [Culture of the Kazakh language] (Ziat-Pres, Almaty, 2004, 114) [in Kazakh]
10. Searle John R. A Classification of Illocutionary Acts. Language in Society, Vol. 5, No. 1, 1-23 (1976).
11. Palmer G. Ustnyi metod obucheniya inostrannym yazykam [Oral method of teaching foreign languages] (Uchpedgiz, Moscow, 1960, 165 p.) [in Russian]
12. Satina T.V. Harakternye cherty rechevogo etiketa angliskoi i fransuskoi lingvokultur [Characteristic features of the speech etiquette of the English and French linguistic cultures]. Mir nauki, kultury, obrazovania, № 2 (105), 400-415 (2024) [in Russian]
13. Sanaeva I.V. Speech etiquette in the sphere of cross-cultural communication. Interactive science, №4 (26), 180-190 (2018). DOI: doi.org/10.21661/r-470462
14. Fomina O., Potanina O. Etiquette failure of the speech as a linguoecological problem. E3S Web of Conferences, Vol. 210, 1-6 (2020). DOI: https://doi.org/10.1051/e3sconf/202021016007
15. Tella D. M , Miti F., Ardito R.B. , Adenzato M. Social cognition and sex: Are men and women really different? Personality and Individual Differences, Vol.162, 2020. DOI: https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110045
16. Dastarkhanga beriletin batalar [Blessings for the table], 17.02.2014 – [Electron. resource] – URL: https://on.kz/culture/bata-49301/ [in Kazakh]

17. Abdykhanova Б., Akkaliyeva A., Koilybaeva A. Linguistic Affirmations as a basis in Children's Education. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 146(1), 22-32 (2024). DOI: https://doiorg/10.32523/2616-678X-2024-146-1-22-32 [in Kazakh]

18. Drozdova E.A. Rechevoi etiket: ponätie, sravnenie granis iavlenia v angliskom i ruskom iazykah [Speech etiquette: the concept, comparison of the boundaries of the phenomenon in English and Russian]. Nauchnyi rezultat. Voprosy teoriticheskoi i prikladnoi lingvistiki, T.6, №3, 127 (2020). DOI: 10.18413/2313-8912-2020-6-3-0-2 [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Абдыгалиева Н.Н. – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: myworld.kzt@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5591-8271.

Смағұлова Г.Н. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: smagulova.g@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4582-2281.

Иргатоглу А. – PhD, қауымдастырылған профессор, Қажы Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия. E-mail: aydan.irgatoglu@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0773-4619.

Абдыгалиева Н.Н. – автор *для* корреспонденции, PhD докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: myworld.kzt@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5591-8271.

Смагулова Г.Н. **–** доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: smagulova.g@mail.ru, ORCID: 0000- 0002-4582-2281.

Иргатоглу А. – PhD, ассоциированный профессор, Университет Хаджи Байрама Вели, Анкара, Турция. E-mail: aydan.irgatoglu@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0773-4619.

Abdygalieva N.N. – corresponding author, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: myworld.kzt@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5591-8271.

Smagulova G.N. – Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: smagulova.g@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4582-2281.

Irgatoglu A. – PhD, Associate Professor, Haci Bayram Veli University, Ankara, Turkey. E-mail: aydan.irgatoglu@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0773-4619.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

IRSTI 16.21.33
Research article

A.I. Akanova
L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: comfort_land_kz@mail.ru)

Mythological Phytonyms in Kazakh Folklore Prose

Abstract. Plants have a special place in the mythological worldview of the people. A number of plants are considered in the ethnographic encyclopedia. One large branch of etiological myths is the myth of the creation of plants. These myths explain the origin of some trees and flowers that grow in our fields, their appearance, colour, and the nature of their habitat. We discuss the lack of works in Kazakh linguo-folkloristics that focus on the mythological aspect of plants, despite the significant presence of plants in the mythological worldview of the people. We highlight etiological myths explaining the origins of trees and flowers and draws parallels with characters in world mythology who transform into plants. The concept of seasonal "death-resurrection" symbol in agricultural societies is discussed, with emphasis on the three stages of transformation into a plant according to academician A.N. Veselovsky. The mythology of the Kazakh people is said to contain rich plots related to plants, promising further research in this area. The significance of plants in Kazakh folklore reflects the deep connection between nature and culture in the traditional beliefs of the people.
Keywords: ethnology, myth, trees, flowers, characters, Kazakh, nature.

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-22-30

Received: 17.07.2024; Revised: 12.11.2024; Accepted: 20.09.2024; Available online: 28.12.2024

Introduction

We cannot say that there are many works in Kazakh linguo-folkloristics that reveal and study the mythological aspect of plants, or we can say even almost none. However, this does not mean that there are no beliefs about the plant in the minds of the people. Because plants have a special place in the mythological worldview of the people. A number of plants are considered in the ethnographic encyclopedia. One large branch of etiological myths is the myth of the creation of plants. These myths explain the origin of some trees and flowers that grow in our fields, their appearance, colour, and the nature of their habitat. First of all, we notice that there are not many such myths in the nomadic community engaged in animal husbandry in the arid steppes. In world mythology, there are characters who turned into trees and grass. For example, Daphne, Smyrna, Caparis turn into trees, Adonis, Narcissus, Hyacinth turn into flowers. After being cursed, persecuted, or injured, they become plants. For example, Smyrna turns into a tree from her father's curse. While hunting, the red blood of Adonis, who was robbed and injured by a wild boar, produces a rose flower, and the tears of his lover Aphrodite produce a yellow flower. Daphne turns into a laurel tree when she is chased by the god Apollo, who is in love with her. The researchers write that they allude to the seasonal «death-resurrection» symbol characteristic of agricultural people. Academician A.N. Veselovsky writes that the changing to a plant consists

of three stages. In the first stage, the equality of nature and man. Man is born from some animals and plants. Scientists have proven that this is a manifestation of totemic understanding. In the second stage, the person himself turns into a plant. Sometimes, not the person directly, but the blood or some body parts become a plant. In the third stage, flowers and trees grow on the graves of the dead. This is a symbol of the resurrection of the ghost in a different form [1]. In the mythology of the Kazakh people, there are enough plots related to plants, their aspects and secrets are also diverse, and we will conduct research in this direction.

Literature review

Researcher E. Sweetser, who stated that humans and plants in the world are closely related, says that there is a one-way connection between plants and humans and concludes that they are created by mother earth and father sky [2].

In Kazakh, there is no myth about a person being born directly from a tree. In the genealogy, the ancestor of the Kypchak clan is connected with a tree, so it is clear that the tree was a totem in ancient times [3].

The Persian historian Ata-Malik Juveini wrote down the legend of the ancient Uyghur khan Bogu who was born from two holy poplars, which spoke like a human [4].

To repeat, in the ancient concept of the aboriginal tribes engaged in agriculture, it is a scientifically established problem that after the sacred sacrifice, not the whole universe, but some cultivated grains, are born from the human body [5]. For example, it is said that Kazakh rice originated from the fallen tooth of a prophet [6], the poppy is said to have grown on the place where the prophet sucked the wound of his friend who was bitten by a snake and spit it out [7].

Materials and methods

In this study, we focus on the following research questions: What is a mythological phytonym? What world myths include phytonyms? Are there mythological phytonyms in Kazakh folklore? What do foreign mythological phytonyms have in common with Kazakh phytonyms? In the course of writing the article, the main methods of linguistics were used. According to the object of research, the texts of fairy tales, legends, and mythical stories were taken as materials. In order to present the topic of the article in a scientific sense, quotations from the works of foreign scientists and researches of domestic scientists related to plants were given. Collection, analysis and comparison methods were used in the study of mythological phytonyms.

Results and Discussion

Because of Kazakhs are not a peasant people, heroes who turn into real plants are rare in our myths. We came across only one story about people turning into birches. There is a legend about «Dancing birches» in Burabay: «In the old days, young, late-night entertainers gathered on the square and laughed and played freely. In one of such gaieties, a group of graceful dancing girls also danced in a thousand twists. Then the king, who came secretly and was watching the interesting story, shouted: «Amazing! Make a thousand, my dears!» he exclaimed in surprise. At that time, it is said that the dancing girls, who were embarrassed of the arrival of the owner of the country, turned into birches and froze in that position [8]. In the ancient concept, there was an idea that the king had a whammy, and even delicate people could not bear the weight of it and would die if he noticed them. For example, in the saga «Nauryzbai-Khanshayim», Kenesary fell in love with the beautiful princess and died [9]. In other stories, the transformation of a person into a dead thing is mainly due to a curse. In Kazakh folklore, the idea of turning directly to a plant is almost non-existent.

In Kazakh, there are myths about human body parts and blood turning into plants. For example, one myth explains how the basil flower came into:

«Once upon a time there was a khan named Sumyrai. The insatiable khan spared even the water on earth from the people, collected it, did not give it to the country, and made them suffer in the desert. At that time there was a very beautiful and talented girl from the country. She made

an offering to Sumyrai Khan, went to his palace, put him on a jeweled robe, quarreled with the khan, and pressed his anger on his face. Sumyrai Khan got angry and cut off the girl's right hand. At that time, God turned the five fingers of the artistic girl into a five-petaled basil flower. The enraged people killed the khan, and in order to remember that girl, a custom was formed to put basil flowers on the carpets and on the large felt mats. And the water pattern on the edge of that carving is because the country remembers the beautiful girl who freed the water from Sumyrai» [10]. In this myth, it is said that the basil flower was created from the five fingers of a girl.

The contribution to there are myths that explain the questions «Why is cherry red?», «Why is the flower of an apple red?». For example: «Once upon a time, there was a hunter. He did not spare the animals and birds and shot them away. Soon, there were no running animals or flying birds left in that region. One day a dove landed on the cherry tree in the hunter's yard. At that time, the colour of cherry fruit was yellow. A dove with long flight from a warm place was resting there. The hunter who saw it shot the dove straight to its heart. The dove's blood was dripping from the cherry tree for a long time. The cherry fruit, stained with the blood of an innocent bird, has become crimson since then» [11]. In the next plot, it is said that the cruel boy shot the dove-spirit, which was visiting the apple tree, and because of its blood, the colour of the apple flower was red, and because of the bullet, the dove bird does not land on the apple tree [12].

Kazakh mythology talks about why trees live the way they do. For example, two myths «Pine and haloxylon» and «Dropwort, saltwort, juniper» reveal these things.

«In very early times, both pine and haloxylon grew in the green fields in the lowlands. They argued over the settlement and said: «Sit here, sit there!» they said each other angrily, and in the end, they fought with clubs. No one could intervene between them. All other trees deliberated and selected their troops and sent them to the front where they were fighting. Haloxylon ran away from the flood and went to the desert, the pine tree ran away from the water and went to the mountains. Haloxylon was a sniper, and the pine needles and inner branches were the arrows shot by Haloxylon. Pine was a good spear. The scars on Haloxylon's body are from pine spears. Since then, pine tree stands on the top of the mountain to make sure that the haloxylon does not come, and the haloxylon, who is afraid of the pine tree, hides in the desert and waits for its shade. Not being able to settle, one of the two strong trees who fought got scared and went up the mountain, and the other, ran into the desert. They left the wide river region to the willows and poplars». As we can see, the life of the trees does not differ from the life of the nomadic warrior community fighting for the land [13]. In this myth, it is said that in ancient times, trees also lived like people. The distance between nature and man became distant and after man realized himself, he equates his social life to the nature. This myth was also born in that period and is intended to explain the secret of the «why» trees live in this way, that is, the first order established in the mythical sacred time. The haloxylon growing in the desert and the pine growing in the mountains are very close plants for nomadic people. That's why we notice that the ancient ancestors based their fighting life on external signs and images, and also equated a tree.

«Land dispute» is the word above, but «widow's dispute» seems to be the core of the following myth. For example, the myth «Dropwort, saltwort, juniper» was first published in «Dala Province Newspaper» [14]:

«A couple of married people lived close to each other. One was Haloxylon and his son was Saltwort, and the other was Pine, his daughter was Juniper. At first they were neighbours and got on well until Saltwort thought of marrying to Juniper. Juniper did not love Saltwort, he was dark in colour and she did not give her consent. Then their fathers argued, and even Dropwort came and reconciled, it was not possible. At that time, Haloxylon and Saltwort saw that it was difficult to stay there, so they decided to join Dropwort and left for the south. After they left, Pine became proud, raised his head and stretched as far as he could. Haloxylon was hunched over with grief, Dropwort blushed with shame that he could not reconcile Haloxylon and Pine. Since that, there was no news from Pine's daughter. After that, Juniper fell in love, went away from her mother, and to this day has been living with the stone. From this myth we can see a picture of Kazakh's

own life. The long pine tree is portrayed as an arrogant character, the shriveled haloxylon is an innocent sufferer, the black-skinned saltwort is an ugly one, the juniper which grows on a stone is strict one, and the red dropwort is a shy character. The appearance of the trees, the peculiarities of the place where they grow were the basis of the story. According to another legend, haloxylon and pine were related, and they were the same height. And the dropwort tried to engage the haloxylon with the saltwort bush. Haloxylon was afraid of such an act and ran away to the sandy basin to hide. Then the trunk of the haloxylon tree became stubbornly curved. The pine tree that went up to the mountain to check where haloxylon was hiding was tall and tall. Saltwort got angry and turned into a thorny bush. Because of all this, the accused Dropwort blushed from extreme shame, its skin turned red».

In Kazakh folklore, the legend about «Zharatkan» says the following about the phytonym «Holy poplar»: «...The master creator «Zhasagan» raised his green head and created the only tree on earth – «Holy poplar» - to bring life to the desolate land. This tree first grew and raised the cover of its green dome. For the first time, the sprout of life blossomed in this poplar tree». There is also a tree called Baiterek in the people. Baiterek is a world tree that connects the mythological layers of the universe. Its types that have undergone a semantic transformation: a witch's staff, a whip; as well as green cane (a type of cane) tell, mountain, hilltop and so on [15]. Baiterek is a giant tree with mystical properties according to ancient knowledge. According to the indigenous concept, baiterek grows in the very navel of the earth, its roots are underground, its religion is the world of man. It is a giant tree with a green head, recognized as the abode of spirits. Such a tree in the traditional community is called holy tree, lord tree, saint tree, holy poplar, and has different names depending on its shape and meaning. Baiterek is an ancient Turkic word, «bai» means «big», it is the sound-changed form of the word «bay» (baybishe, baysheshek) means «big», «first», and poplar (in Persian - tree) means «tree». Therefore, baiterek is a combination of two words and means "a big tree». Myths about Baiterek have existed in folk mythology since immemorial time. As described in the mythology of some people, the model of the world is of two types. One is a vertical structure, and the other is a horizontal structure. Both of these exist in Kazakh mythology. The appearance of the horizontal model can be found in the legend about Korkyt, who traveled to the four corners of the world. Korkyt, who went to the west, east, south, and north to escape from death, saw a pit dug for him everywhere [15] and finally came to the heart of Syrdarya. The Syrdarya river is shown here as the navel of the whole world and is depicted as an image of a half-horizontal, half-vertical models. In the fairy tale «Goodness and Evil», the imagination of the people alludes to the creative qualities of the Baiterek tree:

«That Goodness heard the words of the three and wandered through the grove, and while wandering around, he touched two baiterek trees. He rubs his eyes - his eyes are finished, he rubs his ears - both ears are finished». According to ancient mythological knowledge, big rivers are perceived as the world, the head of the river is the upper layer, the middle is the middle layer, and the bottom is the lower layer. This is the reason why Korkyt came to the heart of Syrdarya. Sh. Ualikhanov wrote about the fact that the mythological understanding of such three layers - the whole world is still preserved in us [15]. According to mythic knowledge, Baiterek has a special quality and symbolic value. Journalist-scientist N. Valiuli thinks that figurative phrases like «highest mountain fell», «My Baiterek fell down» and «Poplar tree fell from the root» in the Kazakh poems of mourning and lamentation are their linguistic manifestations. In the scientific works of the scientist Ye.Zhanpeyisov, who studied the ethno-cultural lexicon of the Kazakh language, the etymological structure of the word «baiterek» was extensively analyzed. The scientist says that the word "bai" in the word «baibishe» is part of complex words such as «Baiterek», «Baibich», «Baitobet» in the Kazakh language, and analyzing the data on the etymological bases of the form «Bai-Bay», he found that the word «Bai» does not mean rich, powerful, its original meaning is the Mongolian verb «Bay», that is, with the word «stop» he puts forward the meaning of a tree planted in the place where the nomads came and settled [16]. Sh. Valikhanov: «A single tree or bush growing in the field is valued and people spend the night on its head. Passing by the tree, people tie cloth to its branches, throw dishes, even sacrifice

animals, or tie the reins of a horses» [16]. Because the secret of distinguishing the boundaries between good and bad, black and white, space and chaos, and recognizing the truth lies in this. That is why scientists call the world tree the tree of knowledge [16]. In the shamanic traditions of the Siberian people, the world tree fully preserved its mythical function in mythology. «In Siberian shamanism, the connection between the world tree and the shaman is very close and comprehensive. With the help of the world tree, the shaman can connect people and gods, earth and sky, that is, he acts as a connector, a mediator» writes E.M. Meletinsky [17]. And in the knowledge of our people, the mediator is one of the forms of Baiterek's cosmic tree, which has changed in form – the staff in the hands of a shaman. There is also an opinion that the root of the witch's staff and the fairy-tale baiterek are the same, that it is the cosmic tree of the archaic myth. In the mythology of the people of the world, it is common to describe the world consisting of three layers in the form of a huge tree. Baiterek or Darak trees continue the mythical three layers: heaven, earth, and underground in a vertical direction. In science, it is called the world tree. The fate of the whole universe is connected with this tree. It is the support that keeps the lower, middle, and upper layers, without mixing with each other, serves to keep the whole world clean, affects the destinies of beings in these three layers. At the base of the giant tree, that is, on the lower floor, there is a huge snake, and at the top of the tree, that is, on the upper floor, there lives the king of birds, all these are concepts rooted in the mythic mind.

Baiterek is symbolized as a cosmic tree in Kazakh mythology. We said that the small models of Baiterek serve as holy tools used in the implementation of ritual actions. We know that Baiterek is regarded as a link connecting three worlds. It seems that the idea that the soul of a person is kept in the holy poplar, which is widespread among Kazakhs, was probably formed due to this fact. There is a myth about this: «The spirit leaves the human's body forty days before death. So, turning into a bird (pigeon), it flies and lands on a bush with the name of its man written on the leaf of the baiterek. Here, uncut leaves with a people's names on them grow and wither and change alternately. When a person dies, the soul leaves the body in the form of a fly and flies around the house. Only after forty days he goes away and leaves the house forever. Through the trunk of the Baiterek, that soul descends to the ground, or goes up to the ground, and when the time is right, it lands in the woman's womb, thus, a new life is born. Animals and plants come back to life in the same way» [18]. The myth of this sacred poplar tree, where soul resides in its leaves, is widespread among the Turkic people. The following etymological explanation of the word «yang» is given in the Old Turkish dictionary: (Sevortian) «Yang alt., jang kir., dan alt., chang tuv., sang yak.

Law - alt., jang kir., dan alt.

Image, form, sample, measure, trick, fashion, habit, taste, norm - alt.,

Belief - alt.,

Soul, spiritual state - alt., yak.» If we look at it, «soul» means not only the soul in a person's chest, but also the meaning of a law, a model, a trick, a pattern, and a person's condition. Apart from the above myth, there is another version of it in Kazakh. It says, «There is a holy tree that grows alone in the navel of the earth and the sky. The head of this poplar is connected with the sky, and the roots are connected with the earth. It is an invisible sacred tree. Every leaf that grows in this baiterek is a symbol of the life of every person on earth. Every person living on earth comes to life when the leaf of the holy poplar bursts, when the leaf grows, person grows elder and becomes perfect as well, if the leaf turns yellow prematurely, he faces sorrow, if the leaf withers, he grows old, and if its leaf breaks off and falls to the ground, person dies». Therefore, it is more important to note that it is not only the name of a certain tree, but it is a plant that is directly related to the human soul, that is, it is a sacred plant that is in harmony with the period from the birth of a person to his growth and maturity until the last moment of his life. In this text, it is reflected that the tree of the world is the vegetative model of the universe.

In general, a tree is a natural object that has a special place in human livelihood and spiritual life. According to the beliefs that arose in connection with the animist worldview, trees are «owners of life» with souls. Many people of the world respected and worshiped the tree. In

the legend «Umai Spring»: «On her way home, she saw a tree that had grown overgrown. The old hawthorn seems to want to comfort the woman by stretching out its branches and hugging her tenderly. The poor woman wept bitterly, looked at it like her mother and told it about her sorrows. After that, she hangs his son's bracelet on a branch as a gift to Umai Mother. That's what happened, the thread of the bracelet broke and the beads scattered down. From the places where they fell, torrential springs gushed forth. According to the number of beads on the bracelet, there are seven springs.

Seeing such a miracle, the woman poured small amounts of water from all the springs, rushed home to make her sick son drink the miraculous water as soon as possible. The boy took a few sips of water and came out with a clean breath.

«God-Mother-Umai herself, who turned into an old tree, heard your pleading prayer and took pity on you», - said an old woman, «because Umai is the perfect protector of all women and children».

Since then, people consider the water of these seven springs to be healing [19]. The only tree that grows in deserted field is a sacred tree, the Eastern Kazakhs call it a holy tree, or holy willow because it is often found there. According to Kazakh beliefs, a tree growing where a saint's foot touches or a saint's shadow falls becomes a holy tree. Kazakhs consider a tree that grows alone in a deserted and solitary field to be a sacred tree or a holy tree, and do not cut it, do not damage it, and even do not go to its shade and sleep. Otherwise, you will wither and be alone like that tree, and it is said that there is no worse thing in the world than loneliness, and there is no greater humiliation than the fall of the soul. A lonely tree is seen as a symbol of loneliness. Hills with piles of soil, a single tree on a plain, and bushes with branches growing in the wilderness are also considered sacred. People spend the night in those places and tie cloths. Recognizing it as the resting place of a saint, they slaughter an animal and pray. In the Kazakh tradition, they do not pluck the newly sprouted buds, they do not cut the new leaves of the tree. They do not break a green stick or a green shoot. Because everyone knows that a young shoot is the beginning of happiness, the source of all life. It is said that if you pluck a green stick, you will become like that stick [20]. Also, in the Kazakh tradition, they do not cut a tree that has grown twice and grown up side by side. Because you will lose your partner, it warns you can be cut off your wings. That is, there is a superstition that the whole world is made of twins, and the one who destroys the twin is not good, he will be sad forever. Another prohibition regarding wood is that you do not allow to bring any wood lying in the field, which has already burned down, into the house. After all, there is a superstition that «like a rotten tree» a person will be plagued by evil. In other words, it is superstitious that the mood will be premature, discord will arise in the house, even the sheep in the stable, the horse in the field, the cow in the barn, the camel in the field will give birth prematurely, and the losses will increase. They are afraid that the blessing will go away, the happiness will disappear, and the person will die. Cattle should not be driven with sticks or barkless wood, especially with tamarisk. There is a Kazakh omen: because of tamarisk is strong gender, driving cattle with it is said to be a bad sign. This prohibition is reflected in the phrase «Don't tie hemp, don't drive with tamarisk, don't think that if you drive with tamarisk, the cattle will increase».

In addition, the Kazakh people have a sacred phytonym called juniper. Juniper is a green tree that grows on rocky hillsides, with raised stems and grasses. Juniper is considered a sacred tree in the Kazakh people's opinion. Carpenters who make household items such as spoons, bowls, and soles, highly appreciate the property of juniper that does not crack. In ancient times, juniper wood was used for the construction of architectural monuments. Juniper tree can be found in the mausoleum of Khozha Ahmet Yassaui, on the wall of the tomb of Mother Karashash. The roof and walls of the building, which has a base made of juniper wood, are strong and will last for many centuries without collapsing. It is believed that if you brush your teeth with a stick miswak made of juniper and rub the pulp of the teeth, you will not get caries in the teeth.

The mother-in-law and sisters-in-law sprinkle the scented water on the bed where the newlyweds lie for the first time. There is a superstition that if the bed is not sprinkled, the demon

will cling to it and the marriage will break. The cradle is also smoked with juniper. Due to the belief juniper branches are attached to the walls of some houses to protect from the whammy [21]. When a person who is not involved in making felt is looking at it, people leave juniper and adyraspan (sometimes red cloth) near the felt to prevent it from a whammy. This is because it is believed that the ornaments of the felt becomes crooked. If a sheep is sick with charbon, it is driven away with a juniper (or driven to the desert, because a wolf quickly recovers from charbon). In the fairy tale «Kyran Karakshy» of folk prose, Karakshy told the whole truth: «...as soon as he finished his speech, he froze into a black stone. The woman stood up and said, «Oh, that old man used to collect some leaves in the corner, if something revives him, leaf must revive him». She ran around the corners of the house and found a leaf. She stroked the armpit and groin of the standing stone man with that leaf, and he recovered and came back to life. From this we can see that our people believed that juniper is a life-giving plant [22].

Conclusion

We say that there is a good reason to call the above-mentioned plants mythological phytonyms (myfophytonyms), as they meet in Kazakh folklore prose and have a certain mythological tone and are a linguistic tool that defines the mythological knowledge of the people. These mythical texts are like a metaphorical image of the Kazakh indigenous way of life. Indeed, the appearance of the plants, the peculiarities of the place where they grow remind of the ancient life of Kazakhs. A high pine tree is an arrogant man, a shriveled haloxylon is an innocent sufferer, a dark-skinned tree is innocent one, a stone-grown juniper is strict one, and a red blushed ones are shy characters, and scenes of the custom of bride-price marriage of our people are clearly depicted. Thus, it can be seen that the nomadic people engaged in raising cattle in the arid steppes add special honor to the well-known trees and herbs that grow only in their region. In fact, they did not have myths about plants built on the network of «death and resurrection» and rituals performed every season, as in the peasant people who cultivated the land. Thus, it can be understood that various legends and myths related to trees and other plants in Kazakh folklore are created in an anthropomorphic network. In ancient times, it is said that plants lived like humans. The distance between nature and man became distant and after man realized himself, he equates his social life to the nature. That is, the anthropomorphic principle can be called the fundamental principle of the structure and plot of the architectonics of the mentioned folklore genres.

Conflict of interests

The research paper contains no conflict of interests.

References

1. Veselovskij A.N. Istoricheskaja pojetika [Historical poetics] (Moscow, 1989, 106 p.) [in Russian]
2. Sweetser E. Metaphor, mythology and everyday language [Electronic resource]. – Available at: http://linguistics.berkeley.edu/~sweetser/sweetserJP1995.pdf (accessed 07.09.2024).
3. Kyraubaeva A. Kazak mifologijasi zhane «Avesta» [Kazakh mythology and «Avesta»] (Almaty, 1996, 184 p.) [in Kazakh]
4. Karzhaubaj S. Orhon muralary [Heritage of Orkhon] (Astana, 2003, 392 p.) [in Kazakh]
5. Evsujukov V.V. Mify o vselennoj [The myth of the universe] (Novosibirsk, 1988, 176 p.) [in Russian]
6. Potanin G.N. Ocherki Severo-zapadnoj Mongolii [Essays of North-western Mongolia] (Moscow, 1881, 181 p.) [in Russian]
7. Kasimanov S. Altaj anyzdary [Altai legends] (Almaty, 1975, 111 p.) [in Kazakh]
8. Babalar sozi: zhuz tomdyk. Tangazhajyp ertegiler [Words of ancestors: Hundred volumes. Fantasy Fairy Tales] (Astana, 2011, 182 p.) [in Kazakh]

9. Kaskabasov S.A. Kazak fol'klorynda Kenesary tiri [Kenesary is alive in Kazakh folklore] (Bornova-Izmir, 2007, 204 p.) [in Turkish]
10. Kazaktyn miftik angimeleri [Legends of ancient Kazakhstan] (Almaty, 2006, 132 p.) [in Kazakh]
11. Rahmetova S. Ana tili. Mazmundamalar zhinagy [Native language. A Collection of Contents] (Almaty, 1999, 112 p.) [in Kazakh]
12. Tolybaev K., Kurmangaliev, K. Bozingen: Hajjuanattar zhajly ertegiler [Bozingen. Fairy Tales About Animals] (Almaty, 1985, 224 p.) [in Kazakh]
13. Mynzhanuly N. Kazaktyn miftik anyzdary [Kazakh mythical legends] (Urimshi, 1996, 193 p.) [in Kazakh]
14. Dala uajalaty [Dala province] (Almaty, 1989, 656 p.) [in Kazakh]
15. Kazaktyn miftik angimeleri [Kazakh mythical stories] (Almaty, 2002, 132 p.) [in Kazakh]
16. Akberdieva B. Leksika-frazeologijalyk zhujedegi miftik-tanymdyk tuzhyrymdar [Mythic-cognitive findings in the lexical-phraseological system] (Almaty, 2002, 53 p.) [in Kazakh]
17. Meletinski E.M. Pojetika mifa [Poetics of a myth] (Moscow, 1976, 406 p.) [in Russian]
18. Toishanuly A. Kazak pen Mongol mifterinin tipologijasy (Etiologijalyk, kosmogonijalyk mifter boiynsha) [Typology of Kazakh and Mongolian myths (On etiological, cosmogonic myths)] (Almaty, 2008, 29 p.) [in Kazakh]
19. Zhanajdarov O. Ezhelgi Kazakstan anyzdary. Kazakstan balalar jenciklopedijasy [Legends of ancient Kazakhstan. Children's Encyclopedia of Kazakhstan] (Almaty, 2010, 224 p.) [in Kazakh]
20. Alpysbaev T. Kazak halyk adebieti: koptomdyk. Ertegiler. [Kazakh folk literature: Multi-volume. Fairy Tales] (Almaty, 1986, 320 p.) [in Kazakh]
21. Sevortyan E.V., Levietskaja L.S. Etimologicheskii slovar' tyurskih yazykov: Obshetjurkskie i mezhtjurkskie osnovy na bukvy «Zh», «I» [Etymological dictionary of Turkic languages: basis of Common Turkic and Interturkic letters «Zh», «Y»] (Moscow, 1989, 121 p.) [in Russian]
22. Kazaktyn etnografiyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhujesi [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names] (Almaty, 2017, 856 p.) [in Kazakh]

А.И. Аканова
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақ фольклорлық прозасындағы мифологиялық фитонимдер

Аңдатпа. Халықтың мифологиялық дүниетанымында өсімдіктер ерекше орын алады. Бірқатар өсімдіктер туралы этнографиялық энциклопедияда сөз болады. Этиологиялық мифтердің үлкен бір саласы – өсімдіктердің жаратылуы туралы миф. Бұл мифтер біздің егістік алқаптарымызда өсетін кейбір ағаштар мен гүлдердің шығу тегін, олардың сыртқы түрін, түсі мен мекендеу ортасының табиғатын түсіндіреді. Халықтың мифологиялық дүниетанымында өсімдіктердің елеулі орын алғанымен, қазақ лингвофольклористикасында өсімдіктердің мифологиялық аспектісіне тоқталған еңбектердің жоқтығын талқылаймыз. Біз ағаштар мен гүлдердің пайда болуын түсіндіретін этиологиялық мифтерді бөліп көрсетеміз және әлемдік мифологиядағы өсімдіктерге айналатын кейіпкерлермен параллельдер жасаймыз. Аграрлық қоғамдардағы «өлу-қайта тірілу» маусымдық символының тұжырымдамасы академик А.Н. Веселовский. Қазақ халқының мифологиясында өсімдіктерге қатысты бай әңгімелер бар екені, бұл салада одан әрі зерттеуге мүмкіндік беретіні атап өтіледі. Қазақ фольклорындағы өсімдіктердің мәні халықтың дәстүрлі наным-сеніміндегі табиғат пен мәдениеттің терең байланысын көрсетеді.

Түйін сөздер: этнология, миф, ағаштар, гүлдер, кейіпкерлер, қазақ халқы, табиғаты.

А.И. Аканова
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Мифологические фитонимы в казахской фольклорной прозе

Аннотация. Растения занимают особое место в мифологическом мировоззрении народа. Ряд растений рассматривается в этнографической энциклопедии. Одной из крупных ветвей этиологических мифов является миф о сотворении растений. Эти мифы объясняют происхождение некоторых деревьев и цветов, которые растут на наших полях, их внешний вид, цвет и характер их среды обитания. Мы обсуждаем отсутствие работ в казахской лингвофольклористике, которые фокусируются на мифологическом аспекте растений, несмотря на значительное присутствие растений в мифологическом мировоззрении народа. Мы выделяем этиологические мифы, объясняющие происхождение деревьев и цветов, и проводим параллели с персонажами мировой мифологии, которые превращаются в растения. Обсуждается концепция сезонного символа «смерти-воскрешения» в земледельческих обществах с акцентом на трех этапах превращения в растение по академику А.Н. Веселовскому. Отмечается, что мифология казахского народа содержит богатые сюжеты, связанные с растениями, что перспективно для дальнейших исследований в этой области. Значение растений в казахском фольклоре отражает глубокую связь природы и культуры в традиционных верованиях народа.

Ключевые слова: этнология, миф, деревья и цветы, персонажи, казахский народ, природа.

Information about the author:

Akanova A.I. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: comfort_land_kz@mail.ru, ORCID: 0009-0000-4294-6345.

Аканова А.И. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: comfort_land_kz@mail.ru, ORCID: 0009-0000-4294-6345.

Аканова А.И. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: comfort_land_kz@mail.ru, ORCID: 0009-0000-4294-6345.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ХҒТАР 16.21.27
Ғылыми мақала

Б. Әбдуәлиұлы[1], Г. Махмұт[2], Чжан Юйянь[3]
[1]Сиань шет тілдері университеті, Сиянь, Қытай
[2]Шыңжаң университеті, Үрімжі, Қытай
[3]Ланжоу Орталық Азия зерттеу институты, Ланжоу, Қытай
(E-mail: bekzhan_a7@mail.ru)

Қазақ есімдерінің семантикалық ерекшелігі және әлеуметтік қызметі[1]

Аңдатпа. Қазақ есімдерінің қалыптасуы мен дамуы екі негізден бастау алады: *бірі* – тілдік ерекшелігі бойынша, яғни лингвистикалық заңдылықтардан. Бұл бағыттағы даму кісі аттарының құрылымдық жүйесі мен мағыналық өрісін қамтиды. *Екіншісі* – әлеуметтік ортадағы қызметі, адамдар арасындағы қатынасты реттеудегі орны, белгілі бір қоғамда өмір сүріп жатқан азаматтардың ресми тіркелуі т.б. қатысты. Азаматтар мен олардың есімдерінің арақатынасы лингвистикалық тұрғыдан да, әлеуметтану тұрғысынан да аса маңызды, өйткені кез келген адам қоғам мүшесі ретінде есімі арқылы тіркеледі, есімі арқылы айналасына танылады. Есім – адамның өмірде барлығының және белгілі бір елдің толыққанды азаматы екендігінің айғағы. Азаматтың өзге құқықтары секілді есім иелену құқығы да заңнамалық тұрғыдан қорғалған.
Қоғамның адамсыз болмайтыны секілді, адам да есімсіз болмайды. Қолданыс барысында кісі аттары белгілі бір тұлғалардың прототипіне айналады. Мысалы, «Абай» десе сөздің мағынасынан бұрын қазақтың ұлы ойшылы бірінші ойға оралады. Әуелгі мағынасы «ақылды, дана» болғанмен, Абайдың қоғамдағы орны есімінің мағынасына айналып отыр. Бұлай болуы ең бірінші әлеуметтік қатынастар барысындағы қолданысының нәтижесі. Кісі аттары өзінің біртұтас болмысы арқылы ұлттық қоғамның да көрінісі бола алады, сондықтан оларды әлеуметтану тұрғысынан қарастырудың маңызы зор. Мақалада осы айтылған мәселелерге пәнаралық байланыс тұрғысынан кешенді талдаулар жасалады.
Түйін сөздер: антропоним, этноним, этноантропоним, антропоэтноним, әлеуметтік мағына, әлеуметтану, әлеуметтік лингвистика

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-31-44

Түсті: 25.11.2024; Жөнделді: 05.12.2024; Мақұлданды: 19.12.2024; Онлайн қолжетімді: 28.12.2024

Кіріспе

Кісі есімдерін әлеуметтік-лингвистикалық тұрғыдан зерттеу оның қызметімен тікелей байланысты. Оның қызметі қоғамдағы адамдардың өзара қатынастарын реттеуге арналады, демек ол әлеуметтік мәнге ие. Кісі есімдері – адамды атаушы, бір-бірімен байланыстырушы

[1] Мақала ҚР ҒЖБ AP23489736 «Қазақ есімдерін цифрлық платформа аясына жинақтау және жаңа технологияларға бейімдеу» атты мемлекеттік гранттық (2022-2024 жылдарға арналған) жобасы аясында әзірленді

құрал. Өзіне ғана қызмет етпейді, айналасындағылардан ажыратып тану үшін өзгелерге де керек. Әлеуметтік орта болмаса, яғни адамдар бір-бірімен қатынасы жоқ, жеке-жеке өмір сүрсе, оған есімнің керегі болмас еді, өйткені оны көпшілік арасынан ажыратып тану қажет емес. Қазіргі жағдайда есімі жоқ адамды ешкім танымайды, оның қоғамда орны жоқ, еш елдің азаматы бола алмайды. Нақтырақ айтқанда есімі жоқ адам еш жерде ресми тіркелмейді, яғни есім – адамның өзі, оның өмірде барлығының айғағы. Осы жағдайдың өзі кісі аттарының әлеуметтік мәнінің қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Кісі есімдерінің әлеуметтік мәні туралы айтқанда, ең бірінші, «әлеумет» және бұл мәселемен айналысатын «әлеуметтік лингвистика» терминіне түсінік бере кету абзал. Қарапайымнан күрделіге қарай ой өрбіту үшін біршама белгілі болса да, бұл екі сөзге тоқтала кетудің маңызы бар.

«Әлеумет – қазақ халқының дәстүрлі түсінігінде жамағат, қауым, жұртшылық мағынасында қолданылған ұғым. Ол отбасынан, ағайын, туыс, жекжат-жұрағаттан бастап, ел-жұрт мағынасына дейін қамтиды. Мысалы, халық ауыз әдебиетінде жиі кездесетін "Алқалаған, әлеумет, Сөзіме құлақ салыңыз" дегенде әлеумет ұғымы ағайын мәніне жақын болса, "Әлеумет, көрдің, міне, жаңа заңды" (К.Әзірбаев) деген өлең жолында — бұқара, жұртшылық мәніне ие болып тұр. Әлеумет ұғымының қазіргі заманғы мағынасы қоғам, қауым, қауымдастық сөздерінің ғылыми ұғымдарымен мәндес»[2]. Демек әлеуметті қоғам деп түсінуге де болады, алайда кей мағынасында бұл екі сөз синоним ретінде қолданылғанмен, екеуінің бір-бірінен кейбір айырмашылықтары да бар. «Қоғамның» мағынасында жалпылық сипат басым болса, «әлеумет» сөзі жалқылауға бейім. Мысалы, қоғам әлеуметтік топтардан, әлеуметтік қатынастардан, әлеуметтік институттардан, әлеуметтік нормалардан т.б. тұрады. Енді осыларды жинақтай қарасақ, қоғамның әлеуметтік топтардан тұратынын байқаймыз, яғни қоғамның әлеуметтік картинасы көрініс береді.

Тарихи тегі бір, бір қоғамда ұжымдасып өмір сүріп жатқан қауымды өзара жақындататын, ортақ мақсатқа біріктіретін – тіл, дәстүр, тұрмыс-салт, шаруашылық т.б. секілді мәдениет компоненттері. Әлеуметтік ұжымдардың қалыптасуына өзіндік ықпалы бар кісі есімдерін де осы компоненттердің қатарына қоюға болады. Тарихи-танымдық, мәдени, тілдік т.б. ерекшелігі бойынша кісі есімдері азаматтарды белгілі бір этникалық қауымдастықтың мүшесі ретінде айғақтап отырады.

Тілдің әлеуметтанумен байланысын зерттейтін ғылым саласын «әлеуметтік лигвистика» деп атаймыз. Бұл термин әуелде әлеуметтанушылар тарапынан ұсынылғанымен, келе- келе лингвистердің бұл саладағы үлес салмағы артты. Бұл «социолингвистика» терминін алғаш 1952 жылы американдық социолог Г.Карри қолданған болатын [15]. Әлеуметтану – пәнаралық ғылым. Ғалымдар тілдің әлеуметтік қызметінің екі қырына тоқталады. Қоғамның құрылымы мен тілі, белгілі бір үлгілер арқылы өзара тығыз байланыста болады деп саналып келді. Бір жағынан (тарихи көзқарас тұрғысынан), нақты жекелеген тілдер әрқашан сол тілде сөйлейтін белгілі бір топтармен байланысты болып келеді және белгілі бір тілдік мазмұн мен форма арқылы қоғамдық құрылымның бейнесін көрсетеді. Екінші жағынан, қоғам тілге тәуелді: тіл ұлттық бірегейлікті қалыптастырады және қоғамдағы түрлі әрекеттерге тәуелді өзінің формасындағы кеңістік пен уақыттың сабақтастықтарын тудырады [1. 61 с.]. Бұл орайда екі мәселе өзіне назар аударады: бірі – қоғамдағы әлеуметтік топтарға тән тілдік қолданыстың ерекшеліктері; екіншісі – тілдің белгілі бір халыққа ортақтығы, яғни бірегейлік сипаты мен жалпылауыштық, жинақтауыштық қызметі.

Әлеуметтік орталардағы тілдің қолданысы бір сипатты бола бермейді. Әр саланың кәсіби тілі, ғылыми терминологиясы, түрлі орталардағы жаргондардан бөлек, ауыл тұрғындары мен қалалықтардың, қарапайым жұртшылықтың, қарттар мен жастардың, әйелдер мен ерлердің сөйлеу тілінде өзіндік ерекшеліктер болады. Қазіргі әлеуметтік лингвистиканың негізін қалаушылардың бірі американдық ғалым Уильям Лабов әлеуметтік лингвистиканы «әлеуметтік контексте зерттелетін ғылым» ретінде қарастырады. Бұл ойды таратып айтатын болсақ, әлеуметтік лингвистер тілдің өзіне емес, оның ішкі құрылымына

[2] https://kk.wikipedia.org/wiki/Әлеумет

да емес, түрлі қоғамды құрайтын адамдардың тілді қалай қолданатынына назар аударады деп түсінуіміз керек. Бұл ретте тілдің қолданылуына әсер ете алатын барлық факторлар – сөйлеушілердің өздерінің әртүрлі сипаттамаларынан бастап (олардың жасы, жынысы, білімі мен мәдениетінің деңгейі, кәсіп түрі және т.б.), белгілі бір тұлғаның сөйлеу әрекеті ерекшеліктеріне дейін ескеріледі [2, 6-9 с.]. Тілдің әлеуметтік мәні туралы бұндай пікірлер өзге ғалымдар тарапынан да айтылады. Сондықтан, бұны әлеуметтік лингвистикада орныққан көзқарас ретінде қабылдауға болады. Сонымен, әлеуметтік лингвистика жекелеген адамдардан бастап, қоғамдық дәрежедегі әлеуметтік қатынастарға дейінгі тіл қолданысындағы ерекшеліктерді қарастырады. Соның ішінде кісі аттарының қолданысы да маңызды орын алады. Әлеуметтік лингвистика аясындағы теориялық шарттар антропонимикаға да ортақ.

Әдістеме

Жұмысты жазу барысында жинақтау, талдау, салыстыру, статистикалық талдаулар жасау, қорытындылау әдістері қолданылды. Қазақ есімдері ғасырлар бойғы халықтың ат қою шығармашылығының жемісі, бізге белгілі болған алғашқы есімдерден бастап, бүгінге дейінгі сан мыңдаған бірліктерді құрайды. Кей деректерде қырық мыңдай түбір тұлғалы антропонимдердің тіркеуге алынғаны туралы айтылады [3, 4 б.]. Алайда олардың арасында адамдарды атау қызметін атқарғанмен мәдени сапасы жағынан есім деп атауға келмейтін, қолданыстан түсіп қалған лексикалық бірліктер де жиі кездеседі. Қазақ есімдерінің жалпы қорын жинақтап, соның ішінен ұлттық бірегейліктің үлгісін көрсете алатын, халық танымымен сабақтаса отырып, біртұтас мазмұнға ие болған, мәдени сапасы кісі аттары дамуының барлық дәуірлеріне сәйкес келетін тұлғаларды анықтау барысында ілгеріде аталған әдістер қолданылды. Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты кісі есімдерінің әлеуметтік мәнін сипаттау және ұлттық қоғамның ажырамас бөлігі ретіндегі болмысын айқындау болғандықтан, өткендегі мен бүгінгі ерекшеліктері салыстырылды, әлеуметтік ұжымды қалыптастырушы фактор, ұлттық қоғамның көрсеткіші, әлеуметтік құрылымның бөлшегі ретіндегі ерекшеліктеріне талдаулар жүргізілді. Қазіргі қазақ есімдерінің даму бағыттары мен этноәлеуметтік ұжымды құрау мүмкіндігіне баға беру мақсатында статистикалық талдаулар жасалды. Нәтижесінде ұлттық қоғам құрудың антропонимиялық келбеті айқындалды.

Зерттеу барысында қолданылған (ілгеріде аталған) әдістер кісі аттарын әлеуметтік-лингвистикалық тұрғыдан зерттеудің әдістемесін құрайды. Қоғамда адамдар арасындағы қарым-қатынас тікелей есімдерге байланысты. Сондықтан әлеуметтік-лингвистикалық талдаулар барысында ең бірінші кісі есімдерінің қолданысы мен қызметіне назар аударылды.

Нәтижелер

Кісі аттары – қазақ қоғамының айнасы, әр дәуірдегі лексикалық қорын жинақтай қарастыратын болсақ, мазмұнынан сол уақыттың саяси, мәдени, экономикалық жағдайлары көрініс береді. Осы зерттеу жұмысының көлемінде төмендегідей нәтижелерге қол жеткізілді:

- *Қазақ есімдерінің мағынасына қатысты кей сұрақтардың жауабы анықталды.* Кісі есімдерінің мағынасына қатысты «антропонимдік мағына», «әлеуметтік мағына», «әлеуметтік өре» т.б. секілді ұғымдардың өзіндік жүйесі ұсынылды. Бұл орайда мына мәселелер назарға алынды: біріншіден, адам мен есім арасындағы байланыстың лингвистикалық және социологиялық ерекшелігі айқындалды. Лингвистикалық табиғаты жеке есімнің мағынасы мен біртұтас антропонимдік қордың мазмұнын қамтиды. Қазақ есімдерінің мағынасы мен мазмұны қазақ халқының ұлттық дүниетамымен сабақтас. Ал әлеуметтік ерекшелігі олардың адамды атау және қарым-қатынас жасау, адамдарды ұжымдастыру қызметімен байланысты. Түрлі пікірлерге арқау болып келе жатқан антропонимдердің мағынасына қатысты бұл мәселенің әлеуметтану мен лингвистиканың тоғысар тұсынан шешімі анықталды.

- *Қазақ есімдерінің әлеуметтік қызметінің ғылыми сипаттамасы жасалды*. Кісі аттары адамды атай отырып, оның айналасына танылуына және белгілі бір адам туралы көптеген ақпараттардың бір есімнің аясына жинақталуына ықпал етеді. Ғасырлар бойы бір тілде жасалған немесе сол тілдің дыбыстық заңдарына бейімделген біртұтас сипаттағы есімдер белгілі бір ұлттың өкілдерін атай отырып, ұлттық қоғамның бейнесін сомдайды. Бұл тілдік құбылыс «қазақ есімі» мен «қазақ халқы» (немесе ұлты) деген ұғымдарды өзара жақындатады, біріктіреді, бір-бірінің синониміне айналдырады.

- *Кісі есімі мен тегінің (фамилия) құқықтық құжаттардағы орны айқындалды.* ҚР «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы» туралы Кодексінде баланың өмірге келуі мен оның есім иеленуге құқығы тең дәрежеде қарастырылған. Бұл өз кезегінде әлеуметтік-құқықтық мәселе болып табылады. Осы Кодексте кісінің есімін, тегін алуы және қолдануының талаптары мен ережелері жан-жақты қамтылған, алайда әлі есін білмейтін сәбиге есім қоюшының (ата-ана, туыс, жақын т.б.) құқығы туралы ешқандай бап жоқ, яғни шексіз еркіндік берілген. Соның нәтижесінде қолайсыз, айтуға да, естуге де оғаш көптеген есімдер қойылуда. Бұл мәселенің құқықтық құжаттармен байланыста және әлеуметтік-құқықтық тұрғыдан алғаш назарға алынуы зерттеу нәтижелерінің бірі болып табылады.

Талқылау

Әлеуметтік лингвистикалық зерттеулер аясында жалқы есімдер әлеуметтік таңба ретінде қарастырылады, өйткені олар белгілі бір әлеуметтік ортада қалыптасқан атау беру дәстүрін айғақтайды. Әрбір дәуірде жалқы есімдер бұрынғы дәуірлердің белгілі бір элементтерін бойына сіңіре отырып, сол заманның рухы мен әлеуметтік кодексіне сәйкес жаңаша ойлармен толығады. Әлеуметтік лингвистикалық тәсіл әлеуметтік процестердің мәнін ашуға мүмкіндік береді: антропонимдер қоғамның әлеуметтік және мәдени өмірінің тұтас сипатын көрсете алады, адамдардың қарым-қатынасы, олардың этникалық және діни ұстанымдары, әлеуметтік жағдайы, аумақтық орналасуы және т.б. туралы ақпараттар беруге де қабілетті. Әр халықтың есім қолдану мен тұтыну мәдениеті бір-біріне ұқсай бермейді, әрқайсысының ұлттық ерекшеліктері бар. Мысалы, исландиялықтарда фамилия болмайды, поляктар мен болгарларда әкесінің атымен атамайды – осылайша кез келген халық пен оның тілінің әмбебаптық қасиеті антропонимдік жүйесінен көрініс береді [4, 21 с.]. Бұл тұрғыдан алғанда халықтың дәстүрлі тұрмысы мен салтының негізінде қалыптасатын әлеуметтік қатынастары мен ол кеңістіктегі есім қолдану дәстүрлері халықтың ұзақ тарихында қалыптасқан ұлттық құндылықтарының бірі. Сондықтан, антропонимнің әлеуметтік мәні арнайы зерттеулерді талап етеді. Тілдің адамдар тобын қауымдастырушы, белгілі бір қоғамдық ортаға ұйыстырушылық қызметі секілді, кісі есімдері де өзінің бірегейлігімен ұлттың өзіндік ерекшелігін айқындау мүмкіндігіне ие. Қазақ есімдерін түрлі аспектілерде қарастыра отырып, әлеуметтік-лингвистикалық мәніне назар аударсақ, бұл аспектіде қызметі басты орынға шығады.

Кісі есімдерінің әлеуметтік қызметі туралы айтқанда, кісі аттарының **әлеуметтік ұжымды қалыптастырушы фактор** ретіндегі; **ұлттық қоғамның көрсеткіші** ретіндегі; **әлеуметтік құрылымның бөлшегі** ретіндегі қызметтері назарға алынады. Үшеуінің әрқайсысында, ең бірінші, байырғы қазақ қоғамының формасы мен мазмұнын құраудағы кісі есімдерінің өзіндік орны көрінеді. Біз оған шежіре деректерін мысалға келтірер едік. Мұнда ру, тайпа атаулары қамтылады дегенімізбен, шежірелік түсінік бойынша олардың барлығы кісі аттары, оларды қазіргі кезде антропоэтнонимдер немесе генионимдер деп түрліше атап жүр. Тарихшылар үш жүздің рулардан құралғанын, ал рулардың көптеген рулық аталықтарды біріктіргенін айтады[3]. «Аталық» сөзі басқа да қолданыстарымен қатар, «қазақ ауылының батагөй ақсақалы» дейтін мағынаны білдіреді [5, 505 б.]. Шежіре құрылымы кісі есімдерін қамти отырып, этноәлеуметтік ұжымның, туыстық қатынастардың, әлеуметтік құрылымның көрсеткіші де бола алады. Енді осылардың әрқайсысына жеке тоқталып көрелік.

[3] https://kk.wikipedia.org/wiki/ Қазақ_қоғамының_этноәлеуметтік_құрылымы

Әлеуметтік ұжымды қалыптастырушы фактор ретіндегі қызметі. Тарихи тұрғыдан алып қарағанда бұның өзіндік сырлары бар. Адамға есім беру, әуелде, әлеуметтік ортадағы сұранысқа байланысты туындаған. Шығу, қойылу тарихы өте көне замандарға, алғашқы рулық қоғамға барып тіреледі. Ат беру немесе есім иелену шарттары жалпыдан жалқыға қарай ауысса керек, яғни әуелі этнонимдер пайда болып, қоғамдық сана жетілген сайын олар антропонимдерге қарай ойысқан. Қоғамда жеке адамдардың әлеуметтік рөлі жоғарылаған сайын әрқайсысы жеке есімдер иелене бастаған, бұл – қоғамның мәдени-сапалық дамуы әрі адам құқығының көрсеткіштері. Бүгінгі ғылымда әуелде ру, тайпа аттарының, содан кейін кісі аттарының шыққаны туралы болжамдар айтылады. Т.Жанұзақов өз зерттеуінде «Әрбір рудың белгілі бір есімдері немесе бірнеше ұқсас есімдері болады, ол есімдермен бүкіл тайпа ішінде сол рудың өзі ғана пайдалана алады, ендеше әрбір мүшесінің есімі де оның қай рудың адамы екенін көрсетеді», – дейтін пікірге тоқталады. Осымен бірге, ертедегі рулар аттарының хайуандар аттарымен байланысты болғаны туралы ой айтқанда да сол еңбекке былай деп сілтеме жасайды: «Кейбір рулардың аттары хайуандар аттарымен де аталатын болған. Сенеке тайпасында *қасқыр, аю, тасбақа, құндыз, бұғы, балықшы, көккұтан, бүркіт* деген сегіз ру бар екен. Халық аузындағы аңыз бойынша, басқа рулар аю мен бұғы атты рулардан тараған көрінеді» [6, 47-49 б.]. Хайуандардың аттары әрі сол ру басының есімі ретінде де жұмсалған.

Бұл қолданыстан тайпа аттарының ұжымдастырушылық, бір орталыққа жинақтаушытық қызметі көрінеді, қазіргі антропонимикада оларды топтық антропонимдер деп атайды. Зерттеушілер топтық антропонимдерге денотаты түрлі белгілеріне қарай жіктелетін адамдар ұжымы болып табылатын тайпа, отбасы, әулеттік (династия) есімдерді жатқызады. Бұл аталғандардың ішінде ең көнелері – тайпа. Тайпалық ұйым – бұл тарихи маңызы зор әлеуметтік ұжым, соның арқасында адамдар ұжымының құрылымы қалыптасқан. Іс жүзінде Еуропада сақталмаған, ал Азияның бірқатар елдерінде, Африкада, Австралияда, Америкада бүгінгі таңда да өзектілігін жоғалтпаған [7, 176-177 с.].

Топтық есімдер **шағын топ** және **көлемді топ** болып екіге бөлінеді. Шағын топқа өзара туыс, ағайынды немесе мүдделес адамдарды біріктіріп, бірге атау мақсатынан туған атаулар жатады. Топтық есімдер қазақ халқының тарихында, шежірелік аңыздарында және қазіргі қолданыстарда да сақталған. Аты айтып тұрғандай бұл топтағылар бірнеше адамды ғана бір атаудың аясына біріктіреді, «шағын топ» деп атауымыз да сондықтан. Мысалы, шежіре деректерінде мынандай есімдер кездеседі: Бәйдібек бидің Момын есімді қызынан туған Арғынның жеті ұлын халық «**Жеті момын**» атап кеткен, **Төртқара** – Жарылқамыс батырдың, нағашыларының елін жаудан қорғаған төрт ұлы Жәнібек, Жалаң, Сүйін, Бөлек батырларға берілген атау; Қыпшақ Тоқтар бидің бәйбішесі Алтыншаштан – Бұлтың, Торы, Көлденең, Ұзын, Қарабалық атты бес ұл туған. Шежірешілер осы бес атаны қалың қыпшақ ішінен даралап, аналарының атымен «**Алтыншаш**» деп те атайды. **Бесқасқа** — жеке ру басының атына байланысты ата емес, ерлікпен аты шыққан бес адамның ұрпақтарына ортақ атау т.б. Бірнеше адамды топтап, біріктіріп, бір есіммен атау басқа халықтарда да бар. Бұлайша топтасу қамтитын есімдердің көлеміне байланысты «шағын топтың» қатарына кіреді.

Біріктіру, қауымдастыру қызметі қазақ шежіресінде айқын көрінеді. Халықтың шежірелік аңыздарында ұлтты құраушы ірі ру-тайпалардан бастап, бүгінгі ұрпаққа дейінгі атаулардың барлығы кісі есімдері ретінде танылады. Өзінен тараған ұрпағын өз аясына топтастыра алу мүмкіндігі бойынша этононимге айналған, оларды антропонимдерден жасалған этноним немесе «антропоэтнонимдер» деп атайды (бұл орайда «этноним» терминінің ғылыми айналымдағы мағынасы мен қазақ шежіресіндегі түсінігінің арасында өзіндік ерекшеліктер бар екенін атап өтуіміз керек) «Ата» терминінің біріктірушілік, жинақтаушытық мағынасын А.Сейдімбектің еңбегінен кездестіреміз. Ол Үйсін-шапырашты болысының басшысы Қойсоймас Қараша деген кісілердің малға бай, жылқысы жетерлік екенін және қоластында 1500 шаңырақ болғанын айтады. Бірге аталғанмен бұл ағайынды екі жігіттің есімдері. Ғалымның айтуынша: қазақтың дәстүрінде

ат-атағы қатар шыққан ағайындардың ауыл-елі солардың есімдерімен аталады [8, 374 б.]. Осы мысалдағы екі адамның есімдері ауылдың (бір қауым елдің) атауына айналып, жұртшылықты өз аясына топтастырып отыр. Қазақтың шежіресіндегі руға шыққан атаулардың барлығы жинақтауыштық әрі біріктіру, ұйыстыру қабілетімен осы топтық есімдердің қатарына кіреді. Ұлттық деңгейдегі ауқымы бойынша оларды «көлемді топ» есімдерінің қатарына жатқызамыз. Қоғамдық-әлеуметтік тұрғыдан қарағанда бұлардың қазақтың этноәлеуметтік жүйесінің қалыптасуында өзіндік орны үлкен.

Кісі аттарының ру аттарына, керісінше ру аттарының кісі аттарына ауысып отыруы тарихтан бар құбылыс. Әлеуметтік ортадағы есімдер айналымы олардың мағыналық әрі дыбыстық жүйесінің өзгеруіне және тұрақтауына, екіншіден жалпы есімдерден жалқы есімдердің жасалу дәстүрінің орнығуына, трансонимдену құбылысының пайда болуына алып келген. Осылайша кісі есімдерінің қызметі барысында әртүрлі қырлары мен біртұтас болмысы қалыптасты.

Қоғамдық құрылымның бөлшегі ретіндегі қызметтері. Қоғам құрылымы түрлі топтардан, қауымдастықтардан құралады. Олардың бірігуін қазіргі зерттеушілер сипатына қарай «жаппай қауымдасу» және «топтық қауымдасу» деп екіге бөліп қарастырады. Жаппай қауымдастық стихиялық жағдайда қалыптасады және өз мүшелерін механикалық жолмен жинайтын азды-көпті аморфтық сипатқа ие болып келеді. Бұлардың мүшелеріне соғысқа қарсылар, қоршаған ортаны қорғаушылар т.б. секілді топтар жатады. Ал оған қарсы бағытқа «топтық қауымдастықтар» немесе «әлеуметтік топтар» жатады. Әлеуметтік топтар өзінің біртектілік және тұрақтылық сипатымен ерекшеленеді. Мысалы, философия және әлеуметтану мектептерінің өкілдері т.б. Әлеуметтік топтардың негізгі белгісі – ішкі құрылымның болуы, соның арқасында бүтін мен оның бөліктері айқын көрініп тұрады [2, 123-124 б]. Әлеуметтік құрылымның компоненттері алуан түрлі. Соның ішінде отбасылық институттарды да осы топқа жатқызуға болады. Отбасы жеке мүшелерден тұрады, белгілі бір тектің айналасына жинақталады (тек жөнінде сәл кейінірек). Сөйтіп қоғам әлеуметтік топтардан құралса, әлеуметтік топтың бір компоненті – отбасы өзінің мүшелері арқылы ұлы қауымдастықты құраушы элементтер ретінде қызмет етеді. Біртұтас мазмұны мен дыбыстық, мағыналық болмысы арқылы кісі есімдері қоғамның ұлттық келбетін айқындайды, ал ұлттық ерекшелік адамдардың өзара жақындасуына, бірігуіне ықпал етеді.

Әлеуметтік қатынастар тұрғысынан алғанда кісі есімдерінің қызметі маңызды рөл атқарады. Ол адамды атайды және сол адамның баламасына айналады. Өзі жоқ жерде оны есімі алмастырады, яғни ол туралы барлық ақпараттар есімнің айналасына топтасады. Осылайша ұлттық есімдер жеке азаматтарды атай отырып, ұлттық қоғамды құрау қызметін де жүзеге асырады. Бұл орайда екі мәселе ойға оралады: бірі – есім мен адам арасындағы байланыс, екіншісі – лексикалық бірлік ретінде есім мен оның мағынасы арасындағы байланыс. Есім мен адам арасындағы байланыс жеке тұлғаға қатысты болса, есім мен мағына бірлігі ұжымға қатысты, өйткені есім ұжымдық ортада сұрыпталады, мағынасына ұлттың тарихы, мәдениеті, тұрмысы т.б. ақпараттар жүктеледі және нормаға айналады.

Есім адамды атау, өзгелерден ажырату, шыққан тегі мен кей жағдайда туған жерін білдіру т.б. қызметтерді атқарады. Қазіргі кезде бұл қызмет адамды атау және айқындау, яғни есім және тек (фамилия) түрінде орныққан. Әр ұлттың өзіне тән есімдері болады, есімдер мен оның мән-мағынасы және сол ұлттың мәдениеті, дәстүрлі әлеуметтік-тұрмыстық ерекшеліктері өзара сабақтастықта әрі үйлесімде болады. Осы үйлесім арқылы кісі аттары жеке адамдарды атай отырып, әлеуметтік мәдениеттің аясына топтасады, осы ерекшелігі бойынша біртұтастыққа ие болады. Бұл орайда ұлттық мәдениет контексіндегі антропонимдік кеңістіктің жекелеген элементтерін, яғни ортақ мазмұнды құрайтын жекелеген кісі есімдерін көреміз. Екіншіден, есімдер мен сол ұлт өкілдерінің саны бір-біріне сәйкес келмейді. Адам саны қашанда есім санынан артық, сондықтан, бір есімді бірнеше адам иеленеді, яғни бір есім бірнеше, кейде көптеген адамдарды өз аясына топтастырады,

біріктіру, ұйыстыру қызметін де атқарады. Қоғам жекелеген азаматтардан тұрады, ал оларды есімдерсіз елестету мүмкін емес. Бұрынғы замандарда адамның азан шақырылып қойылған есімінен басқа бір, кейде бірнеше есімі болғаны туралы деректер бар. Барлығы болмаса да, көптеген адамдардың, соның ішінде тарихи тұлғалардың түрлі есімдері бүгінгі күнге жетіп отыр. Мысалы, Абылай ханның тарихта танымал есімінен бөлек Әбілмансұр (шын аты), Сабалақ (лақап аты) есімдері болған. Сол секілді Абай, Шоқан, Қошке, Сәкен т.б. лақап екені белгілі. Бірақ өз замандарының есім қолдану шарттарына сәйкес бұлар ресми түрде тіркелді, тарихи тұлғалар жалпы жұртшылыққа осы есімдерімен танылды.

Ал қазіргі заман адамы өзінің азан шақырып қойылған есіміне тікелей тәуелді. Өмірдегі жағдайларға байланысты адамға түрлі лақап есімдер телінуі мүмкін. Сол секілді айқындауыштық мағынада руы мен туған жерін қосып алғандар да болды. Мысалы, Тарақты Ақселеу (Сейдімбек), Тұңғышбай әл-Тарази (Жаманқұлов) немесе қосарлы айқындауыш сипатындағы «Сәкен серіні» осы топқа қосуға болады. Бұл орайда шығармашылық адамдары өздеріне теліп алған түрлі лақаптар тек (фамилия) орнына да қолданылғанын атап өтуіміз керек – Тарақты Ақселеу, Тұңғышбай әл-Тарази, Әкім Тарази т.б. осы қызметімен ерекшеленеді. Бұл қолданыстар екі түрлі аты-жөнмен танылуға құқықтық талаптар бойынша шектеу қойылмайтынын білдіреді. Ал Бутя – Болат, Беркут – Айбек, Виктория – Айша т.б. – бала күнінде қатарластары тарапынан телінген немесе өсе келе өздеріне лақап етіп алып, көпшілікке танымал болған есімдер. Сонымен, жинақтай айтсақ, адамды қазіргі қоғамның мүшесі ретінде және әлеуметтік құрылымның бөлшегі ретінде танытатын есімдер лақап және ресми деп аталатын екі топқа бөлінеді. Руханият әлемінде лақап есімнің қолданылуына еркіндік берілгенмен, ресми қолданыста құжаттағы нұсқасы негізге алынады. Бұл құқықтық тұрғыдан жолға қойылған, сондықтан әр адам есімі арқылы өзі өмір сүріп жатқан қоғамның мүшесі ретінде тіркеледі және солай болуға міндеттеледі (құқықтық құжат жөнінде сәл кейінірек). Өзгелерден айырып тануға мүмкіндік беретін азаматтың есіміне, аты-жөннің бір компоненті – адамның тегі қоса тіркеледі.

Тек – адамның кімнің ұрпағы және баласы екенін, кей елдерде қандай әлеуметтік топқа жататынын, қай ұлттың өкілі екенін де айқындап тұрады. Дамыған елдердің барлығында дерлік тек мәселесі өзінің орайлы шешімін тапқан. Мысалы, ағылшынның, француздың, немістің, кәрістің, орыстың т.б. барлығында тегі арқылы ұлты танылып тұрады. Тек, яғни фамилия – әр ұлттың паспорты. Осы орайда паспорт деген сөздің мағынасына үңіліп көрелік. Орыс тілінің түсіндірме сөздігінде: «1. Иесін куәландырып тұратын ресми құжат» дейді де, 2. Машина, аппарат т.б. тіркеуші құжат» деген түсінік беріледі. Осындағы «куәландырушы» және «тіркеуші» сөздерінің мағынасын алып қарасақ, тегіміз де адамның белгілі бір ұлт өкілі екенін куәландырушы және ұлт мүшесі ретінде тіркеуші құжат болып шығады. Жер шарындағы халық санының артуына байланысты ұлттық есімдердің қолданысында қайталану мәселесі туындап отыр, ол бір халықтың, мемлекеттің ішінде ғана емес, халықаралық дәрежеде де көрініс беруде. Бұл мәселені шешудің бір мүмкіндігі ретінде ЖСН-ді (жеке сәйкестендіру нөмірі) атауға болды. Қоғам мүшесінің өзіне қатысты мәліметтермен сәйкестігін анықтау кезінде ЖСН-ді пайдалану қолайлы, өйткені құқықтық тұрғыдан алғанда аты-жөннің тұрақтылығы кей жағдайда шартты. Отбасы құру, кәмелеттік жасқа толғаннан кейін аты-жөнін өзгерту, қате жазылу, қазақшалау т.б. секілді себептермен құжаттағы аты-жөнге өзгертулер енгізіліп тұрады.

Аты-жөнді алу құқығы және оны өзгерту тиісті құжаттар арқылы рұқсат етілген. Мысалы, «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексінде» (әрі қарай – Кодекс)[16] кісі есімдеріне қатысты мәселелер нақты көрініс тапқан: 31-бап. Ерлі-зайыптылардың тектерді таңдау құқығы; 63-бап. Баланың атын, әкесінің атын және тегін алуға құқығы; 64-бап Баланың атын және (немесе) тегін өзгерту; 225-бап. Неке қиюды (ерлі-зайыпты болуды) мемлекеттік тіркеу кезінде ерлі-зайыптылардың тектерін жазу тәртібі; 30-тарау. АТЫН, ӘКЕСІНІҢ АТЫН ЖӘНЕ ТЕГІН АУЫСТЫРУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК ТІРКЕУ: 257-бап. Атын, әкесінің атын, тегін ауыстыруды мемлекеттік тіркеу үшін негіз; 258-бап. Атын, әкесінің атын,

тегін ауыстыруды мемлекеттік тіркеу орны; 259-бап. Атын, әкесінің атын, тегін ауыстыру туралы өтініш; 260-бап. Атын, әкесінің атын, тегін ауыстыруды мемлекеттік тіркеу туралы өтінішті қарау мерзімдері; 261-бап. Атын, әкесінің атын, тегін ауыстыру туралы өтінішке қоса берілетін құжаттардың тізбесі; 262-бап. Атын, әкесінің атын, тегін ауыстыруды мемлекеттік тіркеуден бас тарту; 263-бап. Атын, әкесінің атын, тегін ауыстыру туралы акт жазбасының мазмұны; 264-бап. Атын, әкесінің атын, тегін ауыстыруға байланысты өзгертуге жататын мәліметтер; 265-бап. Атын, әкесінің атын, тегін ауыстыру туралы куәлік беру; 266-бап. Атын, әкесінің атын, тегін ауыстыру туралы куәлік; 267-бап. Азаматтың аты, әкесінің аты, тегі ауыстырылғаны туралы хабарланатын мемлекеттік органдар тізбесі[4]. Баптардың атаулары кісі аты-жөнінің құқықтық-нормативтік реттелуі туралы ақпараттар беріп тұр. Осындағы негізгі қызмет аты-жөнді алу және өзгерту туралы. Заң қоғамдық жағдайларды реттеу үшін, халықтық дәстүрлердің ерекшеліктерін ескере отырып дайындалады, сондықтан Кодекстегі нормалар Қазақстан жағдайына сәйкес дайындалып отыр. Бұл орайда бірер мәселеге назар аудара кетуге болады. Біріншісі,
«Баланың атын, әкесінің атын және тегін алуға құқығы» деген сөйлемде барыс септігімен келетін сөз «алу құқығы» болып өзгертілуі тиіс деп ойлаймыз. «Алуға құқығы» деген сөз «алмауға құқығы» деген қарама-қарсы ой тудырады. Екіншіден, 63-бап «Баланың атын, әкесінің атын және тегін алуға құқығы бар» және «міндетті» болуы тиіс (ал жетім балаларды асырап алу, әке-шешесі белгісіз болу т.б. жағдайларға жеке бап керек). Бұл ұлттық дәстүрдің талаптарына сәйкес келеді. Ұлттық дәстүрімізде және діни сенімімізде кісі атына баса назар аударылады. Мысалы, басқа ағайынның асырауына берген бала өмірден өткенде жаназасын туған әкесінің атымен шығарады. Бұдан өзге де әке мен бала арасын жалғайтын «ұлы», «қызы» сөздері ежелден халық ұғымында қазіргі тектің орнына жұмсалған. Ә.Бөкейханның мұраларында кездесетін Төлебай Алдабергенұлы, Молдаш Шыныбайұлы, Ақай Баймұрынұлы, Ержан Есенгелдіұлы, Мәнерхан Шолақұлы, Қасымхан Әбілханұлы, Хасен Жаңқашұлы т.б. секілді аты-жөн қолданысы қазақтың дәстүрлі үлгісінен алынған [9, 364-367 б.]. Олар бүгінде ұлты қазақ азаматтарының тегі ретінде ресми бекітілген журнақтардың бірі болып табылады.

Өмірге келген әрбір сәби есімін, әкесінің атын, тегін алуға құқылы болғанмен, оны таңдау құқығы өзгелерге берілген. Нәтижесінде шектен шыққан, сәбидің намысына тиетін түрлі есімдердің қойылуына жол беріледі.

Әлеуметтік ортада танылу мен белгілі бір қоғамның азаматы ретінде ресми тіркелу азаматтардың толық аты-жөні арқылы жүзеге асады, соның ішінде адам тегінің орны үлкен. Тектің адамды өзгелерден даралаумен қатар туыстық жақындығы бойынша адамдарды топтастырады. Орыс тілінің түсіндірме сөздігіне жүгінсек: «Фамилия 1. Кісі есіміне тіркелетін мұраға қалған отбасылық атау; 2. әулет; 3. отбасы» деген мағыналарда жұмсалатынын айтады [10, 848 с.]. Ономастикалық терминологиядағы мағынасы: «Адамның белгілі бір отбасына жататынын (мүшесі екенін) білдіретін мұраға қалған ресми атау. Антропонимнің бір түрі» [11, 140 б.]. Белгілі бір адамның әулеті ретінде оның атын фамилия етіп алу, сақтау жер бетіндегі халықтардың біразында бар. Оларда фамилия қандай тектен тарағандығын білдіретін белгінің қызметін де атқарады. Бұл фамилияның бірінші ерекшелігі, ал екіншісі – әлеуметтік қызметі. Әлеуметтік ұжымдар белгілі бір көзқарастардың, таным-түсінік пен материалдық игіліктердің негізінде қалыптасады. Бір отбасының мүшелері көзқарастарының ортақтығына байланысты емес, ортақ мүдде, туыстық жақындықтардың себебінен бірігеді. Отбасы қоғамда әлеуметтік құрылымның бөлшегі ретінде қызмет етеді. Қазақтың дәстүрлі тұрмысында отбасылардың орны үлкен, олардың барлығы отағасының есімімен (мысалы Бөжейдің үйі) аталған. Ауылдар да өзінің сөзұстар жетекшілері мен ақсақалы, үлкенінің (Құнанбай ауылы) атымен аталған. Бұл ерекшеліктері бойынша алғанда фамилия термині *отағасы, әке, ата, ауыл ақсақалы, кейде ру* т.б. туыстық атаулардың мағынасымен сәйкес келеді. Антропонимдердің әлеуметтік

[4] Ескерту: Бұл мәселе социолингвистикалық тұрғыдан алғаш рет сөз болып отырғандықтан, оқырмандарға толық әрі нақты мәліметтер беру мақсатында кодекс баптарын атауымен бірге толық беріп отырмыз.

қызметі жинақтауыштық әрі даралауыштық сипатқа ие. Жеке адам – әлеуметтік құрылымының мүшесі, ал адамдардың қауымдасуы – қоғамдық тұтастықтың көрінісі.

Қоғам әлеуметтік топтардан құралады. Әлеуметтік ортада өмірге келген кез келген сәби әлеуметтену үдерісін басынан кешіреді. Әлеуметтану саласында пайда болған «әлеуметтену» термині тұлғаның әлеуметтік қасиеттерін қалыптастыруды білдіреді, атап айтқанда, азамат бойына өзі өмір сүріп отырған қоғамның ерекшеліктерін сіңіреді, жалпы қоғам өміріне тән қасиеттерді бойына жинақтай келе жеке тұлға ретінде қалыптасады және ерекше қасиеттерімен өзін-өзі көрсетуге мүмкіндік алады. Қоғам адамның мәдени әлеуметтік келбетін қалыптастырады және жалпыға маңызды жүйені құрайтын ұжымдық мөлшерлерді (жүріс-тұрыс, дағдылар, сөйлесу мәдениеті т.б.) меңгеруіне ықпал етеді. Игеру дәрежесі жетіле келе енді бұл мөлшерлер тұлға болмысының ажырамас бөлігіне айналады, яғни оның барлық қылықтары еріксіз, өздігінен әрі байқаусыз адамның бойында қайталанып отырады. Адам бойында болатын және оның қоғамның бір бөлшегі ретінде қалыптасуына ықпал ететін бұндай үдерісті әлеуметтану ғылымында «тұлғаның әлеуметтенуі» деп атайды. Осы үдерістердің нәтижесінде әр адам әлеуметтік құрылымның бір бөлшегіне айналады.

Адам мен есімнің өзара бірлігі жеке адамдармен бірге олардың есімдерінің де әлеуметтенуіне ықпал етеді. Т.Жанұзақов адамның қоғамдағы орны туралы айта келе «әлеуметтік өре» терминін ұсынады. Ғалым адамдардың отбасындағы, қызметіндегі, салауатты өмір салты ұстанымындағы орнына мысалдар келтіре отырып, кісі аттарының төтенше және қоғамдық мағынасының бар екеніне тоқталады және сөйлеу тілінде, белгілі бір ұжымда, яғни әлеуметтік контексте мағынасының өзгеріп отыратынын айтады [12, 60]. Кез келген әлеуметтік ортада адам есімі арқылы танылады да, есімнің дыбыстық тұлғасы мағынасынан алыстап, өзі атап тұрған адамды білдіру қызметіне көшеді. Аты аталғанда айналасындағылар есімнің мағынасын емес, сол адамның өзін еске алады. Сөйтіп кез келген адам есімі арқылы қоғамдық құрылымның бөлігіне айналады.

Ұлттық қоғамның көрсеткіші ретіндегі қызметі. Кісі есімдері белгілі бір ұлттың лексикалық қорындағы сөздерден жасалатын болғандықтан, сол ұлт тілінің заңдылықтарын қабылдайды. Дыбыстық және құрылымдық үлгілері де сол тілдің өзіндік ерекшеліктеріне сәйкес жасалады. Тарих қойнауынан жеткен кісі аттарының біртұтас болмысы – ұлттық қоғамның көрінісі бола алады. Антропонимдік қордың тұтас мазмұны халықтың тұрмыс-салты, шаруашылығы мен экономикасы, жалпы дүниетанымы және мәдени-танымдық көзқарастары туралы ақпараттарды қамтиды. Тарихи тұрғыдан алып қарағанда да антропонимдік қордың жалпы мазмұны осы аталған факторларды қамтитыны байқалады, оларда түрлі дәуірлер мен кезеңдердің іздері сақталған. Зерттеуші ғалымдар «Географиялық аймақтың тарихын оқи отырып, жер-судың неге солай аталғанын тереңірек білуге, ал түрлі ұлттарға қарай отырып олардың атаулары сол халықтың негізгі ерекшелігімен тікелей байланысты екеніне көз жеткізуге болатынын» айтады [13, 344]. Халықтың басынан кешкен алуан түрлі жағдайлар мен тұрмыс-тіршілігінің, наным-сенімінің ерекшеліктері кісі есімдерінің мағынасынан көрініс тапқан, бұл тұрғыдан ол дәстүрлі қоғамымыздың этноәлеуметтік тарихынан ақпараттар береді. Этноәлеуметтік қоғамда ұлт, адам, есім үшеуінің бірлігі өзіндік маңызды рөл атқарады. Ұлт өкілдері мен олардың дәстүрлі есімдері өзара үйлесімде және біртұтастықта бола отырып, қоғамның ұлттық келбетін, қоғамды құраушы этностың бейнесін айқындай түседі. Түрлі дәуірлерге тән есімдердің мағынасынан сол кездегі саяси-мәдени, әлеуметтік-экономикалық көзқарастардың белгілерін көруге болады. Мемлекеттік саясат ұлтқа бұрылған сайын қоғамдық санада да ұлттық есімдер жаңғыра бастайды. Жалпы тілдік саясат әлем елдерінде маңызды рөл атқарады. Саяси қолдау тапқан тілдер қашан да еркін дамуға мүмкіндік алады. Кісі есімдері арқылы елдегі тілдік саясаттың қай тілге бағытталып (бір елдегі түрлі тілдердің ішінде) жүргізіліп отырғанын да шамалауға болады [14, 86-88]. Қазақстанның Тәуелсіз ел ретінде даму барысындағы тәжірибесінен көреміз, осы жылдар ішінде ұлттық антропонимияда біршама өзгерістер болды және ол үздіксіз жалғасып келеді. Бұл – кісі

аттарының ұлттық болмысқа қарай бұрылу өзгерістері. Соңғы жылдары жаңғырудың сипатынан тарихи, ұлттық тұлғалардың есімдерін қою, есімдердің қазақша жаңа үлгілерін жасау, құрани есімдер мен дін қайраткерлерінің есімдерін қою секілді бағыттарды көреміз. Тәуелсіздікке дейін аты-жөні қазақша азаматтар саны саусақпен санарлық қана болса, қазіргі кезде елеулі көрсеткіштерге жетіп отыр. Жеке зерттеулеріміздің мынандай мәлімет алып отырмыз: 2022 жылы оқуға түскен барлық абитуриенттер саны – 50531 болса, соның ішінде қазақшаланғаны – 35718, яғни 70 пайыздан асты. Бұл ең бірінші қоғамдық санадағы жаңғыру мен ұлттық текке оралу үдерістерінің жемісі.

Кісі есімдерінің әлеуметтік-лингвистикалық мәні қашан да сол ұлттың тұрмыс- салты, дүниетанымымен сабақтасып жатады. Қоғамдық қатынастар жүйесі, қоғамдық санада орныққан ұғым-түсініктер, адамдар өмір сүріп отырған замана сұраныстары мен талаптары, көңіл-күй суреттері, жеке адамдардан бастап, елдік дәрежеге дейінгі жалпы қоғамдық, кейде соның ішіндегі ұжымға ортақ мүдделер т.б. секілді құндылықтардың барлығы кісі есімдерінің мазмұнына жинақталады да, ұлттық руханияттың алтын қазынасына айналады. Осылардың барлығының әлеуметтік қатынастар нәтижесінде дүниеге келуі кісі есімдерінің әлеуметтік болмысын сомдайды, нәтижесінде ұлттық есімдер ұлттық қоғамның көрсеткішіне айналады.

Қорытынды

Кез келген қоғамның құрушысы – адам, адамзат баласын антропологтар – жалпы түрі мен түсіне, психологтар – мінез құлықтарына қарай бөледі, соның ішінде тілі мен дәстүрі бойынша өзара жақынырақ ұқсас топтар – халықтар, ұлттар бойынша бөлінеді. Бұның барлығы адамдардың ұзақ уақыттан бергі бірлестіктер мен қауымдастықтар құру барысында қалыптасқан бірігіп өмір сүру формасының түрі. Қазіргі кезде үлкен бірлестіктер мемлекеттік деңгейде – түрлі ұлттар мен ұлыстарды біріктіріп отырса, ең кішісі – отбасылық деңгейде екі және одан көп адамдардың басын құрап отыр. Осы ұжымдарды құраушы элементтер – миллиардтаған адамдар бір-бірінен есімі арқылы ажыратылады.

Адам әлеуметтік ортада есімі арқылы танылады, есімі арқылы әлеуметтік құрылымның бір бөлшегіне айналады. Ең бірінші есім дегеніміз – адамның өзі. Өйткені қазіргі қоғамда есімі болмаса, адам да жоқ деп есептеледі, яғни адамды айтса есімі, есімін айтса адам ойымызға келеді. Айналасындағы өзін қоршаған қауымның белгілі бір адамға қаратылып айтылып жататын жаман-жақсы пікірлері, тілектері, сәлемдемелері оның есімімен байланыстырылады және соған бағытталады. Қазақ тіліндегі «жақсы атты болды», «жаман аты шықты», «атыңнан айналайын» немесе «аты құрсын» деген тұрақты тіркестерден есімнің артында тұрған адамды көреміз. Тұрақты тіркестер – тұжырымдалып, тұрақталған ой мен пікірдің тілдегі көрінісі. Олардың қалыптасуы ұзақ уақыттарды қамтиды және бұл қоғамдық сана мен дәстүрлі қазақ қоғамындағы адам есімінің қаншалықты маңыздылығын көрсете алатын факт.

Есім – атадан балаға қалатын мұра. Есімдер арқылы адам өзінің шыққан тегі туралы ақпараттар ала алады. Айналасындағы туыстарын таниды, олармен байланыс орната алады. Қазақ халқының дәстүрлі қоғамдық құрылымында этонәлеуметтік топтардың орны үлкен. Рулық жүйеге негізделген қазақ қоғамының құрылымын этнонимдер мен антропонимдерсіз елестету мүмкін емес. Бүгінгі уақытта да бұл жүйенің дәстүрлі үлгілері қазақ халқының салт-дәстүрінде, тұрмысында сақталып отыр. Жаңа заманға сай есімдердің жасалуында да осы дәстүрлер жиі кездеседі. Қазақ есімдерінің әлеуметтік мәні туралы сөз қозғағанда ең бірінші адам мен есімнің және есімнің тұлғасы мен мағынасының арасындағы байланыстарға мән берілуі тиіс. Осы үшеуінің бірлігі (адам – есімнің тұлғасы – мағынасы) антропонимдік мағына мен әлеумет тарапынан телінетін мағынаның ара жігін ашып тануға мүмкіндік береді.

Мүдделер қақтығысы
Мақалада мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі
Б.Әбдуәлиұлы – мақаланың тұжырымдамасына, мақала тақырыбына қатысты материалдарды оқып, шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерін зерделеуге, мақаланың рәсімделуіне өз үлесін қосты. Г.Махмұт, Чжан Юйянь – мақала материалдарын саралап, талдау жасауға пайдалы деректер жинақтауға ат салысты.

Алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат
Мақала ҚР ҒЖБ AP23489736 «Қазақ есімдерін цифрлық платформа аясына жинақтау және жаңа технологияларға бейімдеу» атты мемлекеттік гранттық (2022-2024 жылдарға арналған) жобасы аясында әзірленді.

Әдебиеттер тізімі

1. Квеско Р.Б., Ванина И.Л., Квеско С.Б., Чубик А.П., Бухтояров С.В., Емельянова Н.Е. Социолингвистическая коммуникация как элемент общественных отношений // Известия Томского политехнического университета. – 2007. – Т.311. – №7. – С. 61-67.

2. Беликов В. И. Социолингвистика: учебник для вузов. – Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2001. – 439 с.

3. Смағұлов А. Қазақ есімдері. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Атамұра», 2006. – 432 б.

4. Кисель О.В. Коннотативные аспекты семантики личных имен: автореф. дис. … канд. филол. наук: 10.02.19. – Челябинск, 2009. – 24 с.

5. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедия», 1998. – 720 б.

6. Жанұзақов Т.Ж. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1988. –140 б.

7. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – Москва: «Наука», 1973. – 367 с.

8. Сейдімбек А. Шығармалары. Алты томдық. Т.4. – Астана: «Фолиант», 2010. – 728 б.

9. Әбдуәлиұлы Б. Ә.Бөкейхан туралы естеліктердегі байырғы атаулар қызметінің тілдік тағылымы // Әлихан Бөкейханның туғанына 150 жыл толуы мен Қазақстан Республикасының 25 жылдығына арналған «Әлихан Бөкейхан және Тәуелсіздік мұраты» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Астана, 2016.

10. Ожегов С.И. Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – Москва: «А ТЕМП», 2004. – 944 с.

11. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – Москва: «Наука», 1988. – 192 с.

12. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. 1-том. – Астана: «1С -Сервис» ЖШС, 2006. – 400 б.

13. Djuraeva I.A. Social Significance Of Uzbek Anthroponyms // The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2021. – Volume 03, Issue 02-2021. – P. 343-350.

14. Fernández Juncal C. Evolution of Anthroponyms in an Area of Linguistic Transition: A Socio-Onomastic Study // Names. – 2018. – Vol. 66, No. 2, June 2018. – P.85–95. DOI: https://doi.org/10.1080/00277738.2018.1453275

15. Социолингвистика: изучение взаимосвязи языка и общества // Научные статьи. Ру – портал для студентов и аспирантов. [Электронный ресурс]. – 2023.– URL: https://nauchniestati.ru/spravka/socziolingvistika/ (дата обращения: 08.08.2024).

16. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі.

B. Abdualiuly[1], G. Mahmut[2], Zhang Yuyan[3]
[1] Xi'an International Studies University, Xi'an, China
[2] Xinjiang University, Urumqi, China
[3]Lanzhou University, Lanzhou, China

Semantic features and social function of Kazakh names

Abstract. The formation and development of Kazakh names occur on two bases. The first base is related to linguistic features, specifically linguistic patterns. Development in this direction includes the structural system and semantic field of personal names. The second base pertains to the functions of names within the social environment, including their role in regulating relationships between people and the official registration of citizens living in a particular society. Connection between citizens and their names is crucial from both linguistic and sociological perspectives, as any person is recognized as a member of society through their name and is acknowledged by their environment. A name serves as evidence of a person's existence and status as a full-fledged citizen of a specific country. Like other citizen rights, the right to a name is protected by law.

Just as society cannot exist without individuals, individuals cannot exist without names. Personal names often become associated with specific personalities; for example, "Abai" evokes the great Kazakh thinker rather than its original meaning, "smart, wise." This shift reflects the influence of social relations. Names unify and reflect national identity, making their sociological study essential. This article analyzes these aspects through an interdisciplinary lens.

Keywords: anthroponym, ethnonym, ethnoanthroponym, anthropoetnonym, socialization, social status, sociology, sociolinguistics

Б. Абдуалиулы[1], Г. Махмут [2], Чжан Юйянь[3]
[1]Сианьский университет иностранных языков, Сиань, Китай
[2]Синьцзянский университет, Урумчи, Китай
[3]Университет Ланьчжоу, Ланьчжоу, Китай

Семантические особенности и социальная функция казахских имен

Аннотация. Формирование и развитие казахских имен происходит по двум основам. Первая основа связана с языковыми особенностями, то есть с языковыми закономерностями. Развитие в этом направлении включает структурную систему и семантическое поле личных имен. Вторая основа относится к функциям имен в социальной среде, их роли в регулировании отношений между людьми, а также к официальной регистрации граждан, проживающих в определенном обществе. Связь между гражданами и их именами очень важна с лингвистической и социологической точки зрения, поскольку любой человек регистрируется в качестве члена общества по своему имени и узнается своим окружением. Имя – это доказательство того, что человек существует и является полноправным гражданином определенной страны. Право на имя, как и другие права гражданина, также охраняется законодательством.

Как общество не может существовать без человека, так и человек – без имени. Личные имена со временем становятся ассоциированы с конкретными личностями. Например, имя «Абай» вызывает образ великого казахского мыслителя, а не его первоначальное значение – «умный, мудрый». Современное значение имени связано с его местом в обществе, что отражает влияние социальных отношений. Личные имена, объединяя людей, отражают национальный социум, что делает их важным объектом социологического анализа. В статье представлен комплексный междисциплинарный подход к изучению этих аспектов.

Ключевые слова: антропоним, этноним, этноантропоним, антропоэтноним, социализация, социальный статус, социология, социолингвистика.

References

1. Kvesko R.B., Vanina I.L., Kvesko S.B., Chubik A.P., Buhtoiarov S.V., Emelianova N.E. Sotsiolingvisticheskaia kommunikatsiia kak element sotsialnyh otnoshenii [Sociolinguistic communication as an element of social relations [Proceedings of Tomsk Polytechnic University], Vol. 311, No.7, 61-67 (2007). [in Russian].

2. Belikov V.I. Sotsiolingvistika: uchebnik dlia vuzov [Sociolinguistics: textbook for universities] (Moscow, 2001, 439 p.) [in Russian].

3. Smagulov A. Kazak esimderi. Entsiklopediialyk anyqtamalyk [Kazakh names. An encyclopedic reference book] (Atamura, Almaty, 2006, 432 p.) [in Kazakh].

4. Kisel O. V. Konnotativnye aspekty semantiki lichnyh imen [Connotative aspects of the semantics of personal names: thesis abstract for ... Candidate of Philology: 10.02.19 (Cheliabinsk, 2009, 24 p.) [in Russian].

5. Kazakstan. Ulttyk entsiklopediia [Kazakhstan. The National Encyclopedia]. (Kazakh Encyclopedia, Almaty, 1998) [in Kazakh].

6. Zhanuzakov T.J. Kazak esimderinin tarihy [The history of Kazakh names]. (Gylym, Almaty, 1988, 140 p.) [in Kazakh].

7. Superanskaya A.V. Obshaya teoriya imeni sobstvennogo [The general theory of the proper name] (Nauka, Moscow, 1973, 367 p.) [in Russian].

8. Seidimbek A. Shygarmalary. Alty tomdyk [Essay. In six volumes]. Vol. 4 (Foliant, Astana, 2010, 728 p.) [in Kazakh].

9. Abdualiuly B. A. Bokeihan turaly estelikterdegi baiyrgy ataular qyzmetinin tildik tagylymy [Features of traditional personal names in A. Bokeikhan's memoirs]. Materials of the international scientific and practical conference "Alikhan Bokeikhan and the goals of independence", dedicated to the 150th anniversary of the birth of Alikhan Bokeikhan and the 25th anniversary of the Republic of Kazakhstan (Astana, 2016) [in Kazakh].

10. Ozhegov S.I. Shvedova N.Iu. Tolkovyi slovar russkogo iazyka [Explanatory dictionary of the Russian language] (A TEMP, Moscow, 2004, 944 p.) [in Russian].

11. Podolskaya N.V. Slovar russkoi onomasticheskoi terminologii (Nauka, Moscow,1988, 192 p.) [in Russian].

12. Zhanuzak T. Kazak onomastikasy [Kazakh Onomastics]. Volume 1 (1S-Servis, Astana, 2006, 400 p.) [in Kazakh].

13. Dzhurayeva I.A. Social Significance Of Uzbek Anthroponyms, The American Journal of Social Science and Education Innovations, Volume 03 Issue 02, 343-350 (2021).

14. Fernandez Juncal C. Evolution of Anthroponyms in an Area of Linguistic Transition: A Socio-Onomastic Study, Names, Vol. 66 No. 2, June 2018, 85–95 (2018). DOI: https://doi.org/10.1080/00277738.2018.1453275

15. Sotsiolingvistika: izuchenie vzaimosviazi iazyka i obshestva [Sociolinguistics: the study of the relationship between language and society]. Nauchnye Stati. Ru - portal for students and graduates. [Electronic resource]. – 2023. – URL: https://nauchniestati.ru/spravka/socziolingvistika/ (accessed: 08.08.2024). [in Russian]

16. Neke (erli-zaiyptylyq) zhane otbasy turaly Qazaqstan Respublikasynyn Kodeksi, 2011 zhylgy 26 zheltoqsandagy № 518-IV [The Code of the Republic of Kazakhstan on Marriage (Matrimony) and Family, No. 518-IV dated 26.12.2011] [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Әбдуәлиұлы Б. – филология ғылымдарының докторы, Сиянь халықаралық шет тілдер университетінің профессоры, Сиянь, Қытай Халық Республикасы. E-mail: bekzhan_a7@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1481-8850.

Махмұт Г. – PhD докторант, Шыңжаң университеті, Үрімжі, Қытай. E-mail: gulmira.makhmut@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5843-9380.

Юйянь Чжан – саяси ғылымдар докторы, доцент, Ланжоу Орталық Азия зерттеу институты және Саясаттану және халықаралық қатынастар институты, Ланжоу, Қытай. E-mail: zhangyuyan@lzu.edu.cn, ORCID: 0000-0003-0923-0737.

Abdualiuly B. – Doctor of Philology, Professor, Xi'an International Studies University, Xi'an, People's Republic of China. E-mail: bekzhan_a7@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1481-8850.

Mahmut G. – PhD student, Xinjiang University. E-mail: gulmira.makhmut@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5843-9380.

Zhang Yuyan – PhD, Associate Professor, Lanzhou University, Lanzhou, China. E-mail: zhangyuyan@lzu.edu.cn, ORCID: 0000-0003-0923-0737

Абдуалиулы Б. – доктор филологических наук, профессор, Сианьский международный университет иностранных языков, Сиань, Китайская Народная Республика. E-mail: bekzhan_A7@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1481-8850.

Махмут Г. – PhD докторант, Синьцзянский университет, Урумчи, Китай. E-mail: gulmira.makhmut@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5843-9380.

Чжан Юйянь – доктор политических наук, доцент, Ланьчжоуский университет, Ланьчжоу, Китай. E-mail: zhangyuyan@lzu.edu.cn, ORCID: 0000-0003-0923-0737.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ХҒТАР 16.21.41
Ғылыми мақала

К.А. Батырбекова[11], С.Р. Боранбаев[2], Н.С. Халикова[3]
[1,2]М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
[3]Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті Шымкент, Қазақстан
*(E-mail: [1]*kamshat.batyrbek@mail.ru, [2]sandybai60@mail.ru, [3]khalikova_nurila1976@mail.ru)*

Мәмлүк қыпшақтары тілінде жазылған жазба ескерткіштер және «Байтарату'л-вазих» қолжазбасының маңызы

Аңдатпа. Мақалада орта ғасырлық мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштер қарастырылып, соның ішінде «Байтарату'л-вазих» ескерткішіне байланысты мәселелер талданады. Қыпшақ жазба ескерткіштер тілінің қазіргі қазақ тілімен сабақтастығын зерттеу, олардың арасындағы тарихи-генетикалық байланыс пен тарихи даму арналарын анықтауға мүмкіндік туғызады. Мақалада атбегілік пен жылқыға байланысты, әскери өнерге қатысты «Китаб фи рийазати-л-хайл» және «Китаб байтарату-л-Вазих», «Муният-ул-гузат», «Китаб фи ғылым ән-нушшаб» атты жазба ескерткіштерге талдау жасалынды. Соның ішінде «Байтарату'л-Вазих» жазба ескерткішінің ерекшелігі анықталды. «Байтарату'л-Вазих» жазба ескерткіші – атбегілік пен жылқыға байланысты ветеринарлық қызмет туралы еңбек. «Байтарату'л-Вазих» қолжазбасы – ветеринария саласындағы аса маңызды еңбек ретінде қыпшақ тілінің ғылыми лексикасының дамуын, сондай-ақ ортағасырлық қыпшақтардың мәдени-рухани және әлеуметтік өмірін зерттеуге мүмкіндік туғызатын ақпараттардың жиынтығы. Мақалада бұл қолжазбаның құрылымы, мазмұны, тілі және тарихи мәні талданады, сонымен қатар оның қазіргі тіл ғылымы мен мәдениеттану салалары үшін маңызы қарастырылады.
Орта ғасырлық құнды жазба ескерткіштерді зерттеп, оларға лингвистикалық, тарихи тұрғыдан талдаулар жасаудың қазақ ғылымы үшін маңызы үлкен. Мәмлүк қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштерді ғылыми айналымға түсіріп, олардың ерекшеліктерін жан-жақты зерттеу бүгінгі таңда қазақ тіл білімі ғылымы үшін үлкен міндеттерді алға тартуда. Мақаланың басты мақсаты – мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған орта ғасырлық жазба ескерткіштердің қазақ халқы үшін маңыздылығы мен олардың қазақ халқы ғылымы мен мәдениеті үшін орнын айқындау және «Байтарату'л-Вазих» атты еңбектің басты ерекшелігін анықтау.
Түйін сөздер: мәмлүк-қыпшақ тілі, орта ғасырлық қолжазбалар, тарихи жазба мұралар, «Байтарату'л-Вазих» жазба ескерткіші, атбегілік, ветеринарлық кітап, тілдік талдау.

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-45-60

Түсті: 02.12.2024; Жөнделді: 10.12.2024; Мақұлданды: 19.12.2024; Онлайн қолжетімді: 28.12.2024

[1] Хат-хабар үшін автор

Кіріспе

Әрбір халықтың рухани әлемінің қайнар көзі көне тарихтардан бастау алады. Адамзат қоғамының ажырамас бөлігі болып табылатын тілдің дамуы халықтың тарихымен тығыз байланысты. Тілдің қалыптасуы мен дамуы үздіксіз және күрделі процесс. Ол әлеуметтік, мәдени және тарихи факторлардың ықпалымен жүзеге асып, ғасырлар қойнауында үнемі өзгеріп, дамып отырды. Тіл тарихын зерттеу арқылы белгілі бір халықтың мәдениеті, тарихы және этногенезі туралы маңызды әрі құнды мәліметтер ала аламыз. Сонымен қатар, тіл тарихын зерттеу тілдік құбылыстардың өзгеру үдерісін түсінуге мүмкіндік береді. Тілдің өзгеруіне әсер ететін ішкі және сыртқы себептер тіл дамуының өзіндік заңдылықтары. Көне түркі тілінің табиғи болмысы ғасырлар бойы көптеген өзгерістерге ұшырап дамып отырды.

Тілдің тарихи даму заңдылықтарын зерттеу – жалпы тілтану ғылымының күрделі мәселелерінің бірі. Белгілі бір кезеңде өзгеріске түсіп отыратын тілдік құбылыстардың сырын білмейінше, тілдің өзіндік сипатын, мән мағынасын түсіну мүмкін емес. Осы орайда, тарих тереңінде жатқан жазба ескерткіштердің тілін зерттеу, қазақ тілінің тарихи дамуын зерделеуге мүмкіндік туғызады. Тіл біліміне қатысты түркологиялық зерттеулер қай уақытта да тілші ғалымдардың назарын өзіне аударған күрделі мәселелердің бірі. Түркітану мәселелеріне өзіндік пікір айтып, жан-жақты зерттеу жүргізген В. Вартольд, В.В. Радлов, П.М. Мелиоранский, С. Малов, В. Владимирцев, Г. Рамстедт, Н.А. Баскаков, В. Томсен, А.Н. Кононов, А.Н. Самойлович, Н. Катанов т.б. ғалымдарды ерекше атауымызға болады. Отандық түркітану ғылымындағы зерттеу Ш.Уәлихановтан бастау алады. Түркі тілдерінің табиғи болмысын, дамуы мен қалыптасуын ғылыми негізде зерттеген А. Байтұрсынұлы, С. Аманжолов, А. Аманжолов, Қ. Жұбанов, Ә. Марғұлан, М. Томанов, Ғ. Айдаров, М. Балақаев, Ә. Қайдар, Ә. Құрышжанов, М. Оразов, Б. Сағындықов, Р. Сыздықова, т.б. ғалымдар еңбектері қазақ тіл білімінің түркологиялық өрісін кеңейтті.

Түркі тілдерінің даму тарихын зерттеуде орта ғасырлық кезең ерекше маңызға ие. Бұл кезеңде түркі халықтарының мәдениеті, әдебиеті және тілі айтарлықтай өзгерістерге ұшырап, тарихи оқиғалар арқылы үлкен даму жолынан өтті. Орта ғасырда қыпшақ тілі кең тараған маңызды тілдердің қатарында болды. Түркі тілдерінің негізгі бөлігінің түп тамыры болып есептелген қыпшақ тілінің өз кезеңінде Алтайдан Дунайға дейінгі аймақтарда қолданылуы оның тарихи және мәдени маңызын байқатады. Қыпшақ тілі өз даму тарихында халықтар арасында қарым-қатынас тілі ретінде халықаралық деңгейге көтерілді. Сонымен қатар орта ғасырда қыпшақ тілі ғылым тілі, әдебиет пен жазба ескерткіштердің тілі, іс-қағаздар тілі, сауда, әскери басқару тілі ретінде қолданыста болғандығы белгілі. Орта ғасырдағы қыпшақ тілінің Еуразия және Жерорта теңізі аймақтарындағы үстемдігі қыпшақтардың көшпенділік өркениеттің биік үлгісін байқатады.

Мәмлүктер билігі кезінде Мысыр мен Сирия жерлерінде қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштердің біразы Европа елдерінде және Түркияның сирек жазбалар қорында сақталған. Шетелдік кітапханалар мен мұрағаттар қорларында сақталған барлық түркі халықтарына ортақ құнды жазба ескерткіштердің түркі халықтары үшін алар орны ерекше. Аталған ескерткіштерді зерттеу жалпы түркі халықтарының тілін, соның ішінде қыпшақ тобынан шыққан қазақ тілінің тарихи даму жолын анықтауда маңызды орын алады. Мәмлүк билігі кезіндегі жазба ескерткіштерді М. Хоустма, А. Зайончковский, Ш. Телегди сияқты ғалымдар әлемдік мұрағаттардан тауып, баспадан шығарды. Жазба ескерткіштерді аударып, тілдік ерекшеліктеріне тоқталды. Мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған құнды ескерткіштерді Х. Кун, М. Хоустма, А. Зайончковский, Ш. Телегди, Э. Наджип, Э. Фазылов т.б. ғалымдар зерттеген. Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі ескерткіштер туралы ғылыми зерттеу жүргізген Б. Аталай, А. Инан, Р. Топарлы сынды ғалымдарды ерекше атап өтсек болады. М. Өзиетгин, С. Гөгенлі, Х. Йанық, Ж. Демирджи, М. Агар және т.б. түрік ғалымдары мәмлүк-қыпшақ ескерткіштерін қарастырған. Зерттеу нысанына алынған «Байтаратул-Вазих» жазба ескерткіші мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған ортағасырлық құнды жазба ескерткіштерінің қатарында.

«Китаб байтарату-л-Вазих» жазба ескерткішін Мехмет Эмин Агар, Жан Озгүр, К. Озтопчу, Аслыхан Курт зерттеп, ғылыми айналымға түсірді.

Қыпшақ тайпаларының этногенезі мен туыстық шығу тегі мәселелеріне тілдік, тарихи тұрғыдан зерттеулер жүргізіп жүрген А. Құрышжанов, Т. Арынов, Б. Көмеков, Б. Сағындықов, Ә. Керімұлы, А. Ибатов, С. Ақынжанов, А. Гаркавец, А. Қадырбаев, С. Құдасов, Қ. Саки, Б. Батыршаұлы, Қ. Анарбаев, С. Боранбаев, Б. Сүйеркұл, М. Сабыр, Қ. Садықбеков т.б. сынды ғалымдарды атап өтсек болады. Э.Н. Наджип, Э.И. Фазылов, А. Юнусов, М. Зияев, А. Құрышжанов, М.Н. Маженова, Т. Арынов, А.З. Рүстемов, С. Дүйсенов, М.Б. Сабыр, А. Әлібекұлы, Е. Есбосынов, Т. Қыдыр, Қ. Саки, Қ. Садықбеков, Қ. Қыдырбаев, Қ. Аубакирова, А. Мұстафаева т.б. зерттеушілер мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштерді зерттеп, олардың тарихи-мәдени, лингвистикалық маңыздылығын терең түсінуге үлкен үлес қосты. Мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған жәдігерлер ғалымдардың зерттеу нысанына айналғанымен, ендігі бір бөлігі тілші ғалымдардың алдына көп міндеттерді қойып, жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Әдістеме және зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысы барысында қазақ тілінің тарихи дамуын зерттеуге септігін тигізетін мәмлүк-қыпшақ тілдерінде жазылған орта ғасырлық еңбектерге, соның ішінде «Байтарату'л-Вазих» жазба ескерткішіне талдау жасалынды. Мақаланы жазу барысында төмендегідей әдістер қолданылды: *деректерді жинау, талдау, библиографиялық, жинақтау, жүйелеу, топтау, тұжырымдау, сұрыптау, сипаттау, тарихи-салыстырмалы* т.б. Мақалада қарастырылған мәселе бойынша түркітанушы ғалымдардың осы кезең жазба ескерткіштеріне қатысты ой-пікірлері жүйеленді. Мәмлүк-қыпшақ тілдерінде жазылған орта ғасырлық жазба ескерткіштер мен «Байтарату'л-Вазих» еңбегін зерттеуде түрік ғалымдары мен отандық ғалымдардың еңбектері жинақталды. Тіл білімі саласында зерттеу жүргізген ғалымдардың еңбектері, олардың түркі тілдерінің дамуына қатысты айтқан теориялық пайымдаулары, ғылыми нақты көзқарастары келтірілді. Орта ғасырлық мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштері жайлы тарихи деректерді талдауда деректанулық талдауды қолданудың маңызы зор. Атбегілік пен жылқыға байланысты ветеринарлық қызмет туралы «Байтарату'л-Вазих» жазба ескерткіші жайлы отандық ғылымда айтылғанымен, жеке зерттеу нысаны ретінде қарастырылмаған. «Байтарату'л-Вазих» және мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған басқа да жазба ескерткіштерді зерттеуге арналған еңбектерді жүйелеу, тақырыптың зерттелу деңгейіне шолу жасауға мүмкіндік туғызады.

Түркі тілдерін, соның ішінде қыпшақ тобына кіретін қазіргі қазақ тілінің қалыптасу, даму тарихын зерттеуде, олардың тарихи-салыстырмалы грамматикасы мен тарихи лексикологиясын анықтауда, әр тілдің өзіне ғана тән қыр-сыры мен ерекшелігін айқындауда орта ғасырлық қыпшақ жазба ескерткіштерінің алар орны ерекше. Әсіресе мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштері тілін зерттеу қыпшақ тобындағы тілдердің даму тарихын зерделеуге жол ашады.

Талқылау мен нәтижелер

Орта ғасырдағы қыпшақтар саяси-тарихи маңызды орында болды. Тамыры тереңде жатқан түркі халықтарының төл тарихында қыпшақтардың алар орны ерекше. Әсіресе қазақ халқының ұлт ретінде қалыптасуының негізі орта ғасырлық қыпшақ қоғамымен тікелей байланысты. «Қыпшақ халқының қалыптасуына ортақ әдеби тілдің пайда болуы үлкен үлес қосты. Қазақ тілінің ежелгі арнасы және қазақтың түр-түсінің қалыптасуы да дамып-жетілудің өзіндік бір жағы болып саналады. Орта ғасырдағы қыпшақ тегінің бір арнаға құйылып, үлкен халыққа айналуы да қазақ этногенезімен тікелей байланысты еді. XI-XII ғғ. қыпшақ ру-тайпаларының бір арнаға құйылып жетілуі қазақ ұлтының дүниеге келуінде маңызы зор болды» [1, 13].

Қыпшақтардың тарихында Мәмлүк мемлекетінің құрылуы маңызды тарихи оқиғалардың бірі болып саналады. «Жазба жәдігер құрамынан лауазымдық атауларды анықтау барысында қыпшақ хандығы құрамында белгілі бір саяси-әлеуметтік мемлекеттік құрылым болғанын анықтау, сондай-ақ лауазымдық атаулар, әскери қару-жарақтар мен әкімшілік-құқыққа қатысты тарихи бірліктер мен архаизмдерді тауып, олардың қазіргі қазақ тіліндегі этнолингвистикалық сипатын таныту қазіргі кезең үшін маңызды шаруа» [2, 69]. Қыпшақтар араб және ислам әлемінде үлкен ықпалға ие болды. Мәмлүктер әскери және саяси құрылымдарға әсер етіп, мемлекет басқару ісіне тікелей араласты. Мәмлүктер билік еткен кезеңде Мысыр мен Сирия жерлерінде негізгі қатынас тілі қыпшақ тілі болды. Осылайша қыпшақ тілі мемлекеттік тіл дәрежесіне дейін көтерілді. Қыпшақ тілінің ықпалы көптеген әдеби-мәдени мұралардың дүниеге келуіне де әсер етті. Далалық көшпелі өркениеттің ықпалы негізінде пайда болған ескерткіштердің бір тобы – мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштері. Қазіргі қазақ тілінің қалыптасуына негіз болған көне қыпшақ ауызекі тілі мен көне қыпшақ жазба әдеби тілі мәмлүк-қыпшақ дәуірінде өркендеп дамыды. Орта ғасырларда қыпшақ тілінде көптеген грамматикалық еңбектер, сөздіктер, әдеби шығармалар жазылып мұра болып қалды. Қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштер бүгінгі таңда рухани-мәдени құндылықтарымыздың бірі ретінде бағалануда.

Қыпшақтар – орта ғасырлық түркі тайпаларының бірі. Қыпшақтар өз заманында орасан зор аймаққа билік жүргізіп, саяси-этникалық өзгерістерге ықпалын тигізді. «Орта ғасыр заманында қыпшақтар ұлан байтақ территорияны мекендеген. Солтүстік Кавказ таулары мен Қырым қырқаларынан бастап Балқаш көлінің маңайындағы иен даланы түгел қамтыған. Осынша жердің барлығы Дешт-и-Қыпшақ («Қыпшақ даласы») деген жалпы атаумен аталған. Қыпшақтар бұдан да басқа жерлерде, Египет пен Сирияда, Батыс Украина аймағы мен Шығыс Европа елдерінде де өмір сүрген» [3, 44].

Дешті Қыпшақ даласынан Жерорта теңізіне дейін жетіп, ол жерлерде билік құрған қыпшақтар Мысырда өз билігін жүргізген. Бұл кезең мәмлүк қыпшақтары мемлекет ісін өз қолдарына алып, патшалық құрған кезең болып есептеледі. Мәмлүк қыпшақ кезеңі ірі тарихи оқиғалармен байланысты болды. 1250 жылы ортағасырлық Мысыр сұлтандығының негізінқалаушы Айюбидтерәулетіқожайындарынанөкіметбилігінтартыпалғанмәмлүктер 1517 жылға дейін мысырлықтарға билік жүргізді. Бастапқыда патшаның күзетшісі қызметін атқарған құлдар, уақыт өте келе, ақылы мен айласы, ұйымдастырушылық қабілеттерінің мықтылығының арқасында әскери және әкімшілік орындарды иемденіп, билеуші тап, мемлекет қайраткерлері дәрежелеріне дейін көтерілген. Тарихи деректерге сүйенсек мәмлүктер негізінен, қыпшақ өкілдерінен шыққан жауынгер құлдар болып саналады. Мәмлүк араб тілінен кірген кірме сөз. «Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздерінің түсіндірме сөздігінде» мәмлүк сөзіне мынандай анықтама берілген: «Мәмлүк – 1. Құл. 2. Иелігіндегі қол астындағы. 3. Мысыр сұлтандарының түркілік құлдардан құрылған әскері [4, 353].

Мысырдағы мәмлүк сұлтандарының билігі өз заманының елеулі оқиғаларың тарихта қалуына негіз болды десек болады. Өйткені билік басындаға әкімшілік, ел басқару, әскери, мәдени істерге біршама өзгертулер енгізді. Мысалы, басқару жүйесі қайта құрылып, өздеріне дейінгі қалыптасқан әскери құрылымды сақтап, атты сарбаз әскери жасағын өте жоғарғы деңгейде дамытты. Ғылым мен әдебиет дамып, түркі тіліндегі оқулықтар мен әдеби шығармаларды араб және парсы тілдеріне немесе керісінше араб және парсы әдеби шығармаларын қыпшақ тіліне аудартты. Билік басына мәмлүк-қыпшақ сұлтандарының келуі үлкен тарихи, әдеби-мәдени өзгерістердің орын алуына алып келді. Осы кезеңнен мамлүк-қыпшақ әдеби тілінде жазылған әртүрлі бағыттағы еңбектерді дүниеге келді. Атап айтсақ, лексикографиялық-грамматикалық сөздіктер, әдеби еңбектер, діни, әкімшілік іс, соғыс өнері мен ат бегілікке қатысты, мал дәрігерлік сарында жазылған дүниелер. Сондай-ақ араб тілді білімпаздар өз елінің мүддесі үшін қыпшақ тілін оқып үйрену мақсатында түркі тіліне қатысты алуан түрлі сөздіктер, грамматикалық оқулықтар, үлкен-кішілі анықтамалар мен нұсқаулықтар жазып шықты. Мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған мұндай еңбектер сол кезеңдегі өмір талабына байланысты туындаған

еңбектер болды. Уақыт өте келе, мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштер тілдік деректер мен тарихи-мәдени ақпараттарды бойына жинақтаған құнды жәдігерлерге айналды. Мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштерді тарихи әрі тілдік тұрғыдан талдау, қыпшақ тобындағы тілдердің қалыптасу заңдылықтарын зерттеуге үлкен мүмкіндік туғызады. Ғалым М. Сабыр «Қыпшақтану» еңбегінде «Түркітануда көне қыпшақ жазба ескерткішінің зерттелуі, жүйеленуі, олардың тілінің фоно-морфо-семантикалық тұрғыдан қарастырылуы өзекті мәселе» деп тұжырымдайды [5, 38].

Белгілі бір этностың дүниетанымы, мәдениеті, шаруашылығы, салт-дәстүрі мен наным-сенімдері тілі арқылы көрініс тауып отырады. Тілдің өзіндік ұзақ даму тарихы бар. Қаншама ғасырларды артқа тастаған тіл уақыт өте келе, фонетикалық, лексика-семантикалық өзгерістерге ұшырайды. Уақыт өте келе мағынасы күңгірттенген, тіпті халық жадынан жоғалтып алған атаулардың сырын ашуда тарих қойнауында жатқан жазба мұралардың орны ерекше. Сондай жазба ескерткіштердің үлкен тобына орта ғасырлық қыпшақ тілінде жазылған құнды жәдігерлерді айта аламыз. Сирия мен Мысыр жерлерін мекендеп билік жүргізген қыпшақтар жергілікті халықтардың саяси- әлеуметтік және рухани-мәдени, ғылыми өміріне қатты ықпал жасады. Мысырда туындаған көптеген аңыздар, нақты тарихи оқиғалар, дәстүрлер, сәулет ескерткіштері мәмлүк билігімен тікелей байланысты туындаған, ал сол кезеңде дүниеге келген жазба ескерткіштер түркология ғылымында мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштері деп аталады. «Түрік сұлтандарының үкіметі айбынды еді: олар өз ана тілінде сөйлейтін, басқару биліктерін де осы тілде жүргізетін. Түркі тілі туған тілге лайықты құрметке ие болатын. Мемлекет басшылары мен түркі халықтарының ұйытқысы негізінен қыпшақтар болғандықтан, сұлтан сарайының маңындағылар қыпшақ тілінде жазып, қыпшақ тілінде сөйлеген. Қыпшақ тілі мәмлүктер мемлекетінде түркі тайпаларының әрі ауызекі сөйлеу тілі, әрі жазба тілі (іс қағаздары, ғылыми еңбектер, әдеби шығармалар жазылатын тіл) болып тұрды. Ол дәуірде бұл тілде қолтума көркем әдебиет шығармалары мен аударма әдебиеттер де туындай бастады» [3, 53].

Тарихта өзіндік із қалдырған түркі-қыпшақ тіліндегі құнды жазба ескерткіштердің бір бөлігі Мысыр мен Шам аймағында пайда болған. Мәмлүктер билігі кезеңінде Мысырда кеңінен қолданылған мәмлүк-қыпшақ тілі әртүрлі тақырыптық-мазмұндық сипаттағы жазба ескерткіштердің пайда болуына тікелей әсер етті. Мәмлүк қыпшақ кезеңінде түркі (қыпшақ) тілін үйрену мақсатында әртүрлі грамматикалық сипаттағы еңбектер мен сөздіктер пайда болған. «*Китаб ал-идрак ли лисани әл-атрак*», «*Китабу мажжму' тарджуман турки уә а'джами уә муғули уә фарси*», «*Китаб әт-тухфа аз-закийа фил-луғати ат-туркийа*», «*Әл-Кауанин әл-куллийа лидабт әл-луғат-әт-туркийа*», «*Китаб ад-дурра ал-мудыйа фи әл-луға әт-туркиийа ала әт-тамам уа әл-кәмәл*», «*Китаб әл-булғати әл-муштақ уә фи луғати әт-турк уә әл-қифджақ*», «*Әш-Шудур ад-заһабия уа әл-қита әл-ахмадия фи әл-луғат әт туркия*» атты еңбектерді осы сипатта жазылған жазба ескерткіштердің қатарына жатқыза аламыз. Мәмлүктер дәуірінде жазылған еңбектердің бір бөлігі әдеби, мәдени еңбектердің қатарын құрайды. Әдеби жанрда жазылған шығармалардың қатарына «*Китаб Гулистан бит турки*», «*Диуани Қансуһ әл-Ғаури*» сынды жазба ескерткіштерді жатқызуымызға болады.

Мәмлүк кезеңінде діни-дидактикалық бағытта «*Иршәдул-мулук уәс-салатин*»,«*Китаб мақаддима Абу әл-Лайс әс-Самарқанди*», «*Китаб фи әл-фикһ би-л-лисан ат-Түрки*», « *Муқаддиматул-ғазнауи фил-Ибат*», «*Китаб әд-Дағва*», «*Неһжул Ферадис*» атты жазба мұралар жазылған. Мәмлүк қыпшақтары билік жүргізген аймақта жазылып осы күнге келіп жеткен ескерткіштердің ендігі бір тобын әскери сарында *жаугершілік, соғыс өнері, атбегілік* тақырыптарында жазылған шығармалар құрайды. Мәмлүк сұлтандары билік құрған тарихи кезеңде мәмлүктер соғыс өнерін шебер мерген сарбаздардан құралды. Мәмлүк қыпшақтарының соғыс алаңындағы ең сенімді серігі жылқы болып есептелді. Египет жерінде жүріп мініс аттарын Дешті Қыпшақтан алдырған мәмлүктер өз заманында жылқы,оның түрлері, оларды баптау мен емдеу туралы арнайы еңбектер жаздырған.

Мәмлүк қыпшақтарының қоғамында жылқының орны ерекше болған. Мәмлүк қыпшақтары жылқы малын ерекше қадірлеген. Жылқылар мәмлүк қыпшақтарының әскери күшінің негізгі қайнар көзі ретінде саналған. Әскери өнерге жан-жақты дағдыланған жауынгерлік рухы жоғары мәмлүктер ат үстінде соғысудың, садақпен оқ ату мен қылыштасудың шеберлері болған. Әскери дайындығы мен тәртібі жоғары деңгейде болған мәмлүк сарбаздарының жауынгерлік әдістері мен тактикасы арқылы ерекше көзге түскен.

Атбегілік мәмлүк қыпшақтары мәдениетінің маңызды бөлігі ретінде саналған. Мәмлүктер жылқыны тек көлік ретінде ғана емес, сонымен қатар соғыс өнерінің ең үздік құралы ретінде пайдаланған. Жылқының күтімі, оны баптау мен үйрету, жылқы малын емдеу мәмлүк қыпшақтары өмірінің негізгі бір бөлшегі ретінде саналған. Жылқы бәйгелері мен түрлі ат спорттары мәмлүк қыпшақтарының дәстүрлерінде маңызды орын алған. Ат спорттары арқылы олар өздерінің әскери дайындықтарын жетілдіріп, дене шынықтыруларын арттырған. Жылқылардың денсаулығы мәмлүк қыпшақтары үшін өте маңызды болған. Олар жылқыларды емдеудің түрлі әдістерін қолданған және бұл салада білікті мамандар болған. Жылқы ауруларын емдеудің дәстүрлі әдістерін қолдана отырып, олар өздерінің әскери күшін сақтау үшін жылқылардың денсаулығын бақылап отырған. Мәмлүк-қыпшақтары жылқы малын күтіп-баптау және емдеу жұмыстарымен айналысып, мал дәрігерлік саласында да үлкен тәжірибе жинақтаған. Атбегіліктің қыр-сырын толық меңгерген мәмлүк қыпшақтарының бойындағы бұл қасиет олардың жауынгерлік қабілетін арттырып, басқа мемлекеттер арасындағы құрметі мен беделін қуаттай түскен.

«Қыпшақтан шығып, Египет пен Сирияны (1250-1382 жылдар аралығында) мәмлүк сұлтандары мен бектері жылқының қадірін шын мәнінде білген билеушілер. Олар жылқы малына мылқау хайуан емес, мәмлүктің әскери серігі, соғыс құралы деп қараған. Жат жердегі қыпшақ үстемдігі шабандоз бен сәйгүлікке негізделген және осы екі фактордан туындаған абсолюттік билік болғандығы белгілі» [6].

Египет пен Сирияны билеген мәмлүк әскері әскери өнер мен атбегіліктің қыр сырын жан жақты меңгерген сарбаздардан құралды. Мәмлүк сұлтандары мен бектері жылқының қадірін шын мәнінде білген, оларды әскердегі ең сенімді серік, соғыс құралы ретінде қараған. Шабандоз мәмлүктер сәйгүлік аттарға мінуді ғана емес, ат үстінде садақ атып, найзамен түйреп, қылыш сілтеу, шоқпармен соғу сияқты соғыс өнерінің шеберлігін де меңгерген. «Сұлтан Бейбарыс», «Қыпшақ мәмлүктер», «Бағдаттағы Жалайыр билігі» зерттеулердің, «Мәмлүктер – соғыс өнері» атты кітаптың авторы шығыстанушы, мәмлүктер тарихын зерттеуші, арабтанушы Қайрат Сәки мәмлүк қыпшақтары туралы көптеген зерттеулер жасаған. Мәмлүктанушы ғалымның мәмлүктердің атбегілік өнері атты зерттеуінде мәмлүк қыпшақтарының өздеріне мініс атын сонау Дешті Қыпшақтан алдырғаны жөнінде тарихи деректер келтіреді. «Мәмлүк дәуірінде жылқы, оның түрлері, оны баптап, емдеу туралы жазылған арнайы шығармалардың саны оннан асады. Көптеген тарихшылар жанама жазса да бұл тақырып жөнінде қалам тартқан» деп атап көрсетеді ғалым Қайрат Саки [6].

Атбегілік пен жылқыға байланысты, әскери өнерге қатысты орта ғасырлық мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштерінің қатарына *«Китаб фи рийазати-л-хайл» (немесе «Китаб ал-хайл») және «Китаб байтарату-л-вазих», «Муният-ул-гузат», «Китаб фи ғылым ән-нушшаб»* ескерткіштерін жатқызамыз. Мәмлүктанушы Қ.Сәки мәмлүк қыпшақ тілінде жазылған атбегілік, жылқы малы туралы жазылған еңбектер туралы мынандай пікір білдіреді: «Тек мәмлүк дәуірінде жылқы, оның түрлері, оны баптап, емдеу туралы жызылған арнайы шығармалардың саны оннан асады. Көптеген тарихшылар жанама жазса да бұл тақырып жөнінде қалам тартқан» [6]. Атбегілік, соғыс өнеріне әскери – іске қатысты, ветеринария ісіне қатысты жазылған жазба ескерткіштер мәмлүк-түрік әскери әдебиетінің және атбегілік туралы жазылған еңбектердің озық үлгілері.

«Китаб фи рийазати'л-хайл» (арабша: كِتَاب فِي رِيَاضَا ت الْخَيْل - «Атбегілік туралы кітап») атты жазба ескерткіші мамлүк-қыпшақ тілінде жазылған түрік жылқысы мен ат спорты,

шабандоздық, атбегілік және ат аурулары мен оны емдеу шаралары туралы жазылған еңбек. Бұл кітапта жылқылардың түрлері, олардың күтімі, жаттықтыру әдістері және ат спорты туралы жан-жақты мәліметтер беріледі. Бұл еңбек түркі тілдері мен мәдениеттерін зерттеушілер үшін құнды дерек көзі болып табылады. Сондай-ақ, бұл кітап Мәмлүк дәуіріндегі қыпшақтардың тілі мен мәдениеті туралы маңызды мәліметтер ұсынады. Жазба ескерткіштің екі нұсқасы бар. Біріншісі Ыстамбұл нұсқасы мен Париж нұсқасы сақталған. Жазба ескерткіштің Ыстанбұл нұсқасы Баязит кітапханасының Уәли әд-Дин әфәнді бөлімінде 3176 нөмірмен сақталған. Екінші нұсқа Франция Ұлттық кітапханасында 197 нөмермен сақталған. *«Китаб фи рийазати'л-хайл»* жазба ескерткішінде жылқының физиологиясы мен анатомиясына байланысты мағлұматтар жинақталған. Жылқының бойындағы қасиеттер, жылқының дене құрылымына байланысты таңдау, жылқыны жаттықтыру әдістері, жылқыны азықтандыру және оның бойында кездесетін ауру түрлері мен оны емдеу жолдары сияқты т.б. атқа байланысты мәселелер қамтылған.

Мәмлүк-қыпшақ кезеңінде араб тілінен аударылған кітаптардың ішінде ветеринарлық тәжірибеге арналған кітаптар бар. Мұндай кітаптарды ветеринарлық кітаптар (байтарнаме) деп атайды. Жылқыға сипаттама беріп, жылқының адам өміріндегі маңызы, түсі, аттың жүрісі, күтімі, ат баптау мен оларды жаттықтыру әдістері, жылқы аурулары мен оларды емдеу жолдары, жақсы жылқы таңдау әдістері жайлы жазылған еңбектерді «Байтарнаме» деп аталды. Түрік тілінде *baytar* сөзі «ветеринар, мал дәрігері» (орысша: ветеринарный врач, ветеринар) деген, ал *baytarlik* мал дәрігерлік мамандық деген мағынаны білдіреді [7, 108].

Орта ғасырлық мұсылман әдебиетінде «фурусиййа» жанры атбегілік өнерге байланысты қалыптасқан. Араб тілі сөздіктерінде فُرُوسِيَّة «furūsiyya» сөзі «атқа міну, шабандоздық» және «рыцарьлық» («верховая езда, наездничество» и как «рыцарство») деген мағынаны білдіреді [8, 413]. «Фурусиййа» термині «атқа міну, шабандоздық» мағынасын беруден де кең мағынаға ие. Ол шабандоздық өнерді, атты жаттықтыруды, ат үстінде қару жарақты пайдалану әдістерін және атты әскердің ұрыс даласында қалай әрекет ету дағдыларын қамтиды. Орта ғасырлық мұсылман әдебиетінде «фурусиййа» жанрының негізін салушы Ибн Ахи Хизам. Оның «Китаб әл-фурусия уа-л-байтара» шығармасы «фурусиййа» жанрында жазылған. Мысылмандық орта ғасырда бұл лексема текті жауынгердің, әсіресе салт аттылардың ие болуы тиіс білім мен дағдыларының жиынтығын кең мағынада білдіретін термин ретінде қолданылған. «Фурусиййа» термині VIII ғасырдың екінші жартысында орталығы Ирақта орналасқан Аббасид халифатының гүлдену кезеңімен байланысты туындаған. Бұл жанрдағы шығармаларда атқа міну, найза және әртүрлі ұрыс қарулары, жаяу немесе атпен садақ ату, қару түрлері, әскери тактика мен стратегия, сонымен қатар жылқы шаруашылығы мен ветеринария туралы мағлұматтар беріледі. Аббасид дәуірінде «фурусиййа» жанрының дамуының бастауында IX ғасырда өмір сүрген «Китаб әл-фурусийа уа-л-байтара» кітабының авторы Ибн Ахи Хизамды атауға болады. Сонымен қатар, ибн Ахи Хизамның көптеген қолжазбалары XIV ғасырға дейін көптеген бұрмалануларға ұшырған. Осы кезеңде «Китаб әл-фурусия уа-л-байтара» жазба ескерткіші бойынша жұмыс жасаған мәмлүк авторы Мұхаммед ибн Менгли осы кітаптың орасан зор пайдалылығын атап өтеді. Ол кітаптың жазылу тарихы, шығу тегін ғана емес авторының аты-жөнін де нақтылауға тырысқан. Оның басты себебі, ибн Ахи Хизамның есімі араб дереккөздерінде әртүрлі жазылған. Ибн Ахи Хизамның толық аты-жөні қандай болғандығы туралы қазіргі зерттеушілердің арасында да ортақ келісім жоқ. Кейбір ғалымдар Ибн Ахи Хизамды Мухаммад ибн Я'куб ибн Галиб ибн Али ал-Хуттали (Ш. Ал-Сарраф және Д. Никол) деп атаса, кейбірі Мухаммад ибн Я'куб ибн ахи Хизам ал-Хуттали (В. Гебель және М. Хайде), Абу Абдаллах Ибн Ахи Хизам ал-Хуттали (А. Эль-Касри және Дж. Хоссайни Хилали), Насыруддин Мухаммед ибн Я'куб ибн Ахи Хизам эль-Хуттели (Т. Велиоглу) деп атайды. [9, 1003]. Ғалымдардың айтуынша Ибн Ахи Хизам атының басқа да нұсқалары кездеседі. Қолжазбаларда «Ахи» кейде «Аби» деп, ал «Хизам» сөзі «Хаззам» деп те келеді екен.

«Фурусиййа» жанры XIII-XVI ғасырларда Мәмлүктер билік жасаған Египетте кеңінен дамыды. Фурусиййа шығармаларында көбінесе аттардың қасиеттері, оларды баптау әдістері, жалпы атбегілік өнерге байланысты мағлұматтар жазылады. Бұл жанр қоғамның әскери, спорттық, және мәдени өмірінде маңызды рөл атқарды, әсіресе Мәмлүктер кезеңінде, онда ат спортына ерекше көңіл бөлінді. Мәмлүк-қыпшақ кезеңіндегі «фурусиййа» жанрындағы еңбектер Аббасидтер кезінде қалыптасқан дәстүрдің жалғасы болатын. Аббасидтер дәуірінде «фурусиййа» жанрының қалыптасуы мен дамуының бастауында IX ғасырда өмір сүрген ибн Ахи Хизам болатын. Ибн Ахи Хизамның «Китаб әл-фурусия уа-л-байтара» еңбегі құнды жазба ескерткіштердің қатарында болды. Қазіргі таңда ғалымдардың зерттеуі бойынша «Китаб әл-фурусия уа-л-байтара» еңбегі мәмлүк- қыпшақ кезеңінде атбегілікке, ветеринарияға, әскери өнерге байланысты еңбектердің туындауына себеп болған. Ибн Ахи Хизамның «Китаб әл-фурусия уа-л-байтара» атты еңбегі екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімі «Китаб әл-байтара» жылқы шаруашылығы мен ветеринарияға байланысты жазылған. Екінші бөлімі «Китаб ал-фурусиййа» деп аталады. Екінші бөлімде әскери өнер жайлы баяндалады. «У истоков же развития жанра «фурусиййа в аббасидской эпоху стоит имя жившего в IX в. Ибн Ахи Хизама, создателя книги «Китаб әл-фурусиййа ва-л-байтара», во многом определившей рамки и задавшей направление его дальнайшему развитию и широко цитировавшейся более поздними авторамы» [9, 1003]. Ибн Ахи Хизамның «Китаб әл-фурусия уа-л-байтара» еңбегін кейінгі кезеңдегі авторлар өз шығармаларын жазуда кеңінен пайдаланғаны белгілі. Бұл жазба ескерткіште араб халифатының әскери істері, ветеринария және жылқы шаруашылығы туралы мәліметтер мол.

Ислам әлемінде Аббасид кезеңінен бастау алған жылқыға байланысты еңбектер екі бағытта жазылған. Оның бірі жылқы аурулары мен оларды емдеу әдісіне байланысты жазылған шығармалар «байтарнаме» деп аталса, салт атпен жүру, ат үстінде садақ ату, қару жарақ жөніндегі шығармалар «Fürûsiye», «Haylnâme», «Feresnâme» деп аталған.

- «فُرُوسِيَّة» (Fürûsiye) – ат спорты немесе жүйрік аттарды тәрбиелеу өнері. Бұл сөз араб және түрік әдебиетінде ат өнеріне қатысты айтылады.
- «خَيْلْنَامَة» (Haylnâme) – «Аттар кітабы» немесе «Аттар туралы жазбалар». Бұл сөз аттар мен олардың қасиеттері туралы мәліметтер жинақталған шығармаларды білдіреді.
- «فَرَسْنَامَة» (Feresnâme) – «Жүйрік аттар кітабы». Бұл да аттар, олардың қасиеттері, баптау және жарыстар туралы мәліметтер жинақталған шығармаларды білдіреді. Бұл сөздер, негізінен, ат спорты мен атқа байланысты жазылған жазба ескерткіштерде қолданылатын терминдер.

Мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған орта ғасырлық жазба ескерткіштің бірі – «*Муният-ул-гузат*» (арабша: منية الغزاة) – бұл ортағасырлық түркі (қыпшақ) жазба ескерткіштердің бірі. Ол XIV ғасырда жазылған және мәмлүк қыпшақтарының мәдениеті мен тілін зерттеуде маңызды дереккөз. Бұл еңбек әскерилер мен жауынгерлерге арналған нұсқаулық ретінде жазылған және әскери істер, жауынгерлік өнер мен тактика, сондай-ақ сол кезеңдегі әскери тәртіп пен ережелер туралы мәліметтерді қамтиды әскери-техникалық трактат. Орта ғасырлық түркі әскери әдебиетінің мазмұнды әрі ең көлемдісі болып табылады. Қолжазба 116 беттен тұрады. Қазіргі таңда жазба ескерткіш Ыстамбұлда Топкапы сарайы Ш. Ахмет кітапханасында 3468 номері бойынша сақталған. Жазба ескерткіш мәмлүк-қыпшақтардың шайқас алаңындағы әскери өнері мен дәстүрлері, атпен жүру, найза өнері, қылыштасу, садақпен ату, «чогван ат ойыны» жайлы мағлұматтар берілген тараулардан тұрады. «Муният-ул-гузат» жауынгерлік өнер туралы құнды ескерткіш. «Чогван ат ойыны» ақсүйектер ойыны болып саналған және орта ғасырларда Шығыс елдерінде атты әскерлерді дайындаудың маңызды құрамдас бөлігі болып есептелген. Бұл жазба ескерткішті мәмлүк-қыпшақ әскербасы Темір бектің әмірімен аты-жөні белгісіз аудармашы аударған. Араб тілінен аударылған қолжазбаның бүгінгі таңда жалғыз нұсқасы сақталған. Қазіргі кезде Стамбул қаласында Топкапы сарай мұражайының жазба ескерткіштер кітапханасында

(Ш. Ахмет атындағы бөлімінде 3468 нөмірімен) сақталған. «Мәмлүктер билігі тұсында қыпшақ тілінде жазылған кітаптардың бірі «Муният-ул-ғуззат» деп аталады. Арабтар түркілерді «Ғуз» (көпше түрі – «Ғуззат») деп те атаған. «Ғуз» сөзі «оғыз» атауынан шыққан. Сыр бойынан Кіші Азия жеріне жылжыған селжүктердің негізгі құрамын толықтырған оғыз-қарлұқ тайпалары ержүректілігімен бір беделге ие болған еді. Сондықтан да арабтар арасында оғыз атауы қыпшақтар билікке келгенге дейін түркі сөзінің баламасы болды. «Түркілердің тілегі» деген мағынаны беретін бұл шығарманы аты-жөні белгісіз бір аудармашы Тимур бектің әмірі бойынша Мысыр жерінде араб тілінен аударған» [10]. Бұл кітапты құрастырушының аты-жөні белгісіз. Әйтсе де еңбектің кіріспе бөлімінде трактатты құрастырушы бұл еңбекті сұлтан жасағының басшысы Темур бегтің тапсырысы бойынша аударып шыққанын айтады. Белгісіз аудармашы Темур-бегтің қарамағына қызметке келгенде оған бектің: «Бізде қару туралы араб тілінде кітап бар. Егер де осы кітапты түркі тіліне аударсаң сарбаздар үшін үлкен пайда алып келер едің, ал саған осы жұмысың үшін үлкен сыйақы беріледі» деген сөзі жазылған. Осы аударма жұмысының нәтижесі «Муният-ул-гузат» трактаты болды. «Муният-ул-гузат» еңбегін зерттеген зерттеушілер бұл шығарманың араб тіліндегі бастапқы нұсқасы туралы әртүрлі пікірлер айтады. Х. Риттер, Я. Экманн, К. Озтопчуның тұжырымдауынша, бұл трактат VIII ғасырдағы араб авторы Мухаммед Ибн Я'куба Ибн Ахи Хизаманың (кейбір дереккөздерде Хаззама) «Китаб ал-фурусиййа ва-л-байтара» шығармасына негізделеді. Ал Ф.Э. Каратай бұл «Муният-ул-гузат» еңбегінің қайнар көзі араб тілінде жазылған «Ал-фурусиййа фи рамй ал-джихад» атты трактат деп есептейді. Мәмлүк-қыпшақ әскери «Муният-ул-гузат» атты трактатты Ибн Ахи Хизаманың «Китаб ал-фурусиййа ва-л-байтара» еңбегімен салыстыра зерттеген ғалымдар В.В. Понарядов пен В.Н. Мушаев «Синтетическое и аналитическое подчинение в мамлюкско-кыпчакском военном трактате «Мунйат ал-гузат» атты мақаласында «Муният-ул-гузат» трактаты Ибн Ахи Хизаманың «Китаб ал-фурусиййа ва-л-байтара» еңбегінің «Китаб ал-фурусиййа» деп аталатын әскери бөлімінің мазмұнымен терең ұқсастығын атап өтеді. «Все же сличение текстов позволяет заключить, что «Муният-ул-гузат» является скорее не переводом «Китаб ал-фурусиййа», а весьма точным пересказом содержания этой книги» [11, 82].

Мәмлүк қыпшақтары тілінде *«Китаб байтарату'л-Вазих»* **(***«Китаб байтарату'л-уазих»***)** (арабша: كِتَاب بَيْطَرَةُ الْوَاضِح) – «Жылқы емдеу туралы кітап» еңбегі жылқы малына байланысты жазылған ветеринарлық кітаптардың бірі. «Байтарату' л-вазих» шығармасы ескі қыпшақ тілінде жазылған орта ғасырлық құнды жазба ескерткіштерінің қатарында. «Байтарәтү›л-вазих» арабша «Байтара» ветеринарлық кітабының Махдум Толу бегтің тапсырысы негізінде жасалған аудармасы. Бұл аударма түркі-ислам медицинасы бойынша жазылған еңбектердің ішінде өте маңызды орын алады. Жазба еңбегінде жылқы малы бойындағы аурулар мен түрлі қасиеттерін, сыр-сипаттарын сипаттау ережелері белгіленеді, кейбір ауруларды емдеуге практикалық кеңестер беріледі, дәрі-дәрмектер мен аудармашының тәжірибесі көрсетіледі. Шығарманың араб тілінен аударма болуы да араб және түркі медициналық терминдерін салыстыруға мүмкіндік береді.

«Байтарату'л-Вазих» жазба ескерткіші ветеринария тақырыбында құнды мәліметтер беретін шығарма. Кітапта жылқы күтіміне байланысты мәліметтер, жылқылардың денсаулығын сақтау және жақсарту әдістері сипатталған. Жылқыларды дұрыс азықтандыру, күтім жасау және оларды күту жолдары туралы кеңестер беріледі. Жылқылардың жиі кездесетін аурулары мен оларды емдеу әдістері жайлы мағлұматтар берілген. *«Байтарату'л-Вазих» жазба ескерткіші* – ветеринария тақырыбындағы медициналық терминдерді қалыптастырған маңызды шығарма. Жазба ескерткіште ветеринарлық медицинаның көптеген терминдерін қалыптастырған және олардың жүйеленуіне негіз болған. Ветеринарлық тәжірибеде қолданылған және осы саладағы білімнің дамуына әсер еткендігі анық. Бұл еңбек ортағасырлық мамлюк-қыпшақ қоғамының мәдениеті мен ғылымын, сондай-ақ олардың жылқы мен атбегілікке қатысты білімдерін түсінуге мүмкіндік береді. «Байтарату'л-Вазих» жазба ескерткішінің қыпшақ тілінің ғылыми

лексикасының дамуы мен орта ғасырлық ветеринарлық еңбектердің тілдік ерекшеліктерін зерттеуде құнды материал. Жазба ескерткіш қазіргі тіл білімі мен мәдениеттану салалары үшін маңызды дереккөз және тарихи, лексикалық және мәдени зерттеулерге негіз болатын ескерткіш. «Байтарату'л-Вазих» жазба ескерткішінде аттың сипатына байланысты мол мағлұмат берілген. «Мейірімді және рақымды Алланың атымен бастаймын» деп басталатын еңбек Алла Тағаланың адам баласына ақыл мен түсінік беріп, барлық нәрселерді адамның қызметіне бағындырғанын атап өтеді. Сонымен қатар, адамға аңғарымпаздық қасиет дарытып, соның нәтижесінде олар жануарлардың жақсы мен жаманын білуге қабілеті бар екендігін айтып өтеді. Аттың қасиетін білген түркілер жақсы аттың түр-түсі де жақсы болатындығын, сондықтан аттың қасиетін анықтау үшін, оның бітіміне, жаратылысына байыптап қарау керектігін білген. Аттың сыны мен бабы, жүйрік, бәйге аттардың түрлері және жылқыда кездесетін аурулар мен оны емдеудің әдіс-тәсілдері ежелден-ақ түркі халықтарының дәстүрлі мәдениетінің бір бөлшегіне айналғаны белгілі.

«Байтарату'л-Вазих» жазба ескерткішінің екі нұсқасы бар. Оның біреуі Ыстамбұлдағы Топқапы сарайы мұражайының кітапханасы, Реван Көшкү бөлімінде 1695 нөмірімен тіркелген. Жазба ескерткіштің Ыстамбұлдағы нұсқасы титул бетін есептеменде 69 беттен тұрады. Екінші нұсқа Париждің ұлттық кітапханасының Түрік бөлімінде 179 нөмірмен тіркелген. Жазба ескерткішті ғылыми әлемге алғаш Саадет Чағатай таныстырды. Шығыстанушылардың Мюнхен конгресінде жасаған хабарламасында Саадет Чағатай шығарманың тілі туралы қысқаша мәлімет берген. Жазба ескерткішті М. Агар [12], Ж. Өзгүр [13], К. Озтопчу [14] ғылыми айналымға түсірді. Бұл туралы қыпшақтанушы ғалым «Байтарату'л-Вазих» – «Коневодство», перевод с арабского по заказу Махдума Толубея. По двум спискам – библиотеки Ревана Кошкю при дворце Топкапы в Стамбуле и Национальной библиотеки в Париже трактат, обнаруженный Саадетом Чагатаем, издан Мехметом Эмином Агаром, Джаном Озьгюром и Куртулушем Озьтопчу» [15, 38] деп атап көрсетеді.

Мехмет Емин Агар 1986 жылы магистрлік диссертациясында ескерткіштің Ыстамбұл нұсқасының мәтінін транскрипциялап және индекс сөздігін жасады [12]., Жан Өзгүр ескерткіш материалдары негізінде 1994 жылы «*Байтарату'л-Вазихтың қыпшақша және түрікменше жазбалары бойынша қыпшақ тілінің түркменшеге айналуы (оғыздануы)*» атты докторлық диссертация қорғаған [13]. К. Озтопчунің мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштері жайлы бірнеше зерттеу еңбектері бар [14,16,17,18,19].

Тарихта өзіндік із қалдырған түркі-қыпшақ тіліндегі құнды жазба ескерткіштердің бір бөлігі Мысыр мен Шам аймағында пайда болған. Мәмлүктер билігі кезеңінде Мысырда кеңінен қолданылған мәмлүк-қыпшақ тілі әртүрлі тақырыптық-мазмұндық сипаттағы жазба ескерткіштердің пайда болуына тікелей әсер етті. Мәмлүк-қыпшақ кезеңінде әртүрлі жазылған еңбектер мен сөздіктер пайда болған. Осы кезеңде жазылған «Китаб ал- идрак ли лисани әл-атрак», «Китабу мажжму' тарджуман турки уә а'джами уә муғули уә фарси». атты еңбектердің құндылығын «Түркі лексикографиясы: екітілді аударма сөздіктерінің құрылымдық-мазмұнды сипаты» («Turkic lexicography: the structured-content character of bilingual translations dictionaries») [20] атты зерттеуде атап өтеді. Мәмлүк-қыпшақтары тіліндегі жазба ескерткіштер, әсіресе «Байтарату'л-Вазих» қолжазбасы, тарихи, лингвистикалық және ғылыми тұрғыдан үлкен маңызға ие. Бұл қолжазбаларды зерттеу арқылы мәмлүк дәуіріндегі қыпшақтардың мәдениеті мен тілінің даму деңгейін түсінуге, сондай-ақ сол кездегі ветеринария ғылымының дамуын анықтауға мүмкіндік береді. Мәмлүк-қыпшақтары тіліндегі жазба ескерткіштерді зерттей келе, төмендегідей нәтижелерді ұсынып отырмыз:

- Мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған орта ғасырлық жазба ескерткіштердің тарихи және лингвистикалық мәні зор. Мәмлүк дәуіріндегі қыпшақ тілі – түркі тілдерінің маңызды бір тармағы. Ол мәмлүк мемлекетінде ресми және әкімшілік, әдеби тіл ретінде қолданылған. Қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштер мәмлүк қыпшақтарының мәдениеті мен тілінің деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Мәмлүк дәуіріндегі қыпшақ тілінде

жазылған сөздіктер мен грамматикалық еңбектер, нұсқаулықтар мәмлүк қыпшақтарының мәдениеті мен тілінің дамуын байқатады. Бұл еңбектер мәмлүк қоғамындағы тілдік және мәдени байланыстарды нығайтып, қыпшақ тілінің кеңінен таралуына ықпал етті. Сонымен қатар, бұл еңбектер қазіргі заманғы түркология ғылымы үшін құнды дереккөздері ретінде саналады.

- «Байтарату'л-Вазих» – лингвистикалық тұрғыдан маңызды қолжазба. Ескерткіш лексикасын зерттеу арқылы, оның қыпшақтану ғылымы үшін маңыздылығын анықтауға болады. Жазба ескерткіште қолданылған терминдер мен сөздер мәмлүк қыпшақтарының тілі мен мәдениетінің ерекшеліктерін айқындайды. Бұл қолжазба арқылы мәмлүк қыпшақтарының өмір сүру салты, тұрмысы, шаруашылығы туралы көптеген ақпарат алуға болады. Мәмлүк қыпшақтарының мал шаруашылығы мен атбегілік өнерге терең мән бергені осы жазбада анық көрінеді. Бұл қолжазбаларды зерттеу қыпшақ тілі мен мәдениетін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

- Мәмлүк-қыпшақ кезеңінде пайда болған жазба ескерткіштер әртүрлі ғылым салаларының дамуын байқатады. Грамматикалық еңбектер мен сөздіктер тіл білімі ғылымының, ал «Байтарату'л-Вазих» қолжазбасы мәмлүк дәуіріндегі ветеринария ғылымының дамуын көрсетеді. Ондағы емдеу әдістері мен ат баптауға арналған кеңестер тамыры тереңде жатқан атбегілік өнердің мол ғылыми негізі бар тәжірибесін айғақтайды. Сонымен қатар қолжазбаны зерттеу арқылы түркология, тарих, мәдениеттану және жылқытану ғылымдарының дамуына үлес қосуға болады. Мәмлүк қыпшақтары тіліндегі жазба ескерткіштер, әсіресе «Байтарату'л-Вазих» қолжазбасы, тарихи, лингвистикалық және ғылыми тұрғыдан үлкен маңызға ие. Бұл қолжазбаларды зерттеу арқылы мәмлүк дәуіріндегі қыпшақтардың мәдениеті мен тілінің даму деңгейін түсінуге, сондай-ақ сол кездегі ветеринария ғылымының дамуын анықтауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Еліміздің басты рухани дамуының көзі қазақ тілінің тарихын зерделесек, мәмлүк қыпшақ жазба ескерткіштеріне барып сүйенеріміз заңды**.** Орта ғасыр қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштер – түркі халықтарының тарихы, мәдениеті, әдебиеті, тілі, тұрмыс-тіршілігі, таным-түсінігі мен діни сенімдері жайлы мол мәлімет беретін асыл мұрасы. Мәмлүк қыпшақтары дала өркениетінің дәстүрін сақтай отырып, әдеби- мәдени құндылықтар мен ғылым тілінің қыпшақ тілінде дамуына үлкен күш жұмсады. Мәмлүк қыпшақтары билік құрған заманда қыпшақ тілінде жазылған грамматикалық оқу құралдары, қыпшақ-араб сөздіктері, әскери трактаттар, жылқы малын емдеуге арналған еңбектер, әдеби шығармалар мен ауызша халық шығармашылығы мәмлүк қыпшақтарының мәдениеті мен тілінің дамуына үлкен үлес қосты. Бұл еңбектер қыпшақ тілінің морфологиялық және синтаксистік құрылымын түсіндіруге, араб тіліндегі түсініктермен салыстыра отырып тілді үйренуге арналған маңызды құралдар болды. Мәмлүк-қыпшақ кезеңінде жазылған еңбектер мәмлүк қыпшақтарының тілдік мұрасын зерттеу тіл білімі, түркология, тарих және мәдениеттану ғылымдары үшін құнды дереккөздері болып табылады. Мәмлүк қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштер мәмлүк дәуіріндегі қыпшақтардың тілдік ерекшеліктерінен, мәдениеті мен рухани құндылықтарынан мол ақпарат береді. Осыған орай, мақалада орта ғасырлық мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштердің бүгінгі күндегі маңызы айқындалды.

Мәмлүк қыпшақтарының әскери дәстүрлері, жауынгерлік өнері, атбегілік және мал дәрігерлік тәжірибелері олардың өмірінің маңызды бөлігі болған. Бұл дәстүрлер арқылы олар өздерінің әскери күшін сақтап, дамытып отырған. «Байтарату, л-Вазих» – орта ғасырлық әскери өнер мен ветеринария туралы маңызды жазба ескерткіш. Оның мазмұны сол заманның әскери жануарларын күту мен емдеуде қолданылған әдістер мен тәжірибелер туралы құнды мәліметтер береді. Бұл кітаптың маңыздылығы қазіргі күнде ветеринария мен әскери тарихты зерттеушілер үшін де зор. «Байтарату, л-вазих» еңбегі әлі күнге дейін қазақ ғалымдары тарапынан толық зерттелмеген еңбектердің бірі. Бұл жазба

ескерткіштің тілін зерттеу барысында тіл білімі, тарих, қазақ мәдениеттану, түркология ғылымдары тың деректермен толығатындығы анық.

Қорытындылай келе, мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштер бүгінгі күнге дейін өз құндылығын жоғалтпаған, әлі де көп зерттеуді қажет ететін өзекті мәселелердің бірі. Мақалада орта ғасырлық мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштері тақырыптық-мазмұндық жағынан топтастырылып, атбегілік өнерге байланысты жазба ескерткіштер талданды. Соның ішінде «Байтарату'л-Вазих» жазба ескерткішінің тіл білімі үшін маңызы айқындалып, «фурусиййа» жанрының өзіндік ерекшелігі анықталды. Мәмлүк қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштерді зерттеу еліміздің мәдени мұрасын сақтауға, қазақ тілінің даму тарихын тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. К.А. Батырбекова – мақаланың негізгі идеясы мен тұжырымдамасын айқындап, зерттеу материалдарына талдау жүргізді және мақаланың негізгі бөлігін жазуға өз үлесін қосты. С.Р. Боранбаев – мәмлүк қыпшақ тілінің өзіндік ерекшеліктерін айқындап, мақала тақырыбына қатысты шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерін зерделеуге қатысты. Н.С.Халикова – мақала тақырыбы бойынша талдау жасауға қажетті дереккөздерді жинауға және мақаланы рәсімдеуге ат салысты.

Әдебиеттер тізімі

1. Көмеков Б.Е. Қазақ мемлекетінің тарихы және Қазақ хандығы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 46 б.

2. Серкебаева Г.Ы., Боранбаев С.Р., Әділбекова Ж.Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі көнерген лауазым атауларының «Кодекус куманикус» жазба ескерткішіндегі этнолингвистикалық сипаты//Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – №1(142) – Б.67-74

3. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1977. – 272 б.

4. Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. –Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту инситуты, 2017. – 656 б.

5. Сабыр М. Қыпшақтану. – Алматы: «Liber» баспасы, 2021. – 256 б.

6. Мәмлүктердің атбегілік өнері [Электронды ресурс]. – 2019. – URL: https://argymaq.kz/archives/6887 (қаралған күні: 15.06.2024)

7. Байниязов А.Ж., Байниязова Ж.Т. Түрікше-қазақша сөздік. – Алматы, 2007. – 808 б.

8. Большой арабско-русский словарь. 250 000 слов и словосочетаний. – Москва: ООО «Дом Словянской книги», 2010. – 640 с.

9. Понарядов В.В. Ибн Ахи Хизам у истоков средневековой мусульманской литературы жанра «фурусиййа» // Ориенталистика. – 2023, – Т. 6, 5. – С. 1001-1009

10. Алтын Орда дәуіріндегі Қыпшақ-Мәмүлік әдебиеті өкілдерінің шығармашылығы. [Электронды ресурс]. – URL: Dashti Kypchak (edq.kz) (қаралған күні 20.06.2024)

11. Понарядов В.В., Мушаев В.Н. Синтетическое и аналитическое подчинение в мамлюкско-кыпчакском военном трактате «Мунйат ал-гузат» // Вестник Калмыцкого университета. [Электронный ресурс]. – 2023. – №2(58). – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sinteticheskoe-i-analiticheskoe-podchinenie-v-mamlyuksko-kypchakskom-voennom-traktate-munyat-al-guzat (дата обращения: 22.11.2024).

12. Ağar M. E. Baytaratu'l-vazıh. – İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1986, – 400 p.

13. Özgür C. Baytaratü'l-Vâzıh'ın Kıpçak ve Türkmence Yazmalarına Göre Kıpçakçanın Oγuzcalaşması: Türkmenceleşmesi üzerine Bir Dil Araştırması. Basılmamış Doktora Tezi. – İstanbul Üniversitesi, 1994. – 111 p.

14. Öztopçu K. Memlûk Kipçakçasiyla Yazılmış Bir Atçılık Risalesi: Kitab Baytaratu'l-Vazih" // Journal of Turkish Studies. – 2000. – № 24/II. – 189-229 p.

15. Гаркавец А.Н: Codex Cumanicus. Полное издание в 4 томах. – Алматы: Баур, 2015. – 1348 с.

16. Öztopçu K. Memlûk Kıpçakçasıyla Yazılmış Kaynaklardaki Okçuluk Terimleri" // Journal of Turkish Studies. – 2004. – № .28/III. – 257-274 p.

17. Öztopçu K. Kısa Memlûk Kıpçakçası Grameri // Türk Dilleri Araştırmaları. – 2007. – № 17 (2007). – 249-282 p.

18. Öztopçu K. A Fourteenth Century Mamluk-Kipchak Treatise on Veterinary Sciences: Kitab fi riyazati'l-khayl" // Journal of Turkish Studies. – 1993. – № .17 (1993). – 153-170 p.

19. Öztopçu K. A Mamluk-Kipchak Manual from the 14th Century: Kitab fi 'ilmi'n-nussab" // Yearbook of Oriental Studies. – 1990. – № 47/1(1990). – P. 5-63.

20. Taimullina K., Sagidolda G., Zhylkybay G., Meirambekova L., Sarekenova K. Turkic lexicography: the structured-content character of bilingual translations dictionaries // Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales. – 2020. – № 91. – P. 702-717.

К.А. Батырбекова[1], С.Р. Боранбаев[2], Н.С. Халикова[3]

[1,2]Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

[3]Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан

Письменные памятники, написанные на языке мамлюкских кипчаков и важность рукописи «байтарату'л-вазих»

Аннотация. В статье рассматриваются письменные памятники, написанные на мамлюкско-кыпчакском языке средневековья, в том числе анализируются проблемы, связанные с памятником «Байтаратуль-вазих». Исследование связи между языком кыпчакских письменных памятников и современным казахским языком позволяет выявить историко-генетические связи между ними и определить направления их исторического развития. В статье анализируются средневековые мамлюкско-кыпчакские письменные памятники, связанные с коневодством, лошадьми и военным искусством, включая «Китаб фи риядат ал- Хайл», «Китаб Байтарат ал-Вадих», «Муньят ал-Гузат» и «Китаб фи илм ан-Нушшаб». Были определены основные особенности рукописи «Байтарат ал-Вадих». «Байтарат ал-Вадих» представляет собой труд по ветеринарным услугам, связанным с коневодством и лошадьми. Как значимый труд в области ветеринарии, рукопись «Байтарат ал-Вадих» предоставляет обширную информацию, позволяющую изучать развитие научной лексики в кыпчакском языке, а также культурную, духовную и социальную жизнь средневековых кыпчаков. В статье анализируются структура, содержание, язык и историческое значение этой рукописи, а также рассматривается её важность для современных лингвистики и культурологии.

Введение письменных памятников, написанных на мамлюкско-кыпчакском языке, в научный оборот и всестороннее изучение их особенностей представляют собой важные задачи для современного казахского языкознания. В связи с этим основная цель статьи – определить значимость средневековых письменных памятников на мамлюкском кыпчакском языке для казахского народа, их роль в науке и культуре казахского народа, а также выявить основные особенности труда «Байтаратуль-вазих».

Ключевые слова: мамлюкско-кыпчакский язык, средневековые рукописи, исторические письменные наследия, письменный памятник «Байтаратуль-вазих», коневодство, ветеринарная книга, этнические группы.

K.A. Batyrbekova[1], S.R. Boranbaev[2], N.S. Khalikova[3]
[1,2]M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
[3]O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

Written monuments written in the mamluk kipchak language and the importance of the baitaratu'l-wazih manuscripts

Abstract. The written monuments in Mamluk-Kipchak language of Middle Ages, including problems associated with monument "Baytaratul-vazih" is considered in the article. The study of the connection between the Kipchak language of written monuments and the modern Kazakh language allows to identify historical and genetic links between them and determine directions of historical development. Medieval Mamluk-Kipchak written monuments related to horse breeding, horses and military art, including "Kitab fi riyadat al-Khail", "Kitab Baytarat al-Wadih", "Munyat al-Guzat", "Kitab fi ilm al-Nushshab" were analyzed. Main features of Baitarat al-Wadih manuscript were identified. The manuscript "Baytarat al-Vadih" is a work on veterinary services related to horse breeding and horses. As significant work in veterinary medicine field, manuscript "Baytarat al- Vadih" provides extensive information that allows to study development of scientific vocabulary in the Kipchak language and culture.

The introduction of written monuments in Mamluk Kipchak language into scientific circulation and comprehensive study of their features are important tasks for modern science of Kazakh linguistics. In this regard, main purpose of article is to determine importance of medieval written monuments in Mamluk Kipchak language for Kazakh people, their role in science and culture of Kazakh people, as well as to identify main features of the work "Baytaratu'l-vazih".

Keywords: Mamluk-Kipchak language, medieval manuscripts, historical written heritage, scriptural monument "Baitaratү'l-vazih", horse breeding, veterinary book, ethnic groups.

References

1. Komekov B.E. Kazak memleketinin tarihy zhane Kazak handygy [History of the Kazakh state and the Kazakh Khanate] (Kazak University, Almaty, 2015, 46 p.) [in Kazakh]
2. Serkebaeva G.Y., Boranbaev S.R., Adilbekova Zh.K. Kazirgi kazak tilindegi konergen lauazym ataularynyn «Kodekus kumanikus» zhazba eskertkishindegi etnolingvistikalyk sipaty [Ethnolinguistic character of obsolete job titles in the modern Kazakh language on the written monument "Codecus cumanicus"], Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Philology Series, №1 (142), 67-74 (2023) [in Kazakh]
3. Aidarov G., Kuryshzhanov A., Tomanov M. Kone turki zhazba eskertkishterinin tili [The language of ancient Turkic written monuments]. (Mektep, Almaty, 1977, 272 p.). [in Kazakh]
4. Mamyrbekova G. Kazak tilindegi arab-parsy sozderinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of Arabic-Persian words in the Kazakh language] (Memlekettik tildi damytu insituty, Almaty, 2017, 656 p.). [in Kazakh]
5. Sabyr M. Kypshaktanu [Kipchak] (Liber, Almaty, 2021, 256 p.). [in Kazakh]
6. Mamlukterdin atbegilik oneri – Argymak Ulttyk tanymdyk portaly [Equestrian art of the Mamluks-Argymak national educational portal]. – Available at: argymaq.kz (accessed 15.06.2024) [in Kazakh]
7. Bainiyazov A.Zh., Bainiyazova Zh.T. Turikshe-Kazaksha sozdik [Turkish-Kazakh dictionary]. (Almaty, 2007, 808 p.). [in Kazakh]
8. Bol'shoj arabsko-russkij slovar'. 250 000 slov i slovosichetanij [A large Arabic-Russian dictionary. 250,000 words and phrases]. (Dom Slovyanskoi knigi, Moscow, 2010, 640 p.) [in Russian]
9. Ponarjadov V.V. Ibn Ahi Hizam u istokov srednevekovoj musul'manskoj literatury zhanra «furusijja» [Ibn Ahi Hizam at the origins of medieval Muslim literature of the furusiyya genre], Orientalistika, Vol. 6, 5, 1001-1009 (2023). [in Russian]

10. Altyn Orda dauirindegi Kypshak-Mamulik adebieti okilderinin shygarmashylygy [Creativity of representatives of Kipchak-Mamulik literature of the Golden Horde era]. – Available at: Deshti Kypchak (edq.kz) (accessed 20.06.2024). [in Kazakh]

11. Ponarjadov V.V., Mushaev V.N. Sinteticheskoe i analiticheskoe podchinenie v mamljuksko-kypchakskom voennom traktate «Munjat al-guzat» [Synthetic and analytical subordination in the Mamluk-Kipchak military treatise "Munyat al-guzat"], Bulletin of Kalmyck University, 2(58), 2023. [in Russian]

12. Ağar M. E. Baytaratu'l-vazıh [Baytaratu'l-wazih]. (Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1986, 400 p.). [in Turkish]

13. Özgür C. Baytaratü'l-Vâzıh'ın Kıpçak ve Türkmence Yazmalarına Göre Kıpçakçanın Oγuzcalaşması: Türkmenceleşmesi üzerine Bir Dil Araştırması [According to Baytaratu'l-Wazih's Kipchak and Turkmen Writings, the Hollowing Out of Kipchak: A Language Study on the Turkmenization] (İstanbul Üniversitesi, 1994, 111 p.). [in Turkish]

14. Öztopçu K. Memlûk Kipçakçasiyla Yazılmış Bir Atçılık Risalesi: Kitab Baytaratu'l-Vazih" [A Manual of Horsemastership in Mamluk-Kipchak: Kitab Baytaratu'l-Vazih], Journal of Turkish Studies, 24/II , 189-229 (2000) [in Turkish]

15. Garkavec A.N: Codex Cumanicus. Polnoe izdanie v 4 tomah [Codex Cumanicus. The complete edition in 4 volumes] (Baur, Almaty, 2015, 166 p.). [in Russian]

16. Öztopçu K. Memlûk Kıpçakçasıyla Yazılmış Kaynaklardaki Okçuluk Terimleri" [Archery Terminology in the Mamluk-Kipchak Sources], Journal of Turkish Studies, 28/III, 257-274 (2004) [in Turkish]

17. Öztopçu K. Kısa Memlûk Kıpçakçası Grameri" [A Short Mamluk-Kipchak Grammar] (in Türk Dilleri Araştırmaları, 17, 249-282 (2007) [in Turkish]

18. Öztopçu K. A Fourteenth Century Mamluk-Kipchak Treatise on Veterinary Sciences: Kitab fi riyazati'l-khayl", Journal of Turkish Studies, 17, 153-170 (1993) [in Turkish]

19. Öztopçu K. A Mamluk-Kipchak Manual from the 14th Century: Kitab fi 'ilmi'n-nussab", Rocznik Orientalistyczny, 47/1, 5-63 (1990) [in Turkish]

20. Taimullina K., Sagidolda G., Zhylkybay G., Meirambekova L., Sarekenova K. Turkic lexicography: the structured-content character of bilingual translations dictionaries, Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales, 91, 702-717 (2020). [in English]

Авторлар туралы мәлімет:

Батырбекова К.А. – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: kamshat.batyrbek@mail.ru, ORCID: 0009-0006-2376-921X.

Боранбаев С.Р. – филология ғылымдарының докторы, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: sandybai60@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5596-737X.

Халикова Н.С. – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: khalikova_nurila1976@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1360-0131.

Батырбекова К.А. – автор для корреспонденции, PhD докторант, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: kamshat.batyrbek@mail.ru, ORCID: 0009-0006-2376-921X.

Боранбаев С.Р. – доктор филологических наук, доцент, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: sandybai60@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5596-737X.

Халикова Н.С. – кандидат филологических наук, старший преподаватель, Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан. E-mail: khalikova_nurila1976@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1360-0131.

Batyrbekova K.A. – corresponding author, PhD student, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: kamshat.batyrbek@mail.ru, ORCID: 0009-0006-2376-921X.

Boranbaev S.R. – Doctor of Philology, Associate Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: sandybai60@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5596-737X.

Khalikova N.S. – Candidate of Philology, Senior Lecturer, O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: khalikova_nurila1976@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1360-0131.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

IRSTI 16.21.33
Research article

Zh. Zhetessova[11], S.S. Issakova[2], M. Ekici[3]
[1,2]K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan
[3]Ege University, Izmir, Turkey
(E-mail: [1]zhanar_almasovna@mail.ru, [2]sabira-i@yandex.kz, [3]metin.ekici@ege.edu.tr)*

Animalistic Vocabulary in Animal Tales

Abstract. The article is devoted to consideration of animalistic vocabulary in Kazakh and English. The purpose is to consider animalistic vocabulary based on Kazakh and English animal tales from the linguocultural and comparative aspects. Despite the universality of animalistic vocabulary, research in this area is limited. Animalistic vocabulary reflects the relationship between language and culture, linguocultural information related to the way of life, traditions, and beliefs of the Kazakh and English peoples. The article identifies similarities and differences in animalistic vocabulary in Kazakh and English. As part of our research methodology, comparative and linguocultural analysis of lexical units from English fairy tales about animals and their counterparts in Kazakh was carried out. Fairy tales about animals were collected in both languages, the meaning of animal-related vocabulary was identified, and their shared and unique cultural characteristics were analyzed. As a result, ethnocultural codes unique to a particular nation were identified and analyzed. It has been observed that the accumulated human experience is determined in culture by various character systems. The scientific value of the article is determined from the linguistic and cultural points of view on the world perception and cognition problem based on animalistic vocabulary. The results of the study can be practically used in preparation of such courses as fairy tale discourse, and cognitive linguistics.
Keywords: animalistic vocabulary, animal fairy tale, linguistic worldview, internal and external features, symbolic image.

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-61-69

Received: 23.09.2024; Revised: 25.11.2024; Accepted: 19.12.2024; Available online: 28.12.2024

Introduction

The study of «animal names» reflecting cultural traditions, customs, ethnic, and cultural characteristics has been carried out for a long time. Since animal names reflect the national worldview, they hold significant interest for researchers. As a result, studying the names of animals continues to be a relevant topic. Animalistic vocabulary has long been attracted by the attention of scientists and has not lost its relevance at different stages of linguistic science evolution. The semantics of animal names are studied in cognitivistics, linguoculturology, and ethnolinguistics. The role of animals in human life has always been special. Animals in human life are not only a source of food, clothing, and transport, but also sacred symbols. Domesticated animals later became helpers and companions of people. Animalistic images fixed historical, cultural, and folklore archetypes and the mental perception of animal images by speakers. The

[1] Corresponding author

classification of animal names in languages is based on human experience. Animals are usually divided into wild and domestic animals. The universal classification of animals stems from the crucial role pets play in providing food, materials, and assistance in daily life.

Animalistic vocabulary occupies a fairly large place in the general vocabulary of the language and is a unique research material. This layer of vocabulary serves as a cultural code for specific people, reflecting the close connection between the animal world and their lives. It is shaped by linguistic and extralinguistic factors, including geographical, historical, national, and cultural characteristics. Animalistic vocabulary is used by speakers both in describing everyday situations and as an artistic means of comparing people's lives, their internal and external features with animal behavior peculiarities.

The term "animalistic vocabulary" appeared in linguistics in the 60s of the twentieth century. Despite extensive research on this topic, the term "animalistic vocabulary" remains a subject of debate, as modern domestic lexicology lacks a unified term for words and phrases referring to animals. The disadvantage of the term is its special dualism, which includes onomatological and appellate meanings that require additional clarification in certain speech acts and situations. I.V. Khakhalkina, O.V. Lavrova, N.V. Raspolykhina, I.V. Kurazhova, T.V. Kozlova, I.A. Kurbanov, A. Dangi, O. A. Preobrazhenskaya, A. Zhakupov, T. Konyrov, A. Raeva, and other linguists use the terms "animalistic vocabulary", "zoolexem", "zoolexics", "zoosemism", "zoomorphism", "zoometaphor", "zoonym", etc. Having widely considered the synonymous of the terms "animalism", "zoonym", and "zoomorphism", we turn to the reflection of the term "animalism" in the scientific literature. Researcher T.V. Khakhalkina asserts the function of "naming animals in a direct nominative sense" and puts the terms "animalism" and "zoonym" in one row [1, 12]. O.V. Lavrova understands the lexical and semantic versions of words that act as common names of animals, and does not terminologically distinguish "animalism", "zoonym", "zoonymic vocabulary", or "animalistic vocabulary". O.V. Lavrova calls the entire lexical and semantic group of "animal names" animalistic vocabulary [2, 15]. N.V. Raspolykhina understands "zoonym" as a complex of linguistic units that reflect objects and phenomena associated with the world of fauna [3, 6]. I.V. Kurazhova defines the names of animals with "zoonyms" in a direct nominative sense, that is, the function "zoonym" performs the function of "name". A "second nomination" or "metaphorical description" occurs in the case of zoomorphism. The function of transferring the animal's image to objective reality or "figurative essence" is realized through zoomorphisms. The concept of "animalism" is functionally much broader and includes the function of both zoonyms and zoomorphisms [4, 8]. T.V. Kozlova defines animalisms as "words denoting representatives of the animal world, as well as various metaphors" [5, 10]. Zoometaphors reflect the national and cultural uniqueness of a language. They provide clear insights into a person, reveal the evolving dynamics of a nation's linguistic worldview, and express its values. These metaphors highlight the priority given to positive or negative attitudes within a culture's value system [6, 262]. A. Dangi considers zoomorphisms to be one of the "animalistic system" components [7, 19]. According to O.A. Preobrazhenskaya, all animal names' derivatives should be called animalism [8, 209]. While there are separate scientific works related to animal names in Kazakh linguistics, but there are almost no research works that fully study the animalistic vocabulary concept. For example, A. Zhakupov in his study investigates the names related to camel breeding in comparison [9, 5]. In his work, T. Konyrov emphasizes that the person's designation by the name of animal using an analogy is unique in each language [10, 6]. A. Raeva and G. Sagidolda consider zoonyms as an element of culture and language, which is the core of linguocultural research [11, 50]. However, we are forced to disagree with the above rules, because the concept of "animalism" is much broader than the concepts of "zoonym", and "zoomorphism", as they are functionally limited.

Materials and Methods

The article uses the term «animalistic vocabulary» because animal names fall under the concept of «animalism» in their literal, nominal sense. The features of understanding the linguistic picture of the world are visible in animalistic vocabulary. Animals play a symbolic

role and act as reference carriers of certain human qualities, reflecting the people's experience. Figurative concepts, which are the essence of animalistic vocabulary are associated with cultural and national standards, stereotypes. They reflect the mentality of a specific linguistic worldview in speech. The materials of the study are fairy tales in Kazakh and English. As animal names in the collected fairy tales were not thoroughly studied, various methods were used to uncover the internal richness and linguistic features of the vocabulary. The comparative method, the component analysis method, and the linguocultural analysis method were used when analyzing various animalistic vocabulary used in Kazakh and English fairy tales. Animal tales served as the basis for the linguocultural analysis of animalistic vocabulary. Animals in fairy tales are usually compared with people, and their positive and negative qualities are described. This helps to plunge into the culture of a particular country, and to understand how people treat animals.

Discussion and Observation

Animalistic vocabulary, which characterizes various qualities, actions, and states of a person, clearly demonstrates the national identity of the linguistic worldview through a system of evaluative images. The linguistic picture of the world reflects the surrounding reality with the help of symbolic means and outlines its conceptual development features. The unique socio-historical features of a particular national community are fixed in the linguistic worldview, depending on the national essence of objects, phenomena, trends, and their selective attitude to them. The image of a person is a significant part of the linguistic worldview. Attempts to create the concept of «man» in the material of animalistic vocabulary make it possible to highlight universal and ethnic features. The concept encompasses not only essential features but also the entire body of knowledge and culturally grounded understanding of the object within a given linguistic worldview.

The features of linguistic worldview understanding are more identified in animalistic vocabulary than in any other area of the language. Animals play a symbolic role and act as reference carriers of certain human qualities, reflecting the people's experience. The basis of animalistic vocabulary is figurative concepts associated with cultural and national standards and stereotypes. Animalistic vocabulary helps a person look at himself from the outside. One thing to note is that the variable meaning of animalistic vocabulary is formed not only from extralinguistic orientation as cultural-historical and social factors. But they are linguistic signs according to their nature and degree and exist as semantic variants of animalistic vocabulary.

In this regard, we consider the animalistic vocabulary Fox in Kazakh fairy tales. The Fox is a fur-bearing predator with a long fluffy tail and a sly and cunning animal. He catches his prey with cunning, hiding its tracks with its tail to protect itself from enemies. M. Malmakov, K. Yessenova, B. Hinayat, and others describe the Fox as cunning, sly, and evil in a figurative sense in the fifteen-volume «Dictionary of the Kazakh Literary Language» published in 2011 [12]. The English Dictionary LingvoSoftOnline defines the Fox as follows: «Carnivorous mammal related to the dogs and wolves, having a pointed snout and a long bushy tail, Fur of a fox, Crafty or sly person» [13]. The animalistic vocabulary Fox is used in both languages to describe a sly person. In many fairy tales, the animalistic vocabulary Fox comes with the phrase sly /cunning Fox.

In the fairy tale «The Fox and the Goat» the Fox accidentally falls into the hole. The goat sees that he cannot get out of the hole. When the goat asks the Fox what he is doing in hole, the Fox says: *– Oi, neğylasyñ, batyr, janym rahat tauyp tūrmyn: qyrda ärı susap, ärı ystyqtap ölıp edım, apannyñ ışı ärı salqyn, ärı tübında tūp-tūnyq suy bar eken, – dedı. (- Oh, dear, I am enjoying myself: I was dying of thirst and heat on the mountainside, the hole is cold inside, and there is still water at the bottom, - he said)* [14]. When the goat jumps to drink cold water, the fox climbs on top of the goat, climbs on its horns, jumps to the edge, and leaves.

In the fairy tale «Laughter of the Fox», the paw of the fox falls into the nest of the ground squirrel. Seeing this, the ground squirrel tickled the fox's paw and made the fox laugh. A passing wolf saw the fox's smile and asked why he was smiling. *Älemde bolyp jatqan qyzyqty körseñ, senıñ de ışek-sıleñ qatar edı – deidı tülkı yrjalaqtap. (If you see what's happening in the world, you'll be laughing*

too - says the fox.) The wolf, interested in this, pulled out the fox's paw from the hole and put his own. The ground squirrel didn't want to tickle, and now he starts gnawing on the wolf's leg, trying to prevent it from putting his paw a second time. A fox said to a wolf, who was asking for help: «*dünie – kezek degen osy, özıñ maldy qalai jeuşı edıñ. Endı senı de bıreu sirağynnan kemırıp körsın!» - dep aldy-artyna qaramai kete berıptı. («Whatever you do in this life will return to you like a boomerang; how could you eat cattle yourself? Now you will see how someone gnaws your paw!» - he said and ran without looking back and forth)* [14, 360].

In the Kazakh language, the image of a Fox is not only used to express the cunning of a person but he is sometimes deceived himself. For example, in the fairy tale «Fox, Shepherd, Bear» the fox first deceives the bear. He makes fun of the time when the bear got stuck in the door and couldn't get out. Next, he helps the shepherd and deceives the bear by telling him that the khan's wife is eager to eat the bear's heart. However, he was afraid of the shepherd's rumbling stomach thinking that it was a dog, and he was deceived. The meaning of the superiority of the powerful over the weak can be seen in the following sentences:

«Esıkten ne ärı, ne berı şyğa almai tūrğan kezın äjualap, külıp ketedı». («He laughs at the time when he can't get out of the door.»)

- Eger men senı aiudan qūtqarsam, sen mağan özıñnıñ bır büiregıñdı beresıñ be? - deidı tülkı qulana. (- If I save you from the bear, will you give me one of your kidneys? - says the fox.)

Tülkı qorqyp: - Oibai, qoişym, endeşe, dos bolaiyq. Tazy şyğyp ketpesın, - dep qaşa jönelıptı (*The fox was afraid: - Never mind, shepherd, let's be friends. «Don't let the dog come out» and ran away*) [14, 382].

In Kazakh tales about animals, the Fox often interacts not with people, but with other representatives of the fauna. For example, in the fairy tale «The Fox and the Pheasant», in the conversation between the Fox and the Pheasant, the Fox is tricked by the Pheasant.

- Jerge tüsıp söilesseñız qaitedı. Bır qūlağym estımeuşı edı, - deidı tülkı qulana. (- Why don't you come down and talk? «One of my ears is deaf,» says the fox.)

Tülkı «it» degen sözdı estıgen soñ, aldy-artyna qaramastan qaşa jöneledı. (When the fox hears the word «dog», he runs away regardless.)

- Kım bıledı, būiryqty olar älı estımegen şyğar, - deidı tülkı mıñgırlep. («Who knows, may be they haven't heard the order yet,» muttered the fox.)

In the fairy tale «The Dream of the Fox», the Fox tells the dream he saw to the yellow monkey, who is called the «dream walker», and falls into a trap after not understanding the interpretation of the «iron garden that cannot be kicked».

Jany qinalğan tülkı alqyna söilep:

- Äi, qu maimyl-ai, tüsımdı qate joryp, jortuylymdy köbeitken sensıñ. Endı menı qūtqara kör! - dep jalynypty (The distressed fox spoke to her throat: - Hey, sly monkey, you are the one who misinterpreted my dream and increased my raid. Now try to save me! - he begged) [14, 364].

Even in English fairy tales, it can be observed that despite the cunning of the Fox, he is deceived. For example, in the fairy tale «The Fox and the Fish», the Fox, who wants to eat the fish, organizes a running race with it. The Fox is fooled by the fact that the fish cannot run. The Fish, ready to compete, asks for help from its friends. The Fox ran up to the tree on the shore and asked the Fish if it was running with him. The friends of the Fish in the water pretend to run with him and deceive him [15, 17].

In the fairy tale «The Rabbit and the Fox», the Fox, seeing the Rabbit, chases it and bites it in his mouth. The Rabbit asks the Fox to fulfill one of his last requests without eating him. He praises Fox's ability to sing, asks him to sing a poem in a loud voice, and escapes. *Before the fox had time to close his mouth, the little rabbit was far away* [15, 21].

In the fairy tale «The Sly Fox and the Little Red Hen», the sly Fox spins around with its tail, twists the Hen's head, and pulls it into his bag. However, the Hen catches the moment the Fox goes to sleep and leaves the bag, leaving a stone instead. The Fox falls for the Hen's tricks in this fairy tale as well [15, 23].

In the fairy tale «A goose more cunning than a Fox», the Fox catches one goose and contemplates some torture. So the Fox asks the goose what he will do if he catches him. In turn,

the goose says that he will eat him [14, 363]. The Fox, thinking about the answer given by the goose, decides to do the same, and the goose, in turn, escapes from the Fox.

The considered tales emphasize the stupidity and gullibility of the Fox. Thus, the animalistic vocabulary "Fox" is presented ambiguously in Kazakh and English fairy tales. Based on the properties and fairy tales attributed to the Fox, it can be concluded that the Fox is a symbol of stupidity and selfishness in Kazakh and English folklore. On the other hand, fairy tales show that the Fox ends up winning through his hypocrisy and flattery.

«Dictionary of the Kazakh Literary Language» gives the following definition of a Wolf: «A predatory animal similar to a dog, inhabiting steppes and forests, if it falls on livestock, it kills it, and is hunted for its valuable fur». Figuratively, «a greedy, tyrannical person». «Courageous, brave, stubborn person» in a positive sense [12]. In the LingvoSoftOnline dictionary, the Wolf is described as follows: «Carnivorous mammal, chiefly of northern regions, related to and resembling the dog; One regarded as predatory, rapacious, and fierce» [13]. At the same time, in Kazakh and English fairy tales, the Wolf usually appears in a hungry and stupid form. For example, in the fairy tale «The Foolish Wolf», the Wolf is deceived by the Sheep. *Qoi: «Menı bosat, qoraly qoiğa qaitaiyn, qozymdy sağan äkelıp tartaiyn. Jyly-jūmsaqty sen jemegende, kım jeidı?» - deidı. (Sheep: «Release me, let me return to the fold, and bring my lamb to you.» If you don't eat warm and soft, who will?» - says.)* The word «warm and soft» attracts the Wolf. He lets the sheep go [14, 386].

In the fairy tale «The Wolf and the Hedgehog», a hungry Wolf pounces on a Hedgehog rolling on the edge of the forest. At that time, the Hedgehog's needles are stuck like daggers, and the Wolf's beak and throat are stained with blood. The Wolf, who did not want to feel his tyranny and arrogance said: *Betıñnen süieiın dep edım. Sen-aq türpılerıñdı tastamai jüredı ekensıñ ömırı, - dep syltauratady* (I wanted to kiss you on the cheek. «You go through life without leaving your needles,» he says) [14, 387].

In the fairy tale «The Wolf, the Fox, and the Donkey», the Wolf appears as a murderer. He begins his speech as follows: «*Bır künı qarnym aşyp, ışek-qarnym şūryldap kele jatyr edım, qalyñ toğaidyñ arasynda bır doñyzğa közım tüstı. Tarpa bas salyp, jaryp jıberdım. Aştyq aldy-artyñdy oilata ma? Ai-şaiğa qaramai, sylqia toiyp aldym» («One day, I was hungry and my intestines were rumbling, and I saw a hog in the middle of a thicket. I put my head down and ate it. Does hunger make you think back and forth? Regardless of the circumstances, I've had my stomach fill.»)* [14, 388].

Sometimes the Wolf is sly in English fairy tales. English says «A thief recognizes another thief, just as a wolf recognizes another wolf». Similarly, the saying «A wolf may lose its teeth but never its nature» highlights the unchanging essence of a wolf's character. This idea is further reflected in the Kazakh phrase «No matter how much you nurture a wolf, it will always remain true to its nature and look straight ahead». In English fairy tales, in addition to being described negatively in a sly, unclean nature, smart, confident criticism is recognized by its positive qualities. In the fairy tale «The White Squirrel and the Wolf» a Squirrel falls from a tree onto the Wolf and pleads for mercy. When the Wolf frees the squirrel, he asks why squirrels are always happy. The squirrel replies that their joy comes from avoiding evil deeds, unlike the Wolf, whose cruelty ensures his misfortune: *the Wolf is angry because of its evil, and squirrels are happy every time because they are not cruel to anyone* [14, 390].

The concept of the Wolf in Kazakh and English folklore holds a deep historical and cultural significance. In Kazakh culture, the Wolf has roots in mythology, often associated with sacred and totemic values. For example, the Wolf is celebrated as a «saving totem» in Turkic mythology, symbolizing protection and divine guidance. This is reflected in sayings like, «*A dog has an owner, a wolf has a god.*» Kazakh linguistic traditions also include taboo words such as *it-kus, uluma,* and *serekkulak,* alongside honorific names like *Arlan Bori, Kokzhal Kaskir,* and *Bori Aybat,* which underscore the Wolf's revered status.

In the fairy tale «The Goat and the Wolf» the Wolf tries to deceive a goat by claiming that sweet grass grows at the mountain's foot, hoping to make it prey. However, the clever goat refuses to be tricked and outsmarts the Wolf. The fairy tale «The Lion, The Wolf and the Fox» highlights Wolf's foolish nature, telling the story of a Wolf who tries to trick a Fox but ends up

falling victim to his trap. The fairy tale «The Wolf and the Man» narrates the conflict between the Wolf and the Man. A trapped Wolf begs a farmer to save him from hunters, promising not to harm him. When freed, the Wolf plans to eat the farmer. With the help of a clever Fox, the farmer tricks the Wolf back into the bag, ultimately outwitting him and delivering justice. The Wolf's naivety is again showcased as he falls prey to the cunning Fox, demonstrating his lack of guile and foresight [14].

It seems that it is impossible to enter the worldview of the people without resorting to the meanings to which the animalistic vocabulary is relevant. Animals, which play a symbolic role in the linguistic image of the human world, are reference carriers of human characteristics and reflect the experience of the people. Animalistic vocabulary fixed in the lexicon of a particular language forms a linguistic image of the world and defines universal, environmental ideas and specific national characteristics. The same animalistic vocabulary may overlap or change in different linguistic cultures.

Analysis of animalistic fragments of Kazakh and English speakers' linguistic worldviews allowed us to identify some factors shaping their attitudes toward the animal world in both cultures: a) geographical factors; b) religious and philosophical factors; c) socio-historical factors.

We were able to determine the role and functions of animals during the analysis of the animalistic vocabulary found in Kazakh and English folk tales. In Kazakh and English folktales, animals are given human skills, they can talk and solve problems. Each animal in the fairy tale has its character and role in the narrative. Kazakh and English tales about animals are simple in structure with few characters, who usually cope with difficult situations. People's behavior is seen from the right or wrong side in these situations.

Conclusion

We conclude that the names of wild animals are frequent in the animalistic vocabulary. Animals are given certain functions and appearances in folklore. For example, «The sly fox», «The Wolf and the Hedgehog», «The Fox, the Shepherd, the Bear», «The Fox and the Pheasant», «The Sly Fox and the Little Red Hen», «The Rabbit and the Fox «, «The Fox and the Fish» and other tales can be mentioned. We analyzed animalistic vocabulary that is found in fairy tales. Also, during the analysis, we were able to determine the roles and functions performed by animals. Animals are endowed with human skills, talk, and solve existing problems in fairy tales. Each animal in a fairy tale has its character and role. We identified the most frequent animalistic vocabulary, which is most often used in a direct nominative meaning. Fairy tales about animals are simple in their structure; they contain few characters (two or three), who are most often in a difficult situation. The probable behavior of people is manifested in these situations, and they can do the right thing (happy ending) and the wrong thing (unhappy ending). Folklore heritage is a powerful energy that fills our inner world with images, souls, and the light of previous generations. Animals have their own stories, they can talk, trick, deceive, and have both good and bad qualities. In animal tales, reality is intertwined with fantasy as characters speak and think. However, the physical traits and behaviors of animals remain realistic, while their actions and relationships symbolically reflect human characters and interactions.

Acknowledgements and conflict of interest

There is no conflict of interest in the article.

Contribution of the authors. Zhetessova Zh.A. identified similarities and differences in the animalistic lexicon of the Kazakh and English languages. As a research methodology, she conducted a comparative and linguistic cultural analysis of animal tales with similar lexical units of the Kazakh language to the lexical units of the English language. Issakova S.S. collected fairy tales about animals in two languages and analyzed their common and national characteristics. Ekici Metin collected materials for the introduction, literature review sections of the article.

References

1. Хахалкина Т.В. Нганская зоонимия в становлении и развитии: дис.....канд. фил. наук. – Москва, 2002. - 179 с.
2. Лаврова О.В. Страноведческий компонент названий животных в аспекте межкультурной коммуникации: дис. .... канд. пед. наук. – Санкт-Петербург, 2008. - 265 с.
3. Располыхина Н.В. Проблема взаимосвязи разнооформленных знаков прямой и косвенной номинации: автореферат. дис. канд. фил. наук. – Москва, 1984. - 28 с.
4. Куражова И.В. Имена животных как отражение ценностной картины мира в английской лингвокультуре: дис.....канд. фил. наук. – Иваново, 2007. - 201 с.
5. Козлова Т.З. Идеографический словарь русских фразеологизмов с названиями животных. – Москва: Дело и сервис, 2001. - 208 с.
6. Marchuk L., Rarytskyi O., Lychuk M. Metaphorical biological models in artistic discourse. // XLinguae. – 2020. – Volume 13. – Issue 2. – P. 258-271.
7. Дэнги А. Фразеологизмы с анималистическим компонентом в русском языке: с позиции носителя венгерского языка: дис. .... канд. фил. наук. – Москва, 2002. - 187 с.
8. Преображенская О.А. Анималистический компонент в русской языковой картине // Актуальные проблемы языкознания. – 2019. - №8. – С. 208-212.
9. Қоңыров Т. Теңеулер табиғаты. – Алматы: Арыс, 2005. - 512 б.
10. Жақыпов Ә. Түйе өсірушінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Қайнар, 1989. - 192 б.
11. Раева А., Сағидолда Г. Арыстан, қабылан зоонимдерінің түркі тілдерінің этимологиялық сөздіктеріндегі тілдік интерпретациясы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. - №2 (124). – Б. 48-57. https://doi.org/10.47526/2022-2/2664-0686.04
12. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Том 14. / Құрастырғандар: М. Малмаков, К. Есенова, Б. Хинаят және т.б. – Алматы, 2011. - 800 б.
13. LingvoSoftOnline https://www.lingvozone.com/Lingvozone.com/images/top/logo_1.gif
14. Қазақ ертегілері. – Алматы, Жазушы. Т 1. – 2020. - 496 б.
15. Once upon a time. Fairy tales. – Leningrad: Enlightenment, 1969. - 56 p.

Ж.А. Жетесова[1], С.С. Исакова[2], М. Экиджи[3]

[1,2] Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

[3]Эгей университеті, Измир, Түркия

Жануарлар туралы ертегілердегі анималистік лексика

Аңдатпа. Мақала қазақ және ағылшын тілдеріндегі анималистік лексиканы қарастыруға арналған. Мақаланың мақсаты - лингвомәдени және салыстырмалы жағынан қазақ және ағылшын халықтарының жануарлары туралы ертегілерге негізделген анималистік лексиканы қарастыру. Анималистік лексиканың әмбебаптылығына қарамастан бұл бағыттағы зерттеулер шектеулі. Анималистік лексика тіл мен мәдениеттің өзара байланысын, қазақ және ағылшын халықтарының тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі мен наным-сенімдеріне қатысты лингвомәдени ақпаратты көрсетеді. Мақаланың ғылыми және практикалық мәні де осында жатыр. Мақалада қазақжәнеағылшынтілдерініңанималистіклексикасындағыұқсастықтарменайырмашылықтар анықталады. Сондай-ақ, зерттеу әдіснамасы ретінде біз таңдаған ағылшын тілінің лексикалық бірліктеріне қазақ тілінің ұқсас лексикалық бірліктері бар жануарлар туралы ертегілерге салыстырмалы және лингвомәдени талдау жүргізілді. Алдымен екі тілдегі жануарлар туралы ертегілер жинақталып, ондағы анималистік лексика мағынасы көрсетіледі, олардың ортақ және ұлттық сипаттары талданады. Зерттеу нәтижесінде талдауға алынған анималистік лексика астарында белгілі бір ұлтқа ғана тән этномәдени кодтар анықталып, оларға талдау жасалынды. Жинақталған адам тәжірибесі мәдениетте оны сақтау мен таратуды қамтамасыз ететін әртүрлі таңбалық жүйелер арқылы анықталатындығы байқалды. Мақаланың ғылыми құндылығы екі тілдегі жануарлар туралы ертегілердегі анималистік лексика негізінде дүниені қабылдау мен

таным мәселесі лингвомәдени жағынан анықталады. Мақаланың практикалық маңыздылығы – зерттеу нәтижесінде алынған нәтижелер ертегі дискурсы, когнитивті лингвистика сияқты курстарды дайындауда қолданыла алады.

Түйін сөздер: анималистік лексика, жануарлар туралы ертегілер, әлемнің тілдік бейнесі, ішкі және сыртқы ерекшеліктер, символдық бейне.

Ж.А. Жетесова[1], С.С. Исакова[2], М. Экиджи[3]

[1, 2]Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан

[3]Эгейский университет, Измир, Турция

Анималистическая лексика в сказках о животных

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению анималистической лексики в казахском и английском языках. Цель статьи – рассмотреть анималистическую лексику на основе сказаний о животных казахского и английского народов с лингвокультурной и сопоставительной стороны. Несмотря на универсальность анималистической лексики, исследования в этом направлении ограничены. Анималистическая лексика отражает взаимосвязь языка и культуры, лингвокультурную информацию, касающуюся быта, обычаев и верований казахского и английского народов. В этом и заключается научное и практическое значение статьи. В статье выявляются сходства и различия в анималистической лексике казахского и английского языков. Также в качестве методологии исследования был проведен сравнительный и лингвокультурный анализ выбранных нами лексических единиц английского языка на сказки о животных с аналогичными лексическими единицами казахского языка. Сначала обобщаются сказки о животных на двух языках, демонстрируется значение в них анималистической лексики, анализируются их общие и национальные черты. В результате исследования были выявлены и проанализированы этнокультурные коды, уникальные для конкретной нации, под анализируемой анималистической лексикой. Было замечено, что накопленный человеческий опыт определяется в культуре различными знаковыми системами, обеспечивающими его сохранение и распространение. Научная ценность статьи определяется с лингвострановедческой точки зрения на проблему мировосприятия и познания на основе анималистической лексики в сказках о животных на двух языках. Практическая значимость статьи заключается в том, что полученные в результате исследования результаты могут быть использованы при подготовке таких курсов, как сказочный дискурс, когнитивная лингвистика.

Ключевые слова: анималистическая лексика, сказка про животных, языковая картина мира, внутренние и внешние особенности, символический образ.

References

1. Hahalkina T.V. Nganasanskaya zoonimiya v stanovlenii i razvitii [Nganasan zoonymy in formation and development] (Moscow, 2002, 179 p.) [in Russian]

2. Lavrova O.V. Stranovedcheskii komponent nazvanii zhivotnyh v aspekte mezhkul'turnoj kommunikacii [Country studies component of animal names in the aspect of intercultural communication] (Saint Petersburg, 2009, 265 p.) [in Russian]

3. Raspolyhina N.V. Problema vzaimosvjazi raznooformlennyh znakov pryamoi i kosvennoi nominatsii [The problem of the relationship between differently shaped signs of direct and indirect nomination] (Moscow, 1984, 28 p). [in Russian]

4. Kurazhova I.V. Imena zhivotnyh kak otrazhenie tsennostnoj kartiny mira v angliiskoj lingvokul'ture [Animal names as a reflection of the value picture of the world in English linguistic culture] (Ivanovo, 2007, 201 p.) [in Russian]

5. Kozlova T.Z. Ideograficheskii slovar' russkih frazeologizmov s nazvaniyami zhivotnyh. [Ideographic dictionary of Russian phraseological units with animal names] (Moscow, 2001, 208 p.) [in Russian]

6. Marchuk L., Rarytskyi O., Lychuk M. Metaphorical biological models in artistic discourse. Xlinguae, Volume 13, Issue 2, 258-271 (2020)

7. Djengi A. Frazeologizmy s animalisticheskim komponentom v russkom yazyke: s pozitsii nositelya vengerskogo yazyka [Phraseological units with an animalistic component in the Russian language: from the perspective of a native Hungarian speaker] (Moscow, 2002, 187 p.) [in Russian]

8. Preobrazhenskaya O.A. Animalisticheskii komponent v russkoj jazykovoj kartine [Animalistic component in the Russian language picture] (Current issues in linguistics – 2019. – №8. – P. 208-212) [in Russian]

9. Konyrov T. Teneuler tabigaty [The nature of comparison] (Almaty, 2005, 512 p.) [in Kazakh]

10. Zhakypov A. Tuie osirushinin tusindirme sozdigi. [Camel breeder's explanatory dictionary] (Almaty, 1989, 192 p.) [in Kazakh]

11. Raeva A., Sagidolda G. Arystan, kabylan zoonimderinin turki tilderinin etimologiyalyk sozdikterindegi tildik interpretatsiyasy [Linguistic Interpretation of Zoonyms «Arystan», «Kabylan» in Etymological Dictionaries of the Turkic Languages]. Bulletin of Yassawi University, №2 (124), 48-57 (2022). DOI: https://doi.org/10.47526/2022-2/2664-0686.04 [in Kazakh]

12. Kazak adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language] (Almaty, 2011, 800 p.) [in Kazakh]

13. LingvoSoftOnline. URL: https://www.lingvozone.com/Lingvozone.com/images/top/logo_1.gif

14. Kazak ertegileri [Kazakh fairy tales] (Zhazushy, Almaty. T 1, 2020, 496 p.) [in Kazakh]

15. Once upon a time. Fairy tales (Enlightenment, Leningrad, 1969, 56 p.)

Information about the authors:

Zhetessova Zh.A. – Corresponding author, PhD student, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan. E-mail: zhanar_almasovna@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7594-1695.

Issakova S.S. – Doctor of Philological Sciences, Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan. E-mail: sabira-i@yandex.kz, ORCID: 0000-0003-2986-8885.

Ekici M. – PhD, Professor, Ege University, Izmir, Turkey. E-mail: metin.ekici@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9400-8462.

Жетесова Ж.А. –автор для корреспонденции, PhD докторант, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан. E-mail: zhanar_almasovna@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7594-1695.

Исакова С.С. – д.ф.н, профессор, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан. E-mail: sabira-i@yandex.kz, ORCID: 0000-0003-2986-8885.

Экиджи М. – PhD, профессор, Эгейский университет, Измир, Турция. E-mail: metin.ekici@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9400-8462.

Жетесова Ж.А. - хат-хабар үшін авторы, PhD докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан. E-mail: zhanar_almasovna@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7594-1695.

Исакова С.С. – ф.ғ.д., профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан. E-mail: sabira-i@yandex.kz, ORCID: 0000-0003-2986-8885.

Экиджи М. – PhD, профессор, Эгей университеті, Измир, Түркия. E-mail: metin.ekici@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9400-8462.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ХҒТАР 16.01.33
Ғылыми мақала

Э.А. Кемельбекова[1]*, Г.О. Сыздыкова
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*(E-mail: [1]*e.kemelbekova@mail.ru, [2]go.syzdykova@mail.ru)*

Орта ғасырдағы азия ғалымдарының қолданбалы геометрия саласы терминдерінің дамуына қосқан үлесі

Аңдатпа. Кез келген ғылымның даму тарихымен танысу оны зерттейтін барлық мамандар үшін маңызды танымдық және тәрбиелік мәнге ие. Қолданбалы (сызба) геометрияның ғылым ретінде пайда болуы мен даму тарихына назар аудара отырып оның қалыптасу негіздеріне жүгіну керек. Қолданбалы геометрия терминдерінің ғылыми жетістіктерінің қарқынды дамуы өткен ғасырлардағы ғылыми зерттеулер мен жаңалықтардың нәтижесі болып табылады. Қолданбалы геометрия саласындағы терминдердің пайда болуы өткендегі егжей-тегжейлі зерттеулерге негізделеді. Бұндай терминдер туралы тарихи мәліметтер көбінесе еуропалық ғалымдардың еңбектерін сипаттаумен шектеліп келді. Кейде Шығыс ғалымдарының көптеген еңгізген терминдері Батыс ғалымдарына әділетсіз жатқызылады немесе кездейсоқ айтылады.
Бұл мақала әл-Фараби, Мұхаммед әл-Хорезми, Омар Хайям, Әбу-р-Райхан әл-Бируни және Орта Азияның басқа да ғалымдарының геометриялық терминдері мұраларының елеулі үлестерін шолуға арналған. Сондай- ақ, белгілі ойшылдар мен ғалымдардың еңбектерінде қолданылған геометриялық терминдердің мән-мағынасын анықтауға бағытталған. Авторлар бұл зерттеуде сызба геометрия ғылымының пайда болуын Гаспар Монждың «Сызба геометрия» кітабына дейін ортағасырлық ғалымдардың еңбектеріндегі жаңадан енгізген терминдерді барынша толық көрсетуді мақсат етіп қойды. Сонымен қатар мақалада қолданбалы (сызба) геометрия терминдерінің қазіргі уақыттағы орны көрсетілген. Қолданбалы (сызба) геометрияның ғылым ретінде пайда болу тарихы қарастырылды. Одан басқа ұлы ойшылдардың берген негізгі геометриялық терминдердің анықтамалары ерекшеленген.
Түйін сөздер: геометрия, сызба геометрия, қолданбалы геометрия, геометриялық терминдер.

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-70-77

Түсті: 30.09.2024; Жөнделді: 02.12.2024; Мақұлданды: 19.12.2024; Онлайн қолжетімді: 28.12.2024

Кіріспе

Ғылымның кез келген саласының даму жолы мен оның тарихымен танысу осы ғылымды зерттейтін барлық мамандар үшін маңызды. Осы сияқты қолданбалы геометрия терминдерінің пайда болу және даму тарихына үңілу үшін терминдердің қалыптасу негіздеріне назар аудару қажет. Сондықтан осы геометриялық терминдерінің даму

[1] Хат-хабар үшін автор

үдерісіне елеулі үлес қосқан ғалымдардың геометриялық терминдері туралы мәліметтерді пайдалану маңызды болып табылады. Осындай тарихи ұғламалар мысалдары арқылы білім алушылардың білім алуға деген қызығушылығын арттырады, олардың материалды меңгеру белсенділігі негізгі геометриялық материалдармен бірге терминдер туралы тарихи ақпаратты бірге баяндау кезінде жоғарылайды. Дегенмен бүгінгі таңда осы пәннің оқыту барысында тарихи материалдардың өте аз көлемінде қолдануы, терминдердің тарихи мәліметтерді тиісті деңгейде меңгермегені байқалады. Әсіресе ортағасырдағы Орта Азиядан шыққан ғалымдардың сызба геометрия ғылымына қосқан жаңа ұғымдар мен терминдер үлестерімен бірге еңбектері туралы мәлімет өте аз қолданылады, тіпті әділетсіз ұмытылып кеткендері де баршылық. Бұған себеп, қолданбалы геометрия терминдері туралы тарихи мәліметтер көбінесе еуропалық ғалымдардың еңбектерін сипаттаумен шектеліп келеді. Кей жағдайда Орта Азия ғалымдарының сызба геометрия саласындағы ойлап тапқан терминдері мен көптеген ашқан жаңалықтары Батыс ғалымдарының жетістігі ретінде әділетсіз жатқызылады. XX ғасырдың соңғы жылдарында ғылыми жетістіктердің қарқынды дамуы өткен ғасырлардағы ғылыми зерттеулер мен жаңа терминдердің нәтижесі болып табылады. Осы тұрғыдан, қолданбалы геометрия саласындағы терминдерінің шығу тарихымен кеңінен танысу қажет деп санаймыз. Сондықтан мақаланың негізгі мақсаты осы олқылықты аз көлемде болса да толтыру болып табылады.

Әдіснама

Мақала ортағасырдағы Орта Азия ғалым ойшылдар мен ғалымдардың қолданбалы геометрия саласы терминдерінің дамуына қосқан үлесін зерттеуге арналған. Осы зерттеу аясында мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

- Ортағасырдағы Орта Азия геометрлер туралы әдебиеттерге шолу жасау, олардың ғылыми еңбектеріндегі енгізген жаңа ұғымдар мен терминдерді қарастыру. Ойшылдар мен ғалымдардың еңбектерінде қолданылған геометриялық терминдердің мән-мағынасын анықтау.
- Орта Азия ғалымдарының ортағасырлық тарихи кезеңдердегі дүниежүзілік қолданбалы геометрия ғылымына қосқан алғашқы геометриялық терминдерді енгізуін анықтау.

Бұл саланың ғылыми терминдердің қалыптасуына орта ғасырда өмір сүрген әл-Хорезми, әл-Фараби, әл-Бируни, Омар Хайям еңбектері мен зерттеулері негіз болды. Зерттеу нысанының бағытына байланысты ғылыми – теориялық аспект тұрғысынан орта ғасырда өмір сүрген ұғламалардың қазақстандық ғалымдар Әл-Машани мен А.Қ. Көбесовтің еңбектеріндегі негізгі тұжырымдары мен терминдер басшылыққа алынды. Сондай-ақ қазіргі кездегі геометрия саласындағы белгілі ғалымдардың ғылыми еңбектері, атап айтқанда Ж.М. Есмұханов, Қ.Қ. Қонақбаев, И.О. Молдеков, Ж.Ж. Жаңабаев, А.К. Байдабеков және т.б. ғылыми ізденісіміздің әдіснамалық базасы болып табылады.

Мақаланы әзірлеу барысында зерттеу тақырыбымыздың бағыт-бағдарына сәйкес әдеби және тарихи деректерді теориялық талдау, терминдерді семантикалық талдау, тарихи-этимологиялық, сипаттама, жинақтау әдістер қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Геометрия ең көне заманда пайда болған математикадағы терминдердің бірі болып табылады. Оның пайда болуына жер өлшеу және құрылыс саласындағы геометриялық білімнің дамуы мен жетілдірілуі себеп болды, кейінірек бұл білімдер адам қызметінің басқа салаларында да қолданыла бастады. Осы тұрғыдан *геометрия* - ертедегі гректердің «geo» - жер және «metreo» - өлшеу деген сөздерінен қалыптасқан термин. Бастапқыда қолданбалы (сызба) геометрия өзінің мазмұны бойынша басқа ғылымдардың арасында ерекше орын алған: ол адамның кеңістіктік бейнелеу қабылетін дамытуға ең жақсы құрал болған, онсыз ешқандай инженерлік шығармашылықты елестету мүмкін емес еді [1,1045]. Сызба геометрия өзінің маңызын математика, медицина, физика, химия, кристаллография,

тіпті педагогика (проекцияларды салудың параметрлік әдісі), психологияда (әр түрлі өлшемдегі кеңістікті қабылдау мәселелерінде) және т.б. салаларда арттыра бастады. Сол себептен осы ғылымдардағы кейбір геометриялық терминдер ортақ болып келеді. Осы факторлардың барлығы өткен ғасырда сызба геометрияны қолданбалы ғылымдар қатарына қосуға және оған «қолданбалы геометрия» деген атау беруге негіз болды [2, 3].

Қолданбалы (сызба) геометрияның ғылым ретінде дамуы мен геометрия терминдерінің қалыптасуы француз ғалымы Гаспар Монж (1746-1818) атымен байланыстырады. Сызба геометрия жеке ғылым ретінде өркендеу дәуірін осы уақыттан бастайды. Г. Монж сызба - «техника тілі» деп атап кеткен [3, 6]. Ғалым Курдюмовтың пікірінше, «егер сызба «техника тілі» болса, онда сызба (қолданбалы) геометрия осы тілдің «грамматикасы» болып табылады» [4,3]. Осы тұрғыда қолданбалы (сызба) геометрияның сызулары, терминдері мен ұғымдары әлемдегі барлық елдерге ортақ, түсінікті болғандықтан, қолданбалы геометрия халықаралық тіл болып есептелетінін атап өткенді жөн санап отырмыз.

Табиғи ортаны танып білу үшін алғашқы қоғам адамдары мұқтаждықтан санауды, таңбалауды үйренген. Фигура мен сан ұғымдары геометрияда ең алғашқы басты ұғымдар болды. Мысалы, Вавилон тақталарында практикалық қажеттіліктермен байланысты есептер бар. Бұл есептер жерді бөлу, қабырға мен топырақ үйіндісін салу, каналдар, бөгеттер, қорғаныс құрылыстарын және т.б. салу кезінде адамдардың қажеттіліктерден туындаған теориялық өңдеуінің нәтижесінде пайда болған. Сонымен қатар тақтайларда тікбұрышты, трапеция және үшбұрыш тәрізді пішіндер жер бөліктерінің көптеген жоспарлары сақталған. Бірақ бұл геометриялық пішіндерді олар адамдар абстрактілі деп қабылдаған, сондықтан олар тіктөртбұрышты - «*ұзындығы мен ені бар*», трапецияны - «*өгіздің маңдайы*», сегментті - «*ай өрісі*», параллельді түзулерді - «*қосарланған түзу сызықтар*» деп атаған. Ал Орта Азия халықтары шапқыншылыққа қанша рет ұшыраса да өздерінің ертеден бері келе жатқан мәдени дәстүрлерін жоғалтпай өнер – ғылымның өркендеуіне ықпал етті. Осы айтылғанның әділдігін кейінгі кезде табылған «Орхон» ескерткіштеріндегі ескі жазу деректері, ескіден сақталған Қаратау жотасындағы және Тамғалыдағы жартасқа салынған кескіндер, Қазақстан аумағында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары арқылы табылған «Алтын адам» киімі әшекейлерінің, басқа да бұйымдарының, қала (цитадель, рабат), Түркістандағы тұрғызылған Ахмет Ясауи сәулет ғимараты, басқа да сан түрлі мешіт құрылыстарының сол замандағы ең жоғары технологиялық деңгейде орындалғанын растайды. Осы құндылықтардың шебердің кеңістікті ойлау санасының жетілмеуінсіз, жобалауынсыз, пішу-сызуынсыз жасалуы мүмкін емес. Осы ойымызды қорыта келе біз қолданбалы геометрияның ғылым ретінде пайда болуы және терминдердің даму тарихына шолу жасасақ, бұл саланың ғылыми жетістіктері мен терминдерінің қарқынды дамуы өткен ғасырлардағы ғылыми зерттеулер мен жаңалықтардың нәтижесі болды деп санаймыз. Өкінішке орай біз зерттеген көптеген материалдарда қолданбалы геометрия терминдер туралы тарихи мәліметтер көбінесе еуропалық ғалымдардың еңбектерін сипаттаумен шектеледі. Кейде Орта Азия ғалымдарының көптеген еңгізген терминдері Батыс ғалымдарына әділетсіз жатқызылады немесе кездейсоқ айтылады [5]. Жоғарыда айтылып кеткендей, Орта Азия ғалымдарының еңбектері орта ғасырлық математика ғылымына, орта ғасырлық және жаңа еуропалық математиканың дамуына негіз болды. Нақтырақ айтсақ, қазақстандық ғалымдар Әл-Машани мен А.Қ. Көбесов қолданбалы (сызба) геометрияның негіздері орта ғасырларда Әбу Насыр әл-Фараби (870–950), әл-Бируни (973-1050), Мұхаммед әл-Хорезми (780-850), Омар Хайям (1048–1131), Насир ад-Дин Мұхаммед ат-Туси (1201–1274) және басқа да ортағасырлық ғалымдардың еңбектерінде қаланғанын атап көрсетеді. Ғаламға есімдері әйгілі әл-Фараби, Ибн Сина, әл-Хорезми, Омар Хаям т.б. – түркі даласынан шыққан, ғылыми еңбектерін араб тілінде жазып қалдырған даналар. Орта Азия ғалымдары қолданбалы геометрия ғылымын және терминдерді дамытуда аса құнды табыстарға қол жеткізді және де әлемдік мәдениеттің өркендеуіне зор үлес қосты. Олардың геометрия саласындағы терминдер мен қол жеткізген табыстарын француз ғалымы, профессор Э.Ф.Гаутье «Европа мәдениеті мұсылман

ғалымдарының жетістіктерінің арқасында тек алгебрамен ғана емес, сонымен қатар математиканың басқа тарауларымен де кеңейе түсті, шындығында қазіргі батыстың матматика ғылымы – Ислам математикасының жалғасынан басқа ештеңе де емес» - деп растайды [6,5]. Орта Азия математиктерінің көптеген жаңалықтары мен еңгізген терминдер әділетсіз түрде Батыс математиктеріне жатқызған фактілер де аз емес. Мысалы, «*Ньютон формуласы*» немесе «*Паскаль үшбұрышы*» деп аталатын «Бином коэффициенттерінің мәндерін есептеудің заңнамалық кестесі» деп аталатын «*Бином формуласы*» Омар Хайямның трактаттарында олардың пайда болуынан 300 жыл бұрын берілген. «Алгоритм» термині IX ғасырда Орта Азиядағы Хорезмнен шыққан әл-Хорезми атты ғалымның атымен байланысты. Еуропалықтар ұзақ уақыт бойы үнді сандарына негізделген есептеу жүйесін «алгоритм» деп атап келген. Автордың есімі латынша түрінде (Algorismus, Algorithmus) ортағасырлық Еуропада ондық арифметика жүйесінің белгісіне айналды және бұл термин геометрия саласында да қолданылды. Осыдан қазіргі «*алгоритм*» термині осыдан шыққан және оны алғаш рет Лейбниц қолданған. Сол кезден бастап, «*алгоритм*» термині кез келген заңды есептеу процесін білдіреді. Әл-Хорезмидің арқасында еуропалық және әлемдік ғылыми ойшылдар алгоритм ұғымымен таныcты. Бұл ұғым сонымен қатар информатика және ақпараттық технологиялар саласы үшін де маңызды негіздердің бірі болып табылады. XXI ғасырда «алгоритм» ерекше мәнге ие болды. Математикалық логика мен информатика бұл ұғымды өздеріне тиесілі деп санайды. Қазіргі интернет пен ақпараттық технологиялар алгоритмдер теориясынсыз жұмыс істей алмайды. Бүгінде веб - алгоритмдер, алгоритмдік тілдер (Альфа тілі, Java, Фортран жән т.б. - әлемнің әртүрлі елдерінде қолданылатын 500-ден астам алгоритмдік тілдер), интернетте ақпарат іздеу алгоритмдері белгілі. Әл-Хорезмидің есімі осы ғылыми ұғымның атауында мәңгі сақталған. «Әл-Хорезми» сөзі XII ғасыр ішінде дамып, өзгеріске ұшыраған: ал-Хоразмий, Algorizmi, Algorismus, Alchwarism, Hwarism, Algorithm, алгоритм [7, 85]. Сонымен қатар әлемдік ғылымда әл-Хорезми «Китап әл-джебр валь- мукабала (Толықтыру және қарама - қарсы қою кітабы трактатымен де танымал, оның атауынан «Алгебра» (аль - джебр) термині пайда болған. Мұхаммед әл-Хорезми - алгебраның негізін қалаушы, ең бірінші нөл цифрін қолданған. Араб тіліндегі әдебиетте алғаш рет адамның практикалық қызметіне қажетті мәліметтер жинағын әл-Хорезми ұсынды. Оған қоса геометриялық есептердің практикалық маңыздылығын дәлелдеді. Бұл мәселелерге оның «Алгебра» еңбегінің геометрия бөлімі арналған, ол «Өлшеу туралы тарау» деп аталады. Кітаптың 41-42 тарауларында намаз уақытын анықтауға арналған арнайы «циркуль» термині сипатталған. Әл-Хорезмиден кейін қолданбалы геометрия мәселелері оған күшті ықпал еткен көптеген көрнекті математиктердің еңбектерінде қарастырылды [8,85]. Ұлы ғалымның осы еңбегінде көптеген еңгізген терминдер бар. Мысалы, белгісіз шаманы Әл-Хорезми «түбір» (*джизр*) терминімен атап, оған келесідей анықтама береді «*Түбір – бұл өзін-өзі көбейтіп тұрған кез келген нәрсе, ол бірлікке тең немесе үлкен сан, не болмаса одан кіші бөлшек болсын*». Сондықтан белгісіз шаманы белгісіздің квадратының түбірі ретінде қарастырған. Әл-Хорезми қолданған «түбір» термині үнді математиктері тендеудегі белгісіз шаманы атаған санскриттік «*мула*» («*өсімдік тамыры*») сөзінің аудармасы болуы мүмкін. Кейінірек араб әдебиетінде осы мақсатта «нәрсе» («*шай*») термині қолданылды. Ал белгісіздің квадраты «мүлік» («*мал*») деген сөзбен аталады және «оның түбірін өзіне көбейтуінен алынатын нәрсе» ретінде анықталады. Теңдеудің «еркін мүшесін» - «жай санды» - әл-Хорезми «*дирхам*» деп атаған, яғни «ақшалай бірлік». Ғалым үшбұрыштардың аудандарын есептеу ережелерін белгілеген, ол өлшеу кезінде «шынтақты» пайдаланды. Бастапқыда ол өлшемдерді «*шынтақтан шынтаққа*» дейін деп атайды, ал кейіннен - тек «*шынтақтар*» деп атайды (біз оларды «шынтақ квадрат» деп атар едік), араб шынтағы 50 сантиметрге тең. Төртбұрыштарды жіктеп, ромбты «*мусайин*» – «көз формасындағы» және ромбоидты «шабих ал-мусайин» - «ромбқа ұқсас», касиеттерді «перпендикулярлар» - «*самуд*» деп атайды, бұл грек *kathetos* – «тік түсуші» сөзінен аударма болып табылады. Әл-Хорезми қолданған «хорда» (*ватар)* және «жебе» (*сахм*) терминдері, бұл жерде берілген доғасы бар

сегменттің биіктігі түсініледі, ол да үнділерден алынған. Кейінірек бұл сөздер *arcus, chorda* (грек *chorde* - «жіп» сөзінен шыққан) және *sagitta* сөздерімен латын тіліне аударылды. Төменде «*джива*» - «жіп» сөзінен «синустың» атауы да шыққанын көреміз [9, 100]. Атақты ғалымның «синус» ұғымын жасаудың еңбегі тиесілі екенін атап еткенді жөн көрдік. Бұл сөзбен байланысты қызықты тарих бар. Синустың геометриялық мағынасы – «доғаны керетін хорда ұзындығының жартысы». Әл-Хорезми бұл ұғымды әдемі әрі дәл атаған: «жебенің кермесі (доғаның жібі)», араб тілінде «*джейяб*» деп айтылады. Алайда араб әліпбиінде тек дауыссыз әріптер ғана бар, ал дауыстылар «айтылымдармен» - сызықтармен белгіленеді. Араб тілінде жазуды жақсы білмейтін адам кейде осы айтылымдармен шатастырып алады. Дәл осындай жағдай әл-Хорезмидің кітабын латын тіліне аударған кезде болды. Ойшылдың «*джейяб*» - «керме, жіп» сөзінің орнына ол «*джиба*» - «бұғаз, шығанақ» деп оқыған. Латын тілінде «бұғаз, шығанақ» - «*sinus*» сөзімен белгіленеді. Содан бері еуропалық математиктер бұл ұғымды оның бастапқы мағынасына назар аудармай қолданады. Әл-Хорезми еңбектерінің ортағасырлық ғылыми ойдың дамуына қосқан үлесін асыра бағалау қиын. Ғалымның данышпандығын мойындай отырып атақты ғылым тарихшысы Дж. Сартон Аль-Хорезмиді «...өз заманының ең ұлы математигі, ал барлық жағдайларды ескерсек, барлық уақыттағы ең ұлы, ғалымдардың бірі» деп жоғары бағалайды [7].

Ұлы ғұлама Әбу Насыр әл-Фарабидің еңбектеріне назар аударсақ, әлемнің көптеген зерттеушілері үлкен қызығушылық танытуда, себебі оның еңбектерінен ғалымдар бүгінгі күннің кейбір термин мәселелерінің шешімін табады. Мысалы, белгілі «алтын қима» (1,6180339887 немесе 0,6180339887) Фибоначчи саны деп аталады. Академик Ақжан Машанов (әл-Машани) бұл қатынасты әл-Фараби «әулие қатынасы» («құдайлық қатынасы») деп атағанын дәлелдеген. Алтын қима - оңтайландыру есептерін шешудің ең қарапайым есептеу әдістерінің бірі болып табылады, ол кесіндіні алтын қима пропорцияларына бөлуге негізделген. Әл-Фараби еңбектерінде негізгі геометриялық терминдерге анықтамалар берілетіні де үлкен қызығушылық тудырады. Мысалы, «Ғылымдар тізбегі» (Ихса әл- улум) атты математикалық бөлімде келесі терминдерге анықтамалар берілген: **математика ғылымы** - «*илма т- та'лим*». «*Та'лим*» сөзі тура мағынасында «білім», грек тіліндегі *mathema* терминнің аудармасы, одан біздің математика атауымыз шыққан. **Практикалық сандар ғылымы** – «*'илм ал - 'адад ал-'амали*», **«Өзара өлшенетін сандар»** - *муташарика,* тура мағынасында – «ортақ» (бөлгішке ие). «**Өзара өлшенбейтін сандар**» - *мутабайина*, тура мағынасы - «қарама-қарсы». **«Жазық сан» -** *мусаттах,* **«квадраттық сан» -** *мурабба* , бұдан біздің $п^2$ үшін «квадрат» термині шыққан. **«Көлемдік сан» -** *муджасам,* бұл сан кубтық деп аталады. «**Куб» -** *мука'аб* (ка'б – «ойын сүйегі» деген сөзден , грекше kubos сияқты), **«конус»** - *махрут,* тура мағынасы «кайралған», **«сфера»** - *кура,* **«цилиндр»** - *устувана,* **«призма»** - *маншур* («қырқылған», грек prisma сөзінің аудармасы), «пирамида» - *санавбары* («қарағай» деген мағынаны білдіреді), **«анализ»** *тахлил* - индуктивті әдіс, **«синтез»** *таркиб* - дедуктивті әдіс. **«Шама»** деген сөз мұнда *үзм* деген сөздің аудармасы, тікелей мағынасы - «үлкендік». Тангенс пен котангенс сызықтарының терминдеріне келетін болсақ, Әл-Фараби, алдыңғы ойшылдар сияқты, оларды сәйкесінше «кері көлеңке» (*зилл макус*) және «жазық көлеңке» (*зилл мустав*) деп атайды. Алайда осы жерде Әл-Фараби осы сызықтар үшін әдістемелік тұрғыдан қолайлы атау енгізеді: **тангенс** «*бірінші көлеңке*» деп аталады, ал **котангенс** «*екінші көлеңке*» деп аталады. Бұдан бөлек «От жағатын айна» — парабола, «заттың жанатын қашықтығы» — фокустық қашықтық терминдерін енгізген. Әл-Фараби «*лекал*» терминін «*мастара*» деп атаған, бұл сызғыштың да атауы болып табылады. Ұлы ғұлама математиканың салаларының ішінде геометрияға ерекше мән береді. Оның сөзімен айтқанда, бұл «барлық ғылымдарға енетін» геометрия. Әл-Фараби киелі деп санаған ғылым - геометрия. Ол барлық ғылымдар тек геометрияның тармақтары ғана деп санайды, ал геометрия олардың тамыры деп есептейді. Егер ғұламаның геометрияға деген көзқарасын модельдесек, онда тамыры геометрия болатын ағашты елестетуге болады. Жер астында көрінбейтін тамыр геометрияны бейнелейді, ал бұтақтар математикалық, физикалық,

химиялық және басқа да ғылымдармен анықталады, олар табиғаттану, технология, экономика, саясаттану және т.б. ғылымдардың негізі болып табылады. Сондықтан ұлы ойшыл «егер сен ғылымды меңгергіңіз келсе, алдымен «*ʻилм ал-хандаса*» (геометрия) ғылымымен таныс болыңыз» деген [10]. Мұны бабамыздан қалған өсиеті деп түсіну керек деп санаймыз.

Қорытынды

Орта ғасырдағы Азия ғалымдарының қолданбалы геометрия мен ойлап тапқан терминдері дүниежүзілік филология ғылымына қосқан үлесі орасан зор болды. Олар тек жаңа терминдер мен ұғымдарды қалыптастырып қана қоймай, сонымен қатар геометрияның практикалық қолдану аясын кеңейтті. Әл-Фараби, Әл-Хорезми, Омар Хайям, Насир әд-Дин ат-Туси сияқты ұлы ғалымдардың еңбектері ғылым тарихында мәңгі із қалдырды. Олардың еңбектері мен геометриялық терминдері Батыс Еуропаға таралып, кейінгі Ренессанс кезеңіндегі ғылыми жетістіктері мен жаңа терминдер қолданысына негіз болды. Сондықтан Орта ғасырдағы Азия ғалымдарының еңбектеріндегі геометрия терминдерін зерттеу – бүгінгі ғылым мен білім үшін маңызды міндет болып қала береді.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі.

Э.А. Кемельбекова мақаланың тұжырымдамасын ұсыну, теориялық, тілдік материалдарды жинақтау және талдау. Г.О. Сыздыкова зерттеу нәтижелерін синтездеу, зерттеу қорытындыларын талдау.

Әдебиеттер тізімі

Наимов С. Т. Основы возникновения и развития науки начертательной геометрии // Молодой ученый [Электрон.ресурс]. – 2014. – № 4 (63). – С. 1045-1048. – URL: https://moluch.ru/archive/63/9886/ (қаралған күні: 20.05.2024).

2. Байдабеков Ә.К. Сызба геометрия: Оқулық. Нұр-Сұлтан: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2021. – 540 б.

3 Мөлдеков И.О., Муратова Г.И. Сызба геометрия: Оқулық. Тараз: ТарМПИ, 2017. - 238 б.

4. Есмуханов Ж.М. Сызу. Жалпы білім беретін орта мектептің 8-9 сыныптарына арналған оқулық. – Алматы: Рауан, 1996. – 272 б.

5. Есмуханова Ж.Ж. Дидактические основы оптимизации обучения начертательной геометрии (на примере втузов Казахстана): автореф... докт.пед.наук. – Москва,1999. – 39 с.

6. Мөлдеков И.О., Муратова Г.И. Сызба геометриясының теориялық негіздері. – Тараз: ТарМПИ, 2020. – 104 б.

7. Makhmutkhodjaeva L. «European scientific thought in the works of Muhammed al-Khorezmi» // Междисциплинарный электронный научный журнал «Общество и инновации» – Society and innovations [Электрон.ресурс]. – Special issue 1, №01 (2020). – URL: https://inscience.uz/index.php/socinov/index (қаралған күні: 25.05.2024).

8. Кадырбаев Р. Аль-Хорезми – великий математик и основатель классической алгебры// Молодой ученый [Электрон.ресурс]. – 2016. – № 12 (116). – С. 687-691. – URL: https://moluch.ru/archive/116/31438/ (қаралған күні: 09.06.2024).

9. Булгаков П. Г., Розенфельд Б. А. Мухаммад ал-Хорезми. Ок. 783 - ок. 850. – Москва: Издательство «Наука», 1983. – 232 с.

10. Аль-Фараби. Математические трактаты. – Алма-Ата: «Наука», 1972. – 324 с.

Э. А. Кемельбекова*, Г. О. Сыздыкова
Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Вклад ученых средневековой Азии в развитие терминов прикладной геометрии

Аннотация. Ознакомлениесисториейразвитиялюбойнаукиимеет важноепознавательное и воспитательное значение для всех, кто её изучает. Обращаясь к истории возникновения и развития прикладной (начертательной) геометрии как науки необходимо обратиться к истокам её становления. Бурное развитие научных достижений в прикладной геометрии явилось результатом научных исследований и открытий в прошлые века. Достижения в области прикладной геометрии базируются на подробных исследованиях прошлого. Исторические сведения по прикладной геометрии зачастую ограничиваются описанием трудов европейских ученых. Порой многочисленные открытия ученых-математиков Востока несправедливо приписываются математикам Запада, либо упоминаются вскользь.

Данная статья посвящена обзору вклада геометрического наследия аль-Фараби, Мухамеда аль-Хорезми, Абу-р-Райхан аль-Бируни и других ученых Средней Азии. Авторы ставили перед собой цель максимально полно представить в данном исследовании заслуги ученых средневековья в развитии терминов прикладной геометрии до обоснования её Гаспаром Монжем в книге «Начертательная геометрия». В статье освещается место прикладной (начертательной) геометрии. Рассматривается история возникновения прикладной и начертательной геометрии как науки. Выделены определения основных геометрических терминов, данных великими мыслителями.

Ключевые слова: геометрия, начертательная геометрия, прикладная геометрия, геометрические термины.

E.A. Kemelbekova*, G.O. Syzdykova
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Contribution of medieval Asian scholars to the development of applied geometry terms

Abstract. Turning to the history of the emergence and development of applied (descriptive) geometry as a science, it is necessary to turn to the origins of its formation. The rapid development of scientific achievements in applied geometry was the result of scientific research and discoveries in the past centuries. Advances in applied geometry are based on detailed studies of the past. Historical information on applied geometry is often limited to descriptions of the works of European scientists. Sometimes the numerous discoveries of Eastern mathematicians are unfairly attributed to Western mathematicians or mentioned in passing. This article is devoted to the review of the contribution of geometrical heritage of al-Farabi, Muhamed al-Khwarizmi, Abu-r-Rayhan al-Biruni and other scientists of Central Asia. The authors aimed to present in this study as fully as possible the merits of medieval scientists in the emergence of applied geometry terms before its justification by Gaspar Monge in his book “Descriptive Geometry”. The article highlights the place of applied (descriptive) geometry. The history of origin of applied and descriptive geometry as a science is considered. The definitions of the main geometrical terms given by great thinkers are highlighted.

Keywords: practical and theoretical geometry, descriptive geometry, applied geometry, geometric terms

References

1. Naimov S. T. Osnovy vozniknoveniya i razvitiya nauki nachertatel'noj geometrii [Foundations of the origin and development of the science of descriptive geometry] // Molodoj uchenyj [Young Researcher], № 4 (63), 1045-1048 (2014). [Electronic Recourse]. – Available at: https://moluch.ru/archive/63/9886/ (accessed: 20.05.2024). [in Russian].

2. Baidabekov A. K. Syzba geometriya: Okulyk. [Descriptive geometry: textbook] (L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, 2021, 540 p.) [in Kazakh].

3. Moldekov I.O., Muratova G.I. Syzba geometriya: Okulyk [Descriptive geometry: textbook] (Tar SPI, Taraz, 2017, 238 p.) [in Kazakh].

4. Esmukhanov Zh.M. Syzu. Zhalpy bilim beretin orta mekteptin 8-9 synyptaryna arnalgan okulyk. [Drawing. Textbook for 8-9 grades of general secondary school.] (Rauan, Almaty, 1996, 272 p.) [in Kazakh].

5. Esmukhanova Zh. Didakticheskie osnovy optimizacii obucheniya nachertatel'noj geometrii (na primere vtuzov Kazahstana) [Didactic bases of optimisation of teaching descriptive geometry (on the example of universities of Kazakhstan)] //avtoreferat na soiskanie uchenoj stepeni doktora pedagogicheskih nauk [abstract for the degree of Doctor of Pedagogical Sciences] (Moscow, 1999, 39 p.) [in Russian].

6. Moldekov I.O., Muratova G.I. Syzba geometriyasynyn teoriyalyk negizderi. [Theoretical foundations of drawing geometry] (Tar SPI, Taraz, 2020, 104 p.) [in Kazakh].

7. Makhmutkhodjaeva L. European scientific thought in the works of Muhammed al-Khorezmi, Society and Innovations, Special issue 1, №01 (2020) [Electronic Recourse]. – Available at: https:// inscience.uz/index.php/socinov/index (accessed: 25.05.2024). [in Russian].

8. Kadyrbayev R. Al'-Horezmi - velikij matematik i osnovatel' klassicheskoj algebry [Al-Khwarizmi is a great mathematician and the founder of classical algebra], Molodoj uchenyj [Young Researcher], №12 (116), 687-691 (2016). [Electronic Recourse]. – Available at: https://moluch.ru/ archive/116/31438/ (accessed: 09.06.2024). [in Russian].

9. Bulgakov P. G., Rosenfeld B. A. Muhammad al-Horezmi. Ok. 783 - ok. 850 [Muhammad al-Khwarizmi. Ok. 783 - 850.] (Moscow: Nauka Publishing House, 1983. – 232p.) [in Russian].

10. Al'-Farabi. Matematicheskie traktaty. [Mathematical treatises.] (Alma-Ata: «Nauka», 1972. -324 p.) [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Кемельбекова Э.А. – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, *Л*.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: e.kemelbekova@mail.ru, ORCID: 0000- 0002-0999-5089.

Сыздықова Г.О. – филология ғылымдарының докторы, профессор, *Л*.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: go.syzdykova@mail.ru, ORCID: 0000-0001-6365-0113.

Кемельбекова Э.А. – автор для корреспонденции, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени *Л*.Н.Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: e.kemelbekova@ mail.ru, ORCID: 0000-0002-0999-5089.

Сыздыкова Г.О. – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени *Л*.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: go.syzdykova@mail.ru, ORCID: 0000-0001-6365-0113.

Kemelbekova E.A. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: e.kemelbekova@mail.ru, ORCID: 0000-0002-0999-5089.

Syzdykova G.O. – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: go.syzdykova@mail.ru, ORCID: 0000-0001-6365-0113.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ХҒТАР 16.01.21
Ғылыми мақала

К.К. Керимбаева* , **А.Б. Бейсенбай** , **Ж.Қ. Өмірбекова**
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail:[1] kamila.ke.2022@gmail.com ,[2] beisenbai_ab@enu.kz, [3]ozhamila@inbox.ru)

Қазақ және ағылшын шығармаларындағы байлық концептісінің берілуі [вербалдануы] (Ғ.Мүсірепов, М.Митчелл шығармаларының негізінде)

Аңдатпа.Мақалақазақағылшынтіліндежазылғаншығармалардағыбірбіріне туыстық жақындығы жоқ, туыстас емес халықтардың дүниетанымындағы байлық мәселесіне көзқарастарын қарастырады. Халықтың тілдік санасы дегеніміз халықтың дүниетанымының тіл түрінде, тілдік стереотиптерде бейнеленуі. Қазақ және ағылшын тілінде жазылған шығармаларды зерттеп, салыстыра отырып, біз тілдер туралы білімімізді кеңейтуге, екі мәдениет тарихының әдет-ғұрыптары мен деректерімен танысуға, халық даналығын түсінуге, жалпы адамзаттық адамгершілік құндылықтарға қосылуға мүмкіндік аламыз.
Мақала қазақ жазушысы Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» романы мен американдық жазушы Маргарет Митчеллдің «Желмен ғайып болғандар» романындағы «Байлық» ұғымының вербалдану ерекшеліктерін қарастыруға арналған. Талданатын байлық ұғымды білдіретін лексикалық бірліктердің жиынтығы өзек, жақын периферия және алыс шеткі болып құрылымдалған.
Зерттелетін ұғым көбінесе материалдық құндылықтарды білдіретін тілдік бірліктермен түсіндіріледі. Романдағы концепцияның вербалдануын талдау англо-американдық менталитетте «Байлық» ұғымының мәні негізінен оның материалдық түсінігіне дейін төмендейді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.
Қазақ және ағылшын тілінде жазылған шығармаларды зерттеп, салыстыра отырып, біз тілдер туралы білімімізді кеңейтуге, екі мәдениет тарихының әдет-ғұрыптарымен, деректерімен танысуға, халық даналығын түсінуге, жалпы адамзаттық адамгершілік құндылықтарға қосылуға мүмкіндік аламыз.
Түйін сөздер: концепт, байлық, ұғым, дүниенің тілдік бейнесі, ұлттық мәдени компонент, менталитет, рухани байлық.

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-78-87

Түсті: 27.11.2024; Жөнделді: 02.12.2024; Мақұлданды: 19.12.2024; Онлайн қолжетімді: 28.12.2024

Кіріспе

«Ұғым» (ағылш. Concept) — объекттер туралы немесе абстракті ойлар, сенімдер және ережелер туралы санада жинақтап, топтастырып бейнеленген, мәлім тілдік атаумен/терминмен айтылатын мағына бөліктері болып, зерделі пікірлерді құраушы фундаменталды түсініктердің шоғырлы түйіні [2].

Қазіргі тіл білімінде «Ұғым» термині берік орныққан түсініктер қатарында. Концептуалды жүйе деген жалпы дүниенің бейнесін қалыптастыратын және адамның шындық пен дүние бейнесін қалай қабылдайтынын көрсетеді. Сонда «Ұғым» сөзінің анықтамасы-лингвистикалық және мәдени мәселелерді көрсететін дүние, өйткені ұғымдар «мәдени» субъектілердің өрнектері болып табылады. Ұғымның ерекше құндылығы - ұлттың танымдық сана-сезім мен мәдениеттің барлық белгілерін бейнелеп, жеткізуінде.

«Алтын/gold концептісінің лингвомәдени талдауы» мақаласына шолу жасасақ қазақ және ағылшын паремиологиясындағы *алтын/gold* концептісі лингвомәдени тұрғыдан терең талданған. Авторлар мақал-мәтелдерді әр халықтың құндылық бағдарларын қамтитын ықшам ұлттық мәдени мәтіндер ретінде қарастырып, олардың мәдени және танымдық ерекшеліктерін ашуда үлкен жұмыс атқарған.

Мақаланың негізгі артықшылығы – қазақ және ағылшын тілдеріндегі *алтын/gold* концептісін салыстырмалы түрде зерттеп, оның лингвокреативтілік, прагматикалық және лингвомәдени факторлар арқылы ерекшеленетінін анықтауы. Авторлар бұл концептіні сипаттайтын мәдени-танымдық бірліктерді талдап, екі ұлттың когнитивтік және мәдени болмысын ашуда үлкен жетістікке жеткен. Зерттеудің құндылығы алтын концептісінің ағылшын ұлттық болмысындағы орны мен қазақ мәдениетіндегі танымдық ерекшеліктерін лингвоконцептуалдық парадигма арқылы көрсетуінде жатыр. Авторлар бұл ұғымның мәдени және тілдік тұрғыдан қалыптасуы мен ұлттық дүниетанымды бейнелеудегі маңызын шебер жеткізген.

Дегенмен, мақаланың құрылымы мен мазмұны терең әрі жүйелі болғанымен, зерттеуді байыту үшін *алтын/gold* концептісінің тарихи-әлеуметтік қалыптасуына қатысты толықтырулар енгізуге және паремиялардан көбірек мысалдар келтіруге болар еді [1].

Тіл біліміндегі концепт теориясының дамуына ерекше үлес қосқан ғалымдар Ю.С.Степанов, Н.Д.Арутюнова, С.А.Асколдов, З.Д.Попова, И.А.Стернин, В.Н.Телия, В.И.Карасик, А.П.Бабушкин, сынды тұлғалардың лингвистикалық зерттеулеріне сүйендік [3].

Тілтанушы ғалым Ю.С.Степановтың пікірінше, концепт - "ұжымдық сананың кез келген дискретті мағыналық бірлігі. Демек, концепт ана тілінде сөйлеушінің жадында нақты және идеалды дүниенің пәнін бейнелейді. Ұғым сөзбен көрсетіледі және таңбаланады. Олай болмаған жағдайда, Тұжырымдаманы ең алдымен рухани-мәдени құбылыс ретінде анықтай отырып, өмір сүру мүмкін емес еді [4].

Бұл мақаланың негізгі әрі айқын мақсаты – талданып отырған еңбектердегі «байлық» ұғымының сөздік өрнектерін қарастыратын ағылшын және қазақ еңбектерінде кездесетін лексикалық бірліктердің бүкіл ауқымын анықтау. Сонымен бірге зерттелетін ұғымның лингвистикалық шарттарын ескеру, «байлық» ұғымы материалдық және рухани құндылықтарды білдіретін лексикалық бірліктер тұрғысынан, сала тұрғысынан алғанда, білдіру құралдарын құру сияқты міндеттерді тұжырымдау мен шешуді алдын ала анықтайды. Ол құндылықтар ой өзегін анықтау, жақын және алыс шеткі перифериялық құрылғыларды ескере отырып анықтауды көздейді [9].

Зерттеудің нысаны – қазақ және ағылшын шығармаларындағы байлық концептісінің берілуі.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысының мақсаты – қазақ-ағылшын тілінде жазылған екі шығармадағы байлық ұғымын қарастыру. Осы мақсатқа сай төмендегідей міндеттер қойылды:

- қазақ- ағылшын тілдерінде жазылған шығармаларды талдау;
- сол қоғам мен өз заманында алатын орнын анықтау.

Осы тақырыптарды жан-жақты қарастыруда бірнеше талдау әдістері негізге алынды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы – талданған романдағы концептілерді өзекті ету тәсілдерінің бірі – вербализацияны пайдалану арқылы «Байлық» ұғымының айтылу ерекшеліктерін жан-жақты, егжей-тегжейлі қарастыру, сондай-ақ шығарма авторларының

дүниетанымында ұғым қандай орын алатынын анықтау. Ұсынылып отырған мақалада ағылшын тіліндегі талданған сөйлемдердің авторлық аудармасы беріледі.

Әдебиетке шолу

Тілге тиек етіліп отырған ұғымды актуалдандыру, белсенді етудегі маңызды формалардың бірі – вербализация, яғни оның тілдік безендірілуі. Вербализация ұғымы – дүниені сипаттайтын белгілерді дыбыстық белгілеу арқылы білдіру процесі. Н.Ф.Алефиренкоға сүйенсек, ұғымды вербализациялаудың ең көп тараған құралы ретінде сөзді, фразеологиялық тұтас бірлікті, сөз тіркесін, сөйлемнің блок-схемасын, тіпті мәтінді «егер ол қандай да бір ұғымның мәнін ашса» деп атап көрсетеді.

«Wealth» / «Байлық» ұғымы адам баласының танымдық санасындағы негізгі ұғымдарының бірі болып табылады, өйткені қоғамның пайда болуымен бірге материалдық құндылықтар мәселесі де өзекті мәселеге айналғаны белгілі. «Байлық» ұғымы экономика саласының құндылық әлемімен, оның негізгі қабаттарымен тығыз байланыста. Адам өмірінің кез келген саласы болмасын байлық құбылысымен тікелей немесе жанама байланысты. Талданып отырған ұғымның шығармаларда жасырын, астыртын берілуі оның күрделілігін анықтайды.

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Зерттеу жұмысымыздағы қаралып отырған жұмыстардың бірі - «Желмен ғайып болғандар» шығармасы. Шығармада азамат соғысының қиын-қыстау кезеңі мен саяси биліктің күрт ауысуы туралы баяндалады. Байлық, материалдық әл-ауқат, ауқаттылық тақырыбы - шығарманың негізгі тақырыптарының бірі. Ал шығарма авторының суреттеуіне сүйенсек, романның басты кейіпкері Скарлетт О'Хара сол байлыққа, қоғамдағы байлар табына ұмтылушылардың бірі.

Американдық жазушы романындағы «Байлық» ұғымын білдіретін басты тірек сөз – материалдық әл-ауқаттың көзі ретіндегі ақша – «money/ақша» лексемасы. Мысалы: *"I've made me **money** and I can make a great family"*; «Мен ақша таптым, енді мен керемет отбасы құра аламын», яғни сол уақыттағы адамдардың түсінігі бойынша, сен бірінші ақша таппай, бас құрай алмайсың. Бұл жерде кез келген ұлт болсын, әлеуметтік жағдайың жайлы болуы үшін бірінші орында ақша тұратынын байқаймыз. Бұл дегеніміз-сананы тұрмыс билейтінінің айқын көрінісі.

Романдағы басты оқиғалардың бірі - Солтүстік және Оңтүстік Америка арасындағы соғыс оқиғасы. Шығарманың басты кейіпкері Скарлетт және оның жақын ортасындағы оқиғалар сипатталған алғашқы беттерінен-ақ Джорджияның ең бай және ықпалды тұрғындары екенін көреміз. Скарлеттің ата-анасының көп жылдық жұмысы және оның шыққан тегі кейіпкердің сол қоғам мен сол ортада ерекше орын алуына мүмкіндік береді. Кішкентай он алты жасар Скарлетттің басында екі әлем бірге өмір сүріп жатты [6].

Бір жағынан, оның айналасында байлық, гүлдену және құрмет, екінші жағынан, бүкіл әлем, мысалы: *"Scarlett O'Hara, with the County at her feet, a hundred slaves to do her bidding, the **wealth** of Tara like a wall behind her and doting parents anxious to grant any desire of her heart..."* деген жолдардан біз Скарлеттің ата-бабасынан бері иемденіп келе жатқан Тара плантациясы, таңнан қара кешке дейін жұмыс істейтін жүздеген құлдар, мақта алқаптары, Скарлеттің кез келген сұранысын қамтамасыз етуге дайын О'Хара отбасының иелігінде екенін көреміз. Жоғарыда көрсетілген мызғымас байлық, сән - салтанат ата- бабасынан бері келе жатқан иен байлық екеніне көз жеткіземіз.

Романда «*ақша*» лексемасынан басқа «*Байлық*» ұғымы көбінесе «*gold/алтын, rich/ бай*» сияқты лексикалық бірліктермен беріледі. Бұл ұғымдар романда талданатын концепцияның өзегін құрайды және «материалдық игіліктерге ие болу» мағынасын білдіреді. Мысалы: "We need more gold and I am asking you for it" «Бізге тағы да алтын керек, мен оны сенен сұрап отырмын», - деп жалғастырды дәрігер» осы мысалда «*gold/ алтын*» лексемасы «*ақша*» тілдік бірлігіне корреляциялануын көреміз [7].

«*Rich/Бай*» тілдік бірлікті Маргарет Митчелл өз романында О'Хара отбасының қоршаған ортасын, көршілері мен туыстарын сипаттау үшін қолданады, өйткені белгілі бір уақытқа дейін кейіпкердің бүкіл ортасы текті, гүлденген бай - бағландардан тұратын. Оны біз мына мысалдардан көрсек болады: *"These latter young men were as anxious to fight the Yankees, should war come, as were their* ***richer*** *neighbors..."* «Бұл айтылған жастар, егер соғыс басталса, бай көршілері сияқты янкилерге қарсы күресуге ынталы болды ...».

Маргарет Митчелл шығармасында «*wealthy бай,ауқатты*» тіл бірлігін жиі қолданатын келесі кейіпкер - Джеральд О'Хара. Роман кейіпкерлерінің тағдыры 1861 жылғы Азамат соғысы қарсаңынан бастап, 1873 жылғы белсенді қоғамдық-саяси қайта құру кезеңіне дейінгі он екі жылдық өмір жолын сипаттайды. Осы жылдар ішінде басты кейіпкерлердің өміріне көп өзгерістер еніп, тағдырлары түбегейлі өзгереді.

Осылайша, отағасы Джеральд О'Хара бұрынғы қорынан, материалдық байлығынан айырылып, бүгінде күнін зорға көріп, өлместің күнін көруге мәжбүр болады, мысалы: *"Gerald had changed from a* ***wealthy*** *man to a man who was wondering how he would feed his family and his ne- groes through the winter"*, «Джеральд ауқатты адамнан өз отбасын, құлдарын қалай асырап, тамақтандырамын деп ойлайтын адамға айналады».

Романда « *Wealth" Байлық*» ұғымы ақша, алтын, бай деген негізгі ұғымдар арқылы ғана емес, сондай-ақ контекстік мағынасы ұқсас лексемалар арқылы да өрнектеледі, олар өркендеу – «әл-ауқат», иелік ету – «иелену», мүлік – «мүлік», асылтас – «ғаyһар», доллар – «доллар», байлық – «мемлекет», зергерлік бұйымдар – «зергерлік бұйымдар», күміс – «күміс». Бұл лексемалар «Желмен ғайып болғандар» романындағы зерттелетін ұғымды білдіру құралдарының жақын периферия бөлігін құрайды. Мысалы: *"...he soon had undisputed* ***possession*** *of the field"* ,«...көп ұзамай ол егістіктің даусыз иелігін алды»; немесе *"The man owned the* ***property,*** *and the woman managed it"* «Мүлікті ер адам иеленді, ал оны әйел адам басқарды» т.б,.

Ақшаның негізгі рөлі, оның әртүрлі көріністерінде (алтын, күміс, доллар, тиын, ақша) шығарманың басты кейіпкерлері үшін, олардың көмегімен таңдау еркіндігін сезінуге болады. Ақша қаржылық еркіндік пен әл-ауқаттың көзі болып табылады, мысалы: *"But Gerald had known poverty, and he could never learn to lose* ***money*** *with good humor or good grace"* жолдарында азуын айға бөлеген Джеральд кейіпкердің де кедейліктің ащы дәмін татқанын көреміз.

«Желмен ғайып болғандар» романындағы рухани байлық *happiness* – бақыт – «бақыт», даналық – «даналық», білім – «білім», мейірімділік – «мейірімділік», жанашырлық сияқты материалдық емес құндылықтарды білдіретін лексемалар арқылы жасалған. – «рақымдылық» , мейірімділік – «мейірім», сенім – «сенім», сенімділік – «сенім, сенім».

Wisdom – Даналық феномені – «даналық» адамның танымдық әрекетімен байланысты. Даналық – ақыл-ой тұлғасы, адам өзін қоршаған дүние жайында білім алу арқылы да даналыққа ие болады.

Даналық *wisdom* ұғымы романда басты кейіпкер Скарлетт О'Харанның анасы – Эллин Робийар бейнесінен ерекше көрінеді. Яғни шығармада Скарлетт үшін анасы-қауіпсіздіктің, әділдіктің, нәзіктіктің, күш пен даналықтың бейнесі. Оны мына үзіндіден анық байқауға болады: *"Mother had always been just as she was, a pillar of strength, a fount of* ***wisdom,*** *the one person who knew the answers to everything"* «Ана деген- қашан және қандай да бір жағдай болмасын, қажыр мен қайраттың алтын діңгегі, даналықтың сарқылмас бұлағы, әр нәрсенің жауабын білетін дара жан».

Осы тұста өз ұлтымызға оралсақ, қазақта байлық тақырыбын қозғамаған ойшыл дана, күміскөмей әнші, суырып салма ақын, жазушы жоқтың қасы. Бұл тақырыпқа қатысты бай деректер ұлтымыздың халық тілінде, ауыз әдебиетінде, түрлі жазба әдебиетінде сақталған. Байлық пен кедейлік тақырыбын түркі деңгейінде алғаш көтергендердің бірі атақты шығыстанушы академик А.Н.Самойлович болған. Алайда ғалым оны субъектілік ұғым емес, қарама-қарсы лексикалық бірлік деп есептейді.

Енді қазақ шығармаларындағы байлық ұғымына жекелей тоқталу үшін, байлық мәселесі кеңінен көрініс тапқан Мүсірепов шығармаларын алсақ болады. Сондықтан да біз

жазушы шығармасындағы «байлық» тақырыбын концептуалдық тұрғыдан қарастырдық. Жалпы, «байлық» ұғымы - «байлық пен молшылық» әлеуметтік және ұлттық мәдени психологиялық түсініктерді білдіретін ұғым [3].

«Қазақ тілінің түсіндірме» сөздігінде «Байлық – қоғамға және жеке адамға қатысты материалдық игіліктер мен рухани құндылықтарды білдіретін ұғым» деген анықтама берілген [9].

Қазақ қоғамында қашан да «дәулет пен байлық» ұғымдарына диаметральді қарама-қарсы екі көзқарас қалыптасқан. Бірі – қазақ арасында бұрыннан қалыптасқан дәстүрлі әрі теріс көзқарас. Бұл көзқарас бойынша бай – сансыз малдың иесі, атадан балаға мирас болып келе жатқан байлықтың мұрагері, дәстүрлі қазақ қоғамының ауқатты табының өкілі. Ал байлық дегеніміз – ауқатты, дәулетті үстем тап өкілдерінің қолында жиналған байлық, барлық, мүлік, қазына. Байлық пен билік бір-бірімен тікелей байланысты қаралған. Демек, байлық бар жерде билік бар. Сондықтан да «байлық» ұғымы билікке қатысты барлық лауазымдарды қамтиды.

Екіншісі – қазіргі әрі оң көзқарас. Бұл көзқарас бойынша, байлық пен кедейлік ұғымдарын тек оппозициялық тұрғыдан қарауға болмайды. Байлықты жасаушы – мал бағу шартына қарай, жайылымдық өмір салтын тапқан, ұжымдық еңбек пен көршілес кәсіпті ұйымдастырған, жеке шаруашылығын жүргізген, шабындықтың дамуына үлес қосқан ауқатты көшпенді болды. Қоғамдық процесте қазақ қоғамының экономикалық, саяси, мәдени, интеллектуалдық элитасы қалыптасты.

Қазақ халқының ұғымындағы байлық – тіршіліктің, тұрмыс құрып өмір сүрудің негізі. Бұл түйінді *«Түстік өмірің болса, кештік мал жина»; «Бірінші байлық – денсаулық, екінші байлық – ақ жаулық, үшінші байлық – он саулық»* сияқты мақалдар айғақтай түседі.

Ғ.Мүсірепов шығармаларында «байлық» концептілерін микроконцептілер арқылы айқындап көрдік.

Қаламы қарымды, шеберлігі шыңдалған ұлт жазушысы Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» романынынан мысал келтірер болсақ: *«Қазақ байлығы жылқысында. Қысқа қарай жылқы малын ықтасыны бар қара шұбарға жақын ұстамасаң, «Байлық бір жұттық, батыр бір оқтық» - кейде тақыр-таза жаяу да қаласың. Жаяу қалған адам несімен адам?... Несімен қазақ?...* [6].

Келтірілгенмысалдаұлтдүниетанымындағыжалпыбайлықжайлыақпараттақазақтың доллары да, теңгесі де жылқы екенін келесі үзіндіде «Ұлпан» романындағы Есенейдің байлығынан аңғаруға болады: *«Есеней қазір қаптап-қаптаЛдап, жер түгін тістелей жылжып келе жатқан байлығының алдында едәуір жерде, биіктеу жотаның қырқасында ат үстінде тұр. Көз жетпес көкжиекке дейін созылып-кериліп жатқан кең алқап шын-ақ мақтанғандай екен. Жота-жота қалың ормандар. Өзекті-шілікті, тұяқ тимеген қара отты кең шиыр. Ат шашасынан аз-ақ асатын алғашқы жауған ақша қар жердің шөбін әлі жасыра алмапты. Сондай жерге ертерек келіп ірге тепкеніне байдың көңілі тоятТағандай»*.

Ғ.Мүсірепов еңбегінде талданған когнитивтік ақпарат – қазақтың «қоғамдық» макротобында қамтылған «байлық-кедейлік» микротобы ұғымын қалыптастыратын және қолдайтын когнитивтік тілдік бірлік. Оларды байланыстыратын басты ұғым - «байлық» ұғымы. Бұл ұғымдардың құрамындағы тілдік бірліктер концепт құрамдас бөлігі ретінде жасалады. Оған жататын ақпараттық тілдік бірліктің бастапқы семантикалық концепциясы негізінде объект-образдың жалпы ұғымы арқылы қалыптасады.

Шығармада қазақ халқының байлығы жылқысында екендігі жайлы баяндалады. Халықтың әлеуметтік жағдайын мына мақал айқындай түседі: *«Байлық бір – жұттық, батыр – бір оқтық»*. Қазақ байлығы иен далада жайылып жүрген жылқы малының санымен бағаланған, сол жылқымен өлшенген. Және де романда *«Малым – жаным садағасы, жаным – арым садағасы»* деп байлық пен рухани байлықтың бір-бірімен тығыз байланысып жатқанынан да көрініс береді.

Сонымен, сандық есептеулерге сүйене отырып, «Желмен ғайып болғандар» мен «Ұлпан» романындағы *«Байлық»* ұғымын объективтендіруші тілдік құралдардың жиынтығын былайша құрылымдауға болады:

- *ақшаны* білдіретін тірек сөзбен берілген тілдік бірлік (597 кездеседі) және алтын (108), бай (200) лексемалары;

- жақын периферия лексемалары арқылы берілген «*доллар*» (83), күміс (64), байлық (50), мүлік (70), тауар (50), бақыт (71), білім (60), мейірімділік (30), сенім (30);

- алыс шеткі тікелей және метафоралық мағынада тұқым қуалаушылық немесе атадан балаға мирас болып қалған (5) лексемамен, сондай-ақ даналық (20), жанашырлық (8), мейірімділік (18), сенімділік (20) сияқты материалдық емес құндылықтарды белгілейтін бірліктермен беріледі. «Байлық» ұғымы кейбір жағдайларда астарлы мағына беретін тұстары бар, айталық, алтын кенішімен, жайлаумен үйлесуі арқылы жүзеге асады.

Зерттеліп отырған ұғымды білдіру құралдарының алыс перифиясы ақша, қолма-қол сөздермен тіркесіп жасалған, мұндағы үстеу кейіпкер қасиетінің көлемін анықтайды. Жақсылық мөлшері қазына, молшылық лексемалары арқылы да анықталады. Талданып отырған романдағы алыс шеткі де жалақы, табыс, қаржы, тиын, тиын отау, қалым, салтанат сияқты материалдық байлықты білдіретін лексикалық бірліктерден құралған. Одан бөлек байлық, гауһар, иелік ету, өркендеу, сонымен қатар бай, гүлденген, сәнді, қазыналы сын есімдері алыс шеттегі (перифиядағы) тілдік құралдар роман авторларының байлық сияқты құбылысты жеке қабылдауын білдіреді [11].

Демек, зерттеліп отырған романдардағы берілген «Байлық» ұғымы 4 тақырыптық топтан (қабаттан) тұрады:

1) материалдық игіліктердің тақырыптық тобы келесі тілдік бірліктер арқылы ауызша айтылады: money, possession, gold, property, diamond, dollars, fortunes, jewelry, silver, wealthy, penny, coins, gold mine, earnings, wages, finances, salary,ақша, иелік, алтын, мүлік, гауһар, доллар, байлық, зергерлік бұйымдар, күміс, мирас, мұра, қазына, тиын, алтын кеніш, табыс, еңбекақы, тауар, қаржы, еңбекақы;

2) байлық мөлшері тобы, мөлшері (көлемі, саны) - «байлық мөлшері (саны)» plenty, treasury, profusion, молшылық, қазына, молшылық лексемалары арқылы беріледі;

3) тақырыптық топ байлық әсері (байлық әсері) – «байлық әсері» романда prosperity, flourishing, luxury, luxurious, prosperous, өркендеу, сән-салтанат, гүлдену сияқты лексикалық бірліктермен берілген;

4) рухани құндылықтар – «рухани құндылықтар» happiness, wisdom, knowledge, kindness, compassion, mercy, faith, confidence, бақыт, даналық, білім, мейірім, жанашырлық, мейірімділік, сенім, сенімділік тілдік бірліктерімен бейнеленеді.

Екі шығармада кездесетін байлық ұғымдарына қатысты талдау келтіретін болсақ төмендегі кестелерден анық көруге болады.

Кесте 1 – Байлық мәселелерінің шығармалардағы көрінісі:

Сөз/Фраза	**Қолданылу жиілігі**	**Контекст**	**Қатысты кейіпкер/ оқиға**
Wealth	15	Қоғамдық мәртебе, мұрагерлік	Scarlett, Tara
Rich	25	Қаржылық жағдай, статус	Scarlett, Ashley
Prosperous	8	Экономикалық жағдай	Tara, Southern plantation
Fortune	12	Мұра, байлықтың құндылығы	Scarlett's inheritance
Affluent	6	Байлық, жоғары қоғам	Charleston's elite
Lavish	7	Байлықтың көрсетуі	Scarlett's lifestyle

Ал Ғ.Мүсіреповтің шығармаларында байлықтың әртүрлі қырлары көрініс табады, олар адам мінезін, қоғамдағы орнын және әлеуметтік мәселелерді бейнелейді. Егер жазушының шығармаларынан байлыққа қатысты сөздерді статистикалық тұрғыда талдайтын болсақ, кесте төмендегідей болады:

Байлық категориясы	Мәтіндегі жиілік (саны)	Пайыздық үлесі (%)	Түсіндірме
Материалдық байлық	12	30%	Жер, мал, ақша және басқа да материалдық байлыққа қатысты көріністер.
Рухани байлық	18	45%	Ұлпанның моральдық қасиеттері, оның ішкі байлығы, адамдарға деген қамқорлығы.
Қоғамдық байлық	8	20%	Ұлпан мен Есенейдің ауылдағы беделі мен билігі, әлеуметтік жағдайлары.
Жеке байлық	2	5%	Ұлпанның өзіне тән ерекшеліктері мен жеке құндылықтары.

Жалпы жиынтық: Барлығы | 40 | 100% | Барлық байлық ұғымдарының жиынтық саны.

Бұл статистикалық талдау мәтіндегі байлық ұғымдарының қандай деңгейде кездесетінін және әртүрлі көріністердің арасындағы салыстырмалы маңыздылығын көрсетеді. Мысалы, *Ұлпан* шығармасында рухани байлық материалдық байлықтан әлдеқайда көп кездеседі, бұл автордың байлық ұғымын қоғамның материалдық емес құндылықтары арқылы көрсетуіне байланысты болуы мүмкін.

Қорытынды

Негізгі ойды түйіндей келе, «Байлық» ұғымы көбінесе материалдық құндылықты білдіретін тілдік бірліктер тұрғысынан түсіндірілетініне көз жеткіздік. Белгілі бір адамға немесе жағдайға байланысты мағыналары бар лексемалар сирек кездеседі. Мұнда көріп отырғанымыздай, әрбір ұлттық мәдениет ұлттық менталитеттің нақты іс-әрекетінің нәтижесі болып табылады, себебі ұлттық мәдениет мен ұлттық менталитеттен бірін-бірі толықтыратын егіз ұғым, бірінсіз бір өмір сүрмейді. Осының барлығы жиі айтылып жүрген тілдің сөздік қорында көрініс табады. Біз байлықты болжамды сипаттауда екі тілдің ортақ тұстары бар екенін көрдік. Дегенмен, американдық және батыстық мәдениеттің басым сипаты - өмірдің рухани және моральдық жағына басымдық бергеннен гөрі, материалдық байлықтың басымдығына назар аударатыны көрінді. Ал рухани байлық адамның ішкі жан дүниесін, оның ішінде сұлулықты сүю, имандылық, білім, жанашырлық, сабырлық, мейірімділік, парасаттылық және басқа да жарқын қасиеттерді қамтиды.

Ағылшын тілі мәдениетінің өкілдері рационализммен, парасаттылықпен және прагматизммен сипатталады, бұл қасиеттердің барлығы Маргарет Митчеллдің романындағы басты кейіпкер Скарлетт О'Харада бейнеленеді. Талданған романның мысалынан көріп отырғанымыздай, американдық менталитетте «Байлық» ұғымының мәні ең алдымен оның материалдық түсінігіне дейін төмендейді. Ал керісінше ұлтымыздың жазушысы Ғ.Мүсіреповтің шығармаларынан көріп отырғанымыздай, қазақ дүниетанымында байлық бірінші әрі басты орында емес, демек қазақ халқының байлыққа деген көзқарасы, яғни дүниетанымы батыс мәдениетінен алшақ жатқанын байқаймыз.

Әдеби шығармалардағы өнердің әлемдік суреті әмбебаптық пен жеке тұлғаның өзара әрекетін көрсететін тілдің әлемдік суретінің нұсқасы болғандықтан, бұл байлық идеясы

англо-американдық ойлауға тән деген қорытынды жасауға болады. Британдық және американдық мәдениет әрқашан байлыққа құштарлықты ынталандырумен сипатталды. Сондықтан өндірілетін нәрсе - олардың сыртқы сән-салтанаты емес, мөлшері, салмағы және басқа да сипаттамаларына тоқталдық.

Ал Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» шығармасында қазақ халқының байлығы жылқыда екені айтылғанымен, «*Жылқы – бір жұттық*» деп, қолдағы материалдық байлықпен бірге ұлт санасындағы басты байлық – рухани әрі бай дүниетанымды да бағалайтынын дәлелдедік.

Мүдделер қақтығысы

Мақалада мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. А.Б.Бейсенбай – мақаланың тұжырымдамасына, мақала тақырыбына қатысты мақалаларды оқыды, мақаланың рәсімделуіне өз үлесін қосты. К.К.Керимбаева шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерін зерделеп, мақаланың негізгі бөлігін жазды. Ж.Қ.Өмірбекова – мақала материалдарын саралап, талдау жасауға пайдалы деректер жинақтауға ат салысты.

Әдебиеттер тізімі

1. Yertay Zh.B., Tymbolova A.O., Taspolatov B. A linguistic–cultural analysis of the Altyn/ Gold Concept // International Journal of Society, Culture and Language. – 2023. – Volume 11, Issue 3. – P. 290-298. DOI: https://doi.org/10.22034/ijscl.2023.2003941.3048
2. Шахпутова З.Х., Нуртазина М.Б. *Лингвистикалық бинарлық қарама-қарсылықтары – әлемнің тілдік бейнесіндегі концептуализация тәсілі // Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы.* – 2019. – №3 (128) – Б. 153-164. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2019-128-3-153-164
3. Самойловч А.Н. Богатый и бедный в тюркских языках // Известия АНССР, отд. общес. наук. – 1936. – №4. – С.21-26.
4. Степанов Ю.С. Концепты. Тонкая пленка цивилизации. – Москва: Языки славянских культур, 2007. – 248 с.
5. Longman Dictionary of Contemporary English. – Harlow: Pearson Education Limited, 2000. – 1666 p.
6. Мүсірепов Ғ. Ұлпан романы. – Алматы: Жазушы, 1975. – 280 б.
7. Mitchell M. Gone with the Wind. – Moscow: Pan Books, 2016. – 546 p.
8. Hornby, A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. – Oxford: Oxford University Press, 1974. – 1080 p.
9. Жанұзақов Т. Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы: Дайк Пресс, 1998. – 324 б.
10. Leontiev A.A. Linguistic consciousness and the image of the world. Language and consciousness: paradoxical rationality. – Moscow, 1993. – 16-21p.
11. Murphy M.L. Semantic relations and the lexicon: antonyms, synonyms and other semantic paradigms. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 274 p.

K.K. Kerimbayeva*, A.B. Beisenbai, Zh.K. Omirbekova
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Verbalisation of the concept of wealth in Kazakh and English novels (based on the novels of G. Musirepov, M. Mitchell)

Abstract. The article explores the perception of the concept of wealth in the worldviews of unrelated peoples, as reflected in works written in Kazakh and English. Linguistic consciousness represents the worldview of a people through language and linguistic stereotypes. By studying and

comparing Kazakh and English literature, we gain the opportunity to broaden our understanding of both languages, customs, and the history of the cultures, while also appreciating folk wisdom and universal moral values. The concept of wealth is explored through the works of Kazakh writer G. Musirepov's novel "Ulpan" and American author Margaret Mitchell's "Gone with the Wind." The lexical units representing the concept of wealth are structured into the core, near periphery, and far periphery. The concept is often defined by language units denoting material values. The analysis concludes that in the Anglo-American worldview, the concept of wealth is primarily associated with material aspects. Comparing the two literatures fosters mutual understanding and promotes the study of cultural values.

Keywords: concept, wealth, language picture of the world, national-cultural component, mentality, spiritual wealth.

К.К. Керимбаева*, А.Б. Бейсенбай, Ж.К. Омирбекова
Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Передача концепта «богатство» в казахских и английских произведениях (по мотивам произведений Г. Мусрепова, М. Митчелл)

Аннотация. В статье рассматриваются особенности восприятия концепта «богатство» в мировоззрении разных народов, отраженные в произведениях, написанных на казахском и английском языках. Языковое сознание народа представляет его картину мира через язык и стереотипы. В работе анализируются два произведения: роман казахстанского писателя Г. Мусрепова «Улпан» и роман американской писательницы М. Митчелл «Унесенные ветром». Исследование направлено на выявление лексических единиц, которые вербализуют концепт «богатство», и их структурирование на ядро, ближнюю и дальнюю периферию. В процессе анализа отмечается, что в англо-американской ментальности концепт «богатство» в основном связан с материальными ценностями. Сравнение казахской и английской литературы позволяет расширить знания о языках, культурах и истории народов, а также понять народную мудрость и нравственные ценности. Исследование способствует более глубокому взаимопониманию между культурами и изучению их философских и моральных основ.

Ключевые слова: концепт, богатство, языковая картина мира, национально-культурный компонент, менталитет, духовное богатство.

References

1. Yertay Zh. B., Tymbolova A. O., Taspolatov B. Altyn/Gold kontseptisinin lingvistikalyk-madeni taldauy [A linguistic-cultural analysis of the Altyn/Gold Concept, International Journal of Society, Culture and Language, 11(3), 290-298 (2023). DOI: https://doi.org/10.22034/ijscl.2023.2003941.3048 [in Kazakh]

2. Shatputova Z.Kh., Nurtazina M. B. Lingvistikalyk binarlyk karama-karsylyktary – alemnin tildik beinesindegi kontseptualizatsiya tasili [Linguistic Binary Oppositions As a Way of Conceptualization of Linguistic World View], Bulletin of L.N.Gumilyov Eurasian National University. Philology series, 3(128), 153-164 (2009). DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2019-128-3-153-164. [in Kazakh]

3. Samoylovich A. N. Bogatyi i bednyi v tyurkskikh yazykakh [The Rich and the Poor in Turkic Languages], Izvestiya Akademii Nauk SSSR. Otdelenie obshchestvennykh nauk [Proceedings of the USSR Academy of Sciences. Department of Social Sciences], No. 4, 21-26 (1936) [in Russian]

4. Stepanov Yu. S. Kontsepty. Tonkaya plenka tsivilizatsii [Concepts. A Thin Film of Civilization] (Yazyki slavyanskikh kultur, Moscow, 2007, 248 p.). [in Russian]

5. Longman Dictionary of Contemporary English (Pearson Education Limited, Harlow, 1666 (2000)

6. Musirepov G. Ulpan: Roman. [Ulpan: A Novel] (Zhazushy, Almaty, 1975, 280 p.). [in Kazakh]

7. Mitchell M. Gone with the Wind (Pan Books, Moscow, 2016. 546 p.).

8. Hornby A. S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English (Oxford University Press, Oxford, 1974, 1080 p.)

9. Zhanuzakov T. Kazakh tilinin sozdigi. [Dictionary of Kazakh language] (Dyke Press, Almaty, 1998, 324 p.). [in Kazakh]

10. Leontiev A. A. Lingvisticheskoye soznaniye i obraz mira [Linguistic consciousness and the image of the world], Voprosy Psikholingvistiki [Journal of Psycholinguistics], 1(27), 16-21 (1993). [in Russian]

11. Murphy M. L. Semanticheskie otnosheniya i leksika: antonimy, sinonimy i drugie semanticheskie paradigm [Semantic relations and the lexicon: antonyms, synonyms and other semantic paradigms] (Cambridge University Press, Cambridge, 2003, 274 p.) [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Керимбаева К.К. – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, *Л*.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: kamila.ke.2022@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9353-720X.

Бейсенбай А.Б. - ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, *Л*.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: beisenbai_ab@enu.kz, ORCID: 0000-0001-7785-650X.

Өмірбекова Ж.К. – ф.ғ.к., доцент м.а., *Л*.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: ozhamila@inbox.ru, ORCID: 0000-0002-3162-0515.

Керимбаева К.К. – автор для корреспонденции, докторант PhD, Евразийский национальный университет имени *Л*.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: kamila.ke.2022@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9353-720X.

Бейсенбай А.Б. – к.ф.н., ассоц. профессор, Евразийский национальный университет имени *Л*.Н.Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: beisenbai_ab@enu.kz, ORCID: 0000-0001-7785- 650X.

Омирбекова Ж.К.- к.ф.н., и.о.доцента, Евразийский национальный университет имени *Л*.Н.Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: ozhamila@inbox.ru, ORCID: 0000-0002-3162-0515.

Kerimbayeva K.K. – corresponding author, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: kamila.ke.2022@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9353-720X.

Beisenbai A.B. – Candidate of Philology, Associate Professor L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: beisenbai_ab@enu.kz, ORCID: 0000-0001-7785-650X.

Omirbekova Zh.K. – Candidate of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: ozhamila@inbox.ru, ORCID: 0000-0002-3162-0515.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ХҒТАР 16.21.33
Ғылыми мақала

А.Қ. Қожахмет[1]1, Л.М. Хусаинова[2]
[1]Ш. Айманов атындағы №20 орта мектеп, Астана, Қазақстан
[2]М. Акмулла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа, Башқұртстан
(E-mail: [1]a_kozhakhmet@mail.ru, [2]lejla-kh@yandex.ru)

Ғылыми мәтін кеңістігіндегі әлем бейнесі

Аңдатпа. Мақала ғылыми мәтін кеңістігіндегі әлем бейнесін анықтауға бағытталып жазылды. Қазіргі таңда ғылыми мәтіннің ғылым тілі мен ғылыми білімді дамыту жолында маңызы зор. Әлемнің ғылыми бейнесінің негізінде әлем бейнесі, әлемнің тілдік бейнесі тұрғаны анық. Себебі әлем көбіне тіл арқылы түсіндіріледі. Соған сәйкес ғылым да тіл арқылы түсіндіріледі. Ғылым сан салалы болғанымен, әртүрлі тілде жазылып, әртүрлі ұлтқа тиесілі болады. Тіл ғылымды жандандырады, тіл ғылымды түсіндіреді. Бұл мақалада ғылыми мәтін әлемнің ғылыми бейнесі, әлем бейнесі, әлемнің тілдік бейнесі ұғымдарымен байланыста қарастырылып, «әлем бейнесі – әлемнің тілдік бейнесі – әлемнің ғылыми бейнесі» жүйесі арқылы түсіндірілді. Мақалада А.Байтұрсынұлының «Тіл - құрал» оқулығының «Сөйлем жүйесі мен түрлері» атты үшінші кітабындағы мәтіндері тілдік дерек ретінде қолданылды. Аталған еңбектегі әлемнің ғылыми бейнесі автордың тілдік және аялық білімі, танымдық ерекшелігі арқылы талданды. Ғылыми мәтіндегі ғылыми ақпаратты жеткізуші тілдік бірліктер (терминдер, мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер, әдеби сөздер) танымдық, стильдік және прагматикалық тұрғыда талданып, ғылыми мәтін кеңістігіндегі әлем бейнесін анықтауда пайдаланылды. «Тіл-құралдың» «Сөйлем жүйесі мен түрлері» кітабындағы ғылыми терминдер жинақталып, «Қазақ грамматикасындағы» терминдермен салыстырылды. Ғылыми мәтіннің ерекшелігі ретінде терминдер, анықтамалар көрсетілді. Мақал-мәтелдердің ғылыми мәтіндегі орны туралы талдаулар жасалды. Тілдегі ұлт бейнесі тілдік деректер арқылы түсіндіріліп, ғылым тілі ұлт тілімен сабақтастырылды.
Түйін сөздер: ғылым, ғылыми мәтін, ғылыми дискурс, әлем бейнесі, ғылыми тіл, әлемнің ғылыми бейнесі, әлемнің ұлттық ғылыми бейнесі.

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-88-101

Түсті: 23.11.2024; Жөнделді: 13.12.2024; Мақұлданды: 24.12.2024; Онлайн қолжетімді: 28.12.2024

Кіріспе

Ғылыми мәтін кеңістігіндегі әлем бейнесі – ғылыми мәтін жазудағы негізгі мақсаттардың бірі. Ғылыми және ғылыми емес әлем бейнесі жайында алғаш Б. Уорф ой қозғаған. Ғалымның пікірінше, «екі ұғым да әлемге деген көзқарасты білдіреді, екеуінде де әлемді модельдеу жүзеге асады» [1, 347]. Біріншісі ғалымдардың жұмыстары нәтижесі болса, екіншісі – қарапайым халықтың әрекеті. М. Сорока мен И. Булычёв әлемнің

[1] Хат-хабар үшін автор

ғылыми бейнесіне (бұдан әрі - ӘҒБ) берген анықтамасы ойымызды нақтылай түседі: «В научной и философской картине мира повседневность находит свое отражение сквозь призму рационально-теоретической и эмпирической интерпретации» [2, 34]. Ертеректе, ғылым алғаш қалыптаса бастаған заманда ғылыми жаңалықты көркем сөзбен, еркін түрде жеткізсе, бүгінде ғылыми ақпаратты жеткізудің, ғылыми мәтін жазудың кеңістігі айқындалып, өзіндік шекарасы белгіленген. Сол себепті әлем бейнесін ғылым арқылы түсіндіру ғылымға *әлемнің ғылыми бейнесі* ұғымын әкелді. Әрбір адам әлемді өзінше көреді, қабылдайды. Сол сияқты адамдар әлемді әртүрлі түсіндіреді. Кейбірі қабылданған ақпаратты күнделікті тұрмыс-тіршілігінде, қарым-қатынас барысында қолдануы мүмкін. Ал кейбірі оны ғылыми тұжырымдарға сүйене, ғылыми *дәлелдемелерін* көрсете отырып, келесі қабылдаушыға ұсынуы мүмкін. Ғалым С. Әлісжан әлемнің ғылыми бейнесін (*бұдан әрі* ӘҒБ) ғаламның ғылыми бейнесі термині арқылы былайша түсіндіреді:
«Ғаламның ғылыми бейнесі – ғылыми білімді жүйелеудің формасы, барлық нақты (мұның ішіне гуманитарлық ғылымдар да енеді) ғылымдардың жиынтығы» [3, 13]. ӘҒБ- ны қалыптастыратын тірек ұғым – ғылым. Ғылым – көпшілікке арналған жүйе. Ғылым арқылы көпшілік білім жинақтайды. Сондықтан әрқашан ғылым мен білім қатар жүреді. Ғылымды түсіндіру тіл арқылы жүзеге асады. Тіл арқылы әлемнің көркем бейнесі, ғылыми бейнесі, ақпараттық бейнесі, когнитивтік бейнесі, ұлттық бейнесі және т.б. ашылады. Біздің мақаламызда ғылыми бейне жайында зерттеулер жүргізіледі.

Әлем бейнесі мен ӘҒБ-ні байланыстыратын ұғым – әлемнің тілдік бейнесі. Әлемнің тілдік бейнесі – тілде бейнеленетін әлем туралы білімдердің жиынтығы. М.Шкуропацкая мен У.Даваа сынды ғалымдар тілді былайша сипаттайды: «Язык – форма хранения знаний о мире и средство получения нового знания о мире» [4, 143]. Демек, әлем бейнесін, әлемнің ғылыми бейнесін тануда тілдің маңызы зор. Көп жағдайда әлем тіл арқылы қабылданады, тіл арқылы түсіндіріледі. «Әлем бейнесі – әлемнің тілдік бейнесі – әлемнің ғылыми бейнесі» жүйесі ғылымды игеруге, меңгеруге негіз болып табылады. Бұл мәселе орыс ғалымы Н.Голевтің еңбегінде де айтылған. Ғалымдар бұған қатысты «әлем бейнесі – әлемнің тілдік бейнесі – мәтін» [5, 11] тізбесін түзеді. Бұл тізбедегі мәтін – сөйлеу әрекетінің бөлшегі ғана емес, адамдар арасындағы үздіксіз үдеріс. Сайып келгенде, мәтін – ӘҒБ-де жинақталған құрылым. Демек, мәтін – әлем бейнесі мен әлемнің ғылыми бейнесінің тіл арқылы берілген соңғы формасы. Ал бұл мақалада әлемнің тілдік бейнесі – әлем бейнесі мен ӘҒБ-ны байланыстырушы және ӘҒБ-ны көпшілікке түсіндіруші ұғым. Әлем үздіксіз қозғалыста болады, соған сәйкес оның ғылыми бейнесі де үнемі даму үстінде болады. Тіл осы екі ұғымды бір-бірімен байланыстырып, ғылыми ақпаратты көпшілікке жеткізеді.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысы когнитивті лингвистика бағытында жүргізілді. Нақтылай түссек, мақалада ғылыми мәтін басқа мәтін түрлерінен ерекше болғандықтан, оны зерттеу барысында түрлі ғалымдардың зерттеулері нысанға алынып, жан жақты қарастырылды. Ғылыми мәтіндегі әлемнің ғылыми бейнесін қарастыруда шетел ғалымдары М. Хайдеггер, Б. Уорф, М. Шкуропацкая, У.Даваа, Н. Голев, Н. Шпильная, А. Киклевич, О. Корнилов, Н. Мишанкина, В. Гурина, М. Сорока, И. Булычев, Е. Соколова, С. Ракитина, М.Гутовскаяның, отандық тілтанушылар А. Байтұрсынұлы, Р. Сыздық, Ж.Манкеева, С. Әлісжан, А.Салқынбай, Ш. Құрманбайұлы, Э.Оразалиеваның еңбектері зерттеу жұмысына негіз болды. Жұмыс барысында ғылыми мәтін кеңістігіндегі әлем бейнесі ұлтпен байланыстырылып, тіл мен ұлттың арақатынасы анықталды. Ғылыми мәтіндегі әлемнің ғылыми бейнесі, әлем бейнесі, әлемнің тілдік бейнесімен ұштастырылып, әлемнің ұлттық ғылыми бейнесі ұсынылды. Зерттеу барысында А. Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» еңбегінің «Сөйлем жүйесі мен түрлері» атты үшінші кітабы зерттеу нысаны ретінде алынды. Нәтижеге қол жеткізу жолында А. Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» еңбегі мен «Қазақ грамматикасына» салыстырулар жүргізілді. «Тіл-құралдың» «Сөйлем жүйесі мен түрлері» кітабы танымдық, коммуникативтік және стильдік тұрғыда талданып, талдаулар нәтижесі әлемнің ұлттық ғылыми бейнесін көрсетті.

Мәтіннің дискурстық кеңістігін айқындау ондағы автор танымы мен болжамдарын көрсетумен қатар жаңа ғылыми ақпаратты, тұжырымды, бір сөзбен айтқанда, әлемнің ғылыми бейнесін тануға мүмкіндік береді. Әлемнің ғылыми бейнесі – адам тарихындағы жеке ғылым салалары арқылы жасалатын ғылыми білімнің бүкіл жиынтығы. ӘҒБ әлем бейнесі, әлемнің тілдік бейнесі ұғымдарымен тығыз байланыста зерттеледі. Әлем бейнесі – адам дүниетанымының негізінде жатқан дүниенің бейнесі. М.Хайдеггердің пікірінше, әлем бейнесі әлемді көрсеткен бейне емес, бейне арқылы қабылданған әлем [6, 38]. Бұл екі ұғым семантикалық жағынан бір-біріне жақын болғанымен, ерекшелігі де бар. Поляк ғалымы В. Кайтох аталған тізбеге әлемнің дискурстық бейнесін де қосады: «Дискурсивная картина мира, так же, как и языковая картина мира в версии Бартминского, представляет собой дискурсивно профилированную интерпретацию действительности, которую следует представлять в виде набора суждений о мире, о людях, о вещах и событиях» [7, 334]. Ал Варшава университетінің ғалымы А. Dryjańska әлемнің тілдік бейнесіне баса назар аударады: «The linguistic worldview is a tool that may meet this challenge» [8, 409]. Ғалымның пікірінше, әлемнің тілдік бейнесі – тіл мен ұлтты біріктіретін ұғым. Адам әлемді әртүрлі қабылдайды, түсінеді, түсіндіреді. Әлемді тану адамның таным-түсінігіне қарай әртүрлі сипатқа ие болады. Ғалым А. Салқынбай «Сөз айтылады. Ойды, сезімді жеткізеді. Сөзде кісінің ішкі болмысы жатады» [9, 11] дейді. Ғылыми еңбектерде әлемнің бейнесін ашуда әлемді танушы адамның танымы мен болмысы басты назарда болатыны айтылып жүр. Ал әлемнің ғылыми бейнесін ашуда адам, яғни автордың рөлі қаншалықты екені осы мақалада сараланады.

Бұл зерттеу жұмысында ғалым А. Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» атты қазақ тілін оқытатын грамматикалық оқулығының 3-і тіл танытқыш кітабының [10] «Сөйлем жүйесі мен түрлері» бөлімі нысанға алынды. Зерттеу барысында ғылыми мәтін кеңістігіндегі әлем бейнесін көрсету мақсатында түрлі зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеудің негізгі нәтижелері бақылау, жинақтау, салыстыру, талдау әдістерінің көмегімен жасалды. Бұл зерттеу әдістерінің қолданылуы А. Байтұрсынұлы мәтіндерінің танымдық, функционалдық, коммуникативтік, стильдік және прагматикалық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу жұмысында ақпараттың объективтілігін көрсету мақсатында А. Байтұрсынұлы терминдері «Қазақ грамматикасы» [11] еңбегімен салыстырылып, статистикасы ұсынылды.

Талқылау мен нәтижелер

ӘҒБ-нің қалыптасу тарихы ғылымның пайда болуымен байланысты. Ғылымда ӘҒБ- нің қалыптасу тарихының бірнеше кезеңі бар: біріншісі – әлемнің ғылыми-механикалық бейнесі (Г. Галилей, И. Кеплер, И. Ньютон, О. Кулон, В. Вебер және т.б.), екіншісі – әлемнің биологиялық, физикалық, техникалық бейнесі (М. Фарадей, Л. Больцман, Г. Мендель, Ч. Дарвин және т.б.), үшіншісі – классикалық емес ғылым (Г. Хакен, В. Мандельброт, В. Вернадский, Н. Моисеев және т.б.). Бұл кезеңдердің қай-қайсысы да ғалымдардың ғылыми бейнесі түзген мәтіндері арқылы сипаталады. Кез келген мәтінді оқи отырып, ондағы автордың әлемге деген көзқарасын, әлемді қабылдауын, әлеммен байланысын, әлемді түсіндіруін көреміз. Мәтінді сөйлетуші – автор. Ғылыми мәтін кеңістігіндегі ғылыми әлем де автор арқылы жүзеге асады. А.Салқынбайдың «Адам – кез келген мәтіннің қаһарманы, кейіпкері, субъектісі. Адам – кез келген мәтіндегі жағдаятты, әрекетті туғызушы, жасаушы, бағалаушы, реттеуші, жөндеуші. Мәтіндегі барлық оқиға да, жағдаят та Адамға қатысты, соның айналасында: адамның мінезі, танымы, түсінігі, жағдайы... Мәтіннің авторы – оқиғаны да түзуші де Адам» [9, 12] деген сөздері мәтіндегі автордың орнын анықтай түседі. Демек, әлемнің ғылыми бейнесін тану, қабылдау, түсіну және түсіндіруде (интерпретация) ең әуелі автордың қолданған тілдік бірліктеріне назар аударамыз. Ертеректе мәтінге құрылым ретінде қарасақ, бүгінде мәтінді жазған авторға мән береміз. Автор өзіндік пікірі мен талғамы, танымы мен түсінігі бар субъект болған соң мәтін түзу барысында оның жазу

ерекшелігі бары анық. Мәтіннен автордың танымы ғана емес, сонымен қатар жазу стилі, оқырманға деген қатынасы көрінеді. Сол себепті кез келген ғылыми мәтін кеңістігіндегі әлем бейнесін тануда *таным, стиль, прагматика* ұғымдарының алар орны ерекше.

Ең алдымен, мәтіндегі ғылыми бейнені анықтау үшін автордың танымына назар аударамыз. Себебі мәтінді оқи отырып, біз автордың танымынан хабар аламыз. Қандай да бір ойдың түпкі тамыры танымнан бастау алады. Таным арқылы уәж, ассоциация, болжам тәрізді құбылыстар жүзеге асады. Белгілі бір тілдік бірлік танымдық, психологиялық, философиялық саралаудан өтіп барып ойға айналады. Танымдық тұрғыда әбден сұрыпталған ой коммуникацияның бірлігі ретінде қоршаған ортамен байланысқа түседі. Сол себепті кез келген мәтінді талдауда таным бірінші кезекте қарастырылады. Таным арқылы мәтін кеңістігіндегі ұлт, діл, мәдениет, болмыс көрінеді. Кез келген тілдегі мәтінде сол тіл тиесілі ұлттың коды жинақталады. Қазақ тіліндегі мәтіндерде де солай. Қазақ ғылыми мәтіндерінің авторы көбіне қазақ әрі оның оқырманы да қазақ. Сондықтан ғылыми мәтін, ғылыми тіл мәселесін қозғағанда ұлт тақырыбынан айналып өте алмаймыз.

Екіншіден, ғылыми мәтін кеңістігіндегі әлем бейнесін талдауда стильдің алар орны ерекше. Олай болатыны, ғылыми мәтіннің негізі функционалды стильден басталады. Ғылыми мәтін – ең әуелі ғылыми стильдің зерттеу нысаны. Ғылыми стильдің бізге белгілі бірнеше талаптары бар. Ғалым Ш. Құрманбайұлының ғылым тіліне қатысты айтылған пікірі ойымызды айқындай түседі: «ғылым тілі біріздікті, нақтылықты талап етеді. Ғылыми мәтінде синонимияға, жарыспалылыққа, көпмағыналылық пен үндесімсіздікке, жүйесіздікке жол берілмейді. Жалпы ғылым тілі бейнелілікті, образдылықты емес, әр ұғымды өз атымен атауды қажет ететін дәлдікті, нақтылықты қалайды. Сол себептен де ғылым тілінің негізін құрайтын терминдердің эмоционалдық тұрғыдан бейтараптық танытып, оларға экспрессияның тән болмауы талап етіледі» [12, 501]. Ғылыми мәтінде еркіндікке, көркемдікке жол берілмейді. Ғылыми мәтіннің кеңістігі айқын. Мәтіндегі ғылыми бейнені көрсетуде әдеби нормаы, грамматикалық заңдылықтарды сақтауға, терминдерді орынды қолдануға, автордың ғылыми ақпаратты жеткізу амалдарына мән беріледі.

Үшіншіден, әрбір мәтінде автор мен мәтін, автор мен оқырман, мәтін мен оқырман арасында байланыс болуы керек. Ол байланысты орнататын автор. Мәтіндегі «автор – мәтін – оқырман» жүйесін қарастыратын бағытты тіл білімінде мәтін прагматикасы деп атайды. Ғылыми мәтіндегі әлем бейнесін тануда мәтін прагматикасы негізге алынады. Мәтін прагматикасын зерттеу арқылы оқырманның қабылдауын назарға аламыз. Осы тұста автор мен оқырманның танымына, автордың стиліне қайта оралуға тура келеді. Себебі автор мен оқырман арасындағы байланысты зерттеу кезінде таным мен стильге міндетті түрде тоқталамыз. Бұл, әсіресе, ғылыми мәтінге тән. Себебі ғылыми мәтін – стильге тәуелді мәтін түрі.

Автор ғылыми мәтінді түзуде таным мен стильді ұлтпен сабақтастырса, ұлттық ғылыми тіліміздің іргесін қалауға септігін тигізеді. Ұлттық ғылыми тіл ғылыми мәтін кеңістігіндегі ұлттық әлем арқылы жасалады. Әлемнің ғылыми бейнесі ұлттық формада ұсынылуы қажет. Ғылыми мәтін әлемдік ғылымнан ақпарат берсе де, ол ұлттық тіл арқылы түсіндіріледі. Ғалым Ж. Манкееваның «Тіл – тек коммуникативтік құрал емес, сонымен бірге адам болмысының, оның мәдениетінің көрінісі. Өйткені мәдениет таңба, белгіден тысқары, яғни тілден тысқары өмір сүре алмайды. Адамды түгелдей дерлік таңбалық әлем қоршаған. Өйткені адам болмысының өзі таңбалық, тілдік болмыс. Адам бір мезгілде таңбаны тудырушы да, оны талдаушы да» [13, 126] деген пікірінен тіл мен ұлттың ажырамас ұғымдар екенін көруге болады. Сол себепті ондай мәтіндерде ұлттық танымменен түзілген терминдер, тілдік табиғатымызға негізделіп жасалған грамматикалық заңдылықтар берілгені абзал.

Тілдегі танымды, стильдік ерекшелікті, прагматикалық қатынасты орынды басқаратын ұғым – білім. Әлем жайындағы ғылыми білім белгілі бір халықтың ғылым тілінде бейнеленеді. Ғылыми білім ғылыми ұғымдар мен категориялардың таңбалану

жиынтығымен беріледі. Ғылыми мәтін кеңістігіндегі автор мен оқырманның ғылыми білімі деңгейлес болған жағдайда мәтіннен ғылыми әлем көрінеді.

Мақалада А.Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» еңбегінің «Сөйлем жүйесі мен түрлері» атты үшінші кітабы зерттеу нысаны ретінде алынды. А.Байтұрсынұлының «Тіл-құралы» бүгінгі қазақ терминологиясының негізі әрі қазақ тілтанымы бойынша жазылған тұңғыш ғылыми еңбек ретінде бағаланады. Бұл еңбекте берілген ғылыми ақпараттың басым көпшілігі қазіргі қазақ тіл білімінің ғылыми базасына айналып отыр.

Ғылыми мәтін кеңістігіндегі әлем бейнесін анықтауға мүмкіндік беретін негізгі бірліктердің бірі – терминдер. Ғылыми мәтін ғылыми терминдермен ғылыми сипатқа ие болады. Сол себепті терминдер ғылыми мәтіннің ғылыми аппараты ретінде қарастырылады. А.Байтұрсынұлы жоғарыда аталған еңбегінде жалпы 76 термин қолданған. Оның ішінде 9 бірсөзді, 54 екісөзді, 13 үшсөзді терминдер кездеседі. Бұл терминдердің барлығы ана тіліміздің төл сөздерінен жасалғандықтан, бүгінде оларды ұлттық танымға негізделіп түзілген терминдер деп қарастырамыз. Мысалы: *бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш* тәрізді сөйлем мүшелерінің атауы *бас+та, баян+да, анық+та, толық+та, пысық+та* етістіктері негізінде жасалып, олардың сөйлем ішіндегі қызметін анық көрсетіп тұр. Сонымен қатар салалас және сабақтас сөйлемдерге берілген термин де аталған сөйлемнің қызметі мен ерекшелігін толығымен қанағаттандырады.

Қазақ грамматикасы ең бірінші білім алушыларға арналып жасалады. Білім алушылар ғылыми мәтіндегі әлем бейнесін шетелдік термин арқылы емес, қазақ сөздері арқылы түсіне алатыны анық. Ғалымның синтаксис саласына қатысты қолданған терминдерінің өміршеңдігі қолданыс аясының кеңдігімен де ерекше. Жоғарыда берілген терминдерді 2002 жылы жарық көрген «Қазақ грамматикасымен» салыстыра келе, А. Байтұрсынұлы терминдерінің басым көпшілігі қазіргі қазақ тіл білімінде қолданылатынын анық айтуға болады (1-кесте).

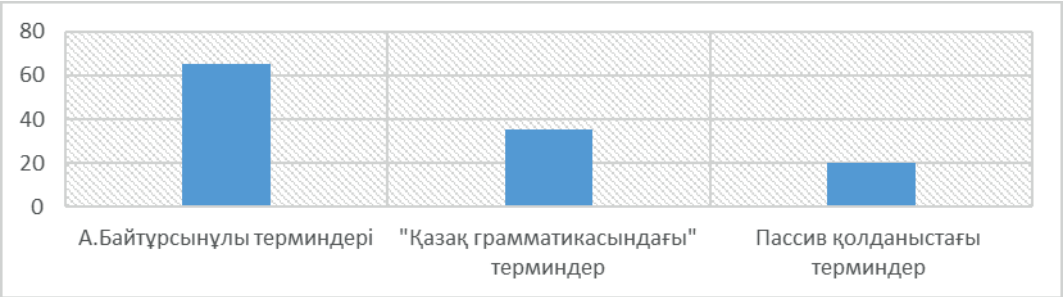
Кесте 1. «Тіл-құрал» мен «Қазақ грамматикасындағы» синтаксис терминдері

№	А.Байтұрсынұлы. Тіл-құрал. Сөйлем жүйесі мен түрлері. – Алматы, 2013.	Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.	Пассив терминдер
1	Сөйлем жүйесі	Синтаксис	
2	Сөйлем мүшелері	Сөйлем мүшелері	
3	Бастауыш	Бастауыш	
4	Баяндауыш	Баяндауыш	
5	Толықтауыш	Толықтауыш	
6	Анықтауыш	Анықтауыш	
7	Пысықтауыш	Пысықтауыш	
8	Бұратана сөздер	–	
9	Болымды сөйлем	Болымды сөйлем	
10	Болымсыз сөйлем	Болымсыз сөйлем	
11	Толымды сөйлем	Толымды сөйлем	
12	Толымсыз сөйлем	Толымсыз сөйлем	
13	Жалаң сөйлем	Жалаң сөйлем	
14	Жайылма сөйлем	Жайылма сөйлем	
15	Сұраулы сөйлем	Сұраулы сөйлем	
16	Лепті сөйлем	Лепті сөйлем	
17	Тілекті сөйлем	–	
18	Жай сөйлем	Жай сөйлем	
19	Сөйлем	Сөйлем	
20	Тұрлаулы мүше	Тұрлаулы мүше	

21	Тұрлаусыз мүше	Тұрлаусыз мүше	
22	Бас мүше	–	
23	Баяншы мүше	–	
24	Қосарлы бастауыш	–	+
25	Күрделі бастауыш	Күрделі бастауыш	
26	Қосарлы баяндауыш	–	+
27	Жай баяндауыш	–	
28	Тура толықтауыш	Тура толықтауыш	
29	Мезгіл пысықтауыш	Мезгіл пысықтауыш	
30	Мекен пысықтауыш	Мекен пысықтауыш	
31	Сын пысықтауыш	Сын пысықтауыш	
32	Себеп пысықтауыш	Себеп пысықтауыш	
33	Мақсат пысықтауыш	Мақсат пысықтауыш	
34	Қыстырма сөз	Қыстырма сөз	
35	Қаратпа сөз	Қаратпа сөз	
36	Іргелес сөйлем	–	
37	Құрмалас сөйлем	Құрмалас сөйлем	
38	Сыйысулы құрмалас	–	+
39	Қиысулы құрмалас	–	+
40	Салалас сөйлем	Салалас құрмалас сөйлем	
41	Жиылыңқы салалас құрмалас	–	+
42	Қайырыңқы салалас құрмалас	–	+
43	Айырыңқы салалас құрмалас	–	+
44	Сұйылыңқы салалас құрмалас	–	+
45	Қойылыңқы салалас құрмалас	–	+
46	Сабақтас сөйлем	Сабақтас құрмалас сөйлем	
47	Басыңқы сөйлем	Басыңқы сөйлем	
48	Бағыныңқы сөйлем	Бағыныңқы сөйлем	
49	Бастауыш бағыныңқы сөйлем	–	+
50	Анықтауыш бағыныңқы сөйлем	–	+
51	Толықтауыш бағыныңқы сөйлем	–	+
52	Мезгіл пысықтауышының бағыныңқысы	–	+
53	Мекен пысықтауышының бағыныңқысы	–	+
54	Сын пысықтауышының бағыныңқысы	–	+
55	Себеп пысықтауышының бағыныңқысы	–	+
56	Мақсат пысықтауышының бағыныңқысы	–	+
57	Шартты бағыныңқы	–	
58	Ереуіл бағыныңқы	–	+
59	Ықшамдау	–	
60	Қыстырынды сөйлем	–	+
61	Келтірінді сөйлем	–	+
62	Төл сөз	Төл сөз	
63	Төлеу сөз	Төлеу сөз	
64	Орамды сөйлем	–	
65	Өрнекті сөйлем	–	+

Кестеден көргеніміздей, А. Байтұрсынұлының көптеген терминдері 2002 жылы жарық көрген «Қазақ грамматикасында» кездеседі. Синтаксис саласына тиесілі терминдер саны күннен күнге артып келеді. Себебі ғылым ізденісті қажет етеді. Бүгінгі ақпарат ертеңгі күні жаңа ақпаратпен толығып отырады.

«Қазақ грамматикасының» «Синтаксис» бөлімінде А. Байтұрсынұлының 35 термині нақты сол формасында қарқынды қолданылып жүр. Кейбір терминдердің орын тәртібі, қызметі мен қолданыс аясы өзгертілген. Ғалымның түзген терминдерінің ішінде 20-ға жуығы пассив қолданыста (1-сурет).

Сурет 1. «Тіл-құрал» мен «Қазақ грамматикасындағы» синтаксис саласы терминдерінің қолданысы

Терминдерге назар аударсақ, терминдердің барлығы төл сөзбен жасалған. Ең алғаш терминжасам қағидаттары А.Байтұрсынұлымен түзіліп, оның әрбір терминінен сол қағидаттардың сақталғанын көруге болады. Қазақ терминологиясы қазақтың тілдік бірліктерімен түзілгені қашанда абзал. Бұл ойымызды ғалым Ш. Құрманбайұлының «Қазақ тілінің терминологиялық қорының қалыптасуына негіз болған басты көз ұлт тілінің өз байлығы екендігі сөзсіз. Оның бастауларын әріден, түркі тілдерінен, төл тіліміздің тармақталып дербес даму тарихымен қараған жөн» [12, 303] деген пікірімен нақтылауға болады. Ғылыми мәтіндегі әлем бейнесінде ғылым мен ұлтты бірлікте ұстаудың үлгісі ретінде осы А.Байтұрсынұлының терминдерін көрсетуге болады.

А. Байтұрсынұлының «Сөз жүйесі мен түрлері» бөлімінде тыныс белгілері туралы да айтылады. Ғалымның тыныс белгілеріне берген атаулары тіпті ерекше. Ғалым тыныс белгі терминдеріне қосымша түсіндірме атау беріп, тіл мен танымды, ғылым мен ұлтты сабақтастықта ұстаған. Келесі кестеде аталған еңбекте берілген тыныс белгілер қосымша атауларымен көрсетілген (2-кесте).

Кесте 2. А.Байтұрсынұлының тыныс белгі терминдері

№	Термин	Тыныс белгісі	Қосымша атауы
1	Кіші сызықша	-	Тіркестіру белгісі
2	Үлкен сызықша	–	Жұмақтау белгісі
3	Ноқат	.	Ұлы тыныс
4	Үтірлі ноқат	;	Орта тыныс
5	Теріс үтір	,	Кіші тыныс
6	Қос ноқат	:	Бәшелеу белгісі
7	Сұрау белгісі	?	-
8	Леп белгісі	!	-
9	Көп ноқат	...	Қалдыру, тастау белгісі
10	Қабат үтір	«»	Қабатша қос тырнақ
11	Жақша	( )	Қамау белгісі

Көріп отырғанымыздай, ғалым тыныс белгілерін беруде ең алдымен қазақ халқының болмыс-бітімінен, мәдениетінен, ұлттық танымынан хабар беретін тілдік бірліктерді қолданған. Мәселен, қазіргіқазақтілбіліміндедефиспенсызықшатерминдерітерминжасам қағидаттарына сай емес деуге болады. Оның себебі, *біріншіден,* бір-біріне ұқсас екі белгінің біреуі төл бірлікпен, екіншісі кірме терминмен берілген. *Екіншіден,* бұл белгілердің қазақ тілінде түзілген нұсқасы бар. Біреуі үлкен, екіншісі кіші сызықпен берілетін дефис пен сызықша таңбаларын А. Байтұрсынұлының терминімен *«үлкен сызықша»* және *«кіші сызықша»* деп беру тілді тұтынушы үшін қашанда түсінікті болмақ. Ғылым нақтылықты, жинақылықты талап етеді. Бірінші бағаннан нақтылықты, уәжділікті, тілдік нормаға сай жүйеленген терминдерді көрсек, үшінші бағаннан ғалымның осы терминдердің қызметі мен қолданысына қарай *тіркестіру, жұмақтау, бәшелеу, қамау, тастау белгілері* деп халыққа түсінікті тілмен түсіндіргенін аңғарамыз. Сонымен қатар ғалым *ноқат, үтірлі ноқат, теріс үтір* терминдерін *ұлы тыныс, орта тыныс, кіші тыныс* деп атау арқылы тыныс белгілердің қолдану деңгейін көрсетеді. Аталған атаулар А. Байтұрсынұлы терминдерінің негізі қазақы танымда, ұлттық мәдениетте жатқанын аңғартады.

Қазақ терминологиясын ұлттық таным негізінде қалыптастыру қағидатын алға қойған А. Байтұрсынұлының қазақ тіл білімі мен әдебиеттану салаларына қатысты терминдері маңыздылығын әлі күнге дейін жоймаған. Себебі ол терминдер, ең алдымен, қазақ халқының болмыс-бітіміне, мәдениетіне, ұлттық танымына сай құрылған болса, екіншіден, ұлттық тіліміздің ғылым кеңістігіндегі орнын танытуда жылдар бойы қызмет еткен терминдер болып саналады. А.Байтұрсынұлының термин түзудегі қағидаттарының бірі термин қалыптастыруда ең алдымен қазақ сөздерін алу екендігін ғалымның өзі жасаған терминдерінен көруге болады. Қай елдің термині болмасын, ол сол елдің тілдік ерекшеліктерінен, мәдениетінен, ділінен, танымынан хабар беруі тиіс. Себебі термин ғылым тілінің бір бөлшегі ғана емес, ол – ұлтты танытушы құралдардың бірі. Ғылым мен ұлт арасындағы алшақтықты жақындату мақсатында түзілген А. Байтұрсынұлының терминдері бүгінгі қазақ терминологиясының озық үлгісі іспеттес.

Сонымен қатар термин – әлемнің ғылыми бейнесін танытушы құралдардың ең негізгісі. Себебі атау, яғни термин ұғым жөнінде тұтас мазмұнды береді (3-кесте).

Кесте 3. А.Байтұрсынұлының синтаксис терминдерінің дефициясы

Термин	**А.Байтұрсынұлының берген анықтамасы**	**Жасалуы**	**Басқа тілдердегі атауы**
Сөйлем жүйесі	Сөйлем ішіндегі сөздердің басын түсінікті етіп құрастыру, сөйлемдерді түсінікті етіп жасау туралы сөз табиғатынан шыққан түрлі заңдар, тәртіптер бар – қысқасынан айтқанда, өз алдына білерлік толып жатқан білімдер бар. Ол білімдер сөйлем жүйесі деп аталады.	Екі сөздің тіркесуі арқылы жасалған.	*Түрік тілі:* sözdizimi *Қырғыз тілі:* синтаксис *Татар:* синтаксис *Башқұрт:* синтаксис *Түріkмен:* sintaksis *Орыс:* синтаксис *Ағылшын:* syntax *Испан:* sintaxis
Сөйлем	Сөйлем дегеніміз – сөздердің басын құрастырып, біреу айтқан ой... Сондықтан ауыздан шыққан сөздің бәрі сөйлем бола бермейді, айтушының ойын тыңдаушы ұғарлық дәрежеде түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болады.	Сөз (й) + ле + м	*Түрік:* cümle *Қырғыз:* сүйлөм *Татар:* жөмлә *Башқұрт:* һөйләм *Түріkмен:* sözlem *Орыс:* предложение *Ағылшын:* sentence *Испан:* frase

ҚҚҚҚҚҚА. Байтұрсынұлының «сөйлем жүйесі», «сөйлем» сынды терминдері мен оларға берілген анықтамаларынан атау мен мазмұнның тұтастығын көреміз. Ш. Құрманбайұлы айтқандай, «терминнің уәжділігі – термин мағынасының ұғынықты, өзі белгілейтін ұғымы жөнінде анық мәлімет беруі» [12, 502]. Термин арқылы мәтіндегі ғылыми әлем туралы ақпарат аламыз. Мысалы: А. Байтұрсынұлының «сөйлем жүйесі» термині синтаксис саласының құрылымы, заңдылықтары туралы тұтас мазмұнды береді. Бұл тұтастық әлемнің ғылыми бейнесін танытады. Әлемнің көптеген тілдерінде «сөз жүйесі» синтаксис деп аталғанымен, түрік тілінде «sözdizimi» деп төл сөздерімен берілген. Төл термин арқылы оқырман тұтас түрік әлемімен танысады. Ал «сөйлем» термині арқылы сөйлемге қатысты ұғымдарды, сөйлемнің басқа құрылымдардан ерекшелігін, сөйлемнің түрлерін түсінеміз. «Сөйлем» – қазақ тілінің грамматикалық заңдылықтарын сақтай отырып жасалған термин. Кез келген тілдік заңдылықтың негізгі ұғымы сөз болғандықтан, синтаксис саласының негізі де – осы сөз. Түркі тілдес тілдердің көбінде сөйлем «сөз» терминінен бастау алып, терминжасам қосымшалары арқылы номинативтілікке ие болған. Түрік тілінде «cümle», қырғыз тілінде «сүйлөм», татар тілінде «җөмлә», башқұрт тілінде «һөйләм», түрікмен тілінде «sözlem» түрінде қолданылып жүрген «сөйлем» термині сол тілдердегі ғылыми әлемді көрсетеді. Сөйлем арқылы сөз, сөйлем, мәтін, сөйлем жүйесі бейнесін танимыз.

Кез келген тілдегі мәтіннен сол тіл тиесілі ұлттың белгісін, сипатын көретініміз анық. Бұл белгілер ғылыми мәтіннен де көрінеді. Ғылыми мәтінде әлемнің бейнесі ұлт арқылы, ұлттық ерекшелік арқылы берілсе, ұлттық ғылым тілі дұрыс бағытта қалыптасады деген ойдамыз.

Ғылыми мәтін жазу барысында тілдік деректер үшін қолданған мақал-мәтелдер мен тұрақты сөз тіркестері де мәтіннің мазмұнын ұлттық деңгейге жеткізеді. Оқырманға тақырыпты түсінікті тілде жеткізу үшін автор бұндай тілдік бірліктерді мысал ретінде пайдаланады. А. Байтұрсынұлының еңбегінде қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі негізінде қалыптасқан көптеген мақал-мәтелдер кездеседі. Атап айтсақ: «*Асыл тастан, ақыл жастан*», «*Жығылған күреске тоймас*», «*Аузы күйген үріп ішер*», «*Баланы жастан, қатынды бастан*», «*Көп қорқытады, терең батырады*», «*Біреу тойып секіреді*», «*Алыспақ жоқ, атыспақ бар*», «*Асық ойнаған азар*», «*Жеті атасын білмеген жетім*», «*Ер кезегі үш*», «*Жаман сыйлағанды білмес*» және т.б. Автор мақал-мәтелдерді оқырманмен қарым-қатынасты нығайту, ұлттық тілді дәріптеу мақсатында қолданады. Ғалым Р. Сыздықтың «Мақал-мәтелдер де дүниенің ұлттық танымы, ұлттық философиясы» [14, 109] деген пікірі мақал-мәтелдердің ұлттық тіліміздегі орнын нақтылай түседі. Ғылыми мәтінде қазақтың өзіне ғана тән танымымен ұштас мақал-мәтелдердің қолданылуы ғылыми мәтін кеңістігіндегі әлемнің ұлттық бейнесін айқындайды.

Сонымен қатар А. Байтұрсынұлының ғылыми мәтіндерінде жылқыға/атқа қатысты тілдік деректер жиі кездеседі. Мысалы: «*Ат шабады*»; «*Ат тулай берді*», «*Ат – көлік*», «*Атшы – кісі*», «*Осы ат жүйрік*», «*Атты арман бара жатыр*», «*Ат арыды, тон тозды*», «*Ат ерінді келеді, ер мұрынды келеді*» және т.б. Қазақ танымында жылқының/аттың орны ерекше. Қазақ халқы үшін жылқы/ат – жеті қазынаның бірі, тазалықтың, парасаттың белгісі. Соған сәйкес қазақ халқының мінезін жылқыға ұқсатқан. Мәтіндегі тілдік бірліктер ұлт танымын танытады деген болжамның объективтілігін осындай мысалдардан анық көруге болады. Кез келген мәтінді ұлттан тыс қалыптастыра алмаймыз. Себебі тіл ұлтқа тиесілі. Тіл ұлттың өзіндік ерекшеліктеріне сәйкес қалыптасып, толығады. Кез келген мәтінде сол тіл тиесілі ұлттың ұлттық коды болады. Әрбір мәтіннен ұлттық белгіні, ұлттық ерекшелікті, ұлттық танымды, ұлттық қалыпты көреміз. Бұл ӘҒБ-нің әлемнің ұлттық ғылыми бейнесімен ұштасатынын танытады.

Кез келген ғылыми мәтін арқылы белгілі бір ғылым саласы туралы әлем бейнесін көретініміз анық. Себебі ғылыми мәтін ғылыми жаңалыққа, ғылыми ізденіске негізделіп түзіледі. Н. Гребенюк пен С. Гусаренко сынды ғалымдардың «научный текст определяет жизнь языковой системы» [15, 69] деген пікірінен ғылыми мәтін тұтас тілдік жүйені танытатын құрылым екендігін ұғынамыз. Оқырман тіл арқылы әлемнің кез келген бейнесін көреді. Соның ішінде тіл – ӘҒБ-ны жеткізуші құрал.

Олай болса, ғалым А. Байтұрсынұлының сөйлемге қатысты айтқан тұжырымына назар аударайық: «*Бастауышы мен баяндауышы бар, екі мүшелі ғана сөйлем жалаң сөйлем деп аталады. Бастауыш пен баяндауыш сөйлемнің тұрлаулы мүшелері, олардан басқа сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері де бар деп жоғарыда айтылды. Бастауыш, баяндауыштан басқа мүшелері бар сөйлем жайылма сөйлем деп аталады*» [10, 173].

Мәтінді оқи отырып кез келген оқырман мәтіннің ғылыми стильде жазылғанын түсінеді. Себебі мәтінде грамматикалық заңдылықтар сақталған, әдеби нормамен жүйеленген бірліктер мен көптеген терминдер қолданылған. Мысалдағы *бастауыш, баяндауыш, сөйлем, екі мүшелі сөйлем, жалаң сөйлем, тұрлаулы мүше, тұрлаусыз мүше, жайылма сөйлем* деген терминдер мәтіннің тіл білімі саласына қатыстылығын танытуымен қатар оның ғылыми әлемін көрсетеді. Оқырман мәтіннің тұтас мазмұны арқылы ең әуелі тіл білімі саласы бейнесін көрсе, терминдеріне қарап тіл білімінің синтаксис саласы бейнесімен танысады. Кез келген ғылыми мәтіннің мазмұны арқылы жалпы ғылыми бейнені, жеке тілдік бірліктер арқылы жеке ғылыми бейнені көреді. Жоғарыда берілген мәтіннен жалпы синтаксис саласы бейнесін де, сөйлем бейнесін де, жалаң сөйлем бейнесін де, жайылма сөйлем бейнесін де көруге болады. Ғылыми мәтінде көп мағыналылыққа, синонимияға, жарыспалылыққа, ауыспалы мағынаға жол берілмейтіні анық. Мысалда кездесетін *«екі мүшелі»* немесе *«басқа мүше»* сынды тіркестерді көріп, оқырман оны басқа саланың мәтініне жатқыза алмайды. Олардың саласы контекстен бірден көрінеді. Әрбір сөз, термин және атаудың жасалуында таным маңызды орын алады. Таным арқылы кез келген сөз түзілетіні белгілі. Сол себепті оқырман термин арқылы ғылыми бейнемен бірге ұлттық бейнені, ұлттық бейне мен ғылыми бейненің сабақтастығы арқылы ұлттық ғылыми бейнені көреді. Жоғарыда берілген әр терминнен қазақ халқының танымынан ақпарат аламыз. Қазақтың тілдік қолданысында «*мүше*» сөзі жиі қолданылады. Бұл сөз құрылымы бар ұғымдардың барлығында пайдаланылады. А.Байтұрсынұлы осы сөзді тіл білімі саласында қолданып, бүгінде оларды «тұрлаулы мүше», «тұрлаусыз мүше», «екі мүшелі сөйлем» және т.б. терминдік сипатқа жеткізді. Бұл терминдер, *бір жағынан*, ғылыми стильді түзуге септігін тигізсе, *екінші жағынан*, мәтін кеңістігіндегі ұлттық ғылыми бейнені көрсетеді. Сонымен қатар А.Байтұрсынұлы «жайыл» сөзіне «ма» жұрнағын жалғай отырып «жайылма сөйлем» терминін жасайды. Ғалым жайылма сөйлемге анықтама беріп жайылма сөйлем бейнесін оқырманға ұсынады. Ғылыми мәтіндегі автор берген ғылыми бейнені оқырман көбіне тура солай қабылдайды. Себебі ғылыми мәтінде көркемдеуіш құралдарды қолдануға болмайды. Мәтіндегі термин мен терминге берілген анықтаманың тұтастығы ӘҒБ-ны көрсетеді.

Жоғарыда ұсынылған талдаулар бойынша мынадай нәтижелерге қол жеткіземіз:

- ✓ Мәтіндегі кез келген бейнені түзуші – автор;
- ✓ Мәтіндегі тілдік бірліктер арқылы оның саласын анықтаймыз;
- ✓ Мәтіндегі терминдер арқылы оның ғылыми саласын анықтаймыз;
- ✓ Мәтіндегі тілдік бірліктер арқылы (атаулардан, терминдерден, мысалдардан) әлемнің ұлттық ғылыми бейнесін көреміз.

Қорытынды

Кез келген тіл ұлт арқылы қалыптасып, жетіледі. Себебі тіл – ұлттың бір бөлшегі. Бұл зерттеу жұмысында ғылыми мәтін кеңістігіндегі ӘҒБ әлемнің ұлттық бейнесімен ұштастырылып, «әлемнің ұлттық ғылыми бейнесіне» айналды. Тіл, ғылым, адам ұлтқа тәуелді. Сәйкесінше, ұлт та осы үш ұғымға тәуелді. Ұлттың тілі жойылса, ұлт та жойылады.

Ғалым А. Байтұрсынұлының «Сөйлем жүйесі мен түрлері» еңбегіндегі ӘҒБ-ны талдай келе, келесідей тұжырымдар жасадық: *біріншіден,* мәтін кеңістігіндегі ӘҒБ автордың тілдік қолданыстары аясында анықталады. Тілдік қолданыстар қатарына терминдер, әдеби нормаға бағынған сөздер, анықтамалар, түрлі ғылыми-зерттеу әдіс-тәсілдері жатады. Бұл тілдік бірліктерге концептілік, стильдік, прагматикалық талдаулар жасай отырып, ӘҒБ-ны анықтауға болады. *Екіншіден,* белгілі бір тақырыпты зерттей отырып, сол тақырыптың

ғылыми кеңістігін, белгіленген шекарасын көреміз. Мысалы, ғылыми мәтіннің кеңістігі кең болғанымен, оның шекарасы анық. Ғылыми мәтіннің шекарасы әдеби нормамен, грамматикалық заңдылықтармен, ғылыми терминдермен белгіленген. Талдауға негіз болған «Сөйлем жүйесі мен түрлері» еңбегінің де ғылыми кеңістігі айқын. Яғни зерттеуде қазақ тіл білімінің синтаксис саласына қатысты біраз мәселелерді саралап, талдаулар жасадық. Дегенмен әлем бейнесін анықтаудың бір ерекшелігі: жекеден жалпыға көше аламыз. Синтаксис саласын қарастыру арқылы қазақ грамматикасын зерттеуге мүмкіндік аламыз. Ғылыми білім арқылы ғылыми кеңістікті кеңейтуге жол ашылады. Сол сияқты қазақ грамматикасы арқылы қазақ тіл білімі саласы туралы ғылыми ақпарат жинақтаймыз. Демек, ғылымның зерттеу аясы қаншалықты кең болса, ғылыми мәтіндегі әлемнің ғылыми бейнесін қабылдауымыз, түсінуіміз де кеңейе түседі. Адамның әлем (ғылымның бір саласы, белгілі бір тақырып және т.б.) туралы түсінігі ұлтына сәйкес қалыптасады. Сол себепті бұл мақалада ӘҒБ әлемнің ұлттық бейнесімен сабақтастырылды.

Алдағы уақытта А. Байтұрсынұлының «Тіл-құралы» еңбегінің «Дыбыс жүйесі» және «Сөз жүйесі» тараулары қарастырылып, ондағы автор ұсынған ғылыми бейне талданатын болады. Мәтіндегі ғылыми әлем бейнесін талдау кез келген ізденушіге керек. Себебі мәтіндегі ғылыми бейнеге коммуникативтік, прагматикалық және танымдық талдаулар жасау арқылы оны жүйелі меңгеруге, қабылданған ақпаратты оқырманға сауатты жеткізуге болады. Мәтін талдау, әсіресе, ғылыми мәтінді әлем бейнесі тұрғысынан талдау ғылымның барлық саласына тиесілі. Осыған орай бұл зерттеу жұмысы болашақта өз жалғасын таппақ.

Мүдделер қақтығысы.
Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. Қожахмет А.Қ. – эмпирикалық материалдарды жинақтаумен, әдеби шолу жасаумен айналысты, Хусаинова Л.М. – ғылыми зерттеудің әдіс-тәсілдерін анықтап, жинақталған материалдарды талдаумен айналысты.

Әдебиеттер тізімі

1. Финикова И. Содержательный и функциональный потенциал понятия «языковая картина мира» в современных лингвистических исследованиях // Вестник МГЛУ. Гуманитарные науки. – 2019. – №1(817). – С.342-356.
2. Сорока М., И.Булычев. Проблема структуры научной картины мира // Вестник Пермского университета. – 2015. – №3 (23). – С.32-40.
3. Әлісжан С. Ғылыми дискурстың танымдық негіздері (коммуникативтік-прагматикалық аспект). – Алматы, 2017. – 89 б.
4. Шкуропацкая М., Даваа У. Языковая картина мира как отражение национальной ментальности (на материале зоонимов в русском и монгольском языках) // Сибирский филологический журнал. – 2018. – №2. – С.141-156.
5. Голев Н.Д. Письменная коммуникация новейшего времени: основные векторы развития // Вестник Томского государственного университета. – 2012. – №2. – С.5-17.
6. Ракитина С.В. Когнитивно-дискурсивное пространство научного текста: диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Волгоград, 2007. – 542 с.
7. Kajtoch W. Существует ли текстовая картина мира? // Przegląd Wschodnioeuropejski = East European Review. – 2023. – №1(14). – С.333–348. DOI: https://doi.org/10.31648/pw.9041
8. Dryjańska,A. Elementyjęzykowegoobrazuświatawnauczaniujęzykafrancuskiegowkontekście filologicznym // Neofilolog. – 2024 – №62/2. – P.409–426. DOI: https://doi.org/10.14746/n.2024.62.2.5
9. Салқынбай А. Абай лингвопоэтикасы: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 242 б.
10. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.

11. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.
12. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы. – Алматы: Сардар, 2014. – 936 б.
13. Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640 б.
14. Аккузова А. Антропоөзектік парадигма: көркем мәтіннің коммуникативтік-прагматикалық әлеуеті (Д. Исабеков шығармаларының негізінде): философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2020. – 168 б.
15. Гребенюк Н.И., Гусаренко С.В. Стилистика русского научного дискурса. – Ставрополь, 2015. – 141 с.

А.К. Кожахмет*[1], Л.М. Хусаинова[2]
[1]№20 средняя школа имени Ш. Айманова, Астана, Казахстан
[2]Башкирский государственный педагогический университет имени М. Акмуллы, Уфа, Башкортостан

Картина мира в пространстве научного текста

Аннотация. Статья направлена на определение картины мира в пространстве научного текста. В настоящее время научный текст имеет большое значение для развития языка науки и научного знания. Особенно актуальным является усвоение обучающимися научного текста, понимание картины мира в научном тексте. В данной статье научный текст рассматривается в связи с понятиями научной картины мира, языковой картины мира и интерпретируется через систему «картина мира – языковая картина мира – научная картина мира». В статье в качестве языковых данных использованы тексты из третьей книги «Система и виды предложений» учебника А. Байтурсынова «Пособие по языку». Научная картина мира в данной работе анализируется через языковое и отраслевое знание. Языковые единицы, передающие научную информацию в научном тексте (термины, пословицы-поговорки, устойчивые сочетания, литературные слова), проанализированы с познавательной, стилистической и прагматической точки зрения и использованы в определении картины мира в пространстве научного текста. Собраны научные термины из книги «Пособие по языку» «Система и виды предложений» и сопоставлены с терминами из «Казахской грамматики». В качестве особенности научного текста были выделены термины, определения. Проведен анализ места пословиц-поговорок в научном тексте.

Ключевые слова: наука, научный текст, научный дискурс, картина мира, научный язык, научная картина мира, национальная научная картина мира.

A.K. Kozhakhmet*[1], L.M. Husainova[2]
[1]№20 secondary school named after Sh. Aimanov, Astana, Kazakhstan
[2]Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmulla, Ufa, Bashkortostan

The picture of the world in the space of scientific text

Abstract. The article is aimed at defining the worldview in the space of a scientific text. In this study, the scientific worldview is considered in connection with the concepts of universal and linguistic worldviews, and explained through the system of "worldview – linguistic worldview – scientific worldview". We scrutinize the third part of the textbook by A. Baitursynov Language as a Tool, entitled System and Types of Sentences, as linguistic data. The scientific worldview is studied through the author's linguistic and background knowledge, and cognitive features. Linguistic units (terms, proverbs, set expressions, literary words), conveying scientific information in the scientific text are subjected to cognitive, stylistic and pragmatic analysis and used to determine the worldview in the space of a scientific text. Scientific terms in the book Systems and types of Sentences are systematized and compared with the terms from the Kazakh grammar textbook. Terms and definitions are specified as a feature of the scientific text. The linguistic analysis of proverbs is carried out to define their role

in the scientific text. The national worldview in the language is explained by means of linguistic data, the interaction of academic language with national language has been considered.

Keywords: science, scientific text, scientific discourse, image of the world, scientific language, scientific image of the world, national scientific image of the world.

References

1. Finikova I. Soderzhatel'nyi i funktsional'nyi potentsial ponyatiya yazykovaya kartina mira v sovremennyh lingvisticheskih issledovaniyah [Content and functional potential of the concept of the language picture of the world in modern linguistic studies]. Bulletin MSLU. Humanitarian sciences,1(817), 342-356 (2019). [in Russian]

2. Soroka M., Bulychev I. Problema struktury nauchnoi kartiny mira [The problem of the structure of the scientific picture of the world]. Bulletin of the Perm University, №3 (23), 32-40 (2015) [in Russian]

3. Aliszhan S. Gylymi diskurstyn tanymdyq negisderi (kommunikativtik-pragmatikalyq aspect) [Cognitive bases of scientific discourse (communicative-pragmatic aspect)] (Almaty, 2017, 89) [in Kazakh]

4. Shkuropatskaya M., Davaa U. Yazykovaya kartina mira kak otrazhenie natsional'noi mental'nosti (na materiale zoonimov v russkom i mongol'skom yazykah) [Linguistic picture of the world as a reflection of national mentality (based on zoonyms in Russian and Mongolian languages)]. Siberian Journal of Philology, №2, 141-156 (2018) [in Russian]

5. Golev N.D. Pismennaia komunikasia noveishego vremeni: osnovnye vektory razvitia [Written communication of modern times: main vectors of development]. Bulletin of Tomsk State University, №2, 5-17 (2012) [in Russian]

6. Rakitina S.V. Kognitivno-diskursivnoe prostranstvo nauchnogo teksta [Cognitive-discursive space of a scientific text] / dissertation for the degree of Doctor of Philology (Volgograd, 2007, 542 [in Russian]

7. Kajtoch, W. Is there a textual picture of the world? East European Review №1(14), 333–348 (2023). DOI: https://doi.org/10.31648/pw.9041

8. Dryjańska A. Elementy językowego obrazu świata w nauczaniu języka francuskiego w kontekście filologicznym. Neofilolog, №62/2, 409-426 (2024). DOI: https://doi.org/10.14746/n.2024.62.2.5 [in Polish]

9. Salkynbay A. Abai lingvopoetikasy [Abai's linguopoetics]: monograph (Kazakh University, Almaty, 2015, 242 p.) [in Kazakh]

10. Baitursynuly A. Kazak til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh linguistics] (Abzal-Ai, Almaty, 2013, 640 p.) [in Kazakh]

11. Kazak grammatikasy [Kazakh grammar] (Astana, 2002, 784 p.) [in Kazakh]

12. Kurmanbaiuly Sh. Kazak terminologiyasy [Kazakh terminology] (Sardar, Almaty, 2014, 936 p.) [in Kazakh]

13. Mankeeva Zh. Kazak til biliminin maseleleri. [Problems of Kazakh linguistics] (Abzal-Ai, Almaty, 2014, 640 p.) [in Kazakh]

14. Akkuzova A. Antropoozektik paradigma: korkem matinnin kommunikativtik-pragmatikalyk aleueti (D. Isabekov shygarmalarynyn negizinde [Anthropocentric paradigm: communicative and pragmatic potential of the literary text (based on the works of D. Isabekov)]: dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) (Almaty, 2020, 168 p.) [in Kazakh]

15. Grebenyuk N.I., Gusarenko S.V. stilistika russkogo nauchnogo diskursa [Stylistics of Russian scientific discourse] (Stavropol, 2015, 141 p.) [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Қожахмет Айгерім Қожабекқызы – PhD докторант, Ш. Айманов атындағы №20 орта мектеп, Астана, Қазақстан. E-mail: a_kozhakhmet@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4993-917X.

Хусаинова Ляйля Мидхатовна – филология ғылымдарының докторы, профессор, М. Акмулла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа, Башқұртстан. E-mail: lejla-kh@yandex.ru, ORCID: 0000-0002-7571-8143.

Kozhakhmet Aigerim – №20 secondary school named after Sh. Aimanov, Astana, Kazakhstan. E-mail: a_kozhakhmet@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4993-917X.

Khusainova Lyailya – Doctor of Philology, Professor, Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmulla, Ufa, Bashkortostan. E-mail: lejla-kh@yandex.ru, ORCID: 0000-0002-7571-8143.

Кожахмет Айгерим Кожабековна – PhD докторант, №20 средняя школа имени Ш. Айманова, Астана, Казахстан. E-mail: a_kozhakhmet@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4993-917X.

Хусаинова Ляйля Мидхатовна – доктор филологических наук, профессор, Башкирский государственный педагогический университет имени М. Акмуллы, Уфа, Башкортостан. E-mail: lejla-kh@yandex.ru, ORCID: 0000-0002-7571-8143.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ХҒТАР 16.21.07
Ғылыми мақала

А.С. Мурзинова[1], Ғ.Б. Шойбекова[1,2], Ж.С. Аульбекова[3]
[1,2] Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
[3]Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
(E-mail: [1]murzinova.a@qyzpu.edu.kz, [2]shoibekova.g@qyzpu.edu.kz, [3]jupar70@mail.ru)*

Балалар теледискурсы: коммуникаторлар тіліндегі орфоэпиялық норма көрінісі

Аңдатпа. Мақалада «Balapan» арнасының телебағдарламалары теледискурс ретінде қарастырылды. Теледискурс жайлы зерттеулерге, ғылыми әдебиеттерге шолу жасалды. Зерттеулер жалпы теледидар тіліне байланысты болып келеді, ал телеконтенттердегі балалар дискурсы туралы ізденіс жұмыстарының жоқ екені байқалды. Осыдан келіп, балалар теледискурсын зерттеудің өзектілігі айқын және жоғары деп саналады. Бұл мақалада «Balapan» телеарнасы бағдарламаларындағы балалар теледискурсының орфоэпиялық нормаға сай немесе сай еместігі қарастырылды. Нәтиже Speech Analyzer әдісінің көмегімен айқындалды. Телекоммуникатордың көтеріңкі және төменгі дыбыстау қарқынының сегменттері сурет арқылы көрсетілді. Балалардың сценарий бойынша сөйлеген сөздері ауызша дыбыстау ережелерімен сәйкестігі айқындалды. Лингвистиканың тілді медиаконтенттерде дұрыс қолданудың теориясы мен практикасына орфоэпиялық норманы сақтап сөйлеу бойынша белгілі бір дәрежеде үлес қосады. Қазақ тілінің акустика-артикуляциялық табиғатын сақтау үшін орфоэпиялық норманы ескере отырып, сөйлеуді қалыптастыру қажет. Бұл ұлттық тілдің өміршең болуына көп пайдасын тигізеді. Ұсынылып отырған мақалада қазіргі тіліміздегі сөздердің айтылудағы дыбыс қарқыны, ырғағы және әуезді айтылымы көрсетіліп, өзгерістер суреттер арқылы беріледі. Суреттегі сипаттамалардан қазіргі қазақ сөзінің балалар дискурсындағы айтылымын анық байқауға болады, осы арқылы әрі қарай мақсатты түрде қазақ әдеби тілінің орфоэпиялық нормаларын сақтау қажеттігі көрінеді.
Түйін сөздер: орфоэпиялық норма, балалар теледискурсы, медиалингвистика, телеконтент, дыбыстау.

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-102-113

Түсті: 02.10.2024; Жөнделді: 25.11.2024; Мақұлданды: 19.12.2024; Онлайн қолжетімді: 28.12.2024

Кіріспе

Тіліміздегі қазақ сөзі орфоэпиялық норманы сақтап оқылу қажет деген ереже бүгінде сақталмай отыр. Тілдің дамуы оның өзгерісіне себеп болатыны белгілі. Өзгеріс кезінде тек лексикалық бірліктермен толықпайды, өзге де тілдік деңгейлер дәрежесіндегі өзгерістер орфоэпиялық норманың өзгерісі болатынын көрсетеді.

[1] Хат-хабар үшін автор

Теледидардағы балалар бағдарламалары тілінің орфоэпиялық нормасын зерттеу қажет болып отыр. Тіл ғылымының жүйелі-құрылымдық және антропоөзекті бағыттарының зерттеу нысаны саналатын телебағдарламалардан алынған, түрлі әлеуметтік желілерге (Фейсбук, Инстаграм, Тик-ток) жүктелген тейзерлер, үзінділер тілі соңғы жылдарда отандық тіл білімі саласында да жан-жақты зерттеуді қажет ететін өзекті мәселеге айналды.

Әлемдік тіл білімінде медиадискурсты зерттеудің функционалды-стильдік, прагматикалық, когнитивтік, коммуникативтік аспектілері қалыптасты. Отандық тіл білімінде бірқатар зерттеушілер (Н.Уәли, А.Алдашева, Б.Момынова, Ш.Мәжітаева, Қ.Есенова, Г.Г.Гиздатов, С.Сапина, А.Фазылжанова, Ф. Жақсыбаева, М.М.Аймағамбетова, Ш.К.Жаркынбекова, Б.Г.Смагулова, т.б.) Қазақстандағы медиадискурсты, оның лингвостилистикалық, лингвопрагматикалық және лингвокогнитивтік аспектілері бойынша көлемді ізденіс жұмыстарын жүргізген.

Медиадискурс салаларынан экономикалық, діни, жарнамалық, спорттық, медициналық дискурстар бүгінде біршама қарастырылған. Нақтырақ айтсақ, экономика туралы медиадискурсты (зерттеген Хуонг Тхи Тху Чанг, К.Е.Барабошкин, А.Б. Нургазина), діни медиадискурсты (зерттеген Діни ахуалды талдау және мониторинг департаментінің аға сарапшысы М.С.Серікбай «Әлеуметтік желідегі діни инфлюенсерлер және олардың діни медиадискурс қалыптастыруындағы рөлі» *(https://religions-congress.org/kz/news/novosti/2153*), саяси медиадискурсты (зерттеген Қ. Кенжеқанова), жарнама дискурсын (зерттеген С.Асанбаева), спорт медиадискурсын (зерттеген Н.Г.Долженко, А.А.Сулхаева) атап өтуімізге болады.

Теледискурс – нағыз тілдің орфоэпиялық көрінісін байқататын категория. Лингвистикалық медиадискурстың айқын көрінісі ретінде теледискурсты зерттеу өзекті болып саналады. Балалар теледискурсы – бағдарламадағы жүргізуші бала мен көрермен бала арасындағы вербалды, бейвербалды ақпарат алмасуы.

Зерттеу нысаны – «Balapan» телеарнасы бағдарламаларының тілі, балалар дискурсының орфоэпиялық нормасы.

Ғылыми зерттеудің басты мақсаты – балалар теледискурсындағы коммуникаторлар тілінің орфоэпиялық нормаға сәйкес//сәйкес еместігін зерттеу.

Зерттеу пәні – коммуникаторлар тілі, дауыс қарқыны, орфоэпиялық норманы сақтай отырып дыбыстай алуы// алмауы

Теледискурсты зерттеуші М.Е. Фролов бұл құбылысты коммуникаторлар арасындағы тілдік, әлеуметтік және мәдени байланыс деп қарастырған [10].

Ал Д.З. Габбасова болса, неміс телебағдарламалары мен қазақтілді бағдарламаларға салғастырмалы зерттеу жүргізіп, әлеуметтік, мәдени байланыстың тіл арқылы жүзеге асатынын көрсеткен [11]. Зерттеуші Е.Н. Ормаханованың пікірінше, теледискурстың функционалдық аспектісін зерттеу маңызды [6].

Осы уақытқа дейін отандық тіл білімінде теледидар тілі біршама зерттелгенімен, балаларға арналған теледидар тілі жеке-дара зерттеу нысаны ретінде алынбады. Балалар теледискурсы лингвистикалық термин ретінде қарастырылмады. Зерттеу мақаламыздың мақсаты балалар теледискурсындағы орфоэпиялық норманың сақталуы немесе сақталмау жағдайы, қазіргі орфоэпиялық норманың өзгерісін қарастыру. 1) балалар теледискурсындағы сөздердің орфоэпиялық нормалануын сипаттап көрсету, 2) коммуникативтік сапасы мен ауызша әдеби тілдегі қолданысымен салыстыру міндеттері мақсатқа қол жеткізуде қолданылады.

Бұл зерттеудің теориялық және практикалық маңызы жоғары. Балаларға арналған телебағдарламалар тілі балалар дискурсы деп саналып, олардың орфоэпиялық нормасы қазіргі қазақ әдеби тілі мен балалар теледискурсы, медиалингвистика теориясына белгілі бір дәрежеде үлес қосады.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы вербалды және бейвербалды бірліктердің қолданысымен, балалардың әдеби тілін дамытатын балалар теледискурсының көрермендер мен тыңдарман балалардың тіліне әсерімен сипатталады. Перлокутивті

бірліктердің дыбыстау қарқыны, ауызша сөйлеу құрылымдарының телеаудитория санасына әсері, телекоммуникатордың сөз саптауы, сонымен қатар зерттеу нәтижелерін қолдану жүргізілген талдаудың маңыздылығын көрсетеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланың теориялық материалы ретінде балалар теледискурсы, оның баланың сөйлеу тіліне ықпалын қарастырған әлемдік және отандық тіл біліміндегі зерттеулері пайдаланылды, сонымен қатар балаларға арналған бағдарламалар тілі мен олардың орфоэпиялық нормаға сәйкестігі зерттеу материалына нысан болды.

Осы мәселеге терең талдау жасау үшін фонетикалық (Speech Analyzer), прагматикалық және интерпретациялау әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Әлемдік тіл білімінде балалар теледискурсы әртүрлі аспектіде зерттеліп келеді. Теледискурстың балалар сөйлеу тіліне ықпалы жөнінде Ф.Зиммерманның «Associations between viewing and language development in children under age 2 years» (2 жасқа дейінгі балалардың теледидар көруі мен тілінің дамуының арасындағы байланыс) [1]; Р.Таккар мен М. Гарисонның «A systematic review for the effects of television viewing by infants and preschoolers» (Сәбилер мен мектеп жасына дейінгі балалардың теледидар көру әсеріне жүйелі шолу) [3]; *Д. Л*фйнбаргер мен *Д.* Уолкердің «Infants and toddlers television viewing and language outcomes» (Теледидардың баланың сөйлеу тілін дамыту нәтижелері) [4]; К. Шмит пен М. Риштің «Viewing behaviours by children and adults during television programs and commercials» (Телебағдарламалар мен жарнамаларды көру кезіндегі балалардың мінез-құлқын бақылау) [7] атты зерттеу мақалаларын атап өтуге болады. Бұл бағыттағы көлемді зерттеулердің біраз бөлігі ғана және балалар теледискурсын зерттеу қай кезде де өзекті мәселе екендігін көрсетеді.

Қазіргі телебағдарламалардың интербелсенді сипаты телекоммуникатор мен телеаудиторияның тікелей және жанама байланысын көрсететін теледискурстың стильдік ерекшелігімен анықталады. Тарқатып айтқанда, теледискурс тілдік қатынас кезінде орындалатын белгілі бір стратегия мен тактиканың көмегімен жүзеге асып, мазмұндық, тұрпаттық және функционалдық сипатқа ие болады. Теледискурс жанры тілдің лексика-фразеологиялық және синтаксистік деңгейлеріндегі ауызша сөйлеу құрылымдарына басымдық беріп, жазбаша әдеби тіл мен ауызша әдеби тіл элементтерін біріктіреді. Бұл теледискурстың экспрессивті әлеуеті мен коммуникативті сапасын арттырады және телеаудиторияның назарын аудартып, танымдық қызығушылығын оятады, телекоммуникатор мен телеаудиторияның байланысын нығайтады. Демек, балаларға арналған телебағдарлама тілін лексика-фразеологиялық, синтаксистік тіл деңгейлері мен просодикалық құралдардың үйлесімділігі арқылы жүзеге асатын жанды әрі эмоционалды теледискурс деуге болады. Ол баланың әлеуметтік-танымдық, оқу-танымдық, ғылыми-танымдық қызығушылығы мен зияткерлік қабілетін дамытуға ықпал етеді. Осыған байланысты ғалымдар (Г.Ибраева, А.Когатько, А.Фахми, Д.Камп, Е.Кортни, И.Абу, Д.Гвен) өз зерттеулерінде телебағдарламаны ойын-сауықтық, ақпараттық-танымдық, спорттық, зияткерлік, әлеуметтік-танымдық, т.б. жанрларға бөледі.

Бала дискурсын теледискурс мәтіні деп қарастыратын болсақ, ол «бейне-дыбыс-тілдесім» үштағанынан құралып, жазбаша және ауызша әдеби тіл элементтерін біріктірді. Яғни телеаудитория үшін теледискурс мәтіні көру (бейне) және есту (дыбыс) арқылы жүзеге асатын гетерогенді хабарлама ретінде ұсынылады. Ал гетерогенді хабарлама телекоммуникатордың (диктор, кадр сыртындағы автор, сюжет кейіпкері) тілдесімі арқылы беріледі [8]. Сондай-ақ теледискурс мәтінінің прагматикалық қуаты басым болады. Телеаудиторияға әсер ету үшін телекоммуникатор вербалды және бейвербалды құралдарды қолданады. Вербалды құралдардың басым бөлігін перлокутивті қызметке ие тілдік бірліктер құрайды. Ал телеэкрандағы ым-ишара мен қимыл-қозғалыстар бейвербалды құралдардың қызметін атқарады.

Бұл туралы М.Е. Фролов «теледискурс мәтіні вербалды және бейвербалды бірліктері бар экспрессивті-эмоционалды қызметке ие дискурстың бірегей түрі» деген пікір білдіреді [10].

Теледискурс бейне мен дыбысты тасымалдайтын техникалық құрал ғана емес, сонымен бірге телеаудиторияға психологиялық әсер ететін ақпарат құралы [5, 18] Зерттеушілердің тұжырымдарын қуаттай отырып, теледискурсты экспрессивті-эмоционалды бояуы қанық тілдік бірліктер мен ым-ишара, қимыл-қозғалыс арқылы телеаудитория санасына әсер ететін айрықша дискурс деуге болады.

Нәтижелер мен талқылау

Теледидар бағдарламаларына түсетін балалардың жастары, көп жағдайда 5 жастан басталады. Негізгі телекоммуникаторлар бастауыш және орта сынып оқушылары болып келеді. Балаларға арналған телебағдарламаға қатысушылар мен жүргізушілердің сөзін арнайы мамандар, сценаристер жазып береді. Балалардың негізгі қызметі – дайын мәтінді түсірілім кезінде дауыс ырғағын, мәнерін қосып, айтып беру.

Теледискурс ауызша тілдік құрылымдардың қолданылумен де ерекшеленеді. Теледискурста ауызша тілдік құрылымдардың (перлокутивті қызметке ие тілдік бірліктер) дұрыс айтылуы – сөз мәдениетінің коммуникативтік сапасының жоғары екенін көрсетеді. Теледискурс мәтініндегі орфоэпиялық норманың сақталуы телекоммуникатор мен телеаудиторияның ақпарат алмасуын жеңілдетіп қана қоймайды, сонымен бірге ауызша әдеби тілдің дамуына ықпал етеді. Сондықтан ауызша тілдік құрылымдардың орфоэпиялық нормаға сәйкестігін зерттеу баланың әдеби тілін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Балалар теледискурсын қарастыруда телекоммуникатордың сөйлеу тіліне назар аудару маңызды. Өйткені телекоммуникатордың тілдік қолданысында сақталған әдеби тіл нормалары баланың сөз мәдениетін қалыптастыруға негіз болады. Сонымен балалар теледискурсын зерттеу – өзекті мәселе.

Балалар теледискурсы фонетикалық, лексикалық, грамматикалық тіл деңгейлеріндегі ауызша сөйлеу құрылымдары арқылы сипатталып, жазбаша және ауызша әдеби тіл элементтерінен тұрады. Бұл балалар теледискурсының экспрессивтілік қуаты мен коммуникативті сапасын арттырады, телеаудиторияның назарын аудартып, танымдық қызығушылығын оятады және телекоммуникатор мен телеаудиторияның байланысын нығайтады. Яғни балалар теледискурсын фонетикалық, лексикалық, грамматикалық тіл деңгейлері мен просодикалық (интонация, дауыс ырғағы, екпін) құралдардың байланысы арқылы орындалатын жанды әрі эмоционалды теледискурс деуге болады. Осыған байланысты зерттеуіміздің нысаны ретінде «Balapan» арнасы алынып отыр. «Balapan» арнасы бағдарламаларының тілі балалар теледискурсы деп аталады. «Balapan» арнасының телекоммуникаторы мен телеаудиториясы – 3-10 жас аралығындағы балалар. Ауызша әдеби тілдің орфоэпиялық нормаларын жетілдіре түсуде балалар теледискурсының маңызы айрықша. Себебі телекоммуникатордың сөйлеу тілінде сақталған әдеби тіл нормалары телеаудиторияның сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді. Сондықтан балалар дискурсының орфоэпиялық нормаға тән ауызша тілдік қолданысын (перлокутивті қызметке ие тілдік бірліктерді) анықтау үшін тіл ғылымының жүйелі-құрылымдық және антропоөзекті бағыттарын сабақтастыра зерттеу маңызды.

Балалар теледискурсында қолданылатын перлокутивті тілдік бірліктер (бағалауыш мәндегі сөздер, бейнелі сөз орамдары, тұрақты тіркестер) монологтік және диалогтік тілдесім кезінде айқын байқалып, прагматикалық қызмет атқарады. Мұндай тілдік бірліктерді телекоммуникатор өз білгенінше қолдана бермей, ауызша әдеби тілдің орфоэпиялық нормасымен қолданады және телеаудиторияны соған баулиды [2, 15].

Теледискурстың ауызша әдеби тілдің орфоэпиялық нормасына сәйкестігі – балалар теледискурсындағы перлокутивті қызметке ие бірліктердің жазылуынша айтылмай, олардың бір-бірімен үндескен, тілдің фонетикалық заңдарына бағынған күйінде

айтылуы [9, 10]. Осыған орай, зерттеуімізде «Balapan» арнасындағы «Әжемнің ертегісі» теледискурсына сараптамалық талдау жүргізілді.

«Әжемнің ертегісі» теледискурсы танымдық телебағдарламаға жатады. Телебағдарламаның ұзақтығы – 10 минут. Әжесі мен екі немересі телекоммуникаторлардың рөлін атқарады. Телебағдарламаны 3-5 жас аралығындағы балалар көреді. Бұл телебағдарлама 50 көрсетілімнен тұрады. Бұл мәлімет 1- кестеден айқын көрінеді.

1-кесте – Теледискурс сипаттамасы

Теледискурс аты	**Теледискурс жанры**	**Көру аудиториясы**	**Ұзақтығы**	**Көрсетілім саны**
Әжемнің ертегісі	*танымдық*	*3-5 жас*	*10 мин*	*50*

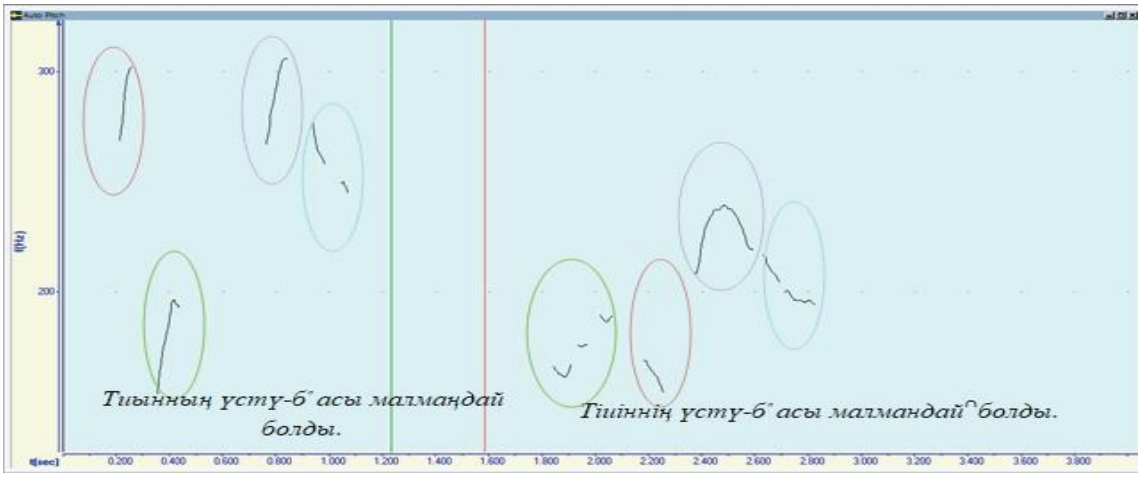
«Әжемнің ертегісі» теледискурсы монологті және диалогті тілдесім арқылы өрбиді. Телебағдарламада вербалды және бейвербалды құралдар кеңінен қолданылады. Бұл теледискурста«бейне-дыбыс-тілдесім» үштағанындакөріністапқан. Баланыңорфоэпиялық нормаға тән сөйлеу әдебін қалыптастыруда теледискурстың маңызы айрықша деуге болады. Сондықтан теледискурстағы перлокутивті қызметке ие тілдік бірліктердің орфоэпиялық сипаттамасын анықтауға тырыстық. Нәтижесі 2-кестеде берілді.

2-кесте – «Әжемнің ертегісі» теледискурсындағы перлокутивті бірліктердің орфоэпиялық сипаттамасы

Ауызша әдеби тілде қолданылуы	**Орфоэпиялық нормаға сәйкестігі**	**Орфоэпиялық нормаға сәйкессіздігі**
тіиін	-	*тыиын*
түлкү	*түлкү*	-
әттеген'әй	*әттеген'әй*	-
малмандайᵔболұу	-	*малмаңдай болу*
қәтігез	-	*қатыгез*
азан шақырұу	*азан шақырұу*	-
әулійесіп кетүу	*әулійесіп кетүу*	-
әрі-б&#xFFFD;рі	-	*ары-бері*
ашығауұздұғын пайдаланұу	*ашығауұздұғын пайдаланұу*	-
үстү-б&#xFFFD;сы	*үстү-б&#xFFFD;сы*	-
ойатұу	*ойатұу*	-

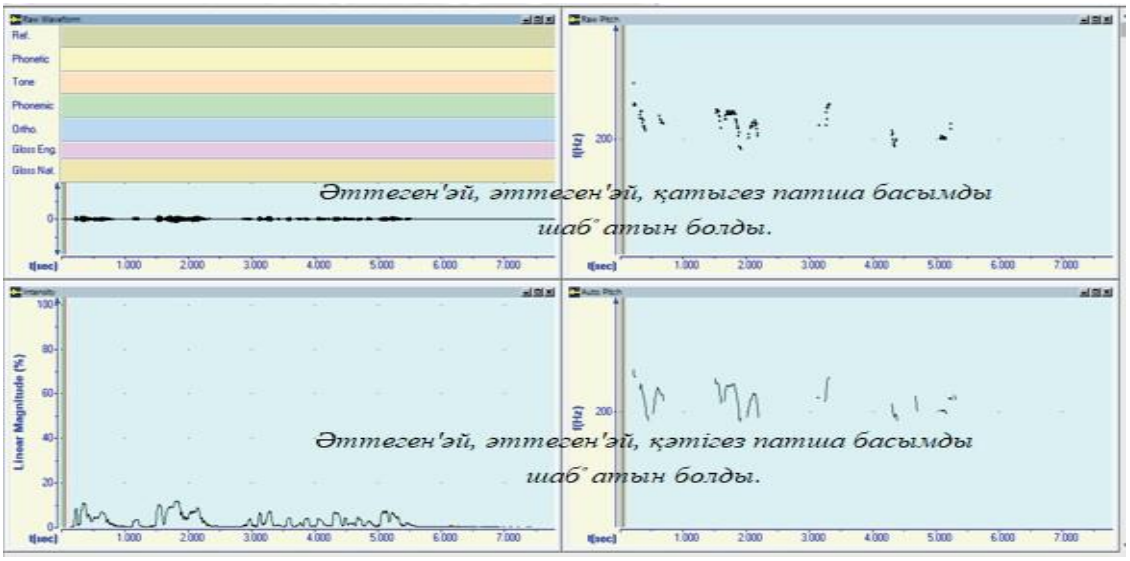
«Әжемнің ертегісі» теледискурсында кездесетін перлокутивті бірліктердің дыбысталу қарқынын және орфоэпиялық норма заңдылықтарына тән фонетиканың жоғарғы сегменттік деңгейінде зерттелетін құбылыстарды нақты көрсету үшін Speech Analyzer бағдарламаасының көмегіне жүгіндік. «Әжемнің ертегісі» теледискурсының үзінділері (монологтік, диалогтік мәтінінен алынған прагемалар) ауызша әдеби тілде айтылу үлгісімен салыстырылды. Нәтижесі 1-суретте көрсетілді.

1-сурет – «Тиіннің үсті-басы малмандай болды» прагемасының теледискурстағы және ауызша әдеби тілдегі қолданысы.

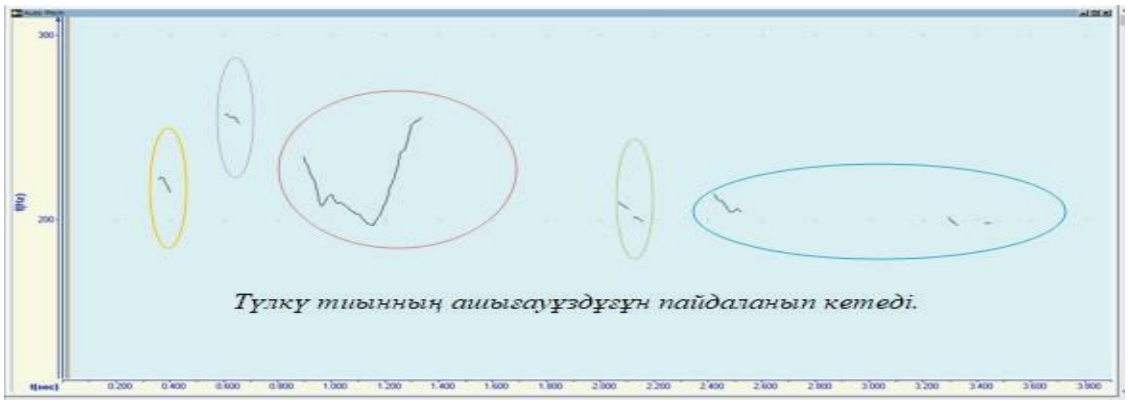
Жүргізуші «*Тиіннің үстү-басы малмаңдай болды*» прагемасындағы «*малмандай*» сөзін «*малмаңдай*» деп «*н*» орнына «*ң*» дыбысын айтты. Бұл қазіргі балалар тілі қазақ тілінің «ң» дыбысын дұрыс артикуляциялай алмайды деген сөз.

2-сурет – «*Әттеген-ай, әттеген-ай, қатыгез патша басымды шабатын болды*» прагемасының теледискурстағы және әдеби тілдегі қолданысы.

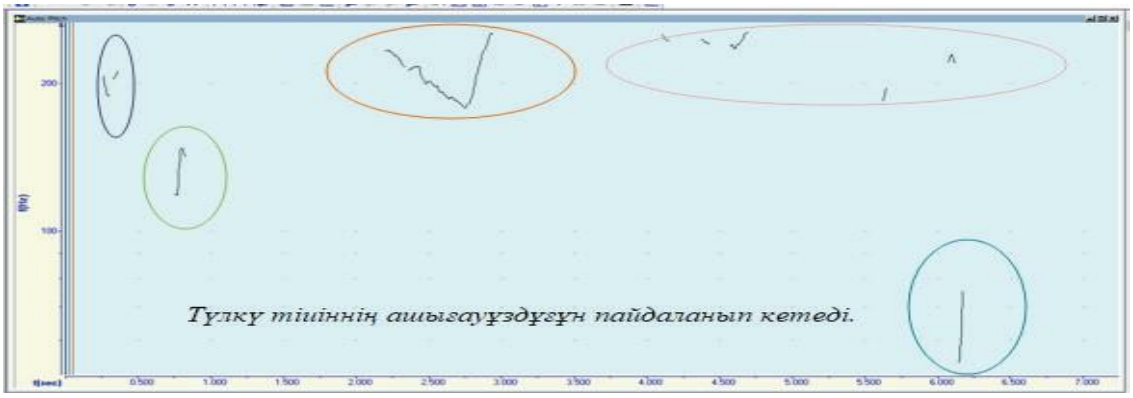

Бұл «*Әттеген-ай, әттеген-ай, қәтігез патша басымды шабатын болды*» теледискурс үзінділерінде «*үстү-басы малмаңдай болу*», «*әттеген-ай*», «*бас шабұу*», «*қатігез патша*», т.б. перлокутивті бірліктер сөйлемінің прагматикалық әлеуетін арттырып, телекоммуникатордың эмоциясын білдіріп тұр.

3-сурет «*Түлкі тиіннің ашық ауыздығын пайдаланып кетеді*» прагемасының теледискурстағы қолданысы

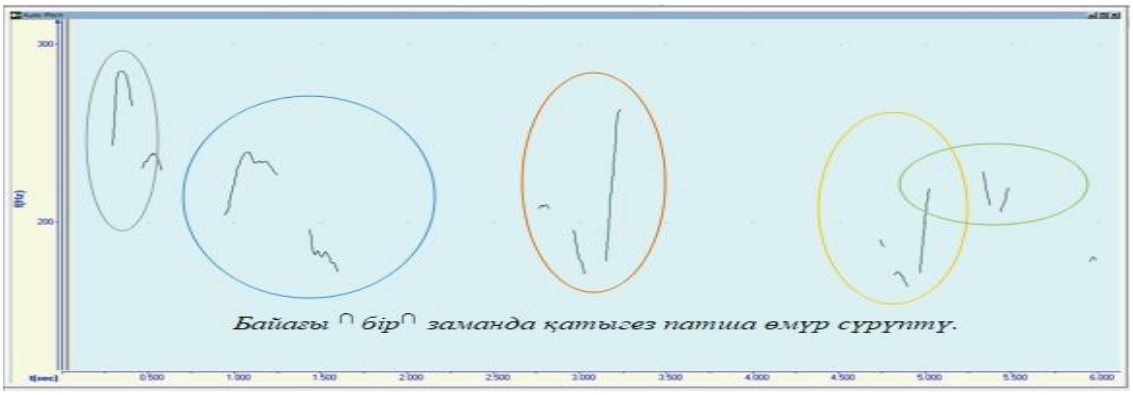

4-сурет «*Түлкі тиіннің ашық ауыздығын пайдаланып кетеді*» прагемасының ауызша әдеби тілдегі қолданысы

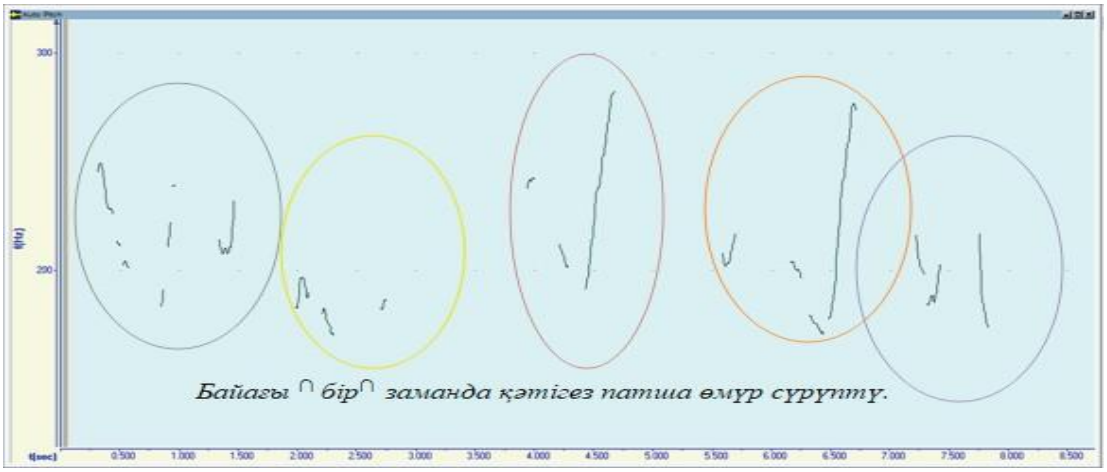

4-суретте берілген теледискурстағы «*Түлкү тиіннің ашығауұздұғұн пайдланып кетеді*» прагемасында «*ашық ауыз*» лексемасы перлокутивті бірлік ретінде жұмсалған. Телеаудиторияның санасына әсер ету үшін телекоммуникатор «*ашығауұздұғұн*» лексемасын жоғары интонациямен айтқанын байқауға болады. Ал 4-суреттегі прагеманың ауызша әдеби тілдегі қолданысында «*түл...кү*», «*тиін...нің*», «*пай...да...ла..нып*» лексемалары кідіріс арқылы берілген. «*Ашығауұздұғұн*», «*кетеді*» тілдік бірліктері көтеріңкі интонацияда қолданылған.

5-сурет – «*Баяғы бір заманда қатыгез патша өмір сүріпті*» прагемасының теледискурстағы қолданысы

6-сурет – «*Баяғы бір заманда қатыгез патша өмір сүріпті*» прагемасының ауызша әдеби тілдегі қолданысы

4-суретте берілген теледискурстағы «*Байағы бір заманда қәтігез патша өмүр сүрүптү*» прагемасында «*баягы*», «*бір*», «*өмір*», «*сүрүптү*» лексемалары телекоммуникатордың дауыс ырғағының созылыңқы интонациямен айтылғанын көрсетеді. Сондай-ақ телеаудиторияның эмоциясына қозғау салу үшін телекоммуникатор «*заман..да*», «*қатыгез*», «*пат..ша*» лексемаларын жоғары қарқынмен дыбыстаған. Ал 5-суреттегі прагемада «*ба...йа..ғы*», «*қә...ті...гез*», «*пат..ша*», «*ө..мүр*», «*сү...рүп...тү*» лексемалары дыбыс үндестігіне байланысты айтылған.

7-сурет – «*Әй, түлкі ары-бері құйрығыңды бұлғаңдатып әулиесіп кеттің!*» прагемасының теледискурстағы қолданысы

8- сурет – «*Әй, түлкі ары-бері құйрығыңды бұлғаңдатып әулиесіп кеттің!*» прагемасының ауызша әдеби тілдегі қолданысы

7 және 8-суретте берілген «*Әй, түлкү әрі-бері құйрұғұңды бұлғаңдатып әулиесіп кеттің!*» прагемасында қолданылған «*әрі-бері құйрығын бұлғаңдатуу*», «*әулиесіп кетуу*» лексемалары бейнелі сөз орамдары ретінде жұмсалып, сөйлемге экспрессивті мән үстеп, прагматикалық әлеуетін арттырып тұр. Ертегілерде экспрессивті мәнді сөздердің жиі қолданылуы баланың жасына, дүниетанымына лайық.Мұндай сөздерді айтқан кезде баланың эмоциясы орфоэпиясына әсер етеді. Мұны суреттерде берілген сегментті жазбалардың әртүрлі көрінісінен байқауға болады.

Тұжырымдай келгенде, телеаудиторияға бағытталған телекоммуникатордың сөз мәнері, дауыс ырғағы, дауыс тембрі, яғни сөйлеу тілінің экспрессиясы және сөздерді орфоэпиялық нормаға сай\сай емес қолдану жиілігі спектрлік талдау графиктерінен айқын көрінеді.

Осы мақаланы жазуға балалар тілінде орфоэпиялық норма сақталмайтындығы негіз болды. Бұл тіліміздің өміршең болу мәселесі бар екенін көрсетеді. Мақала мәселесінің бар екенін көрсетіп, шешу үшін лингвистикалық тұрғыдан әрекет етуге бағыттайды.

Қорытынды

Балалар теледискурсы ауызша коммуникацияға негізделгендіктен, оның орфоэпиялық нормаға сай сөйлейтінін де зерттеу қажет. Осыған байланысты зерттеуімізде «Balapan» арнасының «Әжемнің ертегісі» танымдық телебағдарламасына орфоэпиялық сараптамалық талдау жүргізілді. Балаларға арналған бұл теледискурс тіл ғылымының жүйелі-құрылымдық және антропоөзекті бағыттарына негізделіп, жүйеленіп зерттелді.

Ауызша сөйлеу тіл мәтіндерінің (монолог, диалог) транскриптері «Әжемнің ертегісі» телебағдарламасының бейнематериалы бойынша әзірленді, орфоэпиялық сипаттамасы берілді.

Speech Analyzer әдісінің көмегімен «Әжемнің ертегісі» теледискурсында қолданылған перлокутивті қызметке ие тілдік бірліктердің (бағалаушы мәнді сөздер, фразеологизмдер, бейнелі сөз орамдары, т.б.) дыбысталу қарқыны айқындалып, интерпретациялық және тілдік талдау жасалды.

«Әжемнің ертегісі» теледискурсының прагемалары мен олардың ауызша әдеби тілдегі қолданысы салыстырылып, коммуникативтік сапасы анықталды.

Телеаудиторияға бағытталған телекоммуникатордың сөз мәнері, дауыс ырғағы, дауыс тембрі, яғни сөйлеу тілінің экспрессиясы және сөздерді орфоэпиялық нормаға сай/сай емес қолдану жиілігі спектрлік талдау графиктері арқылы сипатталады.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат. Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ. Мақала ҚР ҒЖБМ ҒК 2023-2025 жж. арналған гранттық ЖТН AP19679549 «Балапан» телеарнасындағы бағдарламалардың (2017-2024 жж.) әдеби тіл нормасына сәйкестігін мониторингілеудің теориясы мен тәжірибесі» атты ғылыми жоба есебінен қаржыландырылады.

Авторлардың қосқан үлесі. Мурзинова А.С. – мақаланың негізгі материалдарын жинау, сұрыптау, жүйелеу жұмыстарымен бірге Speech Analyzer әдісінің көмегімен перлокутивті қызметке ие тілдік бірліктерге интерпретациялық және тілдік талдау жасады; Шойбекова Ғ.Б. – балалар теледискурсына қатысты әдеби шолу жасады, мақаланың жазылу барысын қадағалап, толық жетекшілік етті; Аульбекова Ж.С. – жиналған материалдарға талдау жасап, толықтыру жұмыстарын жүргізді.

Әдебиеттер тізімі

1. Zimmerman F.J., Christakis D.A. Children's television viewing and cognitive outcomes: a longitudinal analysis of national data // Arch Pediatr Adolesc Med. – 2005. – P. 619-625. DOI: 10.1001/archpedi.159.7.619

2. Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. 3-басылым. – Алматы: Мектеп, 2007. – 224 б.

3. Thakkar R.R., Garrison M.M., Christakis D.A. A systematic review for the effects of television viewing by infants and preschoolers // Pediatrics. – 2006. – №118 (5), pp. 2025-2031. DOI: https://doi.org/10.1542/peds.2006-1307

4. Linebarger, D. L., & Walker, D. Infants' and Toddlers' Television Viewing and Language Outcomes // American Behavioral Scientist. – 2005. – №48(5). – pp. 624-645. DOI: https://doi.org/10.1177/0002764204271505

5. Машинбаева Г.А. Теледидар тілінің лингвопрагматикалық аспектілері: филол. ғыл. канд. ...дисс.: 10.02.02. – Алматы, 2007 – 125 б.

6. Ормаханова Е.Н. Телевизионный дискурс: системно-функциональный аспект (на материале развлекательно-публицистической программы "Талант-шоу"): дисс. д-ра философии: 6D021300 – Лингвистика [Электронный ресурс]. – Алматы, 2018. – Электрон. текстовые дан., 1 электрон. опт. диск (CD-ROM).

7. Schmidt M.E., Rich M., Rifas-Schiman S.L., Oken E., Taveras E.M. Television viewing in infancy and child cognition at 3 years of age in a US cohort // Pediatrics [Electronic Recourse]. – March 2009. – №123 (3). – pp. e370–e375. DOI: 10.1542/peds.2008-3221

8. Струкова Е.В. Телевизионные новости: моделирование политической PR-информации (технологический аспект): автореф. канд. филол. наук. – Воронеж, 2010. – 21 с.

9. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы. – Астана: Елорда, 2000. – 532 б.

10. Фролов М.Е. Специфика реализации иллокутивного потенциала информационно-аналитических сообщений в телевизионном дискурсе // HOMO MENDAX: Игра с личностью или игра со смыслами. – Москва; Тверь: ИЯ РАН, ТвГУ, 2004. – С. 123-132.

11. Габбасова Д.З. Телевизионный диалог ток-шоу немецкого и казахстанского телевидения как социокультурный момент в коммуникации: дисс. ...канд. филол. наук: 10.02.20. – Алматы, 2005. – 136 с.

А.С. Мурзинова[1], Г.Б. Шойбекова*[2], Ж.С. Аульбекова[3]
[1,2] Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
[3]Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Детский теледискурс: отражение орфоэпической нормы в языке коммуникаторов

Аннотация. В статье телепрограммы канала «Balapan» рассматривались как теледискурс. Проведен литературный обзор исследований, в которых рассмотрены теоретические и практические проблемы теледискурса. Из этого литературного обзора видно, что, хотя язык телевидения широко рассматривается, исследований детского теледискурса нет. Поэтому в статье было показано, что исследование детского теледискурса имеет высокую актуальность. В данной исследовательской статье впервые использован термин «детский теледискурс», определено соответствие теледискурса орфоэпической норме: соответствие//несоответствие, темп звучания с помощью метода Speech Analyzer. Сегменты повышенного и пониженного темпа звучания телекоммуникаций были показаны на рисунке. Проанализирована орфоэпическая характеристика языковых единиц, обладающих перлокутивной функцией, проведен языковой анализ. Этим анализом было установлено, что необходимость в сохранении естественной основы языка достигается путем правильного соблюдения орфоэпической нормы.

Ключевые слова: орфоэпическая норма, детский теледискурс, медиалингвистика, телеконтент, озвучивание.

A.S. Murzinova[1], G.B. Shoibekova*[2], Zh.S. Aulbekova[3]
[1,2] Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan
[3]South Kazakhstan University named after Mukhtar Auezov, Shymkent, Kazakhstan

Children's discourse: the manifestation of the orthoepic norm in the language of communicators

Abstract. The article considered the TV programs of the Channel "Balapan" as a TV discourse. A literary review of research was carried out, which considered the theoretical and practical problems of television science. From this literary review, it was seen that although the language of television is generally considered, there is no research on children's television. Therefore, the article showed that the study of children's television is of high relevance. For the first time in this research article, the term children's Television course was used, and the correspondence//non-compliance of the TV course with the orthoepic norm, the sound intensity was determined using the Speech Analyzer method. The segments of the high and low pitch of the telecom were shown by the image. The orthoepic characteristics of language units that have perlocutive functions are analyzed and language analysis is carried out. These analyses have shown that the desire to preserve the natural basis of language is due to the correct adherence to the orthoepic norm.

Keywords: orthoepic norm, children's Television course, medialinguistics, telecontent, sound.

References

1. Zimmerman F.J., Christakis D.A. Children's Television Viewing and Cognitive Outcomes: A Longitudinal Analysis of National Data. Arch Pediatr Adolesc Med, 159(7), 619-625 (2005). DOI: 10.1001/archpedi.159.7.619

2. Isaev S. Kazak adebi tilinin tarihy. 3-basylym [History of the Kazakh literary language. 3rd edition] (Mektep, Almaty, 2007, 224 p.) [in Kazakh]

3. Thakkar R.R., Garrison M.M., Christakis D.A. A systematic review for the effects of television viewing by infants and preschoolers. Pediatrics, 118(5), 2025-2031 (2006). DOI:10.1542/peds.2006-1307

4. Linebarger, D. L.,& Walker, D. Infants' and Toddlers' Television Viewing and Language Outcomes. American Behavioral Scientist, 48(5), 624-645 (2005). DOI: https://doi.org/10.1177/0002764204271505

5. Mashinbaeva G.A. Telededidar tilinin lingvopragmatikalyk aspektileri [Linguopragmatic aspects of TV language]. Thesis for … Candidate of Philology: 10.02.02 (Almaty, 2007, 125 p.) [in Kazakh]

6. Ormahanova E.N. Televizionnyi diskurs: sistemno-funkcionalnyi aspekt (na materiale razvlekatelno-publicisticheskoi programmy "Talant-shou") [Television discourse: a systemic and

functional aspect (based on the material of the entertainment and journalistic program "Talent Show"]. PhD Thesis: 6D021300 – Linguistics (Almaty, 2018). [in Russian]

7. Schmidt M.E., Rich M., Rifas-Schiman S.L., Oken E., Taveras E.M. Television viewing in infancy and child cognition at 3 years of age in a US cohort. Pediatrics, 123(3), e370–e375 (2009). DOI: 10.1542/peds.2008-3221

8. Strukova E.V. Televizionnye novosti: modelirovanie politicheskoj PR-informacii (texnologicheskij aspekt) [Television news: modeling of political PR information (technological aspect)]. Thesis abstract... Cand. of Philology (Voronezh, 2010, 21 p.) [in Russian]

9. Syzdyk R. Kazak tilinin anyktagyshy (emle, tynys belgileri, soz sazy) [Reference Book of the Kazakh language (spelling, punctuation, word music)] (Elorda, Astana, 2000, 532 p.) [in Kazakh]

10. Frolov M.E. Specifika realizacii illokutivnogo potenciala informacionno-analiticheskih soobshhenii v televizionnom diskurse [The specifics of realizing the illocutionary potential of information and analytical messages in television discourse]. In: HOMO MENDAX: Igra s lichnostyu ili igra so smyslami (IYa RAN, TvGU, Moscow, 2004, 123-132 p.) [in Russian]

11. Gabbasova D.Z. Televizionnyi dialog tok-shou nemetszkogo i kazahstanskogo televideniya kak sociokulturnyi moment v kommunikacii [TV dialogue of German and Kazakh TV talk shows as a socio-cultural moment in communication] Thesis... Cand. of Philology: 10.02.20 (Almaty, 2005, 136 p.) [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Мурзинова А.С. – PhD, қауымдастырылған профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: murzinova.a@qyzpu.edu.kz, ORCID: 0000-0003-2208-3049.

Шойбекова Г.Б. – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: shoibekova.g@qyzpu.edu.kz, ORCID: 0000-0001-9484-1318.

Аульбекова Ж.С. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: jupar70@mail.ru, ORCID: 0000-0002-3128-0389.

Murzinova A. – PhD, Associate Professor, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: murzinova.a@qyzpu.edu.kz, ORCID: 0000-0003-2208-3049.

Shoibekova G. – corresponding author, Candidate of Philology, Associate Professor, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: shoibekova.g@qyzpu.edu.kz, ORCID: 0000-0001-9484-1318.

Aulbekova Zh. – Candidate of Philology, Associate Professor, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: jupar70@mail.ru, ORCID: 0000-0002-3128-0389.

Мурзинова А.С. – PhD, и.о. ассоциированного профессора, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан. E-mail: murzinova.a@qyzpu.edu.kz, ORCID: 0000-0003-2208-3049.

Шойбекова Г.Б. – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан E-mail: shoibekova.g@qyzpu.edu.kz, ORCID: 0000-0001-9484-1318.

Аульбекова Ж.С. – кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: jupar70@mail.ru, ORCID: 0000-0002-3128-0389.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

IRSTI 16.01.09
Research article

R.Zh. Saurbayev[1], F.T. Yerekhanova*[2], A.K. Zhetpisbay[3]
[1]*Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan*
[2]*Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan*
[3]*Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan*
*(E-mail: rishat_1062@mail.ru[1], *siliconoasis702@gmail.com[2], a_kanzygaly@mail.ru[3])*

On the issue of the unambiguity of the expression of quantitative relations in a noun in English

Abstract. This article discusses the unambiguity of expressing quantitative relations in English nouns. The authors conclude that all the nouns they considered transmitted quantitative information. Unambiguity of uncountable nouns is achieved by contrasting the unmarked form of the noun of a single object with the marked form of the noun of multiple objects with the same noun. Collective countable nouns have inherent ambiguity, and the noun of the implied group is repeated in the plural form. Homogeneity and unambiguity of objects and unambiguity within a collective group of objects are essential for understanding the meaning of a collective term. Homogeneity allows us to distinguish individual elements within a group as a whole and helps create a clear understanding of the plural nature of the group. Collective nouns that refer to groups of similar objects are usually countable, while those that refer to heterogeneous groups are not. Abstract and concrete nouns in their unmarked forms function as a single unit, representing both a mental concept and a substance or material without entering into a numerical opposition with other concepts that cannot be quantified.
Keywords: unambiguity, abstract noun, collective noun, quantitative relations, homogeneity, semantic, category.

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-114-122

Received: 17.04.2024; Revised: 24.11.2024; Accepted: 02.12.2024; Available online: 28.12.2024

Introduction

The meanings of gender, number, and case, which are considered to be universal concepts for the nominal systems of Indo-European languages J.H. Ginsberg [1], W. O'Grady [2] underwent certain changes during the historical development of each language within this language family.

The changes in the grammatical structure of English have not affected all grammatical categories equally, including those of the nouns. The system of gender categories in the English noun collapsed during its historical development, and the differences that exist naturally are expressed in modern English through lexical rather than grammatical means.

According to G.N. Vorontsova, English has significantly deformed its case system, developing some characteristics of agglutination to a certain degree [3, 180-183]. Although during the historical development of the English language, the expression of quantitative relations in nouns, as well as in other parts of the nominal system, has undergone some changes, the forms of their transmission have turned out to be more stable compared to those of generic and case relations. This confirms the correctness of the thesis that it is possible to talk about the category of numbers in the paradigm of modern English nouns.

The category of numbers and its associated quantitative relations have received some attention in modern linguistics. However, some issues regarding the transfer of quantitative relations in English nouns seem to deserve further study. One such issue is the unambiguous expression of quantitative relations in a noun. Since nouns give names to objects in the real world, the concept of numbers in nouns reflects the distinction between individual objects and groups of objects. This concept is manifested in the interaction with the main meaning of a noun, which is the meaning of an object.

The number opposition is expressed by combining a set of similar objects and contrasting it with a single object that has the same noun. In other words, the noun is the same for all objects in the set.

Since nouns cover a wide range of concepts, the number category can be considered a complex semantic node that combines various grammatical and lexical features of nouns. We will try to understand how the principle of clarity in expressing quantitative relations is reflected in certain categories of nouns.

Literature review

The linguistic reality shows that the unambiguity principle manifests in specific countable nouns. These nouns refer to objects in the material world, which exist physically and have distinct forms. Such objects can be counted, and the usual way to express their multiplicity is by using the formula *1+1+1+1+...* = multiplicity, regardless of the number of objects involved.

The difference between a singular noun and a plural noun is clearly expressed in the form of the word: *a bee* becomes *bees*, *a rap* becomes *raps*, *a roof* becomes *roofs*, *a dish* becomes *dishes*, and *a friend* becomes *friends*, and so on. T.Clark et al. [4] and H. Klockmann [5] assume that "According to the method of adding homogeneous objects, some nouns form a set that does not have an external number marker These include well-known names of domestic animals (*sheep, pigs*), wild animals (*deer, buffalo, zebras*), birds that are hunted for food (ducks, wildfowl), fish (*salmon, carp, mackerel, cod*), and certain nationalities (*Japanese, Chinese, Iroquois*, etc.).

The constituent elements of these nouns' plural forms are homogeneous and unambiguous. They, like other countable nouns, can be combined with numerals and quantitative words, such as "*ten swine*", "*few deer*", "*seven carp*", "*many mackerel*", and "*several series*".

A. Anttila and V. Fong state that "A certain number of abstract nouns have a long-standing and recognized use in the form of both singular and plural forms. These nouns, like other countable nouns, can be grouped by adding similar objects, although these objects are not physical, but rather mental [6].

B. Ilyish points out the difference in the internal meaning of the seemingly identical phrases *"three houses"* and *"three hours"* [7]. This difference stems from the fact that there is a group of nouns in English that carry a quantifiable attribute. This group includes words that represent time durations - *a minute, hour, year, fortnight, week* - as well as units of currency - *guinea, pound sterling* - and units of measurement - *meter, ton, and kilogram*. Although such nouns imply a division into lower-level units, this internal quantitative feature does not affect the perception of these nouns as singularities. Just like the previously discussed calculable nouns, these nouns form a set by adding homogeneous and unambiguous objects*: one dollar + one dollar + one dollar = three dollars,* and so on.

Collective nouns are of significant interest from the perspective of the transfer of quantitative relationships.

The unmarked singular form may reveal a varying degree of correspondence between the numerical form of the noun and the numerical form of words that form part of the same syntactical structure as this form. For example, in the sentence *"Jordan's party was calling impatiently from the porch," the singular form of "party"* indicates the existence of a collective unity, a group of people or objects that are thought of as a single entity.

Considering these nouns from different perspectives and angles, scientists view this group of nouns as a mysterious category that requires detailed analysis and careful interpretation.

B. Strang does not find anything unusual about the singular form of words like "crowd", as "crowd" itself consists of a large number of individuals, just like each person consists of a vast number of cells [8].

While acknowledging the complex nature of collective nouns as a valid point, we cannot agree with B. Strang's assertion that there is equivalence between the constituent parts and the collective noun itself [8]. At the same time, it is important to consider the transfer of quantitative relationships by both calculable and collective nouns. Linguists generally agree that, unlike ordinary nouns, which refer to a single object under a single noun, collective nouns refer to an indefinite number of identical individuals so that even in the singular form, they imply a grouping of multiple objects.

The nouns in this category are interesting in that they do not refer to any specific material object, but rather to a group of objects that share a common characteristic. A small number of these nouns indicate their special position in the naming system.

Features of the quantity category and its reflection in names and nouns with the help of grammatical means attracted attention and aroused the interest of many linguists. Philologists such as N.Yu. Shvedova, L.D. Chesnokova, I.V. Pereverzeva, G. Corbet, and many others, in their works, cited various classifications of nouns based on their ability to express the category of quantity [9, 2].

Methodology

The following techniques are employed in the research process: Semantic analysis, linguistic classification, comparative methodology, transformational approach, distributional study, componential analysis and descriptive method.

Analysis and Discussion

Based on the data in the discussion section, we can admit that analysis of the above-mentioned collective nouns reveals that the sets of objects they refer to can be perceived both as a singular entity and as a collection of individual parts.

Moreover, in addition to the uncountable collective nouns discussed in our research, there are a significant number of other nouns that do not follow the standard rules for forming a singular or plural form. These include nouns that cannot be counted or have no plural or singular forms.

Some examples of these nouns are:

1. Abstract concepts: *socialism, patriotism, progress, annihilation, kindness, peace, strength*, etc.
2. Substances and materials: *air, butter, dough, ice, gold, coal, water*, etc.

These nouns do not combine the idea of multiplicity, which is expressed in numbers. They are unique and cannot be counted. Abstract nouns give a noun to something that can only be thought about and not perceived through the senses. The unmarked form of these nouns serves as a single sign for a homogeneous, indivisible whole. These nouns are extremely abstract in their quantitative aspect and do not involve division into separate parts. However, when it becomes necessary to specify the measure of an abstract concept, the language uses lexical and grammatical means, such as "*a piece of advice*", "*an act of perfection*", or "*a stroke of luck*" (Priestley, p. 80). In lexico-morphological classification, abstract nouns are considered uncountable, like real nouns. According to Jespersen [10], the ideas of uniqueness and plurality do not apply to real nouns and should not take the form of either number. A.A. Bain [11] argues that they should be used in the singular form because there can be no two complete and exhaustive collections of the same material or substance. B.S. Khaimovich and B.I. Rogovskaya [12] believe that uncountable nouns acquire an indirect or lexico-grammatical number meaning by analogy with most English nouns.

Although the denotation of real nouns has no clearly defined number, it still has tangible spatial boundaries. Therefore, real nouns refer to an undisclosed but objective entity that is perceived as a single set or mass of homogeneous, uncountable terms. The clarity of the transfer

of quantitative relations lies in the use of both abstract and concrete nouns, where the noun functions as a single symbol - the noun for either a unified whole or a substance composed of an unlimited and uncountably large number of small, homogeneous particles.

Due to the rapid development of functional-cognitive research study of traditional grammatical concepts from new positions is becoming an important part of modern linguistics. The category of number as one of the most important characteristics of a noun has long been attracting the attention of researchers from various linguistic fields [13, 3].

It is known that the process of combining individual objects into sets involves the establishment of a single criterion for their classification and the selection of a representative from the class. This representative should serve as a reference point and reflect the qualitative identity of each unit included in the set with the rest of the group. For a language, a set should include homogeneous objects whose differences are so small that each object would appear to be equal to any other. At the same time, adding each subsequent object to the set is not difficult.

Following the principle of uniformity among the constituent parts of groups designated by a collective noun, it is possible to divide these nouns into two categories:

1. Collectives that combine strictly homogeneous objects of the same noun, without ambiguity.

2. Collective nouns, which denote groups of individuals that are not completely homogenous, have different nouns. These nouns are based on a common feature that these groups share, and they can be classified into two main categories.

The first category includes collective nouns such as "*flock*", "*herd*", "*congregation*", "*pack*", "*swarm*", "*cluster*", "*covey*", "*regiment*", "*crew*", "*troop*", "*hive*", "*farrow*", "*galaxy*", and "*jury*". These terms are used to describe groups of animals or people that behave similarly.

The second category includes nouns such as "*furniture*", "*china*", "*crockery*", "*money*", "*napery*", "*jewellery*", "*linen*", "*foliage*", and others. These terms refer to collections of objects that are considered a single unit, even though they may be made up of different parts.

When considering this aggregate as a whole, the noun reflects the starting point of this type of unity, which is clothed in an unmarked form and reveals a unique environment. For example, when discussing the degree of mercury poisoning in a family, a person might say: "*My family has the highest tested level.*" (Canadian Tribune, October 1, 2014) Or: "*At last, the army of advertising managers, copywriters, commercial artists, colour printers, window dressers, and bill posters were charging towards victory.*"

Implicitly enclosing within themselves the meaning of a multitude of individual, homogeneous objects, formed by adding qualitatively identical units, such collective nouns exhibit the ability to double, triple, etc., and are clothed in the plural form as soon as it becomes necessary to indicate a certain number of such groups. Thus, we have two flocks of sheep, several herds of cattle, these *congregations of nuns, a few packs of wolves, more than two bands of ruffians, a great many swarms of bees, many crowds of people, three flights of pigeons, five clusters of grapes, numerous galaxies of stars*, etc.

In this case, the plural form of collective nouns acquires the meaning of a plurality of sets, each of which is perceived as a discrete unit, and therefore these nouns are subject to the general law of calculability.

Combining an indefinite number of homogeneous discrete entities under one noun implies the internal calculability of collective nouns in the first subgroup. Therefore, *a swarm* is a grouping of homogeneous entities bearing the same noun, such as *bees*, for example.

In turn, the ability of these nouns to enter into numerical opposition, such as "*a swarm - swarms*", generates explicit calculability. This kind of multiplicity, explicated by the grammatical form, includes both the multiplicity expressed by the internal content of the noun and the multiplicity marked by the grammatical form.

This fact allowed O. Jespersen [10] to aptly noun these doubly calculable collective nouns. It is not uncommon for collective nouns in the first subgroup to be interpreted as separative pluralities, as in the example: "Mu family have been prominent, well-to-do people in this Middle

Western city for three generations." The example given on page 5, and many similar examples, indicate that the perception of such nouns as separative plurals, referring to each member of the group, is associated with the factor of uniformity of objects included in the collective entity. This includes groups such as a throng of merrymakers, a jury of citizens, a troupe of minstrels, a crew of sailors, a regiment of soldiers, a band of girls, and a group of ruffians.

The factor of uniformity in the constituent parts of a set can also be explained by the mandatory interpretation of nouns such as *people, militia, police, gentry, clergy, cattle*, and *poultry* as separative collective entities. Since the first subgroup of collective nouns includes all uncountable collective nouns, such as "*people, militia, police*", etc., although they represent entities consisting of homogeneous units, their uncountability can be explained by the generalizing nature of their meaning and the absence of separate discrete units with such nouns in their main meaning that can be counted.

Among the uncountable collective nouns that imply only the meaning of a set of elements in a group, there is only one exception: the noun "*people*", which, when used as a plural, can be combined with numbers or words from a quantitative series. To represent a single group object in the language, the complex word *"c-man"* is used for *"militia"*, *"clergy"*, and *"police"*, and the lexeme *"person"* for *"people"*, which, although it can be combined with numbers, does not correspond to the numeral *"one"*, and the specifying word *"head"* for *"cattle"* and *"poultry"*.

The double interpretation of the collective nouns in the first subgroup may be the reason for the lack of agreement in the linguistic literature on their use in singular or plural forms. Thus, some linguists, such as G. Leech and J.A. Svartvik [11], and others, believe that a speaker may choose to interpret a collective noun as an indivisible unit and use a singular verb with it, or they may distinguish between separate individuals and use a plural verb predicate.

On the other hand, other linguists, including W. MkAvoy [12], F. Sek and others, disagree with this approach and argue that it is inappropriate and awkward to use the plural form of the verb with these nouns in an unmarked context. In this regard, it should be noted that not all countable collective nouns have the same ability to be perceived as a separate entity and to demonstrate this through their surroundings. This property is most often found in the nouns of groups of people, but also occasionally in the nouns of living creatures, such as crew, party, committee, jury, and regiment.

This fact suggests that to interpret a collective noun as a group, the concepts of uniformity and distinctiveness of its members must overlap with animacy. For example, when referring to a group of inanimate objects, such as a cluster of grapes or a bunch of flowers, the plural form is used, indicating that they are perceived as separate entities. However, when referring to groups of living creatures or people, the singular form may be used, as in the case of a crew or a committee. The second subgroup of words in this work includes collective nouns that group objects that are not entirely homogeneous or unambiguous but are classified according to a specific feature. These nouns, which denote a set of units that are conceived as a single entity, are always thought of as a whole and cannot be counted. Their meaning can potentially be broken down into its constituent parts, which are different objects. To refer to a single composite object of this type, the English language often uses additional words to clarify the meaning.

Conclusion

From the above, it can be concluded that all the nouns considered here are characterized by unambiguity in the transmission of quantitative relations.

1. In the field of specific, calculable, non-selective nouns, unambiguity is expressed by contrasting the unmarked form of the noun of a single object with the marked form of the noun of many objects bearing the same noun as the single object. That is, the noun of a single object must be repeated in the noun of the plurality, as the noun of one object cannot be used to refer to a group of objects;

2. Collective countable nouns, when perceived as a single whole, do not differ from the nouns described in point "a" in terms of their quantitative relations, although they are characterized by

implicit ambiguity of the homogeneous objects included in the collective noun. This ambiguity is manifested in the grammatical forms of the plural: the noun of the implied grouping is repeated when forming the plural. For example, regiment-regiments, swarm-swarms, and crew-crews;

3. In a group of objects that are referred to by a collective noun, the nouns of individual members are not repeated in the collective noun itself. For example, a swarm of bees is a group of bees, and the noun "swarm" does not include the noun of each bee. The plurality of objects in a collective group is not indicated by a grammatical marker in the collective noun;

4. The homogeneity and unambiguity of objects and unambiguity of the object within a group indicated by a collective noun are important for understanding the meaning of the collective term. This homogeneity allows us to understand the individual elements within the group as a whole. This also helps to create a clear picture of the plural nature of the group, which is indicated by the collective noun;

5. The homogeneity and unambiguity of objects within a collective group determines whether a collective noun can be counted or not. Collective nouns that refer to groups of similar objects are usually countable, while those that refer to heterogeneous groups are not. In the case of abstract and concrete nouns, the unmarked form functions as a single unit, serving both as a noun for a mental object and a designation for a substance or material. Neither those nor the other enter into a numerical opposition in connection with the transfer of concepts whose denotation does not indicate the ability to quantify, double, triple, etc.

References

1. Greenberg, J.H. Universals of Language. – London: MIT Press, 1963. – 113p.

2. O'Grady, W. Fundamental universals of language // Lingua. – 2010. – Vol. 120. – №12. – P. 2707-2712. DOI: https://doi.org/10.1016/j.lingua.2010.03.006

3. Vorontsova, G.N. Essays on English grammar. – Moscow: Publishing House of Literature in Foreign Languages, 1960. – 74p.

4. Clark, T., Tratt, L. Formalizing Homogeneous Language Embeddings // Electronic Notes in Theoretical Computer Science. – 2020. – Vol. 253. – №7. – P.75-88. DOI: https://doi.org/10.1016/j.entcs.2010.08.033

5. Klockmann, H. The article a(n) in English quantifying expressions: A default marker of cardinality // Glossa: a Journal of General Linguistics. – 2020. – Issue 462. Vol.5(1). – P.1-31. DOI: https://doi.org/10.5334/gjgl.1151

6. Anttila, A., Fong, V. Variation, ambiguity, and noun classes in English // Lingua. – 2003. – Vol. 114. №9-10. – P.1253-1290. DOI: https://doi.org/10.1016/j.lingua.2003.06.001

7. Ilyish, B. The Structure of Modern English. – Moscow, 1970. – 318 p.

8. Strang, B. Modem English Structure. – Leningrad, 1969. – 106 p.

9. Рогачева, Е.С. Выражение количественных отношений в формах числа подлежащего, выраженного именем существительным в английском языке // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии [Электронный ресурс]. – 2015. – №1 (44). – С.72-78. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/vyrazhenie-kolichestvennyh-otnosheniy- v-formah-chisla-podlezhaschego-vyrazhennogo-imenem-suschestvitelnym-v-angliyskom-yazyke (дата обращения: 03.07.2023).

10. Jespersen, O. The philosophy of grammar. – London: Routledge, 2006. – 359 p. DOI: https://doi.org/10.4324/9780203716045

11. Bain, A. A Higher English Grammar. – London: Forgotten Books, 2018. – 392p.

12. Khaimovich, B.S., Rogovskaya, B.I. A Course in English Grammar. – Moscow, 1967. – 122 p.

13. Махмудова С.С. Средства выражения единичности и множественности в таджикском и немецком языках: сопоставительный аспект: автореф. дисс... канд. филол. наук: защищена 16.02.2024 / Махмудова Сайёра Сафаровна. – Душанбе, 2023. – 28с.

14. Leech, G., Svartvik, J. A Communicative Grammar of English. – London: Routledge, 2003. – 456 p.

15. Buckler, W., McAvoy, W. American College Handbook of English Fundamental. – New York, 1966. – 120 p.

Р.Ж. Саурбаев[1], Ф.Т. Ереханова*[2], А.К. Жетписбай[3]
[1] Торайгыров университеті, Павлодар, Қазақстан
[2] Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан
[3]Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан

Ағылшын тіліндегі сандық қатынастардың есімділігінің бір мәнсіздігі мәселесі туралы

Аңдатпа. Бұл мақалада ағылшын тіліндегі зат есімдердегі сандық қатынастарды білдірудің бір мәнділігі қарастырылады. Авторлар өздері қарастырған барлық зат есімдер сандықақпараттыбергендегенқорытындығакеледі. Санақсыззатесімніңкөпмағыналылығы бір зат есімнің таңбасыз түрін бір зат есімі бар көп зат есімнің таңбалы түріне қарсы қою арқылы жүзеге асады. Жиынтық есептік сан есімдерге тән көп мағыналылық бар, ал тұспал топтың зат есімі көпше түрде қайталанады. Ұжымдық терминнің мағынасын түсіну үшін объектілердің біртектілігі мен анық еместігі және объектілердің ұжымдық тобының бір мәнділігі маңызды. Біртектілік жалпы топтағы жеке элементтерді ажыратуға мүмкіндік береді және топтың көпше сипатын нақты түсінуге көмектеседі. Ұқсас объектілер тобына жататын жиынтық есімдер әдетте есептелетін болады, ал гетерогенді топтарға жататындар санауға жатпайды. Абстрактілі және нақты зат есімдер таңбаланбаған түрлерінде сандық тұрғыдан анықталмайтын басқа ұғымдармен сандық қарама-қайшылыққа түспей, ментальді ұғымды да, субстанцияны немесе материалды да білдіретін біртұтас бірлік қызметін атқарады.

Түйін сөздер: көп мағыналылық, дерексіз зат есім, жиынтық есім, сандық қатынас, біртектілік, мағыналық, категория.

Р.Ж. Саурбаев[1], Ф.Т. Ереханова*[2], А.К. Жетписбай[3]
[1] Торайгыров Университет, Павлодар, Казахстан
[2] Центрально-Азиатский инновационный университет, Шымкент, Казахстан
[3] Павлодарский педагогический университет имени А.Маргулана, Павлодар, Казахстан

К вопросу об однозначности выражения количественных отношений существительным в английском языке

Аннотация. В данной статье рассматривается однозначность выражения количественных отношений в английских существительных. Авторы приходят к выводу, что все рассмотренные ими существительные передавали количественную информацию. Однозначность неисчисляемых существительных достигается путем противопоставления немаркированной формы существительного одного предмета маркированной форме существительного нескольких предметов с одним и тем же существительным. Собирательным исчисляемым существительным присуща двусмысленность, и существительное подразумеваемой группы повторяется во множественном числе. Однородность и однозначность объектов, а также однозначность внутри собирательной группы объектов необходимы для понимания значения собирательного термина. Гомогенность позволяет нам различать отдельные элементы внутри группы в целом и помогает создать четкое понимание множественной природы группы. Собирательные существительные, относящиеся к группам схожих объектов, обычно являются исчисляемыми, а те, которые относятся к разнородным группам, — нет. Абстрактные и конкретные существительные в своих немаркированных формах функционируют как единая единица, представляя как мысленное понятие, так и вещество или материал, не вступая в числовое противопоставление с другими понятиями, не поддающимися количественной оценке.

Ключевые слова: однозначность, абстрактное существительное, собирательное существительное, количественные отношения, однородность, семантический, категория.

References

1. Greenberg, J.H. Universals of Language (MIT Press, London, 1963, 113 p.)

2. O'Grady, W. Fundamental universals of language. Lingua, 120(12), 2707-2712 (2010). DOI: https://doi.org/10.1016/j.lingua.2010.03.006

3. Vorontsova, G.N. Essays on English grammar (Publishing House of Literature in Foreign Languages, Moscow, 1960, 74p.)

4. Clark, T., Tratt, L. Formalizing Homogeneous Language Embeddings. Electronic Notes in Theoretical Computer Science, 253(7), 75-88 (2020). DOI: https://doi.org/10.1016/j.entcs.2010.08.033

5. Klockmann, H. The article a(n) in English quantifying expressions: A default marker of cardinality. Glossa: a Journal of General Linguistics, Issue 462, 5(1), 1-31 (2020). DOI: https://doi.org/10.5334/gjgl.1151

6. Anttila, A., Fong, V. Variation, ambiguity, and noun classes in English. Lingua, 114(9–10), 1253-1290 (2003). DOI: https://doi.org/10.1016/j.lingua.2003.06.001

7. Ilyish, B. The Structure of Modern English (Moscow, 1970, 318 p.)

8. Strang, B. Modem English Structure (Leningrad, 1969, 106 p.)

9. Rogacheva, E.S. Vyrazhenie kolichestvennyh otnoshenij v formah chisla podlezhashchego, vyrazhennogo imenem sushchestvitel'nym v anglijskom yazyke [Expression of quantitative relations in the forms of the number of the subject expressed by a noun in English], V mire nauki i iskusstva: voprosy philologii, iskusstvovedeniya i kulturologii [Electronic recourse], №1 (44), 72-78 (2015). – Available at: https://cyberleninka.ru/article/n/vyrazhenie-kolichestvennyh-otnosheniy-v-formah-chisla-podlezhaschego-vyrazhennogo-imenem-suschestvitelnym-v-angliyskom-yazyke (accessed: 03.07.2023) [in Russian]

10. Jespersen, O. The philosophy of grammar (Routledge, London, 2006, 359 p.). DOI: https://doi.org/10.4324/9780203716045

11. Bain, A. A Higher English Grammar (Forgotten Books, London, 2018, 394 p.)

12. Khaimovich, B.S., Rogovskaya, B.I. A Course in English Grammar (Moscow, 1967, 122p.)

13. Mahmudova S.S. Sredstva vyrazheniya edinichnosti i mnozhestvennosti v tadzhikskom i nemeckom yazykah: sopostovitel'nyj aspekt [Means of expressing singularity and plurality in Tajik and German languages: a comparative aspect]: Abstract of thesis for Candidate of Philology (Dushanbe, 2023, 28 p.) [In Russian].

14. Leech, G., Svartvik, J. A Communicative Grammar of English (Routledge, London, 2003, 456 p.)

15. Buckler, W., McAvoy, W. American College Handbook of English Fundamental (New York, 1966, 120 p.)

Information about the authors:

Saurbayev R.Z. – Candidate of Philology, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: rishat_1062@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1419-7361.

Yerekhanova F.T. – corresponding author, Candidate of Philology, Acting Associate Professor, Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: siliconoasis702@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3344-3839.

Zhetpisbay A.K. – Candidate of Philology, Acting Associate Professor, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: a_kanzygaly@mail.ru, ORCID: 0000-0002-3126-5242.

Саурбаев Р.Ж. – кандидат филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан. E-mail: rishat_1062@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1419-7361.

Ереханова Ф.Т. – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора, Центрально-Азиатский инновационный университет, Шымкент, Казахстан. E-mail: siliconoasis702@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3344-3839.

Жетписбай А.К. – кандидат филологических наук, доцент, Павлодарский педагогический университет имени А.Маргулана, Павлодар Казахстан. E-mail: a_kanzygaly@mail.ru, ORCID: 0000-0002-3126-5242.

Саурбаев Р.Ж. – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Торайғыров университет, Павлодар, Қазақстан. E-mail: rishat_1062@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1419-7361.

Ереханова Ф.Т. – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: siliconoasis702@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3344-3839.

Жетписбай А.К. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан. E-mail: a_kanzygaly@mail.ru, ORCID: 0000-0002-3126-5242.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

МРНТИ 17.82.10
Научная статья

Э.А. Абдрахманова*, С.Ш. Тахан
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан
(E-mail: [1]elmira1101@list.ru, [2]takhan_serik@mail.ru)*

Интертекстуальные параллели в поэзии Бахыта Каирбекова

Аннотация. В статье предприняты попытки исследовать интертекстуальные параллели между поэзией Бахыта Каирбекова и японских поэтов Басё и Такубоку. Проведенный интертекстуальный анализ позволил выявить наличие межтекстовых связей, определить сходство тем, мотивов и образов. Интертекстуальные ссылки обогащают смысл лирических произведений и обеспечивают более глубокое понимание намерений и мысли писателей. Художественный контекст поэтических произведений авторов разных культур и эпох пересекается, придавая широту и глобальность поднимаемым социокультурным вопросам и философской мысли. Семиотическая структура поэтики Б. Каирбекова и японских авторов выступает как особый механизм передачи информации об окружающем мире, традиционной культуре, обычаях, сплетении национальных символов, языка и мышления. Вместе с тем, существующие межтекстовые связи и параллели между поэтическими произведениями Каирбекова, Басё и Такубоку вовсе не отменяют заслуженного права каждого из поэтов на свой индивидуальный стиль, неповторимость поэтического почерка. Благодаря проведенному анализу мы надеемся получить более глубокое понимание того, как поэзия может преодолевать культурные и языковые границы, интерпретировать национальные и общечеловеческие проблемы в контексте межкультурной коммуникации.
Ключевые слова: интертекстуальные параллели, культурные традиции, межтекстовые связи, анализ, поэзия.

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-123-131

Поступила: 13.04.2024; Доработана: 27.11.2024; Одобрена: 10.12.2024; Доступна онлайн: 28.12.2024

Введение

Литературоведение последнего столетия значительно приумножило свой арсенал новых методов и приёмов интерпретации художественных текстов, позволяющих на основе их погружения в широкие социокультурные и исторические контексты извлекать из них новые смыслы и понятия. Одним из продуктивных подходов к расширению знаний о возможностях литературы как формы общественного сознания является определение

значения интертекстуального анализа литературных текстов. Интертекстуальность как литературный метод и приём оказывает значительное влияние на искусство и тем самым усиливает понимание и значение культурного материала в художественных произведениях. Она связана со стремлением к духовной интеграции и позволяет автору так же, как и его читателю, рассматривать себя в исторической и культурной традиции, находить многообразные взаимодействия на пересечении культур, совмещать общее и различное [1]. Однако интертекстуальность как определение видимых и невидимых связей отдельного художественного текста с широким полем всей мировой литературы отнюдь не является прерогативой только литературоведения: в таких смежных науках, как культорология, социология, психология и философия проблема интертекстуальных связей признается важнейшим аспектом исследуемых явлений и сущностей.

Обзор литературы

Понятию и определению термина «интертекстуальность» посвящены труды многих известных литературоведов. Термин «интертекстуальность» подразумевает бессознательные, а также осмысленные отсылки к уже имеющимся литературным фактам и художественным текстам. В рамках интертекстуальности литературное развитие идет на путях взаимодействия текстов, в результате чего каждое произведение осваивает и перерабатывает предшествующий литературный и культурный материал и наполняет его новой коммуникативно-интерпретационной семантикой.

Так, Б. Томашевский писал, что важной задачей литературоведения является различение текстовых схождений, без этого интертекстуальные параллели будут сыры и мало говорить уму и сердцу. По убеждению ученого, художественный текст даже при наличии межтекстовых связей должен обладать неповторимой уникальностью, подчеркивающей личность автора, отражающей полноту его духовной жизни и особенности мировоззрения. А. Веселовский считал, что каждый поэт вступает в область готового поэтического слова и связывается интересом к известным сюжетам, тем самым входя в уже существующую поэтическую моду. Большим вкладом в развитие теории интертекстуальности признается концепция диалогизма М. Бахтина, согласно которой понимание есть соотнесение данного текста с другими текстами и переосмысление в новом контексте [2, 272-274]. М. Лотман утверждал, что текст не существует сам по себе, а включается в исторический или условный контекст. Лотман не пользуется терминами интертекст и интертекстуальность, но подчеркивает, что понятия семиосферы, семиотического пространства, культурной памяти прямо связаны с проблематикой интертекстуальности [3, 66]. Согласно Ж. Дерриде, история, общество, культура и человек и есть текст, который как таковой универсализируется в бесконечной череде цитат. Его трактовка приводит к восприятию человеческой культуры как единого интертекста, который в свою очередь служит как бы претекстом любого нового появляющегося текста. То есть мир и присущие ему проблемы национального и межнационального характера предстают как единый текст, а возникающие новые художественные тексты создаются на основе единых претекстов и являются интертекстами.

Изучив труды известных литературоведов, мы приходим к выводу, что многобразие различных теорий и взглядов оставляют проблему интертекстуальных связей открытой и постоянно трансформирующейся и тем самым не теряющей своей актуальности. В целом интертекстуальные параллели в поэзии позволяют глубже понять и оценить конкретное произведение, а также шире осознать литературную традицию, в которой оно находится.

Руководствуясь основами теоретических положений, мы решили глубже постичь своеобразие творчества казахстанского поэта Бахыта Каирбекова, выявить интертекстуальные параллели и установить связь основных тем, мотивов и образов его поэзии с предшествующей литературной традицией. С этой целью нами был проведён краткий обзор и сравнительный анализ поэтического творчества Б. Каирбекова и японских поэтов Басё и Такубоку.

Материалы и методы

При написании статьи использовались как общенаучные, так и эмпирические методы. Методологическая основа продиктована спецификой предмета исследования, который предполагает синтез подходов мотивного и сравнительного анализа лирических произведений. Для достижения поставленных целей и выявления интертекстуальных параллелей в трудах рассматриваемых авторов мы опирались на комплекс таких методов, как историко-типологический, структурно-семантический и метод интертекстуального анализа художественного текста. Предпринятый интертекстуальный подход к анализу творчества Б. Каирбекова, а также представленные результаты и выводы могут послужить основой для выявления творческой индивидуальности поэта. Материалом для исследования послужили поэтические произведения Б. Каирбекова и японских авторов Басё и Такубоку.

Результаты и обсуждения

Бахыт Каирбеков – современный казахстанский поэт, известный использованием в своей поэзии традиционных и современных тем и стилей. Мацуо Басё и Исикава Такубоку – два известных японских поэта семнадцатого и двадцатого веков. Басё считается мастером хокку, формы японской поэзии, которая традиционно состоит из трех строк и семнадцати слогов. Такубоку, с другой стороны, является создателем пятистишия, он известен своими свободными стихами, в которых он использует своеобразный образ-сигнал, содержащий глубокое содержание.

Бахыт Каирбеков оказал значительное влияние на казахстанскую литературу своим неповторимым поэтическим голосом и жанровой разновидностью. Его творческая индивидуальность проявляется в своеобразии художественного мышления, поэтического видения и понимания жизни. Поэзия Каирбекова отмечена его глубокой привязанностью к ландшафту и культуре своей родины, его озабоченностью течением времени, пропитана духом родной земли и философской мудростью, открывающей космос казахской культуры и истории [4, 151-156]. Ведь особенно важно в условиях стремительного развития современной науки не терять связь с прошлым и изучать деятельность выдающихся личностей прошлых веков, которые совершали смелые открытия, переосмысливали веками установленные правила и постоянно создавали и меняли ход развития науки [5]. Следует особо подчеркнуть филигранное поэтическое мастерство Б. Каирбекова в использовании изобразительно-выразительных возможностей русского языка для передачи казахской национальной картины мира, что ярко свидетельствует о творческой плодотворности языковой интерференции в проекции на личность казахского поэта и эссеиста. Его поэзия колоритна, тонка и пленительна. Он использует яркие метафоры, олицетворения, эпитеты и сравнения для создания богатого и многослойного гобелена смыслов. Выразительные образы, примечательные в его творчестве, пытаются преодолеть разрыв между физическим миром и миром вечным, исследуя взаимодействие между двумя сферами. Лирика поэта характеризуется оригинальной образно-поэтической переработкой своих мыслей, переживаний, опыта жизни и одновременно представляет собой перманентное обращение к духовному наследию предков. Особенно привлекает внимание поэтическая глубина концептуального осмысления «номадического кодекса» – культуры и философии кочевничества в объемной и неразрывной связи с общечеловеческой культурной памятью. Через свою поэзию Каирбеков стремится возродить и прославить культурное наследие своей родины, а также признает трудности, возникающие при навигации в быстро меняющемся мире. Так, в своих этнографических трудах “Мир кочевья”, “Мир кочевья. Мифы Великой степи” он исследует темы путешествий, памяти и идентичности, ярким образным и лирическим языком погружая нас в мир кочевья. Для поэта путь кочевника – это есть путь поиска своих истоков, силы веры, связи неба и земли, тайны вечности.

Поэзия Б. Каирбекова вызывает двойственные чувства: с одной стороны, их легко читать и понятны их основная тематика и проблематика, с другой, - она сложна для восприятия, так как отражает внутренний и духовный мир автора. В целом она является свидетельством

силы языка и воображения, объединяющей людей во времени и пространстве. Его работы отражают богатство и разнообразие казахстанской культуры, а также предлагают понимание человеческого опыта, выходящего за культурные и национальные границы [6, 176-184]. Его поэтический голос одновременно уникален и универсален. Постигая дух, величие родной земли и космоса казахской истории и культуры, Б. Каирбеков стремится в поэтическом дискурсе протянуть незримую, тонкую, но крепкую нить между эпохами и разными поколениями, утвердить глубинную закономерность органической включенности казахской поэтической картины мира в мировую ноосферу и семиосферу.

Мацуо Басё широко известен как один из величайших поэтов японской литературы, к чьему творчеству часто обращаются поэты разных поколений и культур. Поэзия Басё известна своей простотой, прямотой и сосредоточенностью на мире природы. Он был мастером формы хокку и ему приписывают усовершенствование и возвышение данного поэтического жанра до формы искусства, отражающего философское восприятие мира, особое поэтическое мышление и видение. В самом известном сборнике стихов Басё «Узкая дорога в глубь страны» (Оку-но Хосомити) собраны творения поэта, повествующие о его путешествии по отдаленным районам северной Японии. Книга примечательна яркими описаниями, исследованиями связей между миром людей и миром природы, а также размышлениями о быстротечности жизни и красоте непостоянства. Хокку Басё в этом сборнике отличаются своей простотой и способностью улавливать суть момента времени [7, 22-33]. В целом вся поэзия Басё отличается простотой, элегантностью и глубоким пониманием красоты мира природы. Его творчество оказало неизгладимое влияние на японскую литературу, и, в частности, его хокку продолжают изучать и восхищаться поэты всего мира. Наследие Басё как мастера формы хокку сделало его одним из самых любимых и знаменитых поэтов в японской литературе, и его творчество продолжает вдохновлять как читателей, так и писателей.

Лирика Б. Каирбекова и Мацуо Басё, несмотря на разное культурное происхождение и литературные традиции авторов, имеет общность тем и мотивов. Оба поэта в значительной степени опираются на природу как на источник вдохновения, используя яркие описания мира природы для передачи сильных эмоций и идей. Оба мастера пера используют сезонные ссылки в своих работах, связывая свою поэзию с циклами природы и течением времени, исследуют темы духовности и трансцендентности, применяют образы и символику для передачи абстрактных идей. Например, для выражения свободы духа и трансцендентности Б. Каирбеков использует изображения птиц и неба. В сборнике стихов «Путь воды» концепты «путь» и «вода» наполнены особым авторским смыслом. Для поэта путь – это вечный поиск и дорога познания собственной души, постижения себя, а вода выступает символом возрождения, восстановления, символом творчества и знаний [8]. В другом сборнике “Осенний диалог” осень для автора является мостом над рекой, самой творимой порой, когда прозреваются неожиданные образы.

В творчестве Басё образы природы также приобретают особую значимость. Явления природы поэт рассматривает как источник истины и красоты. Мастер хокку изображает жизнь природы и жизнь человека в их слитном единстве на фоне круговорота времен года. Духовное единство человека и природы, мысль о единой сущности мира раскрываются в образах воды и луны, что также помогает передать ощущение непостоянства и течения времени.

Сравнивая творчество Каирбекова и Басё, можно сделать вывод, что обоими поэтами движет любовь к родной земле, просторам и духовному наследию предков:

“Мне вольность гордая твоя
И жгучих трав родная горечь
Вновь перехватывает горло –
Петь об одной тебе веля” [9].
Б. Каирбеков

“Я в весеннее поле пошел за цветами,
Мне хотелось собрать там фиалок душистых,
И поля
Показались так дороги сердцу,
Что всю ночь там провел средь цветов до рассвета”[10].
Басё

Такубоку Исикава был японским поэтом, жившим в конце девятнадцатого и начале двадцатого веков. Он известен своим новаторским подходом к традиционным формам японской поэзии и исследованием таких тем, как любовь, утрата, тоска. Поэзия Такубоку часто отличается глубоко личным и интроспективным голосом, отражающим его собственный опыт и эмоции, умением выразить свой душевный мир и богатое наследие прошлого. Через свою поэзию он передаёт мысли о том, что жизнь это есть мгновения, которые оставляют след в душе, к которому мы всегда возвращаемся, чтобы возобновиться [11, 5-17].

Б. Каирбеков в своём творчестве также часто опирается на казахское культурное наследие, исследуя темы самобытности и культурной преемственности. В его поэзии ясные и логически отточенные мысли облекаются в привлекательные образно-поэтические формы, отсылающие читателя к глубинам духовных традиций предков. Кроме того, оба поэта используют символику и метафору для передачи абстрактных идей и переживаний. Особое значение они придают образам природы и животных, тем самым показывая неразрывную связь неба и земли, всего живого и неживого. Образы солнца, неба, воды являются для поэтов доминантными символами, воплощая в себе источник жизни, света и мудрости:

Из дома выйду,
Словно очнусь.
Ведь есть же где-то теплое солнце.
Глубоко,
Полной грудью вздохну [11].
Такубоку

Бери, вдыхай жар солнца, жар души,
Вкушай резную корочку, как строчку стиха…
Б. Каирбеков

Интертекстуальные параллели в поэзии Бахыта Каирбекова, Мацуа Басё и Исикава Такубоку демонстрируют общечеловеческий опыт исследования сложных эмоций и идей. Их стихотворные шедевры подчеркивают способность поэзии преодолевать культурные и языковые границы, соединяя нас с универсальными эмоциями и переживаниями на глубоко эмоциональном уровне. Поэты используют яркие образы из мира природы, которые способны вызвать у читателя эмоции любви, свободы, вызвать чувство умиротворения, одиночества и задуматься о вечности жизни и боли утраты:

“Луна поднимается над горами,
Его свет отбрасывает тени на землю,
Мир неподвижен и тих,
Пока я сижу здесь один”[9].
Б.Каирбеков

“Аромат цветов сливы
На территории больницы
Заставляет меня плакать”[11].
Такубоку

“Вечерним вьюнком
Я в плен захвачен... Недвижно
Стою в забытьи”[10].
Басё

Интертекстуальные параллели между поэзией сравниваемых авторов показательны по нескольким причинам. Во-первых, они подчеркивают универсальность человеческого опыта в разных культурах и периодах времени. Хотя Каирбеков, Басё и Такубоку жили в разное время и в разных культурах, в их работах прослеживаются схожие темы и мотивы, связанные с любовью, утратой и хрупкостью жизни. Это говорит о том, что эти эмоции имеют фундаментальное значение для человеческого опыта и не ограничены культурными или языковыми границами. Во-вторых, они демонстрируют силу интертекстуальности в поэзии, позволяют читателям вступить в межкультурный диалог, раскрыть взаимосвязь литературы разных культур и периодов времени.

Отталкиваясь от произведений Басё и Такубоку, но одновременно и подпитываясь ими, Каирбеков обогащает собственную поэзию слоями смысла и новой мерой глубины. Интертекст в поэзии Каирбекова мотивирован поиском новых художественных форм и средств, стремлением расширить границы поэтического мира. Различные формы межтекстовых взаимодействий позволяют читателю осмыслить творчество Каирбекова в новом ракурсе, установить связь поэзии казахстанского поэта с предшествующей литературной традицией, глубже постичь его своеобразие, расширить представление о содержательной и художественной стороне его творчества.

Заключение

В данной статье мы нашли и описали интертекстуальные параллели между поэзией казахстанского поэта Бахыта Каирбекова и японских поэтов Басё и Такубоку. Предпринятый нами краткий обзор поэтического творчества Каирбекова, Басё и Такубоку послужил основанием для обсуждения важности интертекстуальности в творчестве Каирбекова в научных интересах понимания истоков его поэтического новаторства. Были выявлены и проанализированы сходные темы, мотивы, образы в поэзии Каирбекова, Басё и Такубоку, раскрыто значение выявленных литературных параллелей для поддержания и расширения межкультурного диалога и взаимопонимания. Мы пришли к выводу, что выбранные нами для сравнения поэты пишут душой, обращаясь к духовному наследию предков, постигают гармонию природы и человека, земли и неба. Ими движет любовь к родной земле, любовь ко всему прекрасному, но при этом им не чужды одиночество, тоска и грусть. Они простыми словами отражают глубокую мысль о духовном пути человека, поиске своих истоков, силе веры, связи неба и земли, тайны вечности. Для передачи своих мыслей и переживаний поэты часто прибегают к использованию образов природы, тем самым подчеркивая связь между миром природы, животных и людей. Выявленные межтекстовые связи в лирике Каирбекова, Басё и Такубоку не отменяют индивидуальный стиль и неповторимость поэтического почерка каждого из авторов. Интертекст и связь с предшествующей литературной традицией лишь обогащает художественный мир каждого поэта, подчеркивает авторское «я», протягивает тонкую незримую нить между творческими опытами поэтов, способствует созданию межкультурного диалога между разными эпохами и способствует сближению культур.

Конфликт интересов

Конфликт интересов по статье отсутствует.

Вклад авторов

По всем аспектам проведенного исследования авторы одинаково внесли вклад и были ответственны. Абдрахманова Э.А. занималась сбором материалов исследования, изучала поэзию Бахыта Каирбекова и японских авторов Басё и Такубоку, работала над интертекстуальным анализом и выявлением интертекстуальных связей. Тахан С.Ш. работал над разработкой методологии исследования, постановкой цели и задач, обзором имеющихся теоретических положений, обобщением и анализом полученных выводов и результатов.

Список литературы

1. Kosherbayev R., Mukhamejanova G., Koshanova Z., Zhuanyshpaeva S., Kuandykova D. Innovations in audiovisual translation: in enhancement of cross-cultural aspect in modern conditions // XLinguae, Volume 15, Issue 2, 2022. – P. 145-155.
2. Хализев В.Е. Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 2004. – 405 с.
3. Лотман Ю.М. Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. – Санкт-Петербург: Искусство – СПБ, 2010. – 704 с.
4. Дарибаева Ж. Постижение. // Простор. – 2017. – № 6. – С. 151-156.
5. Shynar Ilyassova, Aitzhan Asenova, Serik Takhan. Scientific Works of Academician Rymgali Nurgali. // Interdisciplinary Literary Studies, Vol. 26, No. 2, 2024. - P. 281-296.
6. Маслова В.А. «Образ мира, в слове явленный…» (на материале творчества поэта-билингва Бахыта Каирбекова) // Полилингвиальность и транскультурные практики. – 2021. – Т. 18. – № 2. – С. 176-184. [Электронный ресурс]. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/obraz-mira-v-slove-yavlennyy-na-materiale-tvorchestva-poeta-bilingva-bahyta-kairbekova/viewer (дата обращения: 11.02.2024).
7. Бреславец Т. И., Пантелеева М. В. Аллюзия в художественной речи в дневнике странствий Мацуо Басё // Известия Восточного института. – 2021. - № 2. - С. 22–33. https://doi.org/10.24866/2542-1611/2021-2/22-33 (дата обращения: 11.02.2024).
8. Томанова Н.М. Концепт «вода» в лирофилософском дискурсе Бахыта Каирбекова. – [Электронный ресурс] – URL: https://www.rusnauka.com/16_NPRT_2012/Philologia/2_111907.doc.htm (дата обращения: 11.02.2024).
9. Каирбеков Б. Путь воды. – Москва: Тезаурус, 2010. – 416 с.
10. Мацуо Басё. Во тьме безлунной ночи. – Москва: АСТ, 2022. – 256 с.
11. Исикава Такубоку. Лирика. – Москва: Художественная литература. – 1966. – 182 с.

Э.А. Абдрахманова*, С.Ш. Тахан

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Бахыт Қайырбеков поэзиясындағы интермәтіндік параллельдер

Аңдатпа. Мақалада Бахыт Қайырбеков пен жапон ақындары Басё мен Такубоку поэзиясы арасындағы интермәтіндік параллельдерді зерттеуге күш салынды. Жүргізілген талдау мәтінаралық байланыстардың болуын анықтауға, тақырыптардың, мотивтер мен бейнелердің ұқсастығын анықтауға мүмкіндік берді. Мәтінаралық сілтемелер лирикалық шығармалардың мағынасын байытады және жазушылардың ниеттері мен ойларын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Әр түрлі мәдениеттер мен дәуірлердегі авторлардың поэтикалық шығармаларының көркемдік контексті қиылысып, көтерілген әлеуметтік-мәдени мәселелер мен философиялық ойларға кеңдік пен жаһандылық береді. Б. Қайырбеков пен жапон авторларының поэтикасының семиотикалық құрылымы қоршаған әлем, дәстүрлі мәдениет, әдет-ғұрып, ұлттық рәміздердің, тіл мен ойлаудың тоғысуы туралы ақпарат берудің ерекше механизмі ретінде әрекет етеді. Сонымен қатар, Қайырбеков, Басё және Такубокудың поэтикалық шығармалары арасындағы интермәтіндік байланыстар мен параллельдер ақындардың әрқайсысының өзіндік жеке стиліне,

поэтикалық қолжазбаның бірегейлігіне лайықты құқығын мүлдем жоққа шығармайды. Жүргізілген талдау арқылы біз поэзияның мәдени және тілдік шекараларды қалай жеңе алатынын, мәдениетаралық коммуникация контекстінде ұлттық және жалпыадамзаттық мәселелерді түсіндіре алатынын тереңірек түсінуге үміттенеміз.

Түйін сөздер: мәтінаралық параллельдер, мәдени дәстүрлер, мәтінаралық байланыстар, талдау, поэзия.

E.A. Abdrakhmanova, S.Sh. Takhan
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Intertextual parallels in the poetry of Bakhyt Kairbekov

Abstract. The article attempts to explore intertextual parallels between the poetry of Bakhyt Kairbekov and the Japanese poets Basho and Takuboku. The conducted intertextual analysis made it possible to identify the presence of intertextual connections, to determine the similarity of themes, motives and images. Intertextual references enrich the meaning of lyrical works and provide a deeper understanding of the intentions and thoughts of the writers. The artistic context of poetic works by authors of different cultures and eras intersects, giving breadth and globality to the sociocultural issues and philosophical thought raised. The semiotic structure of the poetics of B. Kairbekov and Japanese authors acts as a special mechanism for transmitting information about the surrounding world, traditional culture, customs, the interweaving of national symbols, language and thinking. At the same time, the existing intertextual connections and parallels between the poetic works of Kairbekov, Basho and Takuboku do not at all cancel the well-deserved right of each of the poets to their own individual style, the uniqueness of poetic handwriting.Through this analysis, we hope to gain a deeper understanding of how poetry can transcend cultural and linguistic boundaries, interpret national and universal problems in the context of intercultural communication.

Keywords: intertextual parallels, cultural traditions, intertextual connections, analysis, poetry.

References

1. Kosherbayev R., Mukhamejanova G., Koshanova Z., Zhuanyshpaeva S., Kuandykova D. Innovations in audiovisual translation: in enhancement of cross-cultural aspect in modern conditions, XLinguae, Volume 15, Issue 2, 145-155 (2022).

2. Khalizev V.E. Teoriya literatury [Theory of literature] (Vysshaya shkola, Moscow, 2004, 405 p.) [in Russian]

3. Lotman YU.M. Semiosfera. Kul'tura i vzryv. Vnutri myslyashchih mirov [The semiosphere. Culture and explosion. Inside the thinking worlds] (Iskusstvo-SPB, Saint-Petersburg, 2010, 704 p.) [in Russian]

4. Daribaeva Zh. Postizhenie. [Comprehension], Prostor [Space], № 6, 151-156 (2017) [in Russian]

5. Ilyassova Sh, Asenova A., Takhan S. Scientific Works of Academician Rymgali Nurgali, Interdisciplinary Literary Studies, Vol. 26, No. 2, P. 281-296 (2024).

6. Maslova V.A. Obraz mira, v slove yavlennyj (na materiale tvorchestva poeta-bilingva Bahyta Kairbekova) [The image of the world revealed in the word (based on the material of the work of the bilingual poet Bakhyt Kairbekov)], Polilingvial'nost' i transkul'turnye praktiki [Multilingualism and transcultural practices], T. 18. № 2, 176-184 (2021). [Electronic resource] – Available at: https://cyberleninka.ru/article/n/obraz-mira-v-slove-yavlennyy-na-materiale-tvorchestva-poeta-bilingva-bahyta-kairbekova/viewer [in Russian]

7. Breslavec T. I., Panteleeva M. V. Allyuziv hudozhestvennoj rechi v dnevnike stranstvii Matsuo Basyo [An allusion to artistic speech in Matsuo Basho's Diary of Wanderings], Izvestiya Vostochnogo instituta [News of the Oriental Institute], № 2, 22–33 (2021). [Electronic resource] – Available at: https://doi.org/10.24866/2542-1611/2021-2/22-33. [in Russian]

8. Tomanova N.M. The concept of water in the lyrophilosophical discourse of Bakhyt Kairbekov. [Electronic resource] – Available at: http://www.rusnauka.com/16_NPRT_2012/Philologia/2_111907.doc.htm/ (accessed: 01.04.2024)

9. Kairbekov B. Put' vody [The way of water] (Tezaurus, 2010, 416 p.) [in Russian]

10. Macuo Basyo. Vo t'me bezlunnoj nochi [In the darkness of a moonless night] (AST, Moscow, 2022, 256 p.) [in Russian]

11. Isikava Takuboku. Lirika [Lyrics] (Khudozhestvennaya literatura, Moscow, 1966,182 p.). [in Russian]

Сведения об авторах:

Абдрахманова Э.А. – докторант PhD, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: elmira1101@list.ru, ORCID: 0000-0003-3377-6385.

Тахан С.Ш. – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: takhan_serik@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4940-1409.

Абдрахманова Э.А.– PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: elmira1101@list.ru, ORCID: 0000-0003-3377-6385.

Тахан С.Ш. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: takhan_serik@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4940-1409.

Abdrakhmanova E. A. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: elmira1101@list.ru, ORCID: 0000-0003-3377-6385.

Takhan S. Sh. – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: takhan_serik@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4940-1409.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ХҒТАР 17.71.01
Ғылыми мақала

Ж.Ә. Аймұхамбет
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: a_zhanat@mail.ru)

XX ғасыр басындағы қазақ ауылы тағдырының поэзиядағы көрінісі (Есенғали Раушанов поэзиясы мысалында)

Аңдатпа. Кеңестік саясаттың кесірінен қазақ халқы салдары ғасырға жалғасқан үлкен трагедияға тап болғаны аян. XX ғасырдың бас кезінде қазақ ұлтының көзі ашық, алдыңғы қатарлы азаматтарын «халық жауы» деген жалған, дәйексіз жаламен жазалаған, қазақ даласын үркіншілікке ұшыратқан кеңес билігінің содыр саясаты халық санасында өшпестей болып таңбаланып қалды. Ел тарихындағы осындай қасіретті кезең көркем әдебиет туындыларына үздіксіз арқау болып келеді. Бұл тақырыпта роман, повесть, поэма, драмалық туындылар жазылды. Сондай туындылардың қатарында қазақтың классик ақыны Есенғали Раушанов поэзиясын атауға болады. Мақалада ақынның туындылары нысанға алынып, «Қазақ ауылы» атты цикл өлеңі мен «Аспанға көшіп кеткен ел» поэмасындағы XX ғасыр басындағы қазақ ауылы тағдырының суреттелуі зерделенді. Ақын поэзиясында қазақ елінің осы қасіретті кезеңдегі тағдыры қалай бейнеленді, елдің мұңы мен қайғысын ақын қалай танытты деген сауалдарға талдаулар арқылы жауап берілді. Ақ әскер мен қызыл әскердің талауы мен содырлығына кезек ұшыраған қазақ ауылының ауыр халі тарихи шындық пен көркем шындық үйлесімінде қарастырылды. Тақырыпты зерделеу мақсатында, салыстыру, даралау және жинақтау әдістері қолданылды. Зерттеу талабына сәйкес тиісінше ой тұжырымдалып, қорытындылар жасалды.
Түйін сөздер: тарихи шындық, «ақ» пен «қызыл», кеңестік идеология, қазақ ауылы, халық тағдыры, бейнелеу.

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-132-143

Түсті: 16.10.2024; Жөнделді: 20.11.2024; Мақұлданды: 02.12.2024; Онлайн қолжетімді: 28.12.2024

Кіріспе

XX ғасыр қазақ халқының тарихында қасіретті ізін қалдырған ауыр кезең – ашаршылық пен сталиндік қуғын-сүргін екені белгілі. Тек қазақ қана емес, сол кезде «КСРО» деген бір жүйеге күшпен біріктірілген басқа да халықтардың басынан кешірген азапты кезең ақиқаты көптеген әдеби-көркем туынды оқиғаларының өзегіне алынды.

«Кеңестік идеология» адамзат тарихында қуғындау, жазықсыз жала жабу, «халық жауы» деген желеумен елге тұлға боларлық қайраткерлерді абақтыға қамау, жазалау, ату сияқты айрықша қатыгездігімен есте қалды. 1917 жылдан 1991 жылға дейін өмір сүрген Кеңес өкіметі адамзат тарихындағы қасіретті кезеңнің, атап айтқанда, 1928-32 жылдардағы аштық, 1937-38 жылдардағы жаппай қуғындау саясатының себепкері болды. Қоғамдық санадағы бұл негативті сипат көркемдік санада түрлі бейнелеулермен орын алды.

Кеңестік саясат қысымы, ашаршылық зобалаңы, сталиндік репресссия көркем әдебиетке түрлі тәсілмен арқау болды. Бұл тақырыпқа қалам тартушы авторлардың репрессияға өздері немесе әкесі, туыстары ұшыраған. Кеңестік идеологияның «асыра сілтеген» шоқпарынан соққы алған қаламгерлер қоғамның саяси-әлеуметтік шындығын роман, повесть, әңгіме, поэма, циклды өлеңдерге түрлі тәсілдермен арқау ете отырып, халық тағдырын көркем тілмен бейнелеп жеткізді. Хамза Есенжановтың 1970 жылы жазылған «Жүнісовтер трагедиясы» [1] романында қаламгер өзі көріп, басынан кешірген қасіретті шақтарды арқау ете отырып күллі халық басындағы трагедияны шынайы бейнелейді. Бұл романда 1932 жылғы аштық, 1937-38 жылдардағы сталиндік репрессия суреттелген. Бір әулет, яғни Жүніс қажы әулетінің шаңырағына үйірілген зұлмат арқылы күллі қазақ халқының басындағы қасіретті танытуда автор шынайы оқиғаларды арқау еткен. Алайда, романның жарық көруіне тыйым салынып, кейіннен толық емес қалпында баспадан шықты. Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айша» мемуарлық эссе-романында жазықсыз «халық жауы» атанып, туған жеріне, отбасынан амалсыз ажырап, ақыры жат жерде қаза болған әке тағдыры арқылы қасіретті заман шындығы суреттеледі [2]. Жалпы ұлттық трагедияның кең панорамадағы бір көрінісі Төлен Әбдіктің «Тұғыр мен ғұмыр» [3, 65-139] повесіне тән. Смағұл Елубайдың «Ақ боз үй», «Мінәжат», «Қайран дүние» [4] атты романдары тұтастай трилогия ретінде кеңес өкіметі орнаған күннен құлаған уақытына дейінгі аралықта адам баласына қандай зобалаң орнатқанын суреттеген. Ақын Есенғали Раушановтың «Қазақ ауылы», «Әкемнің өлеңі», «Полемика. 1988» [5] өлеңдері мен «Аспанға көшіп кеткен ел» [6] микро-поэмасында да белгілі дәрежеде өмірбаяндық деректер орын алған.

Е.Қуандық: «Сталиндік тоталитарлық модельдің Кеңестер Одағында билік құруы ондағы халықтарды қорқытып-үркітіп, үрейлендіріп, ұлттардың табиғи бейнесін жоюға тырысқан казармалық социализмді өмірге әкелді» [7, 4], – деп жазады «Қазақстандағы «Кіші октябрь қасіреті» еңбегінде.

Қазақтың классик ақыны Есенғали Раушановтың туындылары «ақ қашып, қызыл қуған» заманның дүрбелеңін айналып өтпейді. Ұлт ақыны ретінде елінің тарихын көркем суреттеген ол сайын даланы мекендеген қазақ халқының бастан кешкен тағдырын көрсетеді. Кеңестік идеология өз саясатын соншалық мінсіз етіп көрсетіп, көркем әдебиетте «социалистік өмір салты көрініс табуы тиіс» деген критериймен «таптық, партиялық принципті» күштеп бекітіп бергені белгілі. Сондықтан да сол өкіметті құрған «қызыл әскер», яғни «қызылдар» бірыңғай идеализацияланып, бар жамандық, зұлымдық патшаның «ақ әскеріне» таңылды. Ақиқатында, қазақ халқына, маң даланы жайлаған қазақтың берекелі ауылдарына зобалаң тудырған «ақтар» (ақ әскер) ғана емес, «қызылдар» да (қызыл әскер) болатын. 1918 жылы ақ гвардияшылдар мен қызыл әскерлер арасындағы соғыстың күллі ауыртпалығын, қасіретін қазақ ауылы көрді. Е.Раушановтың үш бөлімнен тұратын «Қазақ ауылы» сюжетті өлеңі мен «Аспанға көшіп кеткен ел» поэмасына осы ақиқат арқау болған.

XYIII ғасырдағы тұтқиылдан қалмақ шапқан, қазақ жұртынан ауа көшкен «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» жылдарының зарлы әні «Елім-ай» еді. Сол «Елім-ай» әнінің «Қаратаудың басынан көш келеді» деп басталатын жолынан-ақ бұл қаралы көш екені аңғарылады. Есенғали Раушановтың «Аспанға көшіп кеткен ел» микропоэмасында да көштің өзіндік мәні бар. Бұл да қаралы көш. Атажұртты тастап, амалсыз ірге көтерген бір ауылдың шеккен қасіреті мен көрген құқайы атажұртынан амалсыз ажыраған ел тағдырын танытады. Қазақ халқы негізінен көшпенділікпен ғұмыр кешкен ел. Сән-салтанатымен қыстаудан жайлауға бет алған көштің жөні бір бөлек, жау шапқыншылығына немесе қанқұйлы әскердің қылышына туралмау үшін, әдейі ұйымдастырылған ашаршылықтан, қолындағы бар мүлкін тартып алған кеңес саясатынан қашып, атажұртты тастап, амалсыз үдере көшудің жөні бір бөлек.

Біз бұл мақалада негізінен Есенғали Раушановтың шығармашылығына тоқталып, кеңес өкіметінің қарулы жасағы – қызыл әскердің, яғни большевиктердің момын халықты

аяусыз қырып-жойған қанқұйлы жауыздығын шынайы оқиғалар арқылы көрсеткен туындыларын қарастырамыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бұл мақаланы жазуда тақырыпқа сәйкес Есенғали Раушановтың «Аспанға көшіп кеткен ел» микро-поэмасы мен «Қазақ ауылы», «Біздің ауыл» атты цикл өлеңдері нысанына алынды. Кеңестік қуғын сүргін оқиғасына қатысты зерттеу, танымдық еңбектер мәтіндік талдауларға ақпараттық дәйектеме ретінде ұсынылып, туындылардың тарихи негізі зерделенді. Талдау, жинақтау, интерптетация, индуктивті-дедуктивті, мәдени-тарихи, герменевтикалық, мифопоэтикалық талдау әдістері арқылы тұжырымдар жасалды.

Қазақ ауылындағы «ақ» пен «қызыл» ойранының бейнеленуі.

ХХ ғасырдың басындағы большевиктердің адамдықтың шегінен шыққан жауыздықтары қарапайым қазақ халқын тағы бір апатқа әкелді. Патшалық Ресейдің қанды қылышын Кеңестік өкіметтің содыр саясатын алмастырды. Тарихи деректердің кейбіріне жүгінсек, Алашорданың Жетісу бөлімінің бастығы Ы.Жайнақовтың Ә.Бөкейхановқа 1918 жылдың 19-шілдесінде жолданған жеделхатында большевиктердің Жетісу қазақтарына көрсетіп жатқан зорлықтары туралы жазылған. Бұл жеделхат мәтіні «Сарыарқа» газетінің 1918 жылғы №47 санында жарияланған [8, 34]. Осы 1918 жылы 30-шілдеде большевиктерге қарсы күресуге шақырған «Аттан, Алаш азаматы» атты мақала жарық көреді. Осы мақалада: «Большевик малыңа қожа, басыңа би, жаныңа жазалаушы болды. Оқыған адамдарыңды мылтығымен атқанда өлмей қалса, қылышымен қырыққа тіліп, қарнын жарып, көзін ойды... Жауың кім? –Жауың большевик», – деп жазылған [9, 61].

Әуелде патшаның билігінен құтқарды деп қуана қарсы алған қызыл әскер шындап келгенде бодандықтың қамытын басқаша кигізуді мақсат еткен еді. Бұл келтірілген бір мәліметтің өзі большевиктік биліктің халықты қалай ашындырғанының дәлелі.

Е.Раушановтың «Қазақ ауылы» өлеңі «Сәскеде», «Кешке», «Азанда» деген үш бөлімнен тұрады. Өлеңге эпиграф ретінде ел аузындағы «Ақ қашып, қызыл қуған заманым-ай // Заманның таба алмадық амалын-ай» деген өлең жолдары алынған. Аталған үш бөлімнің біріншісінде қазақ ауылына тұтқиылдан тиіп, лаң салған ақ әскердің іс-әрекеті баяндалады. Бастапқы үш шумақта ақ пен қызыл туралы ауыл үлкендерінің өзара диалогы берілген. Қарапайым қазақтар үшін ақ пен қызыл майданы түсініксіз болды. Екі әскердің қайсысын жақтарын білмеді. Өлеңнің «Сәскеде» бөлімінің алғашқы жоларында осы жайт суреттелген:

Ыспа құм ысылдаған төңірегі,
Біздің ел сырт хабардан не біледі?
– Ағы кім?
– Қызылы кім?
– Ит біліп пе?
Әйтеуір қазақ емес көрінеді [5, 234]

Ақын дүрбелең заманның қалпын табиғат құбылыстары арқылы жанама бейнелеп өтеді:

Иен дала, шет-шегі жоқ паң көсіліп,
Сәріден жел айқайға салды есіріп.
Көз жұмды шықпай жатып сәби күн де
Құм жатыр есік алды мәңгі есіліп.

Айқайға салған жел, шықпай жатын «көз жұмған» күн суреттеулері арқылы ақын уақыт шындығын аңғартады. Құм ішінде отырған бейғам ауылдың алда көрер құқайы:

Селеудің кімді күтіп сарғайды өңі,
Ителгі үркіп ұшты самғай бері.
Ит үрді, қой маңырап, түйе боздап,
Кепкен шал қырға қарап «Алла-ай» деді [5, 234], –

деген жолдармен беріледі. Қыр жақтан құйылып келіп, адам мен малға аш бөрідей

тиген аттылар әрекеті ауылды азан-қазан етеді. Бұл – ақтың әскері салған лаң. Өлендегі әкіреңдеп келген атаманның би мен бәйбішеге, кәрі мен жасқа тиген соққысы, ақ әскердің ауылға салған сойқаны, айдауда кеткен жылқы – қазақ көрген сұмдықтың бір үзігі ғана. Кеуделеріне кек тұнып, шарасыз есеңгіреп қалған ауыл жұртының көкейіндегі:

Болғанда ағы мұндай бұл итіңнің
Қызылы қандай болмақ, Тәңірім-ай?.. [5, 234] –

деген сауалға жауап өленнің «Кешке» деген бөлімінде беріледі. Бұл бөлім ақынның шумақты сәл өзгерте қайталауымен басталады.

Селеудің кімді күтіп сарғайды өңі,
Ителгі үркіп ұшты самғай бері.
Ит үрді шабаланып.
Бұл не тағы?
Кепкен шал қырға қарап «Алла-ай» деді [5, 236].

Адыраңдап, сойқан сала келген ақ әскерден бұлардың қалпы әуелгіде бөлек көрінеді:

Айт-айтпа, бәрі дағы Хақтың ісі,
Басылды бір дүрлігіп сақ құм іші.
Жүрісі «жау емеспіз» дегенді айтып,
Көрінді қырық қаралы атты кісі [5, 236].

Осылай сыпайы келген қызыл әскерді қонақжай ауыл құрметтеп күтіп алады. Ауыл адамдарының ақ пейілімен ұсынған дәмі, жайған дастарханы қызыл командирдің мейірімін оятпай, керісінше күдігін күшейтеді. Сөйтіп олардың шынайы бет-бейнесі ашылады. Қызыл командир: «Питерде пролетариат ашығып жатқанда бұлардың мұншама молшылықта отырғаны тегін емес. Бұл – ақ бандының апаны», – деп, алдындағы шұбатты ақтарып тастап атып тұрады. Әскеріне бұйрық беріп, ауылды ойрандайды. Содыр әскердің зорлығына ұшыраған бейкүнә бойжеткен, ойыннан қалған бала-шаға, шарасыз кіжінген бозбала бұл бөлімнің негізгі оқиғасын түзеді.

Өленнің «Азанда» атты үшінші бөлімінде бебеулеген жел, қаны қашып шыққан күн арқылы ауылдың қасіретті халі айғақталады. Ақынның үш бөлімде де қайталана көрінетін тұрақты кейіпкері – «кепкен» шал, яғни қарт адам. Жаралы да қаралы ауылдың халі:

Ақсаңдап ауыл тұрды кепкен шал боп, Басына
айғыр заман тепкен шал боп [5, 238], –

деген жолдармен бейнеленген. «Ақ қашып, қызыл қуған» заманның қазақ ауылына әкелген зобалаңын көрсетуде «айғыр заман» айқындауы маңызды орынға ие. Қазақ ауылының халі «ақсаңдап тұрған, басына айғыр заман тепкен кепкен шал» бейнесінде көрінсе, бұл заманның қазақ үшін қаншалықты қасірет әкелгенін еш баяндаусыз-ақ ұғуға болады. «Қолымызға біреуі түссе» деп кіжінген ауыл адамдары кепкен шалдың «аттандаған» дауысынан далаға шығады. Сөйтіп ұйықтап қалып қойған бір солдатты басына қап кигізіп аямай соққының астына алады. Сөйтсе ол:

Қой баққан қоңсы ауылдың сорлысы екен,
Отряд «жол көрсет» деп қосып алған [5, 236].

Бұл өленнің оқиғасы ақ әскер мен қызыл әскердің күллі қазақ ауылына көрсеткен азабы мен жауыздығын барынша шынайылықпен жеткізген. Халыққа «жанашыр» болып, ақын суреттегендей «жау емеспіз» деген алдамшы қалпымен келіп, ауылды қанға бөктіріп кеткен қызыл әскердің шынайы пиғылы мен болмысы осындай еді.

Қызыл әскерді қаруы етіп ұстаған кеңес саясаты шын мәнінде халықты жақтаған емес. Ол патшалық Ресей саясатының барынша бүркемеленген заңды жалғасы еді. Қазақ ұлтының ұлы тұлғаларының бірі Мұстафа Шоқай айтқандай: «Орыс пролетариатының езгісі – Түркістан халқының көз жасы мен қанына малынған темір құрсау» болды [10, 131-133].

Е.Раушановтың ақ пен қызыл тынымсыз соғысқан дүрбелең кезеңнің бір оқиғасын арқау еткен «Аспанға көшіп кеткен ел» микро-поэмасының мазмұны мифтік-аңыздық сипатта. Ақын аласапыран кезеңнің шындығы мен аңыздық оқиғаны қабыстырады. Бұл көркемдік

тәсіл, асылы, халықтың рухани бітім- болмысын замана аясында тұтас сипатымен таныту мақсатынан туған ізденіс нәтижесі болар. Ұйқасы мен мазмұнының қиюласуында мін жоқ қара өлеңнің төгілген ырғағымен суреттелген оқиға халық қасіретін көз алдымызға әкеледі. Қара өлеңге мұң шаққан ақын халықпен жан-жүрегі бір тұлғаға айналған:

Қара өлең, сен де кәрі, мен де кәрі,
Мағлұм-дүр сырымыздың елге бәрі.
Дариға ай, не басталмақ, мен білмеймін,
Екеуміз опат болған жерден әрі.

Қара өлең, сен де ескірдің, мен де ескірдім,
Ескіріп, кебін кидік өлмес құлдың.
Бұл, бәлкім соңғы дастан біз жазатын
Бұл дәурен, енді айналып келмес құрбым [6, 165].

Фольклорлық дастандарға тән дәстүрлі кіріспе тыңдарманға қарата сөз бастау болса, бұл поэма қара өлеңмен сырласудан басталған. Қара өлең – қазақтың жаны мен жүрегі, рухы, қасіреті мен қайғысын, қуанышы мен шаттығын бөлісер сырласы. Қара өлеңмен қазақ болып мұңдасқан лирикалық қаһарман «Мен де кәрі, сен де кәрі», «мен де ескірдім, сен де ескірдің» деп толғанады. «Басынан неше түмен бұлт айналған заманның» зарын төге келе, ел қасіретінің соңын жақсылыққа ұштастыра айтып бермекке ниет еткен ақын баянының шешімі де тосын. Көркем шығарма халықтың арманы мен аңсарын мұрат етеді. Ертегілерде «сөйтіп мұратына жетіпті» деп аяқталатын тұрақты формула бар. Осы тұрғыдан келгенде поэма финалын көркемдік шарттылық, символикалық тұспалдау, метафоралық бейнелеу деп қабылдаймыз.

Халық басына төнген қара бұлттай шерлі заманның бейнесін ақын ұлттық таным-тіршілікке тән бейнелеулермен жырлайды:

...Ысқырып, жылан орап керегені,
У тамып шаңырақтан төбедегі.
Көшті ауыл көтеріліп түн ішінде
Ақ орда адыра қап дөдегелі [6, 166].

Бейбіт тіршілігі астан кестен болып, ауыл осылай көтеріле көшеді. Заманның зобалаңы «жыланның керегені ораганы», «шаңырақтан удың тамғаны» түрінде бейнеленген. Ауылды қызыл әскер келе жатыр деген суыт хабар дүрліктірген. Олардың шошынуы да жайдан жай емес:

Өткен жаз бас көтерер абаданды
Сол қызыл қойша иіріп сабаған-ды.
Көктемде шошақ мылтық ақтар шауып,
Қарайған қара орманын талап алды [6, 167].

Жаратушыға, Еділ анаға сыйынған ауыл құмға сіңіп жоғалады. Атты әскер ауылдың орнын сипап қалады. Иесіз қалған ауылды тінткен қызыл әскер «әруақтай ағараңдаған бір кемпірді» тауып алады. Көшіп кеткен ауылдың жұртында қалған жұмбақ кемпірдің кескін-келбеті ерекше:

Бұрмады әруақ-кемпір бетін бері,
Ақ тастан қашап қойған секілді өңі.
Ел қайда? Кімсің өзі? Неге қалдың?
Бастықтың етпеді әсер жекіргені.

Паң кемпір, бекзат кемпір кереметтей,
Ол емес, қалбаң қағар ебелектей.
Ақ мая әсем басып келді міне,
Басқа ұрған дыр қамшыға елең етпей [6, 168].

Оқиғаның тылсым сырлы сипаты осы жерден бастау алады. Есірген әскер кемпірдің басын шаппақ болғанда, мойнына қылыштары өтпейді. Орыс Иванның қылышы

кеспеген мойынды нән қазақтың қылышы кесіп түседі. Осы жерде тағы бір ерекше көрініс болады:

«Ал, балам, шөліңді бас, қанымды ішіп», –
Құлады жансыз дене шағыл құшып.
Сол мезет кесілген бас орынынан
Аппақ боп, сүт атылды, кәдімгі сүт! [6, 169].

Бұл оқыс жайт қызыл әскерді де шошытады. Олар ауылды тастай қашады.

Поэманың бірінші бөлімі осы оқиғамен аяқталады. Екінші бөлімде қызыл әскер кеткен соң ауылға қайтып оралған адамдар төрт түлігі аман, шаңырақтары ойрандалмай орнында тұрғанын көріп бір таңданса, бассыз жатқан өлі денені көріп екі таңданады. Бітім-болмысы бөлек, ақ көйлекті кірпияз жан өлерінде қос қолымен төсін жауып, етегін қымтап алыпты.

Оқиғаға тосыннан араласқан жұмбақ сырлы Әруақ-кемпір – үлкен идеялық жүк арқалаған символдық бейне. Сондықтан да автор оны ерекше қалыпта суреттейді. Қылпылдап тұрған өткір қылыштың өтпеуі, қазақ сілтеген қылыштан ғана басы кесілгенде қан орнына сүттің ағуы, елірген қызыл әскерді сол сүттің қуалауы, өліп жатқанда жұмбақ кемпірдің төсін жауып, етегін қымтап алуы, ел жиылып, қабір қазып, жерлемек болғанда отыз кез лақатқа да сыймауы қиял-ғажайыптық оқиғаға ұқсас. Автор сол арқылы жалғасатын өмірді, жақсылықтың бәрібір түбі жеңіске жетерін мегзегендей. Әруақ кемпірдің ақ маясы да осындай символикалық мәнге ие.

Сонымен, кемпірдің мүрдесі отыз кез лақатқа сыймай, елді таң қалған үстіне таңдандырып тұрғанда ақтардың келе жатқан хабары жетеді. Ауыл адамдары қайта дүркірей қашады. Ақтар кеткен соң ауылға оралған адамдар мүрдені де таба алмай қалады.

Осылай біресе ақ әскер, біресе қызыл әскер зобалаң тудырған Қарой ауылының көрген қасіретін паш еткен поэтикалық бейнелеулер поэманың көркемдік мазмұнын тереңдете түседі. Ақын халық трагедиясын суреттей отырып, ұлт рухының азаттыққа ұмтылысын танытуды мақсат етеді. Зобалаңы көп заманның «некесіз көрде туған сұм ғасыр» болып суреттелуі, қап-қара құмның қан жұтуы халық кешкен қасіретті сезіндіре түсер жолдар. Ақ пен қызылдың ортасында қалған Еділ ана аулының кейуанасын ақтың оғы жалмаса, шалды қызылдың қылышы турайды. Сол сәтте ғайыптан пайда болғандай ақ маялы кемпір алға түсіп, аман қалған қазақтар сол кемпірге ілесіп, сытылып шыға береді. Ақ маяны көздеген қызыл әскердің аты үркіп, құлап өледі. Халық санасына сіңген киелі ұғымдардың поэтикалық бейнелеу арқылы ақ мая, ақ кемпір, ақ сүт, ақ қара бас аққу, топ қаз болып символдық деталь қызметін атқаруы поэманың мифопоэтикалық сипатын айқындай түседі. Кие, қасиет – халық рухын сақтаушылар һәм қорғаушы ұғым. Бұл ұғымның өзі жаратылыстың тылсым сырымен, Жаратушының құдыретімен сабақтасады.

Қызыл әскердің оқыстан ажал табуынан да сескенбей еліре ұмтылған «айғыр топтың» көз алдында ақ мая тұра қалып сілкінгенде ақ қара бас қуға айналып сала береді. Соңындағы ауыл адамдары топ қазға айналып, аққуға ілесіп, шашырап, жаңа шығып келе жатқан күн астына қарай ұшып бара жатады... Мұндай мифтік құбылушылық түрлері қазақ ертегілері мен аңыздарында көптеп ұшырасады. Тұрақты мотив десе де болады. Әруаққа сыйынып, одан медеу сұраған ауыл адамдарын сол әруақтар әлемінен келген ана құтқарып, аспан әлеміне алып кетеді.

Мифтік дүниетанымда бұ дүниеден о дүниеге өту де мифтік құбылушылық түрінде түсіндіріледі. Мұның өзі рухтың мәңгіліктігі туралы сенімді аңғартады. Мифтік құбылушылықтың адамның қауіп-қатерден құтылуы мақсатында жүзеге асуына қазақ әпсаналарынан көп мысал келтіре аламыз. Осындай дәстүрлі мифологиялық мотивтің поэтикалық суреттеуге ұласып, көркемдік-идеялық жүк арқалауы көне дүниетаным туындатқан мифологиялық ойлаудың көркемдік ойлауға сабақтасып, пішіндік өзгерістермен рухани игілікке қызмет етуінің көрінісі. Ақын XX ғасыр зобалаңын бағзы дәуірлердегі сеніміне тән суреттеулермен ұштастырады.

«Уақыт пен кеңістік жазушының жазу стилін, дүниені қабылдауын, дүниетанымын қалыптастыра отырып, әлемнің тұтас бейнесін өзінше құру ерекшелігін, көркем

шығарманың ішкі заңдылықтарын айқындайды. Шығарманың композициялық тірегі, көркем бейнелерді суреттеудің ішкі ұйымдастырушысы ретінде де көрінеді», – дейді Ж.Жарылғапов пен Б.Оразова өлеңдегі уақыт пен кеңістікке қатысты зерттеулерінде [11 127]. Ақынның түйсігінде жаңғырған тарихи шындық жалаң баяндау емес. Ол оқиғаны мифке тән мотивтер аясында, бөлекше детальмен бейнелейді. Сөйтіп біздің санамызда тұрақтаған шындықты әсерлі, тың картина етіп ұсынады.

Зұлмат кезеңге тап болған Қарой ауылының адамдарының қазға айналып ақ қара бас қуға ілесіп ұшып кетуі – рухтың қандай қысылтаяңда құтқарылып, ғұмырын жалғастыратынының мысалы. Аспанға ұшу түп негізге оралу, аманат жанның өз тұрағына келуі. Ақ қара бас құдың өзі ерекше киелі, қасиетті құс сипатында ишараланады. Поэмада ақ мая мінген ана рухы ауыл адамдарын осылай құтқарып алады. Өлімді рухтың тәнді тастап шығуы деп түсіндіретін діни таным «аспанға көшу» сюжетіне астар болған. Сәттік алдамшы фәниден мәңгілік ақиқат бақиға қарай құс болып ұшып кету көркемдік ұғымда Қарой ауылы шеңберіне жинақталған ұлттық болмыс жасампаздығының тұспалы. Ақын халықтың қандай қиындықты жеңіп, ұлт ретінде өз ғұмырын жалғастыратынын осылай тұспалдайды.

Әдебиет зерттеушісі Қ.Байтанасова: «Қаламгер – дербес шығармашылық тұлға, әдеби үдеріс бұл ретте өзіндік айқындаушы сапалық қасиетін сақтайды. Жазушының шығармашылық ұстанымы неғұрлым өзгеше, ойлауы, дүниетанымы терең болған сайын, оның суреткер ретінде өмір құбылыстарын көруі әр тарапты бола түседі» [12, 130], –деген пікірі біздің бұл ойымызды дәйектей түспек.

Е.Раушановтың кеңестік тоталитарлық жүйе зардабының халыққа әкелген ауыртпалығын арқау еткен өлеңдерінде өмірбаяндық элементтер бар екенін айтып өткенбіз. Оның әкесі Әбдіжапбар Реушенұлы «халық жауы» деген жаламен сталиндік қуғын-сүргінге ұшырап, ұзақ жылдар бойы түрмеде болған. Кейіннен түрмеден әупірімдеп босағанымен туған жерінен жырақта ғұмыр кешкен. Қарттыққа бет бұрғанда Қазақстанға қоныс аударғанымен атақонысы болған Маңғыстауға бара алмаған. Қазіргі Қызылорда облысының Жаңақорған ауданына қарасты ауылда қайтыс болып, сонда жерленген.

Белгілі бір кеңістік аясындағы уақыт шындығы көркем туындының негізгі арқа тірегі екені белгілі. Ақын өлеңдерінің өзегі халық басынан кешкен аласапыранға толы қасіретті кезеңнің хронотопын көркем тұрғыда қалыптайды. М.Бахтин: «Әдеби-көркем хронотопта кеңістіктік және уақыттық белгілердің мағыналық және нақты тұтастықта бірігуі орын алады. Мұндағы уақыт сығымдалады, тығыздалады, көркем көрініске айналады; ал кеңістік шоғырланып уақыттың және сюжеттің қозғалысына тартылады. Уақыттың сипаты кеңістікте ашылады, кеңістік болса уақытпен өлшеніп, танылады» [13, 235], – деген тұжырымымен көркемдік кеңістік пен көркем уақыттың анықтамасын ұсынса, Есенғали өлеңдеріндегі хронотоп XX ғасыр басындағы қазақ халқының трагедиялы хронотопын ұсынады.

Ақынның «Әкемнің өлеңінде» [5, 260] туындысында ақын атажұртынан аластalған әкенің туған жерге деген сағынышы жырланады. Замана қыспағына ұшырап шер-көкірек болған әке трагедиясын ақын монолог түрінде жеткізеді:

Алты діни кәлима,
Күніне алпыс мәрте қайтарып,
Атыңды айтам, ай, Маңғыстау пір-ием.
Көк арбада шайқалып,
Көкем Сыпыра көшкенде
Көзінен бұл-бұл ұшқан көркем де мұңлы дүнием.

Көлденең жатқан құба шың,
Сағым да болып тумадық,
Сағынғанда саған барып құларға.
Мұнар да мұнар мұнарда,

Өрт алғанда қиясын
Көтеріп ұшып ұясын,
Тәуекел деп қойып кеткен тұманға,
Біз дағы бір адасқан лашын.

Бұл – бір ғана әкенің емес, мыңдаған әкенің зары, шері. 1920-30 жылдардағы аштық пен саяси қуғын-сүргін кесірінен туған жерін амалсыз тастап кеткен босқындар, жазықсыз қудалаудан бой тасалаған қазақтар жат жұртқа тарыдай шашырады. Елі мен жеріне деген сағыныштың зарын тартып әлі күнге дейін жат жерде жүргені қаншама. Қатерге бас тігіп қайта айналып келгені де көп.

...Тыңдар құлақ табылса
Әр қазақта он қазақтың зары бар.
Сағыныш деген – сары нар,
Сары нардың бұйдасын
Ұстатып ұлдың қолына
Түстім хақтың жолына.

Өзі жете алмаған елге ұрпағының жеткенін жанына медеу тұтқан әке атынан айтылған:

Бұлдырықтай сол жетім,
Бұлдырап ұшып жеткенде,
Бұлқынып барып жай табар
Бұл жүректің көрде жатқан егесі, –

деген жолдар туған еліне деген перзенттік парызды өтегеніне, мұратына жеткеніне деген шүкіршілік.

Ақынның «Біздің ауыл» топтама өлеңдерінің «Әңгіме» деген бөлімі атажұртын аңсаған ана сөзінен басталады.

Бекеттің бел жайлауы жоннан әлі,
Созылып Ащыағар сай – ол қалады.
Бейнеуде қойтасы жоқ қорым жатыр,
Бейіті біздің елдің сол болады.

Барармыз бұйрықты күн болғанында,
Тұрар бір сағана там жолдарыңда» –
Тілегі қабыл екен анамыздың,
Мінеки, жатты келіп сол қорымға! [6, 191]

Ата жұртын аңсаған ананың мұраты орындалды. Ақын ана аңсарын айта отырып, өз тағдырын да тілге тиек етеді:

Ел келіп, ескі әңгіме шертілсе онда,
Еліріп Бейнеу желі желпінсе ол да.
Бұл жатқан шынжырбалақ «байдың қызы»,
Ал әкем «халық жауы»,
(Мен кім сонда?) [5, 192].

Кеңестік биліктің содыр саясаты мен сойқан әрекеті тұтастай бір халықта қандай жағдайға ұшыратқаны өлеңдегі мына жолдарға арқау болған:

Ой, босқан, босқан,
Босқан құсалы елім,
Тақырға тары шаштым – мысалы оның.
Тар заман,
Тақыс заман,
Тарғыл заман,
Табылмас перғауыны Мұса ма едің?!

Осы тар заманның, тақыс заманның кесірінен атажұртынан ажыраған ел аяғы жеткен жерге кетті. Енді сол жақтан қайта оралуы да бір тарих. Отанынан жырақ кеткен шер көкірек қазақтың бар арман-мұраты – туған жердің топырағына жету болды.

Кеңестік саясаттың кесапаты адам тағдырын осындай тәлкекке салды. Атамекеннің қазақ үшін қаншалық қымбат екенін қазақ қана білер. Атамекен, туған жер – қазақтың жаны, жүрегі. Сондықтан да ақын:

Менің ата мекенім – менің жаным,
Жаныма жара түссе, көңіл жарым.
Жеткізіп бір кісідей айта алмадым,
Білсем де мың кісідей оның зарын [5, 192] –
деп жырлайды.

Е.Раушановтың поэзиясында кеңестік әпербақан саясат салдарының ащы шындығы тың бейнелеу, өзгеше көркемдік тәсілмен нақты, әсерлі, айқын жырланған. Қазақ халқының тарихында болған бұл зұлмат ұрпақ санасында өшпестей болып таңбаланды. Халық басынан өткерген трагедияның ақиқатын осындай поэтикалық қуаты тегеурінді, бейнелеуі айрықша сөз өнері туындылары арқылы біле аламыз.

Ұлт тарихындағы трагедиялы кезең түрлі аспектілердегі зерттеулердің нысанына алынып келеді. Осы жерде «How was the army of the alash state built?» («Алаш мемлекетінің әскері қалай құрылды?) атты бір мақаланы ғана атап кетейік [14]. Ел тағдыры талқыға түскенде алдыңғы көзі ашық, көкірегі ояу азаматтардың күрес жолына түсуі, ел азаттығы жолында өз бастарын қатерге тігуі бұл аталған мақаланың негізгі өзегі. Алаш әскері сапындағы азаматтардың көбі ақын, жазушы, драматург, зерттеуші ретінде қазақ мәдениеті мен әдебиетін жаңа сапаға жеткізгені белгілі. Біз қарастырып, талдау нысанына алған поэтикалық туындылардағы ұлттық сипат уақыт шындығының деректік негіздері жоғарыда аталған зерттеу мақалада бар деуімізге болады.

Қорытынды

Әдебиет – өмір шындығының айнасы. Ол қоғамдық өмір тынысын, адам мен қоғам байланысын арқау ете отырып, ел тарихын көркем тілмен бейнелейді. Адамзат басынан өткен тарихи кезеңдердің тыныс-тіршілігін көркем әдебиет үлгілерінен, оның ішінде поэзиядан айқын танып, сезінеміз. Уақыт шындығы, адам мен қоғам қарым-қатынасы көне дәуірлерден бүгінгі күнге дейінгі өнер туындыларының алтын арқауына айналғаны белгілі. Мақалада талдау нысанына алынған Е.Раушанов өлеңдері мен поэмасындағы уақыт шындығының көріністерін XX ғасыр басындағы қазақ ауылына зобалаң тудырған ақ әскер мен қызыл әскердің қанқұйлы әрекетті, қарапайым халықтың басынан кешкен трагедиясын суреттеген поэтикалық туындылар. Ақынның «Біздің ауыл» атты цикл өлеңінде және «Аспанға көшіп кеткен ел» микропоэмасында бұл оқиғалар шынайылықпен, кемел талантқа тән шеберлікпен, тұспалды-астарлы суреттеулермен өте айқын көрінген. Бұл қазақ ауылындағы ойранның елге қаншалықты дүрбелең, қасірет әкелгенін барынша сезіндіреді.

Бұл аталған оқиғалар шындығын дәйектейтін тарихи құжат, деректік және зерттеу еңбектері көп. Талдау барысында бұндай еңбектерден тиісті дәйектер келтіріліп, өмір шындығының көркемдік шындық кеңістігіндегі суреттемелері туралы ой қорытылды.

Ақын Есенғали Раушановтың кеңестік тоталитарлық жүйе шындығын арқау етуінің бір себебі – оның әулетінің осы кезеңде жаламен репрессияға ұшырауы деген дәлелді ұсынсақ, бірегей себебі – кеңес идеологиясының халық тарихындағы ең трагедиялы кезең болуы. Ол ұлт ақыны ретінде кеңестік қанқұйлы саясаттың қазақ халқы тарихындағы қанды ізін, санадағы өшпес қасіретті таңбасын көркем тілмен бейнелей білді. Бұл тақырыптағы туындылар ұлттық әдебиеттің мазмұны терең, поэтикалық қуаты жоғары мұрасы болып саналары анық.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Әдебиеттер тізімі

1. Есенжанов Х. Жүнісовтер трагедиясы. Роман. – Алматы: «Жазушы», 1990. – 317 б.
2. Мұртаза Ш. Ай мен Айша. Роман. – Алматы: «Жазушы», 2020. –288 б.
3. Әбдік Т. Тұғыр мен ғұмыр. Хикаят /Кітапта: Әбдік Т. Парасат майданы: хикаяттар, әңгімелер. – Астана: Фолиант, 2023. – 336 б.
4. Елубай С. Ақ боз үй: роман-трилогия. – Алматы: Атамұра, 2008. – 520 б.
5. Раушанов Е. Бозаңға біткен боз жусан. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Раритет, 2006. – 384 б.
6. Раушанов Е. Амал деген айыңыз. Шығармалар жинағы. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 2017. –224 б.
7. Қуандық Е.С. Қазақстандағы «Кіші Октябрь» қасіреті. – Алматы: «Дәуір» баспаханасы, 2002. – 208 б.
8. Қазақстанның қазіргі заман тарихы бойынша хрестоматия (1917 – 1939). 1-том. /Ред. басқарған Қ.С.Қаражан. – Алматы: «Қазақ университеті», 2007 – 336 б.
9. «Қазақ» газеті. 1918 жыл және басылым туралы. №262, 1918. – Алматы: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2023. – 440 б.
10. Шоқай М. Автономиядан – тәуелсіздікке/Кітапта: Шоқай М. Таңдамалы. I том. – Алматы: Қайнар, 1998. – 512 б.
11. Жарылғапов Ж., Оразова Б. Қасым Аманжолов поэзиясындағы көркемдік кеңістік пен уақыт // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2021. – №3 (103). – Б. 126-131
12. Байтанасова Қ. Көркем шығармадағы бейнелілік призмасы // Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – №1(142). – Б. 126-133
13. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва: Художественная литература, 1975. – 504 с.
14. Zhussip S., Qamzabekuly D., Syzdykov S, Kemengger K., Maslov Kh. How was the army of the alash state built?// Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, – 2021. – 28(3). – Pp. 85–96. DOI: https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(3).2021.85-96

Zh.A. Aimukhambet
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The fate of the Kazakh aul in poetry at the beginning of the 20th century (based on Yessengali Raushanov's poetry)

Abstract. It is obvious that due to the Soviet policy, the Kazakh people were faced with a great disaster, the consequences of which continued for a century. At the beginning of the XX century, the aggressive policy of the Soviet government began to arrest educated and progressive people of the Kazakh nation, raising false accusations with false slander that they were "enemies of the people", and terrorized the Kazakh steppe, leaving an indelible mark on the minds of people. Such a tragic period in the history of the country became a constant motif of many literary works. There are novels, stories, poems and dramatic works written on this subject. Among these works we can note the poetry of the Kazakh classical poet Essengali Raushanov. The article focuses on the poet's works and analyzes the description of the fate of the Kazakh auls (village) at the beginning of the XX century in the cycle of poems "Kazakh Aul" and the poem "Aspanga koshyp ketken el" (Country that has moved into the sky). By analyzing these works, the questions about how the fate of the Kazakh country was reflected in this tragic period in the poet's poetry, and how the poet expressed the sadness and grief of the country were answered. The plight of the Kazakh auls plundered by both the White and Red Armies has been considered in a combination of historical and artistic realities. The methods of comparison, induction and deduction have been used to study the topic. According to the requirements of the study, conclusions have been formulated and drawn.

Key words: «the whites» and «the reds», Soviet ideology, Kazakh aul, fate of the people, depiction

Ж.А. Аймухамбет
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Изображение в поэзии судьбы казахского аула начала XX века (на примере поэзии Есенгали Раушанова)

Аннотация. Многие последствия советской политики стали глубоко трагичными для казахского народа и длились долгие десятилетия. Представители передовой образованной казахской интеллигенции в начале XX века безосновательно были оклеветаны, объявлены «врагами народа» и подверглись жесточайшему наказанию, а агрессивная политика советской власти, приведшая казахскую степь к голоду и разрухе, оставила неизгладимый след в сознании народа. Этот горестный период истории нашей страны стал постоянным лейтмотивом произведений художественной литературы. В рамках этой темы были написаны романы, повести, поэмы, драмы. Среди них особого внимания заслуживают произведения классика казахской поэзии Есенгали Раушанова, которые являются объектом данного исследования. В работе изучается цикл стихотворений автора «Казахский аул» и отображение судьбы казахского аула начала XX века в его поэме «Аспанға көшіп кеткен ел» («Народ, перекочевавший на небо»). На основе анализа описывается, как отражен этот драматичный период судьбы казахского народа в поэзии автора, как передает поэт боль и горе людей. Тяжелое положение народа, попеременно подвергавшегося грабежу и насилию со стороны как «белой», так и «красной» армии, рассматривается в органическом сочетании художественной и исторической действительности. В ходе исследования использовались сравнительный метод, индукция и дедукция. В соотвествии с требованиями, предъявляемыми к исследованиям, сделаны обобщения и выводы.

Ключевые слова: «белые» и «красные», советская идеология, казахский аул, судьба народа, изображение.

References

1. Yessenzhanov Kh. Zhunissovtar tragediyasy [The Tragedy of the Zhunusovs]. Novel (Zhazushy, Almaty, 1990, 317 p.) [in Kazakh]

2. Murtaza Sh. Ai men Aisha [Ai and Aisha]. Novel. (Zhazushy, Almaty, 2020, 288 p.) [in Kazakh]

3. Abdik T. Tugyr men Gumyr [The Pedestal and Faith]. Story. In: Abdik T. Parasat maidany: hikayattar, angimeler [Front of reason: stories] (Foliant, Astana, 2023, 336 p.) [in Kazakh]

4. Yelubai S. Ak boz ui: roman-trilogiya [White Home: book series] (Atamura, Almaty, 2008, 520 p.) [in Kazakh]

5. Raushanov Ye. Bozanga bitken boz zhussan [Artemisia among the Stipa]. Poems (Raritet, Almaty, 2006, 384 p.) [in Kazakh]

6. Raushanov Ye. Amal degen aiynyz [The Month of Amal]. Collection of Works (Zhazushy, Almaty, 2017, 224 p.) [in Kazakh]

7. Kuandyk Ye.S. Kazakstandagy «Kishi Oktyabr» kasireti [The tragedy of "Little October" in Kazakhstan] (Dauir, Almaty, 2002, 208 p.) [in Kazakh]

8. Kazakstannyn kazirgi zaman tarihy boiynsha hrestomatiya (1917 – 1939) [Anthology on the modern history of Kazakhstan (1917 – 1939)]. Volume 1. Eds. K.S.Karazhan (Kazakh University, Almaty, 2007, 336 p.) [in Kazakh]

9. Kazak Gazeti. 1918 zhyl zhane basylym turaly. №262, 1918 ['The Kazakh' Newspaper. The year 1918 and publication, №262, 1918] (Alashorda Public Fund, Almaty, 2023, 440 p.) [in Kazakh]

10. Shokai M. Avtonomiadan – tauelsizdikke [From autonomy to independence]. In: Shokai M. Selected Works. Vol. I (Kainar, Almaty, 1998, 512 p.) [in Kazakh]

11. Zharylgapov Zh., Orazova B. Kasym Amanzholov poeziyasyndagy korkemdik kenictik pen uakyt [Artistic space and time in the poetry of Kassym Amanzholov, Bulletin of Karaganda University. Philology Series, №3 (103), 126-131 (2021) [in Kazakh]

12. Baitanassova K. Korkem shygarmadagy beinelilik prizmasy [The prism of imagery in a work of art, Bulletin of L.N. Gumilyov ENU. Philology Series, №1(142), 126-133 (2023) [in Kazakh]

13. Bakhtin M. Voprosy literatury i estetiki [Questions of literature and aesthetics] (Belletristics, Moscow, 1975, 504 p.) [in Kazakh]

14. Zhussip S., Qamzabekuly D., Syzdykov S, Kemengger K., Maslov Kh. How was the army of the alash state built?// Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, – 2021, 28(3), Pp. 85–96. DOI: https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(3).2021.85-96

Автор туралы мәлімет:

Аймұхамбет Ж.Ә. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: a_zhanat@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7061-3000.

Аймухамбет Ж.А. – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: a_zhanat@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7061-3000.

Aimukhambet Zh.A. – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: a_zhanat@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7061-3000.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ХҒТАР 17.82.30
Ғылыми мақала

С.Ш. Айтуганова, А.М. Жорашова*
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail:[1] s-aituganova@mail.ru, [2] ayzhan.zhorashova@mail.ru)

Төлен Әбдікұлының «Тұғыр мен ғұмыр» хикаятындағы автор мен нарратор бірлігі

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ прозасының классик жазушыларының бірі Т. Әбдікұлының «Тұғыр мен ғұмыр» хикаятындағы автор мен нарратор тұтастығы жөнінде сөз етіліп, саралау жұмыстары жүргізілді. Қазіргі әдебиеттану ғылымында автор мен нарратторды бір-бірінен бөлек алып қарастыру тенденциясы бар. Оның негізі постструктуралист ғалымдардың тұжырымдарында жатқандығы мәлім. Алайда қанша өнер иесін өз туындысынан бөліп алсақ та, шығармашылық үрдісте автор бейсаналы түрде өз болмысын, образын оқырман санасында қалыптастыратыны анық. XX ғасыр басында туындаған автор теориясының әдебиеттану ғылымында маңыздылығы жоғары. Қазіргі қазақ прозасындағы автор мен нарратор тұтастығы туралы зерттеу жұмыстарын жүргізудің өзектілігі бар. Сондықтан да осы мәселені негізгі мақсат етіп, тәуелсіздік жылдарынан кейінгі қазақ прозасындағы айтулы, классикалық шығармаларды нарратологиялық призмадан зерделеп, автор теориясының парадигмалық шеңберін зерттеуді нысан еттік. Зерттеу жұмысында Р.Барт, М.Фуко, В.Шмид, П.Доусон, сынды ғалымдардың автор теориясына қатысты ғылыми тұжырымдары мен отандық ғалым Т.У.Есембековтың авторлық баяндауға байланысты жасаған ғылыми тұжырымын негізге алдық. Көркем мәтінді зерттеу барысында шығармаға семиотикалық талдау жасай отырып жазушы стилін айқындап, кейіпкер образын даралауда авторлық хабарға (посыл) ерекше мән бердік. Автор өзін қаншалықты шығармадан алшақ ұстап нарраторға үлкен жауапкершілік жүктесе де, өзінің бар екендігін білдіретіні анық.
Түйін сөздер: нарратология, автор бейнесі, нарратор, баяндау тәсілі, баяншы, авторлық хабар (посыл).

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-144-153

Түсті: 25.09.2024; Жөнделді: 09.11.2024; Мақұлданды: 02.12.2024; Онлайн қолжетімді: 28.12.2024

Кіріспе

Қазіргі қазақ прозасында өзіндік орны мен стилі ерекше классик жазушылардың бірі – Төлен Әбдікұлы. Шығармаларының тақырыбы мен жанрлық түріне жіті мән беріп, авторлық позициясын астарлы да, айқын көрсетуде стильдік амал-тәсілдерімен ерекшеленетін туындылары бар. Оның соңғы жылдары жарық көрген «Тұғыр мен ғұмыр» хикаяты ұлтымыздың басына түскен ақтаңдақ жылдардың шындығын көрсеткен шытырман сюжетті шығарма. Мақалада көркем мәтіндегі автор қызметін, нарратор тұлғасын, олардың өзара бірлігін талдауды мақсат еттік. Себебі көркем мәтін теориясының зерттеу арналарының маңызды бір бөлігі – автор, мәтін ішіндегі автор тұлғасының функциялық қызметі.

Қазіргі әдебиеттану ғылымында автор теориясына қатысты біршама тұжырымдар бар. ХХ ғасырдың басында туындаған автор мәселесінің өзектілігі әлі күнге дейін өз маңыздылығын жоғалтпады. Көркем мәтіннің архитектоникалық қабатындағы имплицитті, эксплицитті автор болмысы қашан да жіті мән беріліп зерттеуді қажет етеді. Қаламгердің сана ағыны, психологиялық күйі, баяндау тәсілі, көркем мәтіндегі автор әлемі мен образы, автор мен адресаттың қарым-қатынасы тұрғысынан саралау көркем мәтінді зерделеудің маңызды саласы.

Әдіснама және зерттеу әдістері

Зерттеудің эмпирикалық негізі ретінде Т.Әбдікұлының «Тұғыр мен ғұмыр» хикаяты алынды. Бұл шығармада автор басты кейіпкер Шайкенұлы Батырдың ғұмырын баяндау арқылы нарраторлық болмысын танытып, рецепиентке авторлық позициясын, хабарын (посыл) тұспалдап жеткізеді. Қаламгер өзі жасаған көркем әлемнен қаншалықты тысқары тұрса да, өзіндік болмысын танытады. Көркем мәтіннен автор мен нарратор тұтастығын танытатын эпизодтар, тілдік элементтер, детальдар қарастырылып талданды.

Зерттеуде талдау және синтез, салыстыру, жүйелеу, тұжырымдау, семиотикалық әдістер сияқты ғылыми таным әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Жазушылық өнер туралы тұжырымдар антикалық дәуірден бастау алатындығы мәлім. Платон, Аристотель, Әл-Фараби, Кант, Гегель т.б. философтардың еңбектерінде ақын, жазушы абсолютті рухтың дегенін жазатын, соның айтқанын жеткізуші данышпан (гений) тұлға деген пікір қалыптасқан. Жақсылық пен жамандықты, ізгілік пен зұлымдықты, жалған мен шындықты ажыратып көрсету үшін де ақын, жазушылар жер бетіндегі елшілер іспетті болды. Олар өздері жасаған көркем әлемнің жаратушысы бола тұра өз оқырманына ақиқатты жеткізгісі келеді. Сол хабарды жеткізудің формасын, түрін автордың өзі таңдап көркем әлемнің баяншысына айналады.

Әдебиеттану ғылымында автор теориясының даму арнасы ХХ ғасырдың басында нақтылана түсті. Формализм мектебінің өкілдерінен бастау алған идеялар, структуралист ғалымдардың еңбектерінде өз жалғасын тауып, жаңа бір арнаға толысып, тың тұжырымдар туындады. М.Бахтин («полифония теориясы» 1929), В.Виноградов («автор образы» 1971), Б.Корман («концептіленген автор» 1977), У.Бут («имплицитті автор» 1961), В.Изер («имплицитті оқырман» 1972) т.б. ғалымдардың ғылыми тұжырымдары автор, баяндау теориясына қатысты парадигманы күрделендіре түсті. Баяндау инстанцияларының әрбір жұптасқан компоненттері жекелей белгілі бір кезеңдерде ғылыми айналымға еніп отырды. Мәселен, ХХ ғасырдың 20 жылдары негізін алған В.Виноградовтың «автор образы», 1961 жылы американдық ғалым У.К.Буттың «имплицитті автор», 1977 жылы Б.Корманның «концептіленген автор», В.Шмидтің «абстрактілі (дерексіз) автор» тұжырымдары бір-бірімен мағыналас, яғни көркем мәтіннің өн бойынан көрінетін автордың бейнесі. Бұл тұжырымның жұптық компонентін В.Изер «имплицитті оқырман» (1972) деп атаса, В.Шмид «абстрактілі (дерексіз) оқырман» (1973) деп ұсынды.

Постструктуралист ғалымдар көркем мәтіндегі автор мен нарратордың аражігін ажыратып шығармаға автордың ешқандай әмірі жүрмейтіндігін, бар жұмбақтың кілті адресаттың еншісінде екендігі туралы тұжырымдарды ұсынғаны белігілі. «Жазу – біздің субъективтілігіміздің іздері жоғалатын белгісіздік, әртектілік пен жалтақтық аймағы, ең бастысы жазушының тәндік бірегейлігі жойылатын ақ-қара лабиринт» [1;170] - деп өзінің көпке белгілі «автор өлімі» концепциясын ұсынған Р.Барттың көзқарасы автор теориясына қатысты соны талдаулардың қажеттілігін тудырды.

«Автор – шығарма мәнінің қайнар көзі емес. Қаламгер – туындыдан жоғары тұрмайды, ол функциялық қағида іспетті, біздің мәдениетімізде кейбір түсініктерге тосқауыл қояды: алып тастайды, түзейді. Қысқаша айтқанда, мәндердің бақылаусыз таралуына кедергі қояды» [2; 288] - деп автордың жазу тұжырымынан биік еместігін сөз етіп, өзінің

постуктуралист әріптесінің көзқарасын одан әрі жандандыра түскен М.Фуконың да мақаласы автор әлеміне қатысты тың пікірлерге толы болды. Оқырман көркем мәтінді зерттеп, зерделеу үшін оның кім жазғанына, не үшін жазылғанына, қандай мақсатта жазылғанына аса мән бермегені абзал. Ең бастысы көркем мәтіннің ішіне бойлай отырып оқырман өз интерпретациясын ұсына алады деген пікірді қолдаушы постмодернистер де бар. Десек те жазу адамзат баласының игерген ең жоғарғы дағдысы екенін ескерсек, жазушылық өнерге екінің бірі қол жеткізе бермейтіндігі анық.

Қаламгер – мәтін өруші, оны көркем мәтін деңгейіне жеткізуші тұлға. Авторды өзі жасаған туындыдан бөліп жарып, оны жоққа санауды қисынсыз деп түсінеміз. Өнер иесі әр туындысында өзінің бір бөлшегін қоса беріп еншілеп, оны қалың оқырман қауымға ұсынады. Сондықтан да, автор көркем туындымен тең дәрежеде. Оны жазған автор дайын сюжеттерді әрлеп, баяндап, әңгімелеп берсе де, міндетті түрде шығармашылық үдерісте белгілі бір оқиғалардың ойтүрткісі, психологиялық жай-күйі, оның ішкі әлеміндегі толғаныстары, сыртқы факторлар, тарихи әлеуметтік мәселелердің көрініс табуы әбден мүмкін. Автордың шығармашылық акт кезеңі әлі де толық зерттеуді талап етеді.

Т.Әбдікұлының шығармаларында ұлттық құндылықтармен қатар, жалпы адамзаттық құндылықтар көрініс тапқан. Өз жеке басының қасіреті мен күйбең тіршілікті ғана сипаттау ұлы мақсатты мұрат еткен жазушыларда болмайтындығы анық. Т.Әбдікұлының шығармаларындағы басты ерекшелік – парасат майданындағы ізгілік пен зұлымдықтың арпалысын, тұлға бойындағы тек орта, қоғам тудыратын қайшылықтар ғана емес, ішкі қайшылықтарының күресін шынайы көркем суреттей алуында.

Тәуелсіздік жылдарынан кейін жарық көрген шығармалардың ішінде Т.Әбдікұлының «Тұғыр мен ғұмыр» хикаяты өз бағасын толық алмаған шығарма деп білеміз. Коммунистік жүйенің астарлы шындығын көрсететін бұл туындыда ел басында жүрген арыстай азаматтардың артынан қалған ұрпағы нақтырақ айтсақ, тұтас бір жоғалған ұрпақтың ақиқат көрінісі суреттелген. Шығарманың архитектоникалық қабатынан автор мен нарратор арасындағы байланысты зерделедік. Нарратордың баяны үшінші жақтан, яғни баяншы формасынан жүргізілген.

«Өзекті жанға – бір өлім емес, мың өлім» деген сөзді автор шығарманың эпиграфы ретінде алып, әрі қарай «198… жылы күзде аудан орталығынан шалғайда жатқан «Жеңіс» поселкесінің шетіне кештетіп шағын автобус тоқтады. Автобустан үстінде сұр плащ, басында сұр қалпақ, қолына таяқ ұстаған қарасұр егде кісі түсті» [3;2] - деп оқиғаның нақты қай жылы болғандығын жасырын көрсеткісі келіп баяндауды нарраторға жүктеген. Поселкенің атауы – Жеңіс. Кімнің жеңісі? Совет үкіметінің бе, әлде қаршадайынан кеңестік идеяның құрбаны болған бас кейіпкер, типтік бейне Батырдың жеңісі ме? Поселкенің «Жеңіс» болып аталуында да автордың айтар бір астарлы ойы бар. Ұлы Отан соғысының жеңісі барша халық үшін жеңіс болды ма, әлде ол жеңістің екінші бір жағы яғни жеңілісі болды ма? Бұл әрине жазушының баяншы, нарратор арқылы астарлап берген авторлық хабары (посыл) деп білеміз. Сонымен қатар бірден үзіндідегі автордың бас кейіпкерді суреттеудегі сөздік қолданысы назар аудартады. «Сұр плащ, сұр қалпақ, қарасұр егде кісі», түстің сан алуан палитрасы бар, алайда қазақ халқы сұр түсті бір суықтықтың, салқындықтың, сұрланған дүниенің нышаны ретінде таниды. Автордың бұл түспен суреттеуінде бас кейіпкердің ауылға жайдан-жай келмегендігін, оның арқалаған ауыр бір азабының бар екендігін сездіреді. Расында кейіпкердің ауыр азабы, өткен өмірінде өкініші мен реніші, жақсы естеліктері, шуақты күндерінен гөрі, қайғының қара бұлты сейілмеген қара түнек түндері көп болған бейне. Шын есімі – Батыр Шәйкенұлы, алайда Борис Иванов деген сахалық есімді еншілеген. Бір адам, екі өмір, екі бейне, бір медальдің екі жағы іспетті.

Нарратор баяндауы лирикалық шегініс жасап, кейіпкердің бұл ауылға не үшін келгендігін, неліктен Борис Иванов болғандығын, ауыр тағдырының азабын сюжет желісі бойынша жеткізеді. Хикаят тарихи шындыққа негізделіп жазылған. Шығармада аштық жылдары, қуғын-сүргін, репрессия азабы, Ұлы Отан соғысы, соғыстан кейінгі кезең бәрі де қамтылған. Батыр – зиялы қауымның ұрпағы. Кеңес үкіметінің салқын саясатын көріп,

советтік идеологияның құрбаны болған бейне. Халық жауының ұрпағы болғандықтан тыныш, қарапайым адамдар секілді өмір сүруге мұрша бермеген, совет үкіметінің қуыршағы болған трагедиялық бейнедегі кейіпкер. Оның ешқандай кінәсі болмады, бар кінәсі халық жауының баласы. Балалық шағынан қасіреттің азабын көріп, жетімдіктің, зұлымдықтың, аштық пен қатігездіктің зардабын шеккен типтік бейне.

Көркем мәтінді зерделеу барысында Батырдың басынан өткен оқиғаны баяндап отырған нарратордың да типтік бейнесі қалыптасқан деп айта аламыз. Себебі, шығарма сюжетінің әрбір эпизодында протагонист кейіпкерді жасап отырған автордың баяншы тұлғасының бейнесі парасатты, зұлымдықты сынаушы, арасында астарлы мысқалдаушы болып көрінеді. Мәселен, Батырды кішкентай қарындасынан айырып, орын жоқ деген сылтаумен Семейдегі балалар үйіне аттандырылуы туралы сюжетте: «Бұл сөздерді Батыр естіген жоқ. *Армансыз жылап*, сәл жеңілдеп, өзіне-өзі келген секілді» [3;7] - деп баяндайды. Алтыншы сынып оқитын бала барынан айырылып тұрғанда армансыз жылай ма?! Осы тіркестегі әжуа жас баланың жылауына ешкімнің кедергі болмай, көзінен жас емес қан ақса да жұбататын, жұбандыратын ешкімнің болмағандығы, әлемде жалғыз қалғандығын, зұлымдықтың жасқа қарамайтындығын, мейірімсіздіктің қандай болғандығын астарлы меңзейді.

Тегін ауыстыруға байланысты эпизодта: «Бұдан кейін Батырдың жағдайы тіпті ауырлап кетті. Директордың алдында ыңғайсыз жағдайға қалдырдың деп Ағыбай ренжіді. Өз кезегінде директор да *біреудің алдында* ыңғайсыз жағдайда қалған секілді. (Кім біледі, жаңағы «*біреудің*» өзі тағы *біреудің* алдында қиналған болар.)» [3;10] тағы да астарлы мысқыл бар. Қайталау арқылы берілген бұл мысқыл сөз автор мен нарртордың тұтастығын айқындап тұр. Семиотикалық тұрғыдан зерделесек, автор *дәл* осы үзіндіде сөйлемді жақша, тырнақшамен ерекшелеп ұсынған. Мәтіндегі әрбір таңбаның оқырманға жеткізер өзіндік белгісі бар. Біреу деген кім немесе автор біреудің астарында кімді меңзеп тұр? Сол кездегі осы бір зұлымдықты қолдан жасап, тұтас бір ұрпақтың, ұлттың жойылуын жоспарлаған саясаттың иесі ме? Әрине, бұл сөз оқырман қауымды бірден сан түрлі ойға жетелейді. Сол біреу немесе біреулер жасаған зұлымдықтың арғы жағында не бар? «Адам санасы, танымы күніне мыңдаған ақпарат алмасады. Сол ақпараттың негізгі бірлігі – сөз. Ол санада кодталады. Кодталған дүние адамға түрлі әсер сыйлайды. Адам өз ойында кодталып яки өз танымында таңбаланған дүниені өзінің ойлау қабілеті, алған эстетикалық әсері, түйсінген философиялық ойының ерекшелігіне орай сана көрінісінің негізінде бейнелейді. Жазушының құдіреті сол – сөз арқылы оқырманға эстетикалық әсер сыйлауға қауқарлы» [4;409]. Автор осы бір таңбаланған сөз арқылы оқырманға адамзат болмысының астарында зұлымдықтың жер бетінде көп нәрсені күйретіп, өзгертіп жіберетін алапат күштің иесі екендігін білдіреді. Жалпы Т.Әбдікұлының басқа да шығармаларында ізгілік пен зұлымдықтың күресі ерекше көрініс тапқан. Мәселен, «Парасат майданы» шығармасындағы кейіпкердің екіге жарылып әлемге соғыс пен зұлымдықты, аштықты, хаосты жасап жатқан адамзаттың өзі екендігін *дәлелдеген* тұстар көп. Кейіпкер баяны арқылы автор адамзат тарихындағы шындықты көркем жеткізген. Осы орайда автордың жазушылық мұраты айқын көрінеді. «Тұғыр мен ғұмыр» хикаятында да нарраторлық баяндаудан автордың жазушылық мұратының қайталанып көрініс тапқанына куә боламыз.

Шығарманың кульминациялық бөлігінде кейіпкердің туған жерге қайта алмай, қайтқан күнде де халық жауының ұрпағы деген құдалаудан құтылу үшін амал жоқ Борис Иванов болып трагедиялық күйде жүрген тұсына қатысты эпизодта: «Батыр тағы да өткен өмірін есіне алды. Осыдан 5 жыл бұрын неміс конвойларының қоршауында 200 шақырым жерге жаяу айдалса, енді соған ұқсас азапты сапар тағы да басталды. Тек мылтықтарын асынып, екі жақтап келе жатқандар – өзінің *сүйікті отанының* күзетшілері. Қаталдығы немістерден кем емес. Қашпақ болсаң, бұлар да атып тастайды. Бірақ қашатын жер жоқ. Айдалада үсіп өлгің келмесе, осы топтан қалмауың керек» [3;27] тағы да авторлық кекесінді көреміз. «*Сүйікті отан*» кейіпкердің сүйікті отаны болды ма? Тезірек соғысқа аттанып өліммен қауышып, мәнсіз өмір сүргенше еш болмаса соғыста өлгенді артық

көрген Батырды сүйікті отаны керісінше опасыздық жасады. Немістердің концлагерінде жақсы өмір сүріп еңбек етуге мүмкіндік береміз деген АҚШ әскерлерінің ұсыныстарына қанша қызықса да, қиындықтан әбден азап шегіп, махаббатың не екенін ұмытқан Батырдың жүрегін бірте-бірте жұмсартқан поляк қызы Аннаны да қиып сүйікті отанына барып шындықпен бетпе-бет келуді мақсат еткен кейіпкер тағдыры одан да ауыр үкіммен кезікті. Қайтадан тергеуге алынып тұтқын болды. Бұрын неміс жерінде болса, енді – өз елінде. Бұл үзіндіден де нарратор баяндауында бір ерекшелікті көріп тұрмыз, кейіпкердің ішкі толғанысын, жай-күйін, нәзік психологизмді көрсететін баяндау емес, әжуа мысқыл, кекесін араласқан баяндау. Яки, шығарманың өн бойында үш-ақ жерде көрініс тапқан бұл баяндау үлгісінде автордың баяншы, нарратор тұлғасымен қатар жазушының рухани болмысының да тұтасқанын көреміз. Мысқыл, кекесін арқылы, автор өзінің позициясымен қатар, өткен тарихи оқиғаға қатысты көзқарасын да ирониялап кестелей білген.

Структуралистік позицияларға жақын лингвистикалық бағыттағы нарратологтер үшін көркем мәтінде бекітілген баяндау инстанциялары аса маңызды болды. Оның ішіндегі ең басты баяндау инстанциясы – нарратор (әңгімеші, баяншы), көркем ақпаратты тілдік формада вербализациялаушы қызметке жауапты тұлға. Аталған баяндау деңгейінің қабылдаушысы нарраторат, ең алғаш рет мұқият зерттеліп, теориялық негізі американдық нарратолог ғалым Дж.Принстің (Prince:1973a, Prince:1973b) еңбектерінде қаланған. Бұл жұптық инстанция (нарратор, нарраторат) ішінара тағы да екіге жіктеле түсті. Егер нарратор «жеке грамматикалық формада» (аноноимді бірінші жақтан немесе кейіпкер әңгімеші тұлғасынан) баяндаса болжамды «фиктивті коммуникативті ситуация» деңгейі қалыптасады, яғни фиктивті, эксплицитті автор («мәтіндегі фигура») және фиктивті, эксплицитті оқырман. Соңғысы сонымен қатар баяндалған оқиғаның тыңдаушы кейіпкері ретінде де, «құрметті оқырман», «сіз бұған сенбеуіңіз мүмкін, бірақ...» және т. б. сияқты эксплициттік автордың мәтінге негізделген үндеулері ретінде де әрекет ете алады. Алайда бұл деңгей және тиісінше оның инстанциялары «тұлғасыз», «имплицитті» үшінші жақтағы баяндауда болмайды. Дж.Женетт (Genette:1966-1972) және М.Баль (Bal:1977) тағы бір коммуникативті деңгейді назарға алды. Визуалды перспективаны вербализациялауда орын алатын фокализация деңгейін және сәйкесінше осы сөзге енген визуалды ақпаратты жіберуші фокализаторды және оның алушысы имплицитті көрерменді анықтады. Егер «фиктивті коммуникация» деңгейін В.Шмид пен Х.Линк нарратор мен нарраторат дискурсивті деңгейінде қарастырса (Link:1976, 25 б.), М.Баль фокализация деңгейін әңгімемен сәйкестендіреді және оның фокализаторын баяндаушы мен актор яғни, роман әлемінің акторы арасында орналастырады [5].

Баяндау инстанцияларының ең негізгісі – нарратор. Баяндау өнері пайда болған заманнан бері нарратордың екі түрі бар. Бірі көркем шығарманың ішінде автор кейіпкер ретінде қызмет етіп баяндаса, бірі сол автор жасаған көркем әлемге енбей тысқары тұрып баяндайды. Ақындық өнер мен ғылым жолын қатар ұстанған австралиялық ғалым П.Доусон нарратордың бірінші түрі, яғни автор әңгімеші тұлғасына қатысты тың зерттеулер жасаған. Ол автор әңгімеші мен «бәрін білуші нарратор» («Omniscient Narration») тұлғасында да айырмашылық болатынын көрсеткен. Бәрін білуші нарратордың басқа гетеродиагностикалық әңгімелеуден ерекшелендіретіні оның нақты оқиғаны әңгімелеу үдерісінде кейіпкердің перспективасына қатысты жанама пікір емес, ашық пікір яғни комментарий жасап отыруында деп түсіндіреді [6,93], яғни автор өзі кейіпкердің бірі бола тұра, болып жатқан оқиғаға, кейіпкердің іс-әрекетіне қатысты пікір білдіріп, кейіпкердің ішкі сырынан да хабардар болуы, тек жалаң диалог түрінде емес, өзіндік монологі арқылы персонаждардың ішкі жан дүниесін оқырманға жайып салуы бәрін білуші автор («Omniscient Narration») тұлғасын айқындай түсетін қасиеттер. Бұл шығармада автор үшінші жақтан баяндаса да, «бәрін білуші нарратор» деңгейінде Батырдың ішкі күйзелісін астарлы сөздермен, кекесін әжуәмен де жеткізіп отырған. Демек, көркем мәтінде автор мен нарратор тұлғасының біртұтас фигураға айналып, өзіндік болмысын танытқанына куә боламыз.

Автор баяндауда композициялық амал ретінде – түс көруді өте сәтті пайдаланған. Сюжеттің байланысуында, шиеленісінде, шарықтау шегінде түс көру мотиві кездеседі. Біріншісінде – қу дала, сарғайып күту, автобус күту, екіншісінде – әкесін, үшіншісінде шешесін, төртіншісінде – өзен жағасында атасының сиырын бағып жүрген бала кезін көреді. Кейіпкердің кейінгі өмірі емес, тек бала кезі, қайғысыз, мұңсыз күндері кіреді. Шығарма мазмұнында бірінші түсті екі рет көргендігі баяндалады. Біріншісінде сарғайған даладағы күту, екіншісінде автобустың келуі. Елге қайтуды жоспарлап, өзі туралы шындықты айтып салуды көздеген кезінде қайта сол түсті көреді. Автобус – бұл арғы дүниеге алып баратын деталь іспетті. Себебі, кейіпкер әкесінен, анасынан, кішкентай қарындасынан айырылғаннан кейін бұл өмірден баз кешіп, мүлдем өзін жоғалтып алғандай сезінеді. Тезірек өзінің бұйрығы қашан келетінін күткендей болады. Алайда, тағдыр оны сан салалы жолмен жүріп екі адамның ғұмырын кешуді бұйырғандай. Туған жеріне келіп, хәл үстінде жатқанда көрген түсі, сол бұрынғы күттірген автобустың келуі көркем деталь ретінде берілген. Жалпы тұтас шығарманы баяндауда нарратор сызықтық жүйемен емес, көп қырлы яки көп векторлы болғандығын көре аламыз. Өз кезегінде мұндай баяндау көркем мәтіннің көп қабатты құрылымын айқындай түседі. «Сюжеттің немесе оның фрагменттерінің ракурсын өзгерту арқылы баяндау сюжет құрылымының іштей тереңдеуіне ықпал етеді, сонымен қатар кейіпкерлердің психологиялық портретін күрделендіреді. Сондықтан әдеби шығарма әлемі көлемді, оқырман тарапынан көруге және енуге қызықты болады» [7;223]. Автор нарраторлық баяндауда сюжет желісінің ракурсын өзгерте отырып кейіпер портретін күрделендірген, сонымен қатар көркем мәтіннің эстетикалық қабатын күшейте түскен.

«Автор баяндауын объективті деп атау үшін ол тек авторлық көзқарастан тұруы керек екен. Ал егер оған персонаждар пікірі қосылса, ол субъективтік бола бастайды. Осы арадан «автор образы» деген ұғым туады. Авторлық субъективті баяндау нәтижесінде прозалық туындыда үш түрлі мәнмәтін қалыптасады: 1) объективтік авторлық баян; 2) персонаждар баяны; 3) автор сөзі мен кейіпкер сөзі аралас баян» [8;111]-деп авторлық баяндаудың мәнмәтіндік қабатын саралаған ғалым Т.У. Есембековтың тұжырымын негізге алсақ, шығармада баяндау үш түрлі мәнмәтінде көрініс тапқан.

1) Объективтік авторлық баян:

«Сүтпісірім уақыт шамасында қонақ та өзіне-өзі келгендей болды. Дәрісі де көп екен, бірінен соң, бірін ішіп, бірауық үнсіз жатты» [3;4].

«Әкесі жоқшылықты көп көрген ғой, қонақ шақыру тоқшылықтың белгісіндей болып, соның қызығын көре бергісі келе ме екен, ол жағын бір құдай білсін» [3;5].

«Бір кезде дәурені жүріп, абыройы артқан, дастарханы дос-жаранға, жақсы мен жайсаңға күнде жайылып, думанды да қызықты күндері көп болған отбасының шаңырағы өстіп ортасына түсті» [3;7].

«Батыр өзін Семей түгілі шетелге асырып жіберсе де, ренжиін деп отырған жоқ-ты. Үйткені енді оған бәрібір еді» [3;8].

«Ең бастысы, сол үшін бұларды мүсіркеп, осыларға обал болар-ау деп жатқан ешкім жоқ, қайта соның бәрі әлі де аздау болып тұрғандай көрінетін секілді» [3;8].

«Адам баласын бақытты қылмау үшін көз жазбай қадағалап отыратын бір қатыгез күш бар секілді. Онымен тіресу де, күресу де мүмкін емес. Алайда, ең соңғы тиынына дейін тоналған адамның бір ғана артықшылығы бар, ол – тонаушының бұдан әрі оған ештеңе істей алмайтыны, үйткені оның енді тонайтын да ештеңесі жоқ. Батыр өз бойынан бірдеңені сезетін секілді. Енді маған не істейсің деп, көзге көрінбейтін біреуге кіжінгісі келеді. Бірақ онысы қарсылық білдірген қайраттан гөрі, шарасыздықтан туған әншейін ашыну секілді» [3;18].

«Қазақ жерінің бір қиыр шетіндегі шағын поселкеде жеті түнде шамы сөнбеген жалғыз үйдің ішінде Сәлімгерей ақсақалға әңгіме айтып отырған жолаушының өмір тарихы осы еді» [3;21].

2) Персонаждар баяны:

« – Жер бетінен тұтас мемлекеттер құрып кетіп жатқанда, қырық жыл бұрынғы жеркепені іздегеніме жол болсын…» [3;2].

«Апырмау, мынау не деген нәзік қыз! Мынандай қатал өмірде осынша қорғансыз нәзіктік қалай сақталып жүр?» [3;23].

«– Мен де өзгелер секілді сәби болып жарық дүниеге келдім, – деді сосын даусы қарлығып. – Жақсылыққа сендім. Сол сеніммен, сол көңілмен өмір сүрсем дедім. Алайда маған мүмкіндік бермеді. Оттан – отқа, боқтан боққа салды. Оған қарсыласарға менде дәрмен болған жоқ. Қолымнан келгені – өз тағдырымды жек көрдім. Менің өзіммен бірге алып кететін жалғыз байлығым – осы жек көру сезімім ғана. Ол – менің зұлымдықты іштей қолдамайтынымның жалғыз белгісі. Өзімді қорғайын деп отырғам жоқ. Мен өз үкімімді баяғыда алған адаммын. Бірақ, қуғын-сүргіннің бар азабын бастан кешіп, одан кейін өтірік пен қиянатқа құрылған мына қатыгез қоғамға қайтып келіп, баяғыша жалған атақ, жалған даңқпен өмір сүріп жүрген зиялы құлдардың менен несі артық деп те ойлаймын кей- кейде. Ендеше мен де солар секілді осы елдің бір бөлшегімін, Сәке.» [3;30].

3) Автор сөзі мен кейіпкер сөзі аралас баян:

«– Әттеген-ай, ағылшын болып тумағанымды-ай!» – деген сөзіне қалғандары ду күлді. Бірақ көңілдерінде соған ұқсас бір сезімнің тұрғаны да рас еді» [3;23].

«– Тамаша! – Батыр шын қуанды. Біздер совет тұтқындарымыз ғой. Соғысты, лагерьді, аштықты – бәрін де бастан кештік. (Анна аяушылық білдіргендей бұған таңырқай қарап, басын шайқады.) Сіздердей арулардың жүзіне қарап, әншейін әзілмен әңгіме айтуды ұмытқалы қашан… Дүниеде бейбіт өмірден қымбат ештеңе жоқ екен. Мейлі сол бейбіт өмірде бақытты болмай-ақ қой, бірақ бәрібір оған ештеңе жетпейді.» [3;23].

Шығармада авторлық баяндау күрделі құрылымға негізделгендігін, персонаж баянын беруде нарратордың кейіпкер психологиясын, ішкі тебіренісі мен толғанысын суреттеп отыратын сұңғыла әңгімешінің де барын көруге болады. Сонымен қатар, объективтік авторлық баяндауда әжуа, астарлы кекесін бар. Бұл – автор мен нарратордың тұтасып берілген категориялық бірлігі.

Автор бұрын соңды көп қозғалмаған өзекті тақырыптардың бірін көтерген. Батыр – елге танымал, ғалым, әрі лауазымды қызметкер кейін, «халық жауы» болып қудаланған Шәйкен деген зиялы кісінің артынан қалған жалғыз ұлы. Жазушы шығарманың идеясы ретінде осы тарихи шындықты негізге алған. Батыр – типтік бейне, себебі бір кейіпкер арқылы автор сол кезеңдегі барлық «халық жауының» ұрпақтарының кейінгі тағдырының қандай болғандығын көрсеткен. «Кеңес Одағының батыры» атағын алған көзсіз қайсарлығымен, мергендігімен танылған Ә.Молдағұлованың да әкесі НКВД-нің тергеуінде болып қудаланғаны мәлім. Тарихта мұндай аргументтерді біршама кездестіруге болады. Бас кейіпкер де «халық жауының ұрпағы» деген жалған жаладан айырылып, соғысқа барып батырлықпен көз жұмуды ойлаған бейне. Автор бұл бейне арқылы тұтас бір ұрпақтың ақтаңдақ жылдары қалай өмір сүріп, өз басын аман алып қалу үшін қандай қауіп-қатерге барғандығын көрсетуді көздеген.

Қаламгер ТҰҒЫРҒА орналасқан жас жауынгер бейненің ашылмаған, ешкім білмейтін екінші ҒҰМЫРЫНЫҢ шындығын көркем суреттеген. «Адам бойындағы түрлі қасиеттер – адамгершілік, ізгілік, борыш сияқты сезімдер мен зұлымдық, азғындық сияқты алапат күштердің бітіспес майданы – Т.Әбікұлы шығармашылығының негізгі тірегіне айналған» [9;119]. Әсіресе Батыр бейнесін ашуда оның қос тұлғаға айналғандығын да көркем жеткізе білген. Кіршіксіз жас баладан, қылмыстық топтың басшысы болып, сол кездегі құйтырқы саясаттың құрбанына айналып, ішіндегі зұлымдығы оянып басқа біреу болып шықты. «Батыр өз бойында әлде бір өзгерістің болғанын сезетін. Қатыгездік, батылдық, айлакерлік, ең қиын сәттерде үрейді жеңе алатын ұстамдылық – осының бәрі қылмыс әлемінен тапқан олжасы. Бастан кешкен қанды оқиғалар тұсында аман қалуына себепші болған құтқарушысы да – осы қасиеттер екенін білетін» [3;28]. Жазушы Т.Әбдікұлының басқа

да шығармаларында бір кейіпкердің екі тұлғаға айналуына тән тақырыпты қаузайтын стильдік үрдісі бар. Бұл хикаятатта да бас кейіпкердің бойындағы өзгерісті автор сыртқы факторлардың әсерінен туындағандығын астарлап жеткізіп кейіпкер бойындағы екі «менді» көрсете білген.

Қорытынды

«Өнердің биік өлшемімен таразылайтын болсақ, жазушы Әбдікұлы керемет суреткер ғана емес, адам жанының шыңырауына тығылған зұлымдықтың талай құпиясын білетін терең ойшыл, һәм рухтанушы да» [10;194]. Автор бас кейіпкерді даралап, жүрек түбіндегі сезімдері мен жан дүниесіндегі болып жатқан өзгерістерді терең суреттей білді. Нарратордың баяндау үрдісінде авторлық хабар (посыл), жазушы мен нарратор тұтастығының категориялық бірлікте жұмсалатындығын көрдік. Автор шығармадан қанша алыстатылса да, көркем мәтіннен ажырап қала алмайды. Себебі өнер иесі сол туындымен бірге жасап, соның бір бөлшегі болып қала береді. Көркем мәтіннің қабатынан автор жасаған образ, деталь, көркем әлем, автор көтерген мәселе, идея, позицияны саралау арқылы жазушы болмысын да тани алатынымыз анық. Ол үшін көркем мәтіннің әрбір қабатына ерекше мән беріп, автор айтпақ болған негізгі ойды саралап, нарратор мен автор болмысының ара жігіне жіті мән бергеніміз жөн.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Әдебиеттер тізімі

1. Әдебиет теориясы: Антология. 2-том /Джули Ривкин мен Майкл Райанның редакциясымен.– Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019.–372 б.

2. Әдебиет теориясы: Антология. 1-том /Джули Ривкин мен Майкл Райанның редакциясымен. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019.–568 б.

3. Жалын журналы. Республикалық әдеби-көркем және әлеуметтік журнал. №2, 2011

4. Ержанова С., Жутаева А., Қазіргі қазақ прозасындағы аполиттік көзқарас пен эстетикалық әсер // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Филология сериясы.-2020.- №2(72) - Б.405-411. DOI: htpps://10.51889/2020-2.1728-7804.65

5. Ильин И.П. Постмодернизм. Словарь терминов. – М.: ИНИОН РАН (отдел литературоведения) – INTRADA 2001. https://postmodernism.academic.ru/

6. Dawson P. "Real Authors and Real Readers: Omniscient Narration and a Discursive Approach to the Narrative Communication Model" Journal of Narrative Theory, Vol.42, No. 1 (Winter 2012), pp. 91-116 (26 p.) https://www.jstor.org/stable/24484784

7. Kushirova T., Pavelieva A ., Kobzar O., Kapustian I. The Type of “Multiple” Narrator and Its Embodiment in Large Postmodern Genre Forms. Based on the Novel “Olive Kitteridge” by E. Strout // Postmodern Openings.-2021.- №12 (4).- P.210-225, DOI: https://doi.org/10.18662/po/12.4/370 ISSN: 2068-0236

8. Есембеков Т.У. Көркем мәтін теориясы мен поэтикасы: оқу құралы /Алматы: Қазақ университеті, 2023. – 278 б.

9. Зинулина А.Ф. Төлен Әбдіков шығармашылығындағы психологизм: Ғылыми журнал/ филологиялық серия ПМУ хабаршысы №3.2014 118-125 б.б.

10. Кеңшілікұлы А. Парасат майданы /Жұлдыз журналы. №11/2012 184-200 б.б.

С.Ш. Айтуганова, А.М. Жорашова*
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Қазахстан

Единство автора и нарратора в повести Толена Абдыкулы «Пьедестал и жизнь»

Аннотация. В статье рассказано о целостности автора и нарратора в рассказе одного из писателей-классиков современной казахской прозы Т.Абдыкулы «Пьедестал и жизнь». В современном литературоведении наблюдается тенденция рассматривать автора и рассказчика отдельно друг от друга. Известно, что его основа лежит в выводах ученых- постструктуралистов. Однако, сколько бы произведений искусства мы ни выделяли из своего произведения, в творческом процессе автор бессознательно формирует в сознании читателя свою сущность, образ. Теория автора, возникшая в начале XX века, имеет большое значение в литературоведении. Существует актуальность проведения исследования целостности автора и рассказчика в современной казахской прозе. Поэтому основной целью данной проблемы является изучение парадигматических рамок теории автора, изучение через нарратологическую призму выдающихся, классических произведений казахской прозы после лет независимости. В исследовательской работе мы опирались на научные выводы Р. Барта, М. Фуко, В. Шмида, П. Доусона, учёных-критиков относительно теории автора и научный вывод отечественного учёного Т. У. Есембекова, связанный с авторской повествование. При изучении художественного текста особое значение придавали авторскому сообщению (посыл) в индивидуализации образа героя, определяя стиль писателя, проводя семиотический анализ произведения. Очевидно, что автор выражает свое существование, независимо от того, насколько он далек от произведения и возлагает на нарратора большую ответственность.

Ключевые слова: нарратология, образ автора, нарратор, способ повествования, повествователь, авторский посыл.

S.Sh. Aituganova, A.M. Zhorashova*
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Unity of the author and the narrator in Tolen Abdikuly's story «Statue and life»

Abstract. The article talks about the integrity of the author and the narrator in the story «Statue and life» by T. Abdikuly, one of the classic writers of modern Kazakh prose. In modern literary studies, there is a tendency to consider the author and the narrator separately from each other. And it is obvious that its foundation lies in the conclusions of post-structuralist scientists. However, no matter how much we separate the artist from his work, it is clear that in the creative process, the author unconsciously forms his identity and image in the mind of the reader. The theory of the author, which arose at the beginning of the 20th century, is of great importance in the science of literary studies. There is a relevance of conducting a study of the integrity of the author and narrator in modern Kazakh prose. That is why, with this problem as the main goal, we studied the famous and classic works of Kazakh prose after the years of independence from a narratological prism, and aimed to study the paradigm framework of the author's theory. In our research work we relied on the scientific conclusions of R. Barthes, M. Foucault, W. Schmid, P. Dawson, critical scientists regarding the author's theory and the scientific conclusion of the Russian scientist T. U. Esembekov, related to the author's narrative. During the study of the artistic text, we determined the writer's style by performing a semiotic analysis of the work and paid special attention to the author's message in personalizing the character. It is clear that the author expresses his presence, no matter how much the author keeps himself away from the work and imposes great responsibility on the narrator.

Keywords: narratology, image of the author, narrator, method of narration, author's message

References

1. Adebiet teorijasy: Antologija. 2-tom /Dzhuli Rivkin men Majkl Rajannyn redakcijasymen. – Almaty: «Ulttyk audarma bjurosy» kogamdyk kory, 2019. – 372 b.[in Kazakh]

2. Adebiet teorijasy: Antologija. 1-tom /Dzhuli Rivkin men Majkl Rajannyn redakcijasymen. – Almaty: «Ulttyk audarma bjurosy» kogamdyk kory, 2019. – 568 b. [in Kazakh]

3. Zhalyn zhurnaly. Respublikalyk adebi-korkem zhane aleumettik zhurnal. №2, 2011 [in Kazakh]

4. Erzhanova S., Zhutaeva A., Kazirgi kazak prozasyndagy apolittik kozkaras pen jestetikalyk aser//Abaj atyndagy KazUPU habarshysy. Filologija serijasy. -2020. - №2(72) - B.405-411. DOI: htp ps://10.51889/2020-2.1728-7804.65 .[in Kazakh]

5. Il'in I.P. Postmodernizm. Slovar' terminov.–M.:INION RAN (otdel literaturovedenija) - INTRADA. 2001.https://postmodernism.academic.ru/ [in Russian]

6. Dawson P. "Real Authors and Real Readers: Omniscient Narration and a Discursive Approach to the Narrative Communication Model" Journal of Narrative Theory, Vol. 42, No1 (Winter 2012), pp. 91-116 (26 p.) https://www.jstor.org/stable/24484784 [in English]

7. Kushirova T., Pavelieva A., Kobzar O., Kapustian I. The Type of "Multiple" Narrator and Its Embodiment in Large Postmodern Genre Forms. Based on the Novel "Olive Kitteridge" by E.Strout // Postmodern Openings.-2021.- №12 (4).- P. 210-225, DOI: https://doi.org/10.18662/po/12.4/370 ISSN: 2068-0236 [in English]

8. Esembekov T.U. Korkem matin teorijasy men pojetikasy: oku kuraly/ Almaty: Kazak universiteti, 2023. – 278 b. [in Kazakh]

9. Zinulina A.F. Tolen Abdikov shygarmashylygyndagy psihologizm: Gylymi zhurnal/ filologijalyk serija PMU habarshysy №3.2014 118-125 b.b. [in Kazakh]

10. Kenshilikuly A. Parasat majdany /Zhuldyz zhurnaly. №11/2012 184-200 b.b. [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Айтуганова С.Ш. – ф.ғ.к., қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, *Л*.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жорашова А.М. – PhD докторант, *Л*.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Айтуганова С.Ш. – к.ф.н., профессор кафедры казахской *л*итературы, Евразийский национальный университет им. *Л*. Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Жорашова А.М. – PhD докторант, Евразийский национальный университет им. *Л*.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Aituganova S. Sh. – Candidate of Philology, Professor of the Department of Kazakh Literature, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zhorashova A.M. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ХҒТАР 17.07.41
Ғылыми мақала

Г.С. Мусинова , К.Т. Тулебаева
Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан
(E-mail: g.musinova@mail.ru, tulebaeva82@mail.ru)

Әдеби процестегі экологиялық дағдарыс пен ядролық сынақ зардабы

Аңдатпа. Мақалада әдеби процестегі экология тақырыбы қарастырылған. Көркем әдебиеттің негізгі нысаны – адам өмірі мен табиғат болып табылады. Экология – адам мен табиғат нәтижесінде болатын мәңгілік процесс. Сондықтан қандай да бір көркем шығармаларда адаммен бірге белгілі бір дәрежеде табиғат та орын алады. Оған халық ауыз әдебиеті үлгілерінен бастап қазіргі кезең әдебиетіне дейін өз жалғасын тауып келе жатқан экология тақырыбы дәлел бола алады. Тіршілік иесі табиғатпен егіздігін, тепе-теңдікті сақтауда көшпенділер өркениеті бүкіл ғаламдық тұтастыққа негізделгенін дәлелдеп көрсетілді. Жер-су тіршілік көзі ұлттық құндылықтармен тамырлас, уақыттың өзі соның бөлшегі, экологиялық сана – түркі мәдениеті мен өркениетінің бастауы ретінде халқымыздың экологиялық дамуында атамекен, туған жерді қорғау мәдениетін қалыптастыру туралы жан-жақты талданды. Экологиялық мәселелер бойынша іргелі зерттеулер өткен ғасырдың алпысыншы жылдарынан бастау алады, жалпы ғылымдағы экологиялық қозғалыстардың маңызы мен құндылығы қарастырылды. Талай адамның тағдыры мен қасиетті табиғатымыздың тынысын тарылтқан полигон кесапаты көркем әдебиеттегі көрінісі мысалдармен берілді. Қазақ әдебиетіндегі экология тақырыбына қатысты тарихи шындық пен көркемдік шешім мәселесі айқындалды. Семей полигонына қатысты Қазақстандағы бұқаралық ақпарат құралдарында көтерілген мәселелер мен аймақтық газет-журналдарда жарық көрген мақалалар тізбегі тақырыптық тұрғыдан мұқият талданды. Сынақ апатының және экологиялық дағдарыстың көркем әдебиеттегі көрінісі, Абыралы, Қарауыл, тіпті көршілес облыстарға тигізген зияны жайлы салыстыра дәйектелді.
Түйін сөздер: әдебиет, экология, полигон, экологиялық дағдарыс, халық трагедиясы, проза, поэзия.

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-154-165

Түсті: 06.11.2024; Жөнделді: 20.11.2024; Мақұлданды: 12.12.2024; Онлайн қолжетімді: 28.12.2024

Кіріспе

XXI ғасырда адамзат алдында тұрған ғаламдық проблема – экологиялық қауіпсіздік. Мемлекет басшысы Қ. Тоқаев экология мәселесі – ел дамуының басым бағыттарының бірі екенін, сынақ алаңдарын экологиялық, санитарлық талаптарға сәйкестендіру қажеттігін көтерген [1].

Адамзат жаралғаннан бастап табиғатпен тұтасып өмір сүріп келеді. Біздің көшпенді бабаларымыз табиғатпен жарысып, үйлесіп өмір сүру өркениетінің ең шырқау шыңына

шықты. Жыл мезгілдеріне қарай қоныс жаңалады, аспанға қарап ауа райын болжады, табиғатты тану арқылы арысы –жаратушыны, берсі – өзін таныды.

Әдебиет дегеніміз рухани құндылықтардың қазынасы болып табылады. Халқымыздың көптеген жылдар бойы ұрпақтарының дүниетанымын дамыту, адамгершілік қасиеттерді бойына сіңіру, ұлттық және жалпы адамзатқа тән адамгершілік қасиеттерді ұстанғаны мәлім. Әдеби дәстүр – ауызша және жазбаша шығармалардың тыңдаушылар мен оқырмандардың қабылдау ықыласын иеленуі бойынша қалыптасатын шығармашылық болмыс көрсеткіші. Бұл орайда, тіршілік қозғалысындағы өткен мен бүгінгінің одан болашақтың жалғасқан мәңгілік қозғалыстар заңдылығын түсінуде адамзат ақыл-ойының алыбы Әбунәсір әл-Фарабидің: «Дүниеде әлденендей бір алғашқы бастама бар, мұның соңынан рет-ретімен басқа бастамалар келе береді. Ал олардан өмірдегі заттар келіп шығады, кейін басқа заттар рет-ретімен келе береді де, болмыс ретімен алғанда өмірдегі ең соңғы заттарға дейін осылай жалғасып отырады» [2], – деген ғылыми тұжырымын бағдар етеміз. Мұны әдебиетке де пайдалануға болады. Алғашқы пайда болған әр құбылыс өзіннен кейінгі құбылыстарға да басты нысана болады. Барлығымызға белгілі болғандай ешнәрсе жоқтан пайда болмайды, бір күйден екінші күйге ауысады.

Тіршілік әрдайым күрестен тұрады. Адамзат баласы өзінің эволюциялық даму тарихында түрлі соғыстарға ұшырап отырған. Соғыс деген қасірет ғана емес, адамзат баласының бірінің үстінен екіншісі үстемдік жүргізіп, әлсіздерді күштілердің жәбірлеуі, материалдық құндылықтарды иемденудегі күресі екені белгілі. Кейде, әділетті, әділетсіз соғыс деп аталғанына қарамастан кез-келген соғыс адамзат баласына залал әкелетін, табиғатты бүлдіретін апат.

Ғылыми зерттеудің басты мақсаты – әдеби процестегі экология мәселесі қарастырылып, көркем шығармаларда берілу жолдарын зерделеу. Экология тақырыбындағы жазылған көркем шығармалардағы ұлттық мүддені және адамзат санасындағы өзгерістерді, қоғамдағы рухани-адамгершілік мәселелер жайындағы ойларды жаңаша пайымдау.

Зерттеудің нысаны – экология тақырыбында жазылған көркем шығармалар.

Зерттеу материалдары мен әдістері – мақаланы жазу барысында қазақ әдебиеттану ғылымында маңызды зерттеулер жүргізген отандық жетекші ғалымдардың зерттеу еңбектеріндегі теориялық тұжырымдар басшылыққа алынды. Әдебиеттану ғылымындағы А. Байтұрсынов, Е. Ысмайлов, Қ. Жұмалиев, З. Ахметов, З. Қабдолов, Б. Майтанов сынды зерттеуші ғалымдардың теориялық тұжырымдары зерттеу жұмысымыздың бағыт-бағдарын айқындауда негіз болды. Сонымен қатар, зерттеу нысанына қатысты С. Қирабаев, Р. Нұрғали, Ж. Дәдебаев, А. Еспенбетов, Т. Тебегенов, С. Айтуғанова, А. Рамазанова, Ж. Жарылғаповтардың, ғылыми еңбектері мен тұжырымдары пайдаланылды. Көркем шығармаларды экология мәселесі жинақтау, сипаттау, интерпретациялық әдіс, салыстырмалы талдау, құрылымдық, семиотикалық, құрылымдық талдау, жүйелеу әдістері арқылы анықталды.

Әдебиетке шолу. Қазақ әдебиеттану ғылымында жалпы табиғатты жанама ғылыми объект ретінде сабақтастыра қарастырған зерттеулер бар. Ф.ғ.к., С.Ш. Айтуғановаңың «Адам және табиғат концепциясы шағын прозада», – деген диссертациялық еңбегінде М. Әуезов повестеріндегі табиғат суреттерінің қолданылу ерекшеліктері, қазіргі қазақ әдебиетіндегі адам мен табиғат мәселесінің берілуін қарастырған. Сонымен қатар адам мен табиғат мәселесін ф.ғ.д., профессор А. Рамазанова «Қазіргі қазақ повестеріндегі адам мен табиғат мәселесі» деп аталатын диссертациясында 70-80 жылдардағы экологиялық тақырыпта жазылған О. Бөкеев, М. Мағауин, Д. Досжанов, Ә. Асқаровтардың повестері негізінде адам мен табиғат қарым-қатынасы мәселесінің көркемдік шешімін ғылыми тұрғыдан зерттеген. Ф.ғ.д., профессор Ж. Жарылғаповтың «Қазақ прозасындағы адам концепциясы» (1970-80 жылдар негізінде) еңбегінде 1970-1980 жылдары қазақ прозасындағы Ә. Кекілбаев, О. Бөкей, Д. Исабеков, Ә. Тарази адам концепциясын адам мәселесімен байланыста қарастырылған.

XX ғасыр соңы мен қазақ прозасындағы дәстүр жалғастығы, адамның әлеуметтік және рухани-психологиялық қырларына қатысты эстетикалық көзқарастар жаңаша зерттелген. Бұл ғылыми еңбектердің бәрінде де адамның табиғатқа мейірімсіздігі, әділетсіздігі әр қырынан көрсетіледі. Әрине, мұндай күрделі мәселені сөз еткен жоғарыдағы еңбектердің аздық етері сөзсіз. Бұл ғылыми еңбектерде қарастырылып отырған негізгі тақырып – экология, табиғат, адам мәселесі.

Зерттеу тәтижелері мен талқылау. Көркем әдебиеттің негізгі нысаны – адам мен табиғаттың бір-бірімен тығыз қарым қатынасы. Ал адмзаттың бүкіл өмір жолы дегеніміз – табиғатпен тығыз бірлікте болатын жағдай. Қоршаған орта табиғаты адамзаттың күн көрінісі үшін сарқылмас қазына, таусылмас байлық.

Еліміздің тарихындағы түрлі оқиғалар желісі көркем әдебиетте көрініс тапқаны белгілі. Тәуелсіздігіміздің, еркіндігіміздің арқасында ақын-жазушыларымыз азат оймен экология мәселесін түрлі жанрдағы шығармаларына өзек етіп көркем әдебиетіміздің қазынасын байытқаны анық.

Т. Тебегенов: «Қазақстанның тәуелсіздігі салтанат құрған жаңа тарихында біздің ұрпақтарымыз әлем халықтарының мәдениетін бұрынғыдан да терең, кең көлемде игерді. Қазақтың ұлттық рухани мәдениеті мен әлем халықтарының әдеби-фолькорлық мұраларын сабақтастыру арқылы біз өсу, кемелдену биіктеріне өрлей береміз» [3], – деп көрсеткендей, тәуелсіздік алғаннан бері қарай әлем әдебиетінің ірі туындылары қазақша аударылып, оқырманын тапқаны белгілі. Ғалымның: «Әлем халықтарының әдебиеттері шәкірттердің ұлттық дүниетанымын байыта түседі. Ұлттық сөз өнеріміздің де көркемдік арналары әлем халықтары әдебиеттерімен сабақтаса дамуды жалғастыра береді» [4, 5], – деген пікірден байқағанымыз әлем әдебиеті шығармаларын оқып, танысқан қазақ ақын-жазушыларына әртүрлі ой салып, туынды жазуға арқау болады.

Әлем әдебиетіндегі Хиросима-Нагасаки-Семей ядролық полигон тақырыбы кеңінен қарастырылады. Бұл атом бомбасы, жарылыстар мен олардың салдары туралы жазуды сипаттайтын өлеңдер, романдар, күнделіктер, құжаттық дәлелдер кеңінен талданады. «Семей» атауы «полигон» ұғымының сабақтас-синонимы есебінде қалыптасуы 1947 жылдың 21 тамыз күнінен басталған. Сол күні кеңес үкіметі ядролық сынақ полигонын жасау жөнінде қаулы қабылдады. Аталмыш құрылыстың қиын да күрделілігіне қарамастан, тым тығыз уақыт арасында жүзеге асып, алғашқы сынақтарға 1949 жылдың 6 шілдесінде дайын болды. Семей полигонында әртүрлі бағыттағы жер асты, әуеде жарылыстар өткізілген. Дүниежүзі бойынша алғашқы сутегі бомбасы Семей жерінде 1953 жылы жарылған, оның қуаты Хиросима қасіретінен 25 есе асып түседі. Жер ресурстарының экологиялық жағдайын радиактивті залалдар ушықтыратыны ақиқат. Семей полигонында 1949 жылдың 29 тамыздан бастап 1989 жылға дейін барлығы 468 ядролық сынақ жүргізілді. Оның зияны мен зардабының толық анықталмаған салдары зиялы қауым өкілдері – ақын-жазушылардың жүрегіндегі жазылмайтын жарасы, өзекті өртейтін өкініштi сұрағы болды, солай болып келеді. Әлем әдебиетіндегі жазушылар мен ақындар әдеби мұраларында Хиросима-Нагасаки-Семей ядролық атом полигонының экология, табиғат пен адам баласына әкелген қасіретті тағдыры көркем тілмен шынайы суреттелген.

Әлем әдебиетінде атом бомбасы туралы жазылған көркем шығармалар өте көп. Бұл күнделіктер, айғақтар немесе құжаттық дәлелдер, жарылыстар мен олардың салдары туралы өлеңдер, поэмалар, романдар, драмалар және фантастикалық туындылар. Жапония мен АҚШ-та бұл туындылардың барлығын жинақтай келе, «атом бомбасы туралы әдебиет» деп атаған.

Атом бомбасы туралы жазған авторлардың бірнеше буыны бар. Біріншісіне жарылыстардан аман қалғандар кіреді, олар өздерінің басынан кешкендерін, тәжірибелері туралы жазғандар: Йоко Отта, Тамики Хара, Шиное Шода, Садако Курихара. Екіншісіне, бомба туралы өзі көтерген неғұрлым кең әлеуметтік және саяси мәселелерді шешу мақсатында жазғандар: Йоши Хотта, Момо Иида, Кензабурое, Масуджи Ибусе, Инеко

Сата. Үшіншісі, ядролық жарылыстан кейін, әлемдік деңгейге көтерілген шығармалардың авторлары: Кобо Абэ, Макото Ода, Мицухара Иноуэ.

Хиросима мен Нагасаки атом бомбалары туралы жазылған көркем шығармаларға тоқталайық. Атом бомбасына арналған, ең танымал романдар – Масудзи Ибусенің «Черный дождь», «Қара жаңбыр», Джон Херсидің «Хиросима» романы.

Жапон жазушысы Тагаши Нагайдың «Нагасаки қоңырауы» романы. Бұл романды ағылшын тіліне аударған Уильям Джонстон аударған. Жазушы өзінің өмірін Нагасаки атом бомбасынан аман қалған адам ретінде сипаттайды. Бұл атау Ураками қорғанының қаңырауларына қатысты, ол туралы Нагай былай деп жазады: «Бұл апат болғаннан кейін бірнеше апта немесе бірнеше ай бойы шіркеудегі соғылмаған қоңырауларды баяндайды».

Австриялық жазушы Роберт Юнгтің «Ярче тысячи солнц: личная история ученых-атомщиков», «Мың күннен жарқын: атом ғалымдарының жеке тарихы» романы. Бұл еңбек Манхэттен жобасы мен неміс атом бомбасы жобасы туралы. Астриялық жазушы Карл Брукнердің «День бомбы», «Бомба күні» кітабы ғылыми көпшілікке арналған, «Садако хочет жить», «Садако өмір сүргісі келеді» романы әлемнің көптеген тілдеріне аударылып, ағылшын, жапон, неміс тілдерінде жарияланған, әлемдік әдебиетте жарияланған және әлемнің көптеген мектептерінде бейбітшілік материалы ретінде жиі қолданылады. Романда Хиросима қаласындағы жарылыс баяндала келіп, 1945 жылдың тамызында қаланы бомбалағаннан кейінгі радиация әсерінен туындаған аурулардан қайтыс болған Садако Сасаси есімді жопон қызының өмірі баяндалады.

Ағылшын әдебиетінің ірі өкілі, пулицер сыйлығының иегері Джон Херсидің «Хиросима» романы. Шығармада Хиросимаға тасталған атом бомбасы жарылып, аман қалған алты адамның өмірі баяндалады.

Көрнекті ғалым: Ж. Жарылғапов: «Қазақ әдебиеті де әлемдік әдебиеттің бір бөлшегі. Адамзаттың әдеби-мәдени дамуындағы ортақ заңдылықтар біздің ұлтымыздың әдебиетінде де көрінбеуі мүмкін емес» [4], – дегендей әлем әдебиетіндегі Хиросима-Нагасаки тақырыбы қазақ жазушысы Ғ. Мүсіреповтің шығармаларына да арқау болған.

Ғ. Мүсіреповтің «Жапон балладасы» 1967 жылы жарық көрді. Ал, суреттелген оқиға – 1946 жыл. Көркемдік мекеншақтық (хронотоп) географиялық аясы Жапония елінің Хиросима мен Нагасаки қаласындағы оқиғалар болғанымен, шығармадағы символдық мағына бүкіл әлем, жер планетасын тұтас қамтиды. Қара сөзбен жазылған, «Арқаның әңгімесі», «Көздің әңгімесі», «Тастың әңгімесі» деп аталатын үш бөлікті балладаның концептуалдық нысанасы айқын көрінгенмен, бірден жадағай тартып, идея сахнасына жүгірмейді. Семиотикадағы таңба құбылысының прагматикалық жағы тасада тұрғандай тәсіл байқатса да, мазмұнға эмоционалды үстеме әсер қосып тұрады.

Адамзат баласының бетіндегі қара дақ іспетті Хиросима оқиғасын ізгілікті қауым жақтамас еді. Ал әскери немесе таза ғылыми әйтпесе саяси пендешілік ниеттегі кейбір жеке субьектілер қисапсыз қасіреттің ауыртпалығын темір торлы сана қабаттарының көптігі арқасында көтере білді.

«Жапон балладасының» арғы тамыры М. Бахтин ұстанатын: «Мениппея характеризуется исключительной свободой сюжетного и философского вымысла» [5, 285], – деген пікірі мениппея жанрымен де үндестік табады. Оның үстіне мениппеяға өлі, тірілердің өзара өзімен-өзі сөйлесу үрдісі хас Ғ. Мүсіреповті осы жанр дәстүрімен жақындастыратын тағы бір фактор – «мениппеялық күлкіде» орын алатын ащы мысқыл, қайғылы ахуал мен қолайсыз сәттегі юморлық ахуал.

Расымен де, үш әңгіме ерекше күйдегі әдеттен тыс қалыпқа сай баяндау жүйесін таңдаған. Әйтпесе дене мүшелері және материалдық зат ертедегі тұлпарлар сияқты еркін сөйлеп кетпеуі тиіс-ті. Бұл ретте көне мифологиялық ой сілемдерінің жазушы дүниетанымына әсерін жоққа шығару қиын.

Арқа да, көз де, тас та тіршілік деңгейінен табылғанмен, өлі дүниенің хабаршылары, бөлек бітімі таңбалаушы есебінде семантикалық қатынасқа түседі. Алайда олар қаламгер талантының нәтижесінде жай ғана белгілі (сигнал) емес, толық мәніндегі таңба, тіпті көп ретте осы ұғымның екінші, кеңейтілген атауы – символ дәрежесіне көтеріледі.

Біздің ойымызша шығармадағы, синтактикалық қатынас атомдық бомба жарылысы кезіндегі астан-кестен дүние суреттеріне негізделсе, темпераменті жағынан өзара сабақтас сұрапыл кейіп алады. Көрнекті өнер теоретигі В. Шкловский 1916 жылы әдебиеттегі өмір құбылыстарын қабылдау әсерін күшейтуді белгілеу үшін «остранение» - өткірлеу терминін қолдана бастағанын ескертеді.

«Жапон балладасы» - адамзат ұрпағын бауырластыратын туынды. Ғабит Мүсірепов – ғалам кеңістігіндегі ұлы махаббаттың символы.

Жапония туралы М. Әуезовтің «Жапония күнделіктері» еңбегі жарық көрді. Бұл күнделіктегі жазылған оқиғаларды әуезовтанушы ғалымдар назардан тыс қалдырған ба деп ойлаймыз.

Журналист Гүлбаршын Айжанбайқызының «Жапонға жақындығымыз бар ма?» [6], – деген мақаласында Мұрат Әуезов: «- Әкем 1957 жылы 45 күнге Жапанонияға барды. Жапонияда Хиросима және Нагасакиге тасталған атом бомбасына қарсы үлкен жиындарда сөз сөйледі. Ойларын ортаға салды. Қарап отырсаңыз, әкемнің Жапонияда сөйлеген сөздері – шындап келгенде, оның Семей полигонына айтқан лағнеті, қарғысы. Ол кейбір жиындарға тамағы ауырып, дене қызуы көтеріліп тұрса да барған. Әкем Үндістан, АҚШ сапары жайлы да жазды. Ал, «Жапония күнделігін» жариялай алмады. Жарияласа, бұл сол кездегі КСРО-ның саясатына қарсы шыққандық болар еді. Жалпы әкем ғана емес, ХХ ғасыр басындағы Алаш зиялылары «Қазақ еліне үлгі болатын мемлекет - Жапония» деп бірауыздан мойындаған. «Азия мемлекеттерінде бізге үлгі болатын Жапония» дегенді әкем 19-20 жасында айтты. Мен әкем аралаған жерлерде болғанда өзіме өзім ойша сұрақ қойып, оған жауапты әкемнің шығармаларынан іздейтін сәттерімді жасырмаймын», – дейді. Бұдан аңғарғанымыз, ХХ ғасырдың басында Алаш зиялылары мемлекеттіліктің үлгісі ретінде Жапонияға көз тігіп, А. Байтұрсынов «Жапония һәм Қазақстан», М. Әуезов «Жапония» деген мақалалар жазды. Ал, М. Әуезовтің «Жапония күнделігінің» әлі де сыры ашылмағаны ақиқат.

М. Әуезовтің «Жапония күнделіктері» еңбегінде жазушы 20 күндік Жапонияға барған саяхаты туралы баяндайды. Осы күнделікте М. Әуезов: «19 август. Сағат 7-де митинг ашылды. Либерал партиясы өкілі сөйледі... Енді концерт басталды. Сөздер осымен араласып жүреді. Ескі қытай әні. Ғаламат үлкен амфитеатр... Мен сөйледім. Қатты қол соғып жақсы қарсы алды» [7], – деп нақты жазады. Жазушы мына жолдарында: «21 август. Кешке Нагояда көп қабылдау, кездесулер болды. Мен үш рет сөйледім. Сағат 6-да митинг жасалды. Мың кісі болды. Мен сөйледім» [7, 335], – деп жазушы өзінің неше мәрте сөйлегенін атады. Бірақ сол уақытта не деп сөйледі, ол туралы ешкім ештеңе айтпады және сөйлеген сөздері сақталмады.

Бұл туралы жапонтанушы, дипломат Б. Құрмансейіт өзінің: «Әуезов жапон жерінде не айтты? Ұлы жазушы сөзінің алғашқы дерегі табылды» [8], – деген мақаласында: «Жыл сайын тамыздың алтысы мен тоғызында дәстүрлі түрде Жапонияның қасіретті Хирошима (жапондар осылай жазады) мен Нагасаки қалаларында Американың атомы жанын жұтқан құрбандардың рухтарына және зардап шеккендерге «хибакушя» бағышталып, арнайы жиын-рәсімдер өткізіліп тұрады. 1957 жылдың тамызындағы осындай рәсімдерге қатысқан Кеңестер Одағының делегациясы құрамында қазақтың әйгілі жазушысы, Алаштың ардақты азаматы Мұхтар Әуезов те бар еді. Дәл сол күндері Жапониядағы Атом және сутегі бомбаларын жоюға бағытталған ІІІ-ші бүкіләлемдік конференция өтіп жатқан болатын. Аталмыш конференция аясында Токио қаласындағы Жастар сарайында өткен арнайы жиында Әуезов жапон жастары алдында сөз сөйлеу мәртебесіне ие болған. Әлбетте, Әуезов бұл жиында орыс тілінде сөйлеген, ал оның сөзінің түпнұсқасы қайда сақталғаны бізге беймәлім. Ол жайында бүгінге дейін зер салынып зерттелмегенге ұқсайды. Бәлкім, шешен атамыз қағазсыз-ақ сөйлеген шығар. Дегенмен, осындай оқиғадан ешқандай із қалмауы мүмкін емес деген оймен жапондық мұрағаттарда қырық жыл ұйқыда жатқан қарт қағаздардың тыныштығын бұзып, сол жиынның хаттамасын парақтап көрсек, алдымыздан алдымен жарықтық атамыздың қасқа басты суреті, содан кейін сөйлеген сөзінің жапоншаға аударылған қысқаша нұсқасы мен мұндалап шыға

келді. Орысшадан аударылған жапоншаны Әуезовтің ана тіліне қайта аударсақ былай болады: «Жастар – адамзаттың гүлі іспетті. Гүлдер мезгілі жеткенде дән салуы ләзім. Ал бұл гүлдер сұм соғыстың орағына шалынып, жапырылып шабылып жатыр. Сондықтан атом және сутегі бомбаларының қауіп-қасіретін ең алдымен сезетін де осы жастар. Осы қарулардың қорқынышын түйсіну арқылы жастар бүгінгіден де берік бола алатынына сенем. Атомға жан-тәнімен қарсы шығып жатқаны жапон жастарының керемет қасиеті деп білем». Қай кезде де, қай жерде де сақ сөйлеген ағамыздың сөзіндегі «осы қарулардың» дегеннің алдында «қарғыс атқыр» деп, «атомға» дегеннің алдында «атың өшкір» деп қосып аударғың-ақ келеді» [8, 11-12], – заңғар жазушымыз Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің 1957 жылғы Жапония сапарында сөйлеген сөзіне қатысты алғашқы нақты деректі келтіреді.

Д.Төлепбергенұлы «Полигон ұлы Әуезовті қатты толғантқан еді» деген мақаласында: «– Мұхтар Омарханұлы әңгіме ауданын ядролық полигонға аударып, «мені ядролық полигон мәселесі алаңдатады. Академик Курчатовтан «полигон неге халық тығыз қоныстанған аумаққа орналасты?» деп сұрағанымда, ол 1945 жылы Л.Берия бастаған арнайы комитет құрылып, полигонның орналасатын аумағын солар таңдады», – деді» 1949 жылы Семей полигонында алғашқы сынақ жүргізілді. Сынақ өткізу барысында Абайдың жері, бүтіндей бір ауыл жарылды. Бұл трагедияның халқымызға тигізетін зардабы туралы ешкімді ойландырмайтынын айтқан Мұхтар аға оқиғаны көзбен көрген менен полигон туралы айтуымды өтінді. Мен әңгімемді 1953 жылдың наурыз айында полигонға байланысты бізді, аудан басшыларын облыстық партия жетекшісі шақырғанынан бастадым. Жиынға әскерилер қатысып, тамыз айында жаңа термо ядролық құрылымды сынақтан өткізетіні жайлы баяндады. Біздің алдымызға сынақ алаңынан тұрғындар мен негізгі кіріс көзі төрт түлікті оңаша жерге көшіру туралы міндеттерді қойды. Біз келгеннен кейін тапсырылған жұмыстарға кірісіп кеттік. Бізге неге екені белгісіз, төрт түлік малды полигон алаңынан аулаққа әкету туралы тапсырма жүктеді... Ал бір айдан кейін тұрғындар туған ауылдарына қайтып оралып, күнделікті күйбің тірліктеріне кірісіп кетті. Осындай қорқынышты әңгімемді аяқтағаннан кейін Мұхтар Омарханұлы маған «тұрғындар құты қашқан ауыл көрінісін қалайша қабылдады? Менің ол көріністі көруге дәтім бармайтын еді», – деді. Мұхтар Омарханұлы уайым тұнған әңгімесін жалғастырып, Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың Семей полигонының жергілікті тұрғындар мен төрт түлік малға келтірген зардабын зерттеп жүргенін айтты» [9], – дейді.

Әрбір жазушының жүрегін жадырататын өзінің туып-өскен мекені. Әр адам өзінің туған жері үшін алаңдайды, сол туралы үнемі айтып жүреді.

Ғалым А. Еспенбетов: «Әуезов және Семей. Бір-бірінен ажырамайтын, қайта өзара бірін-бірі толықтырып тұратын ұғымдар. М. Әуезовтің Семей шаһарына, Семей өлкесіне қатынасы жазушының сол құнарлы топырақта кіндік қаны тамып, балалық, жігіттік шақтарын өткізуімен шектелмейді. Кезінде мәдениеттің, ғылымның, өнердің орталығы болған, қала мен қала мәдениетін жатырқамай қабылдауға негіз салған Семейдегі М. Әуезов өмірбаянынан бөліп алу мүмкін емес» [10], – дегендей Әуезов өсіп, туып өскен Семей топырағы, ондағы ғасыр қасіреті Семей сынақ полигоны туралы айтуы әбден мүмкін.

Әрбір ақын-жазушыға шығармашылық шабыт беріп, сезімін оятатын –туған жері. Қысы қатаң, жазы жайсаң Семей жері, Ертіс өңірін тани білсеңіз – берері көп, суы да, жер өнімі мол және сан алуан, қазба байлығын жарата білсеңіз – қаншама ұрпаққа сан ғасыр құт береке болады, амал қанша?!

А. Еспенбетов: «Ұлы ақын Абайды, ғұлама ойшыл Шәкәрімді, данышпан жазушы М. Әуезовті туғызған қасиетті топырақ, шежірелі Шыңғыс ерекше құбылыс. Тарихи-философиялық, көркемдік-эстетикалық категориялар аясында қарастырғанда да төтенше феноминалдық сипаттағы жағдаят. Табиғат-Ана мен Перзент – дана арасындағы тамырластық, қоршаған орта, рухани сабақтастық төркіні зерттеу объектісіне ұласса құбақұп» [10, 72], – дегендей қаншама ұлыларды дүниеге әкелген, ұлт көсемдері, алаш арыстары оқыған Семей жері қасиетті топырақ.

Бүгінде әлемді ядролық қарусыздандыру бейбіт миссиясының бастамашысына айналған Қазақстанның Жапониямен арадағы барыс-келісі еркін әрі жиілей түсті. Екі елдің басшылары қол жеткізген уағдаластықтар аясында әсіресе, ғылым мен білім саласындағы екі жақты алмасулар көбейді. Бір ғасыр бұрын Алаш арыстары армандаған аралдағы елде тәуелсіздіктің төл буыны білім алып, дара мәдениетіне бойлай түсті. Сол жастардың қатарындағы әлеуметтанушы ғалым, «Семей-Хиросима» жобасының жеңімпазы Ақерке Сұлтанованың «Семей полигоны» деген еңбегі жапон тілінде Жапониядағы Kadensha баспасынан жарық көрді. Ақерке Сұлтанова – қазақстандық жапонтанушылар арасында жапон тілінде кітап шығарған алғашқы автор. Жинақта Семей қаласының көне және Алаш саяси қозғалысының орталығы болған Семей сынақ полигонына қатысты тың деректер, фотосуреттер топтастырылған. Кітаптың бірінші бөлімінде адам тағдыры арқылы Семей ядролық сынақ полигонының қарапайым халыққа қалай әсер еткені баяндалады. Екінші бөлімде Семей сынақ алаңының құрылу кезеңінен бастап соңғы жарылысқа дейінгі тарихы қамтылады. Еңбекте Семей қаласындағы, Абай ауданындағы, Қайнар, Қарауыл, Саржал, Дегелең ауылдарының тұрғындарымен жүргізген сұхбаттары репортаж жанрында жазылған. Сондай-ақ, Қазақстанның әлемді ядролық қарусыздандыруға қосқан үлесі туралы баяндайды. Қазақстанның төл тарихы, мәдениеті, қоршаған ортасы мен киелі орындары туралы деректер жапондықтардың қызығушылықтарын арттыра түсті. Бұл кітаптың ресми жарнамасы «Амазонда» жарияланды.

Полигон зардаптары соңғы жылдары қазақ қаламгерлерін қатты күйзелтіп, алаңдатты. Адам мен табиғат қарым-қатынасы қазақ ауыз әдебиетінен бастау алып, желмаямен жортып жерұйығын іздеген Асан қайғыдан әрі қарай жалғасып, адам баласының табиғатқа мұқтаждығы мен тәуекелділігі ұлғаймаса, кеміген емес.

Әдебиеттегі табиғат тақырыбы – сонау ерте замандардан бері жазылып келе жатқан мәңгілік тақырып. Айтулы ақын-жазушыларымыз осы тақырыпты жырлауда небір жауһар шығармалар тудырды. Қазақ әдебиетінде ақын-жыраулар толғауларында, өлеңдерінде, Ыбырай, Абай, Мағжан, Сәкен, Ілияс т.б. ақындар шығармаларында табиғат лирикасы ұлттық нақышпен, халықтық танымменжырланды. Табиғатты жырлауда әр ақын өзінше ерекшеленіп, суреткерлік шеберлікпен дараланды.

Экология қазақ үшін жұмбақ дүние емес, ол біздің салт-дәстүрімізде бар, бұл – ананың ақ сүтімен беріліп келген, туған табиғатыңды қорғап қастерлеуге негізделген ғылым. Адам мен табиғат – мәңгілік егіз ұғым. Табиғат –қорғаушы, асыраушы. Қазақта «Жер – қазына, су – алтын, мал - байлық» деп бекер айтпаса керек.

Дүниежүзіндегі және біздің еліміздегі экологиялық ахуалдың күрт өсіп келе жатқаны алаңдаушылық тудырады, ғылыми конференцияларда, мемлекеттік мекемелерде өткір пікір таластар бел алады. Табиғат пен адам арасындағы проблемалар күн өткен сайын, бүкіл қоғамды алаңдатуда.

Қ. Мырзалиев қазақ поэзиясында экологиялық мәселені көтерген ақындардың алғашқыларының бірі десек қателеспейміз. «Қызыл кітап» және «Мүйіз тұмсық» немесе «Миллионның тағдыры» поэмаларында адамның табиғатқа жасаған шабуылының салдарын баяндайды:

«Қызыл кітап» – мезгілсіз мекендердің бастарына қойылған қызыл шырақ!

«Қызыл кітап» – опат боп кеткен аңның, бастарына қойылған қызыл күмбез – деп Қызыл кітапқа енген аң-құстың жоғын жоқтайды да

«Шүкір! Шүкір!».

Сұмдық Далам аулақ,

Сол Далада өседі балам – деп ой түйіндейді. Алайда, бұл 1983 жыл, әлі ядролық полигондар туралы сөз айтылмаған кезеңде жазылған жыр жолдарында үлкен философиялық астар бар.

«Жер Ана» ұғымы, «Бұлақ көрсең, көзін аш», «Жер шоқтығы Көкшетау», «Жер жәннаты - Жетісу» деген сынды тұрақты тіркеске, афоризмге айналған ұғымдар халқымыздың табиғатқа деген ыстық махаббатын білдіреді.

Қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі табиғатқа байланысты ырымдар мен тыйымдар, мақал-мәтелдер ұрпақ бойында экологиялық сана мен экологиялық мәдениет қалыптастыруға ықпал ететін қайнар көз.

Халқымыздың өмір сүру салты қазақ жерінің табиғи ерекшелігіне байланысты туындады. Сондықтан, экологиялық білім, сана, мәдениет этноерекшелікпен тікелей байланысты.

Қазақ халқы көшпелі тіршілігіне сәйкес, энергия қуатын Құдайдың Күнінен, даланың желінен, қойдың қиынан алады.

Экологияға төнетін қауіп туралы фольклорымыздан белгілі, «Қарағай басын шортан шалады» деген тұспал жыр жолдары бізге дейін жеткен. XX ғасырдағы алаш зиялылары да экология мәселесін көтерген. Әлихан Бөкейхановтың «Овцеводство в Степном крае» (*Дала өлкесіндегі қой шаруашылығы*) деген орыс тілінде 1904 жылы Томск қаласында жарық көрген еңбегі 1896-1903 жылдар аралығында Дала өлкесін зерттеуге арнап жасақталған экспедицияның құрамында болған кезінде жасаған талдау-сараптамаларының нәтижесі. Әлихан атамыз 12 уездің жер қорын пайдалану, қоныстандыру жайын бүге-шігесіне дейін зерттеген. 90 жылдан астам архивте жабулы жатқан аталған еңбек Рымғали Нұрғалиевтің басшылығымен 1995 жылы 2000 ғана таралыммен қайта басып шығарылды. Әлихантанушы ғалым С. Аққұлұлы: «Осы күні Әлиханның не қой, не ірі қара шаруашылығы туралы еңбектері республикалық кітап мұражайынан басқа бірде-бір кітапхана қорында жоқ» [11], – дейді.

Ә. Бөкейхан жоғарыда аталған еңбегінде 100 қой бір қыстақтағы бірнеше үйелменді отынмен қамтамасыз ететінін есептеп берген. Қиды кептіріп, сақтау технологиясын да баяндаған. Бұл – табиғатты аялау, адам үшін экологиялық таза өнімді пайдалануды насихаттаудың үлгісі. Демек, Ә. Бөкейхан табиғи экожүйенің қалыпты сақталуына мән беруді баса көрсеткен деп тұжырым жасауға болады.

Қазақстан экологиясы, Семей қасіреті бүкіл дүниежүзінің проблемасына айналды, полигон әкелген зардаптың өлшемі әлі күнге дейін анықталмай отыр. Өңірде жарылған 500-ге жуық бомбаның зардабы адамдарды айықпас ақырзаман індетіне шалдықтырды. Жарылыс тоқтамағанда, улы тозаң мен аждаһа ошағы жарты әлемді ойрандап, Орта Азияны ядролық тозаңға тұншықтырып, халықтың түбіне жетер еді. Осы полигон маңындағы қазақтардың көбі, дәрігердің өзі анықтай алмайтын аурулардан қырылғаны белгілі. Бұл аймақта тұратын 1,5 миллионға жуық адам жазылмайтын дертке шалдығып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын кеселге душар болғаны жасырын емес.

Экологиялық түсінік пен экологиялық тәрбие, дәстүрлі халықтық экологиялық таным мен мифтің болмыстық түйсіктерінен нәр алады. Ұлттық құндылықтармен сабақтасқан өзіміз қоршаған ортаны қорғау мәдениетін дамытып, қалыптастыратын негізгі арна. Тіршіліктің есін «жер, су» – деп танып, «табиғат пен тепе-теңдікті сақтауды тәрбие арқылы санасына сіңірген», ата-бабаларымыз жаратылыстың қасиетін мифтік санмен сезінеді. Демек бүкіл ғаламдық бірлікке негізделген аңыздық экологиялық сананы иеленеді.

Көшпенділердің экологиялық санасы мен тәрбиесі, мәдениетінің бастауын Көк Тәңірі ретінде таниды. Аспанды, күнді, жерді және суды кеңестік пен уақыттың бөлшегі ретінде қарастырады.

Х. Бекхожин: «Қазақ публицистикасының бастау негізі болып табылатын мифтік көркем танымдар, фольклорлық негіздегі ауыз әдебиеті үлгілері мен билердің шешендік сөздері» [12], – деп танып, қазақ әдебиетінің жанрлық, тақырыптық, формалық, көркемдік, мазмұндық тұрғыдан дамуына тікелей әсер еткенін тұжырымдайды.

«Ғарыштық әлем, аспан, жер, су, орман, көк шөп, жер асты әлемі, жануарлар дүниесіне киелі тек иесі» [13], – дегендей жер асты үсті әлемін қорғау кейінгі ұрпаққа аманат, өліге құрмет, тіріге міндет санап түрлі халықтық мұралар, мақал-мәтелдер, аңыздар мен жырлар шығарып, сол арқылы табиғатты қорғауға баулиды.

Әдебиетте көтерілген табиғатты қорғауға байланысты шығармалардың барлығында да, оның тақырыбы мен идеясына, оқиғасына, қорытынды ой-тұжырымдарына ұлттық

тәрбие мен ұлттық экологиялық сана қалыптастырған танымдық нышандарды өзек етеді.

Қазақстан республикасының рәміздеріндегі күн, аспан, қыран, бәйтерек символдарының өзі халқымыздың табиғатты қорғап-қастерлеудегі мәдениетінің жоғары дәрежеде екенін көрсетеді

Қарауыл төбеде өлімнің бейнесі болған қу ағашты орнатып, қаншама мың адам Семей сынақ полигоны жарылысын тоқтату жайлы тұңғыш экологиялық халықтық қозғалыстың бас қосуында сол ағашқа ақтық байлады.

Мықан ағашы – Бәйтерек атауы көне түркі мифтік танымында мәңгілік жасыл өмірдің бейнесі болады. Құраған ағашқа ақтық байлау тіршілікке, жалпы адамзат баласына қауіп төнгендігінің нысаны, халықтың дабыл қағуы. Көне түркілік экологиялық мифтік танымы өшпеген көшпенділер ұрпақтарына құраған ағашқа ақтық байлау түрлі плакаттардан гөрі әсері зор болды.

Семей өңіріндегі ядролық сынақты тоқтату жаппай халықтық сипат алған сол тұстағы бейресми ұйымдар мен қорлардың шаралары, табиғи апат мәселелері туралы көркем шығармалардың атаулары мен ішкі құрылымдарында экологиялық түсініктен туындаған аңыздар мен көне жырлардан үзінділер беріліп отырды.

Қорытынды. Көшпелілер өркениетіндегі экологиялық мәдениет – қазіргі таңдағы табиғат ананы қорғау мәселесін көтерген келелі тақырып.

Экологиялық мәдениеттің кейінгі ұрпаққа берер тәрбиесі жайында: «Оқырмандардың экологиялық тақырыпта жазылған көркем шығармаларға деген қызушылығы күн сайын артып келеді. Бұл шығармалар адам және экология арасындағы байланыс туралы түсінік береді. Осындай шығармаларды оқыту арқылы мектеп жасындағы оқушыларға экологиялық тәрбие, экологиялық сана, мәдениет қалыптастыру керек. Білім беру мекемелерінде ата-аналар мен оқушылар арасында осы тақырып бойынша үнемі іс-шаралар ұйымдастырылып, семинарлар өткізілуі керек» [14], – деген ұсыныстар әлемдік басылымдарда жарияланды.

Табиғатты қорғау, қоршаған ортаны ластамау, күтіп ұстау, табиғат байлығын бүлдірмеу, жыл мезгіліне орай жайлымдарды өз орнымен пайдалану, жер үсті, жер асты байлығын игеру көшпенділер өркениетінде өмір мен өлім мәселесі болып табылады.

Қазақ халқының тұрмыс тіршілігі тікелей табиғат құбылыстарымен байланысты болғандықтан, ондағы ауа-райы өзгерістері және маусымдық өзгерістер көшпенділердің күнделікті өмірінде бейімделеді.

Көшпенділер өркениетінің таным-түйсігі табиғат пен тікелей байланысты болғандықтан, табиғат пен адам тақырыбындағы әдеби туындыларда экологиялық тәрбие жатыр.

Мүдделер қақтығысы

Мақалада мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

Мусинова Г.С. – мақаланың тұжырымдамасына, мақала тақырыбына қатысты мақалаларды оқып, шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерін зерделеуге, мақаланың рәсімделуіне өз үлесін қосты. Тулебаева К.Т. – мақала материалдарын саралап, талдау жасауға пайдалы деректер жинақтауға ат салысты.

Алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің грантымен қаржыландыратын «Жас ғалым» ИРН AP22686946 Қазақ әдебиетіндегі экология мәселесі (Семей сынақ полигоны негізінде) жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Послание Президента. URL: https://almaty.tv/news/poslanie-prezidenta [Электронный ресурс] (дата обращения: 20.02.2024).
2. Әл-Фараби. Таңдамалы трактаттар. – Алматы: Арыс, 2009. – 648 б.
3. Тебегенов Т. Әлем әдебиеті (XIX-XX ғасырлар). – Алматы: Арыс, 2004. – 168 б.
4. Жарылғапов Ж.Ж. Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер. – Қарағанды: «Гласир», 2009. – 400 б.
5. Майтанов Б. Мұхтар Әуезов және ұлттық әдеби үрдістер. – Алматы: «Жібек жолы», 2009. – 544 б.
6. Айжанбайқызы Г. Жапонға жақындығымыз бар ма? // Айқын. – 2.06.2011.
7. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: Жібек жолы, 2009. – Т. 36. – 412 б.
8. Құрмансейіт Б. Мен көрген Жапония. – Алматы: Қазығұрт, 2022. – 574 б.
9. Төлепбергенұлы Д. Полигон – ұлы Әуезовті қатты толғантқан еді // Алаш айнасы. – 28.08.2009.
10. Еспенбетов А.С. Уақыт өрнегі. – Алматы: «Інжу-маржан», 2005. – 515 б.
11. Бөкейхан Ә. Таңдамалы шығармалар. Т. 2. – Астана: «Сарыарқа», 2009. — 320 б.
12. Бекхожин Х. Қазақ баспасөзінің даму жолдары. – Алматы: «Мектеп», 1964. – 290 б.
13. Итс Р. Шепот Земли и молчание Неба. – М.: «Просвещение», 1990. – 372 б.
14. Mussinova G. et al. Issues in teaching the human and ecology concept // Cypriot Journal of Educational Sciences. – 2022. – Vol. 17, Issue 10. – P. 3625-3637.

Г.С. Мусинова, К.Т. Тулебаева
Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан

Последствия экологического кризиса и ядерных испытаний в прозведениях литературы

Аннотация. В статье рассматривается тема экологии в литературных произведениях. Главным обьектом художественной литературы, как известно, является жизнь человека и его взаимотношения с природой. Поэтому в художественных произведениях зачастую наряду с человеком в той или иной степени занимает место и изображение природы. Об этом свидетельствует тема экологии, которая изначально встречается в образцах устной народной литературы и продолжает рассматриваться вплоть до современной литературы. Авторы доказывают, что кочевая цивилизация с целью сохранения жизненного равновесия стремилась к глобальной целостности. Всесторонне проанализированы топонимические наименования, отраженные в национальных ценностях, а экологическое сознание показано как начало тюркской культуры и цивилизации, а также формирования культуры бережного отношения к родному краю.

Фундаментальные исследования по экологическим проблемам восходят к шестидесятым годам прошлого века, когда значение и ценность экологических движений рассматривались в контексте науки. Полигонные испытания, оказавшие пагубное влияние на судьбы людей и природы, также отразились и в художественной литературе. Авторами выявлены вопросы исторической правды и художественного решения по теме экологии в современной казахской литературе. Скрупулезно проанализированы вопросы, поднятые в средствах массовой информации Казахстана, связанные с Семипалатинским полигоном, ряд статей, опубликованных в региональных газетах и журналах. Особый акцент автор делает на отражении в произведениях таких пострадавших от экологической катастрофы населенных пунктов, как Абралы, Караул и соседние районы области.

Ключевые слова: литература, экология, полигон, экологический кризис, народная трагедия, проза, поэзия.

K.T. Tulebayeva, G.S. Mussinova
Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

The Consequences of the Ecological Crisis and Nuclear Testing in Literary Works

Abstract. The article discusses the topic of ecology in literary works. The main object of fiction, as you know, is human life and its relationship with nature. Therefore, in works of art, the image of nature often occupies a place along with a person to one degree or another. This is evidenced by the theme of ecology, which is initially found in samples of oral folk literature and continues to be considered up to modern literature. The authors prove that the nomadic civilization aspired to global integrity in order to preserve the balance of life. Toponymic names reflected in national values are comprehensively analyzed, and ecological consciousness is shown as the beginning of Turkic culture and civilization, as well as the formation of a culture of respect for the native land. Fundamental research on environmental issues dates back to the sixties of the last century, when the importance and value of environmental movements were considered in the context of science. Landfill trials, which had a detrimental effect on the fate of people and nature, were also reflected in fiction. The author identifies the issues of historical truth and artistic solutions on the topic of ecology in modern Kazakh literature. The issues raised in the mass media of Kazakhstan related to the Semipalatinsk test site, a number of articles published in regional newspapers and magazines are scrupulously analyzed. The author places special emphasis on the reflection in the works of such settlements affected by the environmental disaster as Abraly, Karaul and neighboring districts of the region.

Keywords: literature, ecology, test site, environmental crisis, people's tragedy, prose, poetry.

References

1. Poslanie prezidenta Message from the President [Electronic resource]. – URL: https://almaty.tv/news/poslanie-prezidenta (Accessed: 20.02.2024). [in Russian]
2. Al-Farabi A.N. Tandamaly traktattar [Selected treatises] (Arys, Almaty, 2009, 648 p.). [in Kazakh]
3. Tebegenov T. Alem adebieti (XIX-XX gasyrlar) [World of Literature (19th-20th centuries)] (Arys, Almaty, 2004, 168 p.). [in Kazakh]
4. Zharylgapov Zh.Zh. Kazak prozasy: agymdar men adister [Kazakh prose: trends and methods] (Glasir, Karaganda, 2009, 400 p.). [in Kazakh]
5. Maytanov B. Mukhtar Auezov zhane ulttyk adebi urdister [Mukhtar Auezov and national literary trends] (Zhibek Zholy, Almaty, 2009, 544 p.). [in Kazakh]
6. Aizhanbaykyzy G. Zhaponga zhakyndygymyz bar ma? [Do we have an affinity for Japan?], Aikyn [Aikyn], June 2, 2011. [in Kazakh]
7. Auyezov M. Shygharmalarynyn elu tomdyk tolyk zhinagay [Fifty-volume complete collection of his works]. Vol.36 (Zhibek Zholy, Almaty, 2009, 412 p.).
8. Kurmanseyit B. Men korgen Zhaponiya [The Japan I've Seen] (Kazygurt, Almaty, 2022, 574 p.). [in Kazakh]
9. Tolepbergenuly D. Polygon – Polygon – Yly Auezovti katty tolgankan edi [Polygon - great Auezov was very worried], Alash ainasy [Alash ainasy], August 28, 2009. [in Kazakh]
10. Espenbetov A.S. Uakyt ornegi [Pattern of time] (Inzhu-marzhan, Almaty, 2005, 515 p.). [in Kazakh]
11. Bokeikhan A. Tandamaly shygarmalar [Selected compositions], Vol.2 (Saryarka, Astana, 2009, 320 p.). [in Kazakh]
12. Bekhozhin Kh. Kazak baspasozinin damu zholdary [Ways of development of the Kazakh press] (Mektep, Almaty, 1964, 290 p.). [in Kazakh]
13. Its R. Shepot Zemli i molchanie Neba [Whisper of the Earth and the Silence of Heaven] (Prosveshhenie, Moscow, 1990, 372 p.). [in Russian]
14. Mussinova G. et al. Issues in teaching the human and ecology concept, Cypriot Journal of Educational Sciences, 10 (17), 3625-3637 (2022).

Авторлар туралы мәлімет:

Мусинова Г.С. – PhD, аға оқытушы, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан. ORCID ID 0000-0002-0567-3787.

Тулебаева К.Т. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан; ORCID ID 0000-0003-1636-8822.

Мусинова Г.С. – PhD, старший преподаватель, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан. ORCID ID 0000-0002-0567-3787.

Тулебаева К.Т. – кандидат филологических наук, и.о.доцента, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан. ORCID ID 0000-0003-1636-8822.

Musinova G.S. – PhD, Senior Lecturer, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan. ORCID ID 0000-0002-0567-3787.

Tulebayeva K.T. – Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan. ORCID ID 0000-0003-1636-8822.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

МРНТИ 17.01.09
Научная статья

К.Р. Нургали[1] , А.Б. Бакыт
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
*(E-mail: [1]*nurgalik1@mail.ru, [2]abakhytkyzy@bk.ru)*

Творческий портрет Николая Гумилева, созданный художниками-современниками: стиль и синтез

Аннотация. Данная статья посвящена феномену портрета в искусстве и литературе, раскрывая его типологию, философский и культурологический аспект. Фигура Николая Степановича Гумилева, поэта и теоретика акмеизма, обладает особой притягательностью и глубиной. Его наследие представляет собой творческий автопортрет, а также портреты, созданные его современниками: поэтами и живописцами. **Цель** настоящей работы состоит в том, чтобы воспроизвести творческий портрет Николая Гумилева, написанный мастерами разных искусств, которые, запечатлевая характерное в поэте, выразили и черты «стиля культурной эпохи» (П.Н. Сакулин), которой он принадлежал. Чтобы передать уникальность образа поэта, художник или поэт должны выбрать такие выразительные средства, которые с наибольшей точностью отразят как внешние черты, так и внутренний мир портретируемого. Для этого был применен сравнительно-исторический метод, а также семиотический анализ, позволяющий раскрыть глубинные значения знаков и символов, используемых в портретах. Данное исследование позволяет указать на общее и индивидуальное в каждом конкретном случае и представить черты сложной и трагической эпохи начала XX века.
Ключевые слова: лирика, поэзия XX века, авторская картина мира, художественный образ, литературный прием, жанр.

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-166-174

Поступила: 24.11.2024; Доработана: 02.12.2024; Одобрена: 12.12.2024; Доступна онлайн: 28.12.2024

Введение

Портрет – один из видов жанра изобразительного искусства. Происходит от французского слова «portraire» – рисовать, описывать кого-то. Портреты всегда были чем-то большим, чем просто изображение внешнего облика человека. Их использовали, чтобы показать силу, важность, добродетель, красоту, богатство, вкус, ученость или другие качества натурщика. Работая с портретом, художник применяет различные изобразительные приемы и инструменты. Личная эмпатия служит ключевым моментом в создании портретов, прочно удерживающие внимание значительной аудитории. Цель состоит в том, чтобы отобразить сходство, индивидуальность и даже настроение человека. На портрете часто изображен человек, смотрящий прямо на художника, чтобы наиболее успешно привлечь внимание зрителя, но портрет можно представить в виде профиля. Важно понимать, что объект с закрытыми глазами также можно рассматривать как

[1]Автор для корреспонденции

портрет. В силу своей многозначности портрет может быть: философским, социальным, эстетическим и психологическим. Он служит отпечатком культурного языка эпохи и личности. Портрет как форма «художественно-образного человековедения» предоставляет возможность исследовать типологию личности в контексте социокультурной динамики [1, 3]. Образ человека, созданный в живописи и в художественном произведении, взаимодействует с концепцией личности, характерной для конкретной культурной эпохи, что обуславливает его глубокое и многогранное изучение. Эти интеракции тесно связаны с широким спектром вопросов, касающихся изменений в мировоззрении людей на определенном историческом этапе, что, в свою очередь, определяет культурную ситуацию и подходы к центральной теме искусствознания благодаря воздействию высокоразвитых процессов. Создавая портрет, художник стремится передать внешность натурщика, а также некоторые черты его характера. Портреты часто связаны с посланием, которое художник или заказчик работы хотел передать. Для исследователей портрет является и инструментом анализа взаимосвязи между новыми художественными направлениями и классическими жанрами, и путем осмысления трансформировавшегося мировоззрения через изображение человека. Изучение портретов тесно переплеталось с возрастающим интересом к гуманистическим аспектам науки и культуры.

Типология портрета требует особого внимания к таким характеристикам, как: формальная, семантическая и функциональная, особенно в сопоставлении с другими видами изобразительного искусства. Анализ портретного образа представляет сложность из-за его двойственной природы, которая сочетает в себе объективные (внешние, физические) и субъективные (внутренние, эмоциональные) аспекты. Не существует правильного или неправильного способа «прочитать» портрет, но они часто содержат множество подсказок, которые могут раскрыть информацию о жизни и достижениях человека, чья внешность легла в основу. Так, в 1912 году Я. Тугенхольд в статье «О портрете» особенно выделял, что главной проблемой портрета является «проблема двойной духовно-телесной экспрессии», а также двойной задачи в плане линии и цвета.

В литературе, по мнению В.Е. Хализева, портрет персонажа представляет собой описание его внешнего облика, включая природные особенности, такие, как черты лица, фигура, цвет волос, а также элементы, обусловленные культурной и социальной средой: одежду, украшения, прическу и косметику. Кроме того, портрет может запечатлевать характерные движения, позы, жесты, мимику и выражение глаз, создавая целостный образ его внешности [1, 204].

Цель настоящего исследования рассмотреть феномен портрета как литературного элемента мира произведения и приема, анализируя его типологию, функциональность и культурные контексты через призму личности поэта-акмеиста Н.С. Гумилева.

В связи с этим были выполнены следующие **задачи**:

1. рассмотреть значение портрета в искусстве: его исторические, философские и культурологические аспекты;
2. проследить историю исследований, касающихся портрета в литературоведении;
3. проанализировать воспоминания современников, описывающих внешний и внутренний портрет Н.С. Гумилева.

Материалы и методы исследования

В контексте данной статьи для достижения поставленных целей и задач были применены следующие методы: исторический, выраженный в исследовании развития портрета на фоне культурных изменений XX-го века, опираясь на труды известных исследователей (Ю.М. Лотмана, В.Н. Лазарева и др.); сравнительный анализ, используемый для рассмотрения живописных и литературных портретов с точки зрения их стилистических и содержательных аспектов, а также семиотический анализ, употребляемый для анализа знаков и символов в портрете для передачи глубинных смыслов и характеристики изображаемой личности.

История

На протяжении XX века портрет изучался в работах В.Н. Лазарева, Ю.М. Лотмана и многих других исследователей. На фоне большинства из них вызывают противоречия подходы В.Н. Лазарева, который рассматривает влияние эпохи Возрождения на истоки возникновения исторического и эстетического контекста портретного искусства.

Исследуя природу портрета, Ю.М. Лотман отмечал, что, хотя портрет может казаться «наиболее естественным» жанром живописи, не требующим теоретического обоснования, на самом деле он подтверждает общий принцип: чем что-то понятнее, тем оно на самом деле сложнее [2, 349]. Портрет – это феномен в искусстве, которое соединяет духовный мир и внешнее проявление, физическое подобие и творческое видение художника. Лотман отмечал глубокую философскую составляющую портретного искусства, которое предполагает сопоставление идеального образа человека с его истинной сущностью.

Портрет выполняет множество функций: он не только способствует созданию образов персонажей и служит частью композиции, но также передает ключевую идею произведения и выражает авторское видение мира.

В лирических произведениях, в отличие от прозаических, портрет является не ключевым элементом. Однако при определенной авторской концепции значение и место портрета существенно возрастает. В данном случае портрет является как содержательным, так и структурным элементом лирического сюжета, тем самым выражая мировоззрение самого писателя.

Акцент на портрете стал характерной чертой лирических текстов первой половины XX века, при этом авторы, рассуждая об искусстве и творчестве, добре и зле, чувственности и духовности, в решении эпохальных творческо-философских противоречий обращаются к истокам – к живописным и скульптурным произведениям античности, средневековья или созданным в эпоху Возрождения. Это наглядно прослеживается у Н.С. Гумилева в таких работах, как: «Андрей Рублев» (1916), «Персей. Скульптура Кановы» (1913), «Портрет мужчины. Картина в Лувре работы неизвестного» (1910) [3, 7-9, 42, 98].

В работе А.Г. Цирес «Язык портретного изображения» портрет представляет собой сочетание визуального и семантического контекста, который демонстрирует не только внешние характеристики, но и внутренний мир персонажа. Содержание изображения, качество исполнения, психологизм, положение в обществе, мировоззрение – для каждого из этих уровней есть своя система знаков, которые выражаются в словах, признаках и художественных намеках. Помимо анализа, важным является при оценке портрета также и впечатление, которое, наряду с анализом, является важным условием для постижения смысла произведения [4, 91].

По наблюдению М.М. Бахтина, в тексте невозможна «чисто живописная завершенность внешности», а портрет в литературе сопряжен со множеством иных (не только внешних) аспектов человека как личности [5, 32-33], и даже при отсутствии описательности портрет в поэзии может реализоваться через отсылку к известным произведениям прошлого (как, например, в стихотворении Н.С. Гумилева «Персей. Скульптура Кановы»).

Для авторов Серебряного века характерно внимание к портретам их современников, соратников. Так, например, в цикле М.И. Цветаевой о А.А. Блоке, включающем в себя семь стихотворений, создающих образ поэта, которого автор считала своим другом и духовным наставником. В своей лирике поэтесса выразила глубокую печаль и скорбь по ушедшей эпохе, которую олицетворял собой А.А. Блок. Таким образом, перед нами предстает идеализация и гиперболизация портретного образа поэта, который в цикле М.И. Цветаевой сочетает в себе как реальные, так и фантастические черты. Также автор цикла изобразила в своих стихотворениях еще одного своего современника – В.В. Маяковского как яркую и противоречивую фигуру, тогда как А.А. Ахматова в своем произведении «Маяковский» описывает его образ как трагический, оставивший значительный след в литературной истории, что демонстрирует, прежде всего, индивидуальное видение поэтов своего времени.

Еще одним циклом поэтов Серебряного века является «Медальоны» И. Северянина, который использует элементы символизма и модернизма для создания ярких образов современников. Поэт прибегает к таким литературным приемам, как гипербола и ирония, что смещает акцент с реалистичного описания известных личностей на их необычность и индивидуальность, что является отражением противоречивой эпохи.

Таким образом, данный цикл становится своего рода художественным комментарием к культурной и литературной ситуации того времени.

В дальнейшем в литературном мире начало появляться несколько трактовок понятия «портрет». Говоря о литературном портрете, следует подчеркнуть, что это разновидность мемуарного жанра, цель которого – достоверно и объективно изобразить человека, разрешая при этом индивидуальную авторскую интерпретацию. Жанр литературного портрета подразумевает изображение реального человека и определяет основные моменты биографии выбранного автором субъекта.

На рубеже XIX-XX вв. портрет стал занимать значительное место в художественных произведениях, охватывая все роды литературы: лирику, прозу и даже драматургию, что отражало социокультурные изменения, происходящие в данный временной отрезок. Особенное влияние на значимость портрета в словесном искусстве оказало явление художественного синтеза, когда влияние несловесных форм искусства на литературу стало особенно актуальным. Вячеслав Иванов выразил это так: «Если поэт, я умею описывать словами <...>, создавать такие образы, что воображение слушателя воспроизводит изображенное мной с ясностью визуального восприятия, и предметы, о которых я пишу, становятся для его души реально осязаемыми и живописно окрашенными, с живыми оттенками или сияющими, движущимися или неподвижными, в точном соответствии с их визуальным проявлением» [6, 191].

Интерес к личности как микрокосму на рубеже XIX-XX веков выразился в особом внимании к его портрету, поскольку внутреннее проявляется через внешнее. Поиски новых способов выражения человеческой фигуры, ставшей центральной фигурой в произведениях разных жанров, привели к значительному расширению диапазона портретных форм в литературе, особенно в лирике. Внешний вид главного героя становится важным элементом, отражающим и завершающим образ его внутреннего мира. Культура начала 30-х годов XX в. во многом формировалась под влиянием настроений конца света, определивших тематический выбор художественных произведений, особенности героических образов, идейное содержание. Философские размышления поэтов разных литературных направлений о конце и начале мира многогранны и разнообразны. В это время писатели обратились к общечеловеческим проблемам: миру и человечеству на грани катастрофы, роли поэтов в создании новых миров, новым искусствам, способным формировать новые образы человечества.

Примирение теократии и литургии, ощущение надвигающегося краха и в то же время зарождения нового миропорядка, новый взгляд на жизнь и смерть тела и души – все эти мотивы легли в основу содержания большинства произведений того времени. Что касается искусства, то с развитием портретной живописи в начале XX века художники окончательно установили свое господство над изображаемыми предметами. Ключевой момент заключался в демонстрации собственного стиля. Но, несмотря на эти стилистические и духовные искания, художник все же стремился точно передать мировоззрение человека и его место в мире. Разнообразие поисков живописи XX века отражает разные философские подходы и представления о людях. В эту эпоху портретной живописи больше, чем когда-либо прежде, художники отстаивают свое право на уникальное видение, утверждая, что их личный стиль является выражением собственной позиции.

Результаты обсуждения

Творческая и индивидуальная личность Гумилёва на протяжении многих лет оставалась таинственной и загадочной по причине его репрессии в связи с подозрением в

заговоре против советской власти, что привело к отсутствию возможности ознакомиться с его творчеством широкому кругу читателей. Лишь в конце 1950-х-начале 1960-х после реабилитации по восстановлению репутации пострадавших поэтов и писателей в период сталинских репрессий были опубликованы работы о Н.С Гумилеве, что позволило изучить его творчество через призму его личности.

По мнению современников, Николай Степанович сочетал в себе множество характеристик: поэта, воина, героя, путешественника и охотника [7, с. 317].

Гумилёв предпочитал достойную и героическую смерть под градом пуль. Однако судьба оберегала его и в африканской саванне, и в тропиках, и на раскаленных песках пустынь. Он пристрастился к наркотикам и, по свидетельствам современников, даже имел собственную курительную трубку для опиума. При этом между поэтом и его современниками, чье видение мира ограничивалось праздным благополучием, ощущалась незримая и непреодолимая граница.

Контрастной была и жизнь Гумилева (охотился на носорогов, воевал, но при этом никого не убил, а в итоге сам был расстрелян), контраст проявлялся и в его внешности, которую описал Алексей Толстой в воспоминаниях об их первой встрече в 1908 году: «павлинья напыщенность, важность, неповоротливость» в поэте соседствовала с «мальчишеским ртом», «с нежной улыбкой». В следующем году друзья встретились снова, чтобы обсудить издание литературного журнала «Остров», который, несмотря на многочисленные отказы, все же вышел в свет. Осенью того же года в редакции журнала ощущалась напряженная атмосфера, связанная с обвинениями в адрес Н. Гумилева. А. Толстой, поддерживая товарища, уверял в абсурдности заявлений. Однако сам поэт предпочитал молчать в силу гордости и непреклонности характера. Вскоре поэт оскорбил Гумилева, что привело к дуэли, на которой Алексей Толстой присутствовал в качестве свидетеля и лично измерял расстояния между противниками. После данного инцидента пути приятелей разошлись: поэт уехал в Абиссинию, где связал себя узами брака.

Совершенство поэтического текста особо ценилось Гумилевым как неотъемлемая составляющая таланта, и он учил этому молодых поэтов [8, 258]. Даже после публикации поэт не раз вносил корректировки в свои стихотворения, считая, что работа, в первую очередь, должна нравиться самому автору, тогда она будет привлекать и читателей. Зная данный факт биографии Н. Гумилева, исследователи до сих пор находятся в поисках и замешательстве относительно оригинального варианта его произведений для печати, ведь перед редактором ставится задача передать самую последнюю версию стихотворения автора.

Воспоминания о детстве поэтов и писателей всегда чрезвычайно значимы, ведь каждый человек родом из детства, детские впечатления самые сильные и нередко отражаются в творчестве. Кроме того, именно в детстве происходит становление и определение жизненных ориентиров.

Д.И. Кленовский оставил воспоминания о Царском селе, где он обучался в бытность Иннокентия Анненского директором гимназии, которую он «окончательно разваливал». Рисуя картину упадка некогда славного на всю Россию учебного заведения (грязь, изрезанные парты, ученики – «усатые лодыри», учителя – «похрапывающие пьяненькие дьячки», полусумасшедший математик, который хмурился «хохлатой больной птицей» и т.д. [8, 102]. Как видим, мальчишки в атмосфере вольности и начинающейся разрухи в предреволюционные годы. Глазами Д.И. Кленовского мы видим и более старшего в сравнении с ним Гумилева – как раз через портретное описание, в котором доминирует преувеличенная чистота и франтоватость его костюма, ставшая поводом для карикатуры в гимназическом журнале: «стоял он, прихорашиваясь, перед зеркалом, затянутый в мундирчик, в брюках со штрипками, в лакированных ботинках» [8, с. 105].

Иное впечатление записал другой их современник – поэт и критик С.К. Маковский, отмечавший хилость, некрасивую внешность, дефекты речи и косолапость Гумилева, который старался компенсировать все это «позой мужественной неколебимости»,

твердостью походки и медлительностью речи [8, с. 123], спокойной горделивостью и достоинством, которые впечатлили Маковского, находившего с Гумилевым много общих интересов («увлечение французами-новаторами, вера в русских модернистов») [8, с. 129].

По воспоминания В.Л. Полушина, знавшего его с детства, Н. Гумилев был крайне не похож на своего брата, обладая астеническим, тонким, хрупким телосложением. Голос был под стать внешности: тоненький, а когда мальчик плакал, то казалось, что это тихий- тихий весенний ветерок робко стучится в распахнутое окошко [8, с. 232].

Когда Гумилеву исполнилось 5 лет, его отец приобрел маленькую усадьбу Поповку из-за его прекрасного расположения. Она была недалеко от столицы, а также вокруг нее располагался густой хвойный лес, воздух которого обладает целебными свойствами. Здесь же находилась маленькая конюшня, где уже подросший будущий поэт мог насладиться конной прогулкой. Именно в Поповке Н. Гумилев пишет свое первое стихотворение «Индюк», выражая свое юное воображение, где, будто быстрыми мазками по холсту, рождается очень наглядный набросок, позволяющий читателю буквально наяву увидеть эту яркую и надменную птицу [8, 233].

Несмотря на различия во внешнем виде братья Митя и Коля Гумилевы были похожи своей тягой к знаниям и любовью к чтению. Поэт поражал воображение своим выбором книг: он увлекался Шекспиром и Пушкиным, также в круг его интересов входил журнал «Природа и люди». «Мир Коли был волшебным и недоступным для понимания непосвященных» [8, 235].

Заключение

Ф.В. Шеллинг писал: «…человеческая фигура – последний и совершенный предмет живописного изображения; здесь искусство вступает в такую сферу, где, собственно, только начинаются его абсолютные творения и раскрывается его истинный мир»… портрет не ограничивается изображением лица и фигуры человека, а подразумевает изображение целого мира через преобразованную искусством человеческую личность, индивидуальность» [9, 12-13].

Таким образом, портрет в лирическом произведении не только создаёт образ героя, но и отражает мировоззрение художника, приобретая категориальное значение. Портрет играет важную роль и значение во всех сферах искусств, потому в литературе он нашел широкое распространение и как один из мемуарных жанров, так и в виде литературного приема. В контексте рассматриваемой темы настоящего исследования мы пришли к следующим выводам:

1. Поэты того времени создали многослойные портреты Н.С. Гумилева, отражая не только его внешность, но и внутренний, полный мир противоречий. Современники, такие, как Алексей Толстой, отмечают контрасты между внешней «напыщенностью» и внутренней мальчишеской нежностью поэта. Это отражает философскую и психологическую многослойность портретного жанра, как отмечают такие исследователи, как Ю.М. Лотман и М.М. Бахтин. Написание портрета Гумилева часто строилось на контрастах: его жажда приключений и склонность к саморазрушению, идеализм и трагическая судьба.

2. Литературные портреты отражали личность Николая Степановича как фигуру, олицетворяющую культурные и философские искания начала XX века. Таким образом, через призму воспоминаний Н.С. Гумилев предстает перед нами не только как поэт, но и как символический образ целой культурной эпохи.

Конфликт интересов

В статье отсутствует конфликт интересов.

Вклад авторов. Значительный вклад в разработку статьи был внесен докторантом А.Б. Бакыт и научным руководителем в лице К.Р. Нургали: совершались неоднократные обсуждения исследования, корректировка работы, а также утверждение окончательного варианта статьи.

Список литературы

1. Лотман Ю.М. Статьи по семиотике и культуры и искусства. (Серия «Мир искусств»). – Санкт-Петербург: Академический проект, 2002. – 544 с.
2. Хализев В.И. Теория литературы. (Издание четвертое). – Москва, 2004. 409 с.
3. Гумилев Н.С. Николай Гумилев / Избранное. – Москва, 2010. – 336 с.
4. Цирес А.Г. Язык портретного изображения / Искусство портрета. Сб. статей под ред. А.Г. Габричевского. – Москва, 1928. – 215 с.
5. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – Москва: Искусство, 1979. – 423 с.
6. Иванов В.И. Родное и вселенское. – Москва: Республика, 1994. – 428 с.
7. Маслова Ж.Н. Профиль поэта-классика в социальной сети как форма присвоения и интерпретации литературного знания. Анализ цифровой личности Н.С. Гумилева // Вестник Томского государственного университета. Филология. 2022. – № 75. – С. 307-320.
8. Полушин В. Николай Гумилев: жизнь расстрелянного поэта. – 3-е изд., доп. и испр. – Москва: Молодая гвардия, 2015. – 723 с.
9. Колосова С.Н. Типология и поэтика портрета в русской лирической поэзии: автореф. дис. доктора филол.наук. – Москва, 2012. – 35 с.

Қ.Р. Нұрғали*, Ә.Б. Бақыт
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Заманауи суретшілер жасаған Николай Гумилевтің шығармашылық портреті: стиль және синтез

Аңдатпа. Бұл мақала өнер мен әдебиеттегі портрет феноменіне арналған, оның типологиясын, философиялық және мәдени аспектілерін ашады. Николай Степанович Гумилевтің бейнесі, акмеизмнің теоретигі және ақыны, ерекше тартымдылық пен тереңдікке ие. Оның мұрасы шығармашылық автопортретті, сондай-ақ, замандастары: ақындар мен суретшілер жасаған портреттерді қамтиды. Осы жұмыстың мақсаты - Николай Гумилевтің шығармашылық портретін, әртүрлі өнер саласындағы шеберлер жазған, ерекшеліктерін суреттей отырып, оған тиесілі «мәдени дәуір стилінің» (П.Н. Сакулин) белгілерін білдірген туындыларды қайта жасау. Ақынның бейнесін қалыптастыруда жеке тұлғаны анықтау үшін, суретші немесе ақын нақты тұлғаның және портреті жасалатын адамның рухани мәнін дәл және әсерлі сипаттауға қабілетті құралдарды пайдалануы тиіс. Мұны жүзеге асыру үшін Ф.И. Буслаев әзірлеген және XIX-XX ғасырлар тоғысындағы әдебиет теориясының көрнекті зерттеушісі В.М. Жирмунскиймен сынақтан өткізілген салыстырмалы-тарихи әдіс, сондай-ақ, портреттерде қолданылатын белгілер мен символдардың терең мағыналарын талдауға мүмкіндік беретін семиотикалық талдау қолданылды. Бұл зерттеу әрбір нақты жағдайда жалпы мен жекелеген элементтерді анықтауға және XX ғасырдың басындағы күрделі және трагедиялық дәуірдің ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: лирика, XX ғасыр поэзиясы, авторлық әлем көрінісі, көркем бейне, әдеби тәсіл, жанр

K.R. Nurgali*, A.B. Bakhyt
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Creative portrait of Nikolai Gumilyov, created by contemporary artists: style and synthesis

Abstract. The figure of Nikolai Stepanovich Gumilyov, a poet and theorist of Acmeism, possesses a unique allure and depth. His legacy comprises a creative self-portrait, as well as portraits created by his contemporaries: poets and painters. The aim of this study is to reproduce the artistic portrait of

Nikolai Gumilyov, crafted by masters of various arts who, while capturing the distinctive qualities of the poet, also expressed traits of the "style of the cultural epoch" (P.N. Sakulin) to which he belonged. To reveal the individuality in the creation of the poet's image, the painter or poet must employ means that can most accurately and expressively describe the real personality and spiritual essence of the subject being portrayed. To achieve this, a comparative-historical method developed by F.I. Buslaev and further applied by the prominent literary theorist and poetry researcher of the turn of the 20th century, V.M. Zhirmunsky. This research enables the identification of the common and individual elements in each specific case and presents the characteristics of the complex and tragic epoch of the early 20th century.

Keywords: lyric poetry, XXth-century poetry, author's worldview, artistic image, literary device, genre.

References

1. Alferova N.V. Funkcii portreta v russkoj kul'ture: avtoreferat na soiskanie uch. stepeni kandidata kul'turologii [Functions of a portrait in Russian culture] (Saint Petersburg, 2006, 26 p.) [in Russian]

2. Lotman Ju.M. Stat'i po semiotike kul'tury i iskusstva (Serija «Mir iskusstv») [Articles on the semiotics of culture and art (Series «World of Arts»)] (Akademicheskij proekt, Saint Petersburg, 2002, 544 p.) [in Russian]

3. Cires A.G. Jazyk portretnogo izobrazhenija [The language of portraiture] / Iskusstvo portreta [The art of portraiture] (Moscow, 1928, 215 p.) [in Russian]

4. Bahtin M.M. Jestetika slovesnogo tvorchestva [Aesthetics of verbal creativity] (Iskusstvo, Moscow, 1979, 423 p.) [in Russian]

5. Ivanov V.I. Rodnoe i vselenskoe [Native and universal] (Respublika, Moscow, 1994, 428 p.) [in Russian]

6. Ivanova N.M. Religioznaja leksika v lirike N.S. Gumilyova: dis. kandidat filologicheskih nauk [Religious vocabulary in the lyrics of N.S. Gumilyov] (Tver', 2008, 329 p.) [in Russian]

7. Maslova Zh.N. Profil' pojeta-klassika v social'noj seti kak forma prisvoenija i interpretacii literaturnogo znanija. Analiz cifrovoj lichnosti N.S. Gumilyova [The profile of a classical poet on a social network as a form of appropriation and interpretation of literary knowledge. Analysis of digital personality N.S. Gumilyov], Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologija [Bulletin of Tomsk State University. Philology], №75, 307-320 (2022). [in Russian]

8. Verholomova E.V. Problema ciklizacii v pojezii akmeistov: N. Gumilyov, A. Ahmatova, O. Mandel'shtam: dis. kand. filol. nauk [The problem of cyclization in the poetry of the Acmeists: N. Gumilyov, A. Akhmatova, O. Mandelstam] (Moscow, 2009, 182 p.) [in Russian]

9. Polushin V. Nikolaj Gumilyov: zhizn' rasstreljannogo pojeta [Nikolai Gumilyov: the life of an executed poet]. 3-e izd., dop. i ispr. (Molodaja gvardija, Moscow, 2015, 723 p.) [in Russian]

10. Krejd V. Nikolaj Gumilyov v vospominanijah sovremennikov [Nikolai Gumilyov in the memoirs of his contemporaries] (Moscow, 1989, 316 p.) [in Russian]

11. Kolosova S.N. Tipologija i pojetika portreta v russkoj liricheskoj pojezii: avtoref. dis. doktor filol.nauk [Typology and poetics of portrait in Russian lyric poetry] (Moscow, 2012, 35 p.)

Сведения об авторах:

Нургали К.Р. – профессор, доктор филологических наук, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: nurgalik1@mail.ru, ORCID: 0000-0002-8178-2782.

Бакыт А.Б. – PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: abakhytkyzy@bk.ru, ORCID: 0009-0008-5796-8131.

Нұрғали Қ.Р. – профессор, филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: nurgalik1@mail.ru, ORCID: 0000-0002-8178-2782.

Бақыт Ә.Б. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: abakhytkyzy@bk.ru, ORCID: 0009-0008-5796-8131.

Nurgali K.R. – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: nurgalik1@mail.ru, ORCID: 0000-0002-8178-2782.

Bakhyt A.B. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: abakhytkyzy@bk.ru, ORCID: 0009-0008-5796-8131.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ХҒТАР 17.07.41
Ғылыми мақала

Т.Б. Сағымжанова*, Н.Б. Сағындық
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
*(E-mail: *sagymzhanova.t@mail.ru, sagyndyknb@gmail.com)*

Парсы-түркі халықтары фольклорлық дәстүріндегі типологиялық ұқсастықтар

Аңдатпа. Мақалада дәуірлер сабақтастығында болып жатқан рухани үйлесімділік сипатталады. Заманымыздың өзекті мәселесі – фольклордағы түркі дүниетанымы мен қазақ халқының ұстанымдарының орны мен бағасын анықтау. Түркі халықтарының мол байлығының жиынтығы саналатын қисса-дастандар, ғашықтық жырлар, батырлар жыры және т.б. әлемдік өркениетте де ерекше сипатқа ие. Олардың тарихи, құрылымдық табиғатын зерттеу барысында ғалымдар фольклорлық дәстүрлердің сабақтастығына, типологиялық ұқсастығына назар аудара бастады. Мақалада Шығыс ғашықтық жырларының Алтын Орда-қыпшақ дәуірінде түркі әдебиетіне келу үдерісіндегі өзгеріс-ұқсастықтарының типологиялық сипаты егжей- тегжейлі қарастырылады.
Зерттеу мақаланың негізгі бөлімінде парсы-түркі халықтары фольклорлық дәстүріндегі ортақ діңгек анықталады. Фольклорлық дәстүр жеке өз алдына жанр болып, халықтың рухани байлығының бастауына айналғандығы айқындалады. Авторлардың көзқарасындағы дін мен мәдениеттің берілу формаларының қаншалық шеберлікке сүйенгендігі байқалады. Қос өркениетті қоғамның арасындағы «алтын көпір» бола білген шығармалардың адамзат өміріне әкелген жаңалықтары мен пайдасының ұшан-теңіздігі көрініс табады. Бірқатар зерттеушілердің пікірлері жинақталып, оған қосымша түсініктеме беріледі. Әлем деңгейіндегі ғылымның зерттеу нысанына айналған көркемдік шынайылық пен фольклорлық дәстүр арасындағы өзара байланыстың қаншалықты нығыз орныққанына қорытынды бөлім арқылы нақты тұжырымдама береді.
Түйін сөздер: фольклор, назирашылдық, типология, жанр, ұқсастық, өзгешелік, ғашықтық жырлар, дәстүр.

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-175-183

Түсті: 19.09.2024; Жөнделді: 25.11.2024; Мақұлданды: 12.12.2024; Онлайн қолжетімді: 28.12.2024

Кіріспе

Түркі әлемінің, оның ішінде Алтын Орда-қыпшақ рухани құндылықтары өзінің түпсіз терең көркемдігі жағынан оқырмандар мен зерттеушілерді бей-жай қалдыра алмады. Зерттеу барысында біз фольклорлық дәстүрдегі үлгі мен түркілердің бай мұрасының арасындағы өзгеріс-ұқсастықтары турасында біртұтас пікірдің орныға алмауының себептеріне тоқталамыз. Н. Келімбетовтың «Ежелгі дәуір әдебиеті» оқулығы түркі халықтарының жырларындағы ерекшеліктерді автордың өзінің қолтаңбасы деп ұғындырылса, А. Қыраубаеваның «Ежелгі әдебиет» еңбегінде бұл мәселе сол замандағы

халықтардың тұрмыс-тіршілігімен байланыстырылады. Бұл жердегі даулы мәселе назиралық үлгіде біздің заманымызға дейін жеткен кейбір жырларды көшірме ретінде қабылдаймыз ба, әлде, тыңтума шығарма ретінде қабылдаймыз ба? Құтып шайыр жырлаған «Хұсрау уа Шырын» дастаны әзірбайжан ақыны Ганжави Низамиден алынған. Ганжави Низами шайырдың парсыша туындысын Құтып ақын оғыз-қыпшақ тіліне еркін аударып, нәзирагөйлік әдіспен жырлап шыққан. Осы жерде «нәзирагөйлік» әдіс жөнінде мағлұмат беріп өткенді жөн көреміз. Бұл терминді қазақ әдебиеттану ғылымында алғаш М.Әуезов қолданған. Ол: «Әр тақырыптың әр ақында қайталануы еш уақытта аударма деп тану керек емес. Ол өзінше бір қайта жырлау, тыңнан толғау немесе ақындық шабыт-шалым сынасып, жырмен жарысу есепті бір салт еді. Шығыс поэзиясында бұл салтты заңды деп біліп, осы дәуірде «Нәзира», «Нәзирагөйлік» деп атау берген» [1, 150].

Кез келген халықтың дәстүр, мәдениет, дүниетаным және тарихына қатысты белгілі бір деңгейде ауызша әдебиеті, яғни фольклоры бар. Түркі халықтарының баға жетпес рухани байлығы да осыған негізделген.

Фольклорлық шығармалардың құндылығы жөнінде Максим Горький: «Сөз өнерінің басы ауыз әдебиетінде, оны жинаңдар, одан үйреніңдер», - деген [2, 30]. Осы пікірге сүйене отырып, Құтып шайырдың әдеби мұрасын бүгінгі ғылымның өзекті мәселелері ретінде айқындай түсудің маңызы зор.

Халықтық сипатқа ие болған фольклорлық дәстүрдің кейіпкерлері мен сюжеттерінде типологиялық ұқсастықтың бар екенін жоққа шығару мүмкін емес. Мысалы, Алтын Орда-қыпшақ дәуіріндегі «Махаббатнама», «Қисса Жүсіп», «Жұмжұма», «Хұсрау-Шырын», «Гүлстан би-т түрки» еңбектерінің түркі әлеміндегі мән-мағынасы мен түркі әлеміне дейінгі кезеңдердегі нұсқалары арасындағы байланыс қаншалықты нығыз екендігі бүгінгі таңдағы зерттеулердің нысанына айналып отыр.

Фольклордың маңызды рөл атқаратынына көз жеткізу оңай шаруа емес. Бірнеше мәдени бірлестіктерді бір ортаға шоғырландыратын фольклордың табиғаты әдебиетке тән. Бұған бірнеше ғасыр бұрынғы әдеби-мәдени қатынастардан шабыттанған парсы- түркі халықтарының шығармалары дәлел. Парсы-түркі халықтары туындыларының типологиялық ұқсастығын егжей-тегжейлі зерделеу барысында тарихи кезеңнің аспектілері уақыт өте қайталанатындығын атап өтуге болады [3]. Біз фольклорлық дәстүр мен әдеби дәстүрлердің арасындағы айырмашылықты анық білуіміз керек. Бұл туралы фольклортанушы ғалым Мұхтар Әуезов төмендегідей ой айтады: «Көпке мәлім болған тақырыпты тарихи шындықтар бойынша шығыста бір классик жырлаған тақырыпты келесі буында, тағы бір шығыс ақыны қайталап, әңгіме ететін, тың дастандар шығаратын дәстүр бар еді» [2, 150]. Фольклор дәстүрінің әдебиет дәстүрінен өзгешелігі – берілген сюжетті яки оқиғаны бұзбай, өзгертпей ұсынуында. Бұл туралы С. Қасқабасов «Ойөріс» еңбегінде терең қарастырған.

Жоғарыда аталған жұмыстардың өзіндік хронотоптық жүйесі бар екені анық. Уақыт пен кеңістікті әртүрлі тәсілдермен берудің үлкен мәні бар. Әр ақын өз танымындағы ойды қосары анық. Бірақ қандай да бір деңгейде ол негізгі діңгектен көп ауытқымайды. Қазіргі түркі ақындары парсы ақындарының шығармаларының түркі дүниетанымына қаншалықты сәйкес келетінін бейнелейтіні белгілі. Мақаланың негізгі идеясы да осыған сәйкес келеді. Парсылар мен түркілер арасындағы фольклорлық байланыстардың ерекшеліктері мен ұқсастықтарын сақтай отырып, осы адамдар арасындағы рухани байланыстарға көз жүгірту. Шығармашылық тұрғыдан алғанда, әлемдік фольклордың даулы мәселелеріне жауап іздеу және дұрыс көзқарас жасау біздің мақаламыздың басты мақсаты болмақ.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу нысанымыздың жұмыс материалы ретінде халықтық фольклордағы дәстүрлер туралы кеңінен зерттеген атақты орыс ғалымы, профессор А.Н. Веселовскийдің пікірлестері Э. Бертельс, Н. Келімбетов, А. Қыраубаевның еңбектері алынды. «Шығыс классикалық

әдебиетінің ғажайып үлгілері XIII-XV ғасырларда ұлан-ғайыр қыпшақ даласына кеңінен тараған еді. Фирдоуси, Низами, Сағди сияқты есімдері әлемге мәшһүр Шығыс ақындарының шығармаларын Алтын Орда мен Орта Азия түркілерінің сол кездегі әдеби тіліне көптеп аудара бастады» [4, 353] деген Н. Келімбетовтың пікіріне назар аударатын болсақ, біздің мақаламыздың негізгі өзегіне жақындай түсеміз. Мақаламыздың негізгі бөліміне қойылған мақсат-міндеттерге жету үшін фольклортанушылар мен әдебиетшілердің арасындағы тұжырымдарды талдау барысында салыстырмалы-салғастырмалы, жүйелі-кешенді және әдеби-тарихи секілді зерттеу әдіс-тәсілдері қолданылды. Сонымен қатар, зерттеу еңбегіміздің теориялық негізі ретінде Қирабаев С.С., Қабдолов З.Қ., Қасқабасов С.А., Бердібай Р.Б., Елеукенов Ш.Р., Нұрғали Р.Н. құрастырған «Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық» еңбегі, Келімбетов Н. сынды зерттеуші ғалымның «Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері» еңбегі және Қасқабасов С.А., Аймұхамбет Ж.Ә. «Қазақ фольклоры» еңбегі басшылыққа алынды.

Зерттеу нәтижесі

Ежелгі түркі дүниетанымынан және онымен байланысты адамдармен қарым-қатынасынан бастау алған әдебиетіміз дәстүрлі деңгейге көтерілді. Парсы-түркі халықтарының әдебиеті арасындағы типологиялық ұқсастықтар осының әсері. Тарихи, мәдени, эстетикалық, баяндау және қаһармандық типтегі адамдар арасындағы қарым-қатынас әлі де құнды болып табылады.

Зерттеу жұмысымыздың теориялық негізі ретінде алынған бірқатар еңбектердің ішіндегі, әсіресе, «Қазақ әдебиетінің тарихы»: Он томдығындағы (Қирабаев С.С., Қабдолов З.Қ., Қасқабасов С.А., Бердібай Р.Б., Елеукенов Ш.Р., Нұрғали Р.Н. 2006:450) парсы-түркі халықтарының қазынасына айналған «Хұсрау уа Шырын» дастаны туралы тың деректер сараланып, Құтыптың нұсқасындағы ғашықтық дастанының Низами нұсқасынан айырмашылығы талқыланады. Кейіпкерлеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтардың ара-жігі анықталып, жаңашылдығы жазылады.

Құтып ақын өмір сүрген заманның Ислам дәуіріне тұстас келуін ескерер болсақ, дастанның соңғы жағына қосып берілген жаңа тараудың мағынасына көз жүгірткен дұрыс. Бұл туралы Н. Келімбетовтің «Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері» зерттеуінде кеңінен жазылған. Бұл еңбектегі пікірге жүгінсек дастанның діни-мистикалық сипатқа ие болғанын айтады. Мақаладағы негізгі идеяға жақындау барысында «Хұсрау уа Шырын» поэмасындағы негізгі өзектілік – парсы-түркі халықтарының арасындағы мәдени қарым-қатынастың прогрессивті нұсқасы деген ой келтірілді.

Мақалада жоғарыда айтылған еңбектердің әрқайсысына сүйене отырып, зерттеу нысанына айналған шығармаға жан-жақты ғылыми-теориялық талдау жасалынды.

Талқылануы

Фольклор – ұлттық құндылықтардың негізі қаланған құбылыс. Қазақ халқының ұлттық фольклорға деген көзқарасы көптеген ғасырлар бойы басты қатарда тұрды. Десек- дағы, фольклорымыз тек ұлттық құндылықтарды жинақтаумен шектеліп қалған жоқ. Керісінше, ол сондай-ақ жалпыадамзаттық құндылықтарды тарта білді. Оның басты себебі – түркі халықтарының өмірі мен мәдениетінің, руханиятының әдеби-эстетикалық құндылықтарды бағалай білуінде деп санаймыз. Сонымен бірге, Түркі жерінде дүниеге келген сансыз туындылар туыстас және көршілес халықтар дастандарымен әлеуметтік факторлар жағынан ғана емес, сюжеті, образы, көркемдігі қырларынан да тұтасып, үйлесіп жатты. Мұндай процестер қарқын алған әдебиеттерде типологиялық өзгеріс-ұқсастықтар орын алмай тұрмайды. Яғни, типологиялық ұқсастықтардың болуы да заңды құбылыс.

Нәзирагөйлік дастандардың өзге фольклорлық жанрлардан негізгі ерекшеліктері: көлемділігі, композиция мен мазмұн жағынан күрделі болып келуі, оларда бірнеше жанрдың кезігуі және оқиғаларының шытырман болуы [5, 279].

Орта Азия халықтары мен парсы-түркі халықтары арасындағы байланыстар берік орныға бастады. Біріншіден, олар шекаралық байланыстар болды десек, екіншіден, олар

тұрмыстық-әлеуметтік және мәдени-әдеби қатынастардан болды. Яғни, мәдениеттері мен әдебиеттері типологиялық ұқсастықтарға толы. Бұл халық фольклорына әмбебап реңк берді. Мысалы, «Кәлила мен Димна» – араб-парсы тілінде жазылған, шығыстық үлгідегі жалпыадамзатқа ортақ қазына. Түп-тамыры үнді халықтарымен де байланысқа түсетін бұл шығарманы парсы тілінен аударған түркі ақындары шығармаға жалпыадамзаттық реңк берген. Шығармада кездесетін Анушырван, Аяз, пери, пир, Рустам, райхан, саз, Симург, суфий, Тараз (Талас), Тұран, Хумай, Хызыр сөздері – парсы халықтарына да, түркі халықтарына да ортақ ұғымдар. Анушырван, Аяз сынды қалалар Тараз (Талас), Тұран болып кездеседі. Ал, Хумай мен Хызыр сөздері – қазақ даласына кеңінен тараған Ұмай мен Қызыр сөздері.

Сондықтан, шығармада халықтық ұғымдардың ұқсастығы табылды. Ал шығармадағы Симург құсы – парсы дүниетанымының нан пісірушісі, мифтік үй қызметшісі, ерліктің символы. Ал Түркі тайпасының Самрұқ құсы – аспан, жер және жердің еркін қонақтарының атымен аталған қасиетті құс. Түркі дүниетанымында бұл өте қасиетті құс болып саналады. Мұндай типологиялық ұқсастықтар халықтың дәстүрлі фольклорында жиі кездеседі. Одан кейінгі мәселе – әдеби байланыстардың арасында назирашылдық үлгінің кең етек алуы. Яғни, бір сюжетке жазылған бірнеше шығарманың болуы. Бірақ, барлығы бір уақытта жазылуы мүмкін емес. Мүмкін ғасырлар, мүмкін жылдар. Низамидің әйгілі «Хұсрау және Шырын» шығармасын 2-3 ғасырлардан кейін, түркі ақыны Құтып қыпшақ-оғыз тілінде жазып шығарды. Низамидің «Хұсрау мен Шырын» дастаны мен Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» дастаны – нағыз назиралық стиліндегі махаббат туындылары. Әдебиетте мұндай құбылыстар өте көп. Бірақ Құтып ұсынған нұсқада ұқсастықпен қатар айырмашылықтар да болды. Белгілі орыс ғалымы Э. Бертельс: «Құтыптың еңбегі тура мағынада тікелей аударма емес. Кей жерлерде ақын түпнұсқадан ауытқиды» деп жазады [6, 353].

Әдебиеттанушы ғалымдардың пікірі екіге жарылады. Бір тобы: «Құтып Низамидің бұл шығармасын аударған» деген пікірге тоқталса, екінші тобы: «Құтып Низамидің шығармасын өз танымына салып, жаңалап берген» деген пікірді қолдайды. Қалай болғанда да, парсы тіліндегі шығарманың оғыз-қыпшақ тілінде көрініс табуы – мәдени прогресс. Г. Алиев: «Құтыптың поэмасы Низамидің «Хусрау уа Шырын» поэмасынан қысқартылып жасалған қысқаша аударма» [7, 164], - деген пікір айтады. Оны Құтыптың мына сөзінен көруімізге болады:

«Низами назмы йаңғы туз сөзуңни,
Анын билгут хаңыңға бу өзуңни.

Низамидің өлеңіне ұқсас түздім сөзімді,
Соны білдір ханыңа бұл өзіңді» [8, 8].

Низами заманына дейінде, Құтып заманында да шығарманы билеушісіне арнау үрдісі дамыған. Негізінен алғанда, жалпы сюжет те биліктен қатты алыс емес. Отандас ғалымымыз А. Ибатов: ««Хұсрау уа Шірін» поэмасының тілінде қыпшақ тіліне тән қосымшаның, қыпшақ элементі басым» [9, 18], - деген пікір айтса, Н. Баскаков: «Поэманың тілі – Алтын Орданың әдеби тілдеріне жататын қыпшақ тілі, ол ұйғыр тілінің ықпалына ұшыраған» [10, 57], - дейді.

Енді біздің алдыға қойған мақсатымызға жақындай түссек. Екі шығарманың бір-біріне ұқсастығы тек сюжетте емес, сонымен қатар мифологиясында да жатыр. «Хұсрау мен Шырында» парсы мен түркінің мифологиясы өте жақсы суреттелген. Ф.И. Урманче түркі мифологиясының 10 элементіне тоқталып, осы элементтер негізінде парсы мифологиясының байланысын көрсетеді. Мысалы, түркілердің аспан, жер және жер астының шығу тегі туралы өз білімдері бар екенін бәріміз білеміз. Бұл жағдайда әлемде консенсус болуы мүмкін емес. Парсылардың өз білімі бар екені анық. Мысалы, «көк Құдай» ұғымы туралы айту бізді көптеген зерттеулерге жетелейді. Исламға дейінгі заманда бұл ұғым кең тараған. Низамидің «Хұсрау мен Шырыны» осы уақытқа тұспа-тұс келеді. Құтыптың ұсынған нұсқасындағы Көк Тәңірісі Алла сөзімен ауыстырылады. Бұл

заңды құбылыс, себебі өмір сүруші орта, уақыт пен кеңістіктің өз өлшемі бар. Құтып «Бисмилаһир раһманир раһим» деп шығармасын бастауының өзі осының дәлелі. Сонан соң Құтып Низами шығармасында кездесетін ұлықтау деген сөзді тәуһид, жалбарыну дегенді мінәжат қып қолданады. Алла Тағалаға қатысты мадақтауын былай келтіреді:

«*Иди аты бирле башла сөзүңни,*
Ким ол бар қылды йоқтын бу өзүңни.

Тануқ барча халайық барлиқинга,
Даліллар һәм өкүш бар бирликинга.

Ие (Алла) атымен баста сөзіңді
Кім ол бар қылған жоқтан өзіңді.

Куә барша халайық барлығына
Дәлелдер де көп бірлігіне» [8, 8].

Шығармадағы осы жолдар Ислам мәдениетімен бірге келді десек қателеспейміз. Бұл жолдар Құранның алғашқы аяттарына сәйкес келеді. «Аллаһум тағаланың тәуһидін айур» деген бөлімде Алланың жалғыз екенін айта келіп, тек Аллаға мінәжат ету керектігін айтады.

Шығармада қиялшыл ертегілік мотивтер кездеседі. Мысалы, бұл дастанда Шырынның патшалық таққа отырғаны дәріптеліп, зәлімдер мен зәбірлеушілердің аластатылуы, елдің береке-бірлікте өмір сүре бастауы тәрізді жағдайлар ертедегі адамдардың арман-мүддесінің орындалып, мақсатына жетуі сияқты ертегіге жақын фольклорлық сарын орын алады. Сондай-ақ, Иран патшасы Хормуздың бір балаға зар болуы, Құдайдан бала тілеуі, тілегінің қабыл болып дүниеге ұл келуі, есімін Хұсрау қоюы да осыған дәлел. Яғни, бұл үзіндіден перзентсіздік желіге құрылған фольклорлық негізді байқаймыз.

Енді шығарманың сюжетіне назар салсақ. Бұл екі шығарма да екі жастың арасындағы кіршіксіз сезім, сүйіспеншілік, махаббат туралы. Жамандық пен сатқындық та, өтірік пен адамгершілік те, бүкіл ғаламға ортақ мейірімділік пен ізгілік те бұл жырды айналып өтпейді. Низами нұсқасындағы және Құтып нұсқасындағы бұл сезімдер барлық қоғамдарға тән ең ерекше белгілер болып табылады. Бұл негізінен аңызға айналған оқиға. Низами заманына дейін билік құрған Сасанилер әулетіндегі Хұсрау II Парвиздің хан болғаны жазылады. Кейіннен Хормуз ханның баласы Хұсрау хан болуының өзі типологиялық ұқсастыққа келетін сыңайлы. Атадан балаға қалатын мұрагерлік жол ирандықтардың да мәдениетінде кездескен сыңайлы. «Жазылмаған дала заңдары» атты түсініктің бар екені баршамызға аян. Біз оны көбіне көп Шыңғысханмен байланыстырамыз. Демек, Шыңғысханның заманына дейінгі уақыттың да өз айтары бар екенін көріп отырмыз.

Қалай десек те, Хормуз да, оның баласы Хұсрау да тарихта болған адамдар. Ал, Шырын сұлу Хұсрау патшаның асыл жары ретінде тарихта кезедесетіні баршамызға аян. Екі автор да Хұсраудың Шырын сұлудың сұлулығын алыста жатып естітіндігін айтады. Түркітанушы ғалым Ә. Нәжіп: «Ақын Низами романының жай аудармасын бермейді, ол өз елінің өмір тіршілігіне қарай лайықтап жазады» [11, 83] деген пікір білдіреді. Бұл пікір өте орынды десек қателеспейміз. Шығармадағы сюжеттің жетуі бар, кейіпкерлердің жетуі бар. Соған қарамастан, сол кездегі адамдардың түсінігін тереңдету өте үлкен жұмыс. Мысалы, Құтып шығармашылығының басты кейіпкері Хұсрауды оқырманға бірнеше образда ұсыну керек деп есептейміз. Дастанның басында тамаша Хұсрау, содан кейін ойын-сауық үшін аш Хұсрауға айналады, ал соңында рақымды, қайырымды патшаға айналады. Мұнда «адамгершілік» категориясы нақты көрсетілген. Поэмадағы Фархад – махаббатқа адал, еңбекқор жан түрінде бейнеленгенмен, оның өмірі трагедиямен бітеді. Осы үш образға тән бойларындағы аталып өткен қасиеттерді фольклорлық үлгілерде көптеп кездестіреміз.

Бұл оқиға Алтын Орда-қыпшақ тұсындағы әдебиетте кеңінен ұшырасады. Оның басты себебі – еңбек арқылы қоғамға ықпал ету. Құтып өзінің сүйікті патшасына айналған

Тыныбекке арналған сәлемдемесі болуы мүмкін. Түркі тектес халықтардың ортақ қайғылары мен қуаныштары патшаларда және оған бағынышты халықтың арасындағы қарым-қатынасқа тікелей байланысты. Хұсрау басқара алмаған мемлекеттің Шырынның заманында гүлденуі осының белгісі.

«Енді қой мен қасқыр қатар тұрып,
Бір бұлақтан су іше бастады» [12, 86].

Осы жолдар ойымыздың дәлелі. Метафоралардың сәтті әрі, ұтымды пайдаланылуы Құтыптың шеберлігі саналады. Парсы дүниетанымындағы бейбітшілік ұғымы түркі дүниетанымында көрініс тапты. Түркі көшпенділерінің философиясымен үндестік – нағыз шеберлік. Осындай метафораның көмегімен Құтып өз мәдениетінде ел кодын жеткізе білді.

Парсы-түркі мәдениетіндегі фольклордың халықтық дәрежеге жеткенінің тағы бір көрінісі – халықтық психология сынға түсті. Жаугершілік заман да, екі ұлттық боздақтарын аяй қоймады. Соғыс заманында сатқындық сынды қасиеттер алдыңғы қатарға шығатынын ескерсек, Құтыптың билеушілердің халыққа жасаған сан мыңдаған сатқындығын жырға қосады. Дүниеге алданған адамдардың бір-біріне деген сатқындығын да ұмыт қалдырмайды. Бұл халықтар арасындағы әлі күнге шешілмей келе жатқан типологиялық ұқсастық. Оны жырда былай көре аламыз:

«Дүние үчун қылма тар,
Көңүл тарлығы қадғу катрүр ай йар.

Дүние үшін қылма көңіл тар,
Көңіл тарлығы қайғы келтірер, әй жар [12, 217].

Дүниенің бар байлығын алтын деп қарап, адамзаттық құндылықты келесі орынға қоятын жандар сол қоғамның да ауыр дертіне айналған. Енді мына жолына назар аударайық:

Мана болуб керакмаз мунда калсан
Атанин таж уа тахтин йаға килсан

Агар шаһлиққа өайра тексенкен сән
Дәриға мән қатинда болмағаймән [12, 218].

Маған бола керек емес мұнда қалсаң,
Атаңның тәж бен тағын жауға қисаң.

Егер шахтыққа қайта келмесен сен,
Дариға-ай, мен қасында болмаймын.

Жырдың негізгі идеяға қосқан үлкен жаңалықтары осылай көрініс тауып отырды. Халықтық фольклорға қосылған бұл жыр – қос халықтың да інжу-маржанына айналды.

Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» дастаны ауыз әдебиеті жанрына өте бай. Халықтық идея мен мүддені өте шебер түрде пайдалана білген. Халық фольклорындағы тұрмыс- салт, шешендік сөздер, мақал-мәтелдер, аңыздар, ертегілер, айтыс өнерін образ жасауда, кейіпкерлер бейнесін ашуда қолданған [13, 15].

«Хұсрау уа Шырын» дастанында айтыс үлгісі де кездеседі. Шырын Хұсраудың айтысына бүкіл іштегі сезімін білдіреді. Хұсрау болса қыз сезіміне жауап беріп, үйленеді. Осы тұста фольклорлық негіз ретінде үлкен той жасалады. Тойда асыл тастардан шашу шашылады [14, 174]. Фольклорлық шығармалардағы той дәстүрі ертеден бар екен.

Фольклорлық негіздерді терең меңгерген ақын шығармасы осы мәселелерді толық айғақтайды.

Қорытынды

Осылайша, парсы-түркі халқының мәдени-әдеби қарым-қатынасы ежелгі дәуірден бастау алады және тарихпен байланысты. Біздің мақалада Исламға дейінгі дәуір мен Алтын Орда дәуіріндегі адамдар арасындағы әдеби байланыс дәстүрлі өмірге қайта оралатыны көрсетілген. Жасыратыны жоқ, көптеген ақындардың назиралық үрдістегі шығармалары әлі күнге дейін түркі тілділердің ортақ қазынасы болып саналады.

Фольклор елдің дүниетанымымен, тұрмыс-тіршілігімен, мәдениетімен тығыз байланысты екенін ескерсек, парсы-түркі фольклорының типологиялық ұқсастығының әр түрлі себептері бар. Қазіргі уақытта парсы-түркі халықтарына ортақ осы тектес шығармалар болашақ ұрпақ үшін мұра болатыны сөзсіз.

Мүдделер қақтығысы

Мақалада мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

Сағымжанова Т.Б. - парсы-түркі халықтарына ортақ «Хұсрау-Шырын» дастанын фольклорлық дәстүрлерге сәйкес типологиялық ұқсастықтары негізінде қарастырады. Алтын Орда-қыпшақ дәуірінде нәзирагөйлік әдіспен жазылып, жырланған дастанның фольклорлық дәстүрден алшақтамай, өз бойына ұлттық құндылықтарды жинақтауымен ерекшеленетінін көрсетеді. Сағындық Н.Б. - мақаланың кіріспе, әдебиетке шолу бөлімдері бойынша материалдарды шоғырландырған.

Әдебиеттер тізімі

1. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы: Жазушы, 1959. – 556 б.
2. Самойлович А. Истории среднеазиатско-турецкого языка. – Ленинград, 1928. – 222 с.
3. Boyle J.A. «Persian Literature». A History of Persian Literature. –Cambridge University Prress, 2019.
4. Келімбетов Н. Көптомдық шығармалар жинағы: 4-том. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. – Алматы: Рарирет, 2014. – 448 б.
5. Қасқабасов С. Ойөріс. – Алматы, 2009. – 303 б.
6. Бертельс Е. Литература народов Средней Азии от древнейших времен до XV века н.э. – Москва: 1939. – 272 с.
7. Алиев Г. Легенда о Хосрове и Ширин в литературах народов Востока. –Москва, 1960. – 164 с.
8. Кутб. Хосров и Ширин. – Казань, 1969. – 487 б.
9. Ибатов А. Құтбтың «Хұсрау уа Шірін» поэмасының сөздігі. – Алматы: 1974. – 279 б.
10. Баскаков Н. Введение в изучение тюркских языков. – Москва, 1969. – 383 с.
11. Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. Книга 1. – Москва, 1979. – 478 с.
12. Зайончковский А.О. О некоторых избранных работах в польском востоковедении в области тюркологии, арабистики и иранистики // Советское востоковедение. – Б.м., 1957. – С. 159-166.
13. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Санат, 2003.
14. Сағымжанова Т.Б., Сағындық Н.Б., Алкая Е. Хұсрау-Шырын» поэмасы және түркі халықтарының эпикалық мұрасы // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – №4 (145). – Б. 99-108.

Т.Б. Сагымжанова, Н.Б. Сагындык
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Типологические сходства в фольклорной традиции персидско-тюркских народов

Аннотация. В статье описывается духовная гармония, происходящая в череде эпох. Актуальная проблема современности - определение места и оценки тюркского мировоззрения и позиций казахского народа в фольклоре. Киссы, поэмы, любовные поэмы, героические поэмы и т.д., которые представляют собой совокупность богатств тюркских народов, также имеют особый характер в мировой цивилизации. Изучая их историческую, структурную природу, ученые стали обращать внимание на преемственность, типологическое сходство фольклорных традиций. В статье подробно рассматривается типологический характер изменений-сходств восточных любовных псалмов в процессе прихода к тюркской литературе в эпоху Золотой Орды-Кипчака. Вариант, начавшийся в прошлые эпохи, не утратил своей цены и сегодня. Обращает на себя внимание тот факт, что философия и психология героев идут параллельно, опираясь на традиции двойной цивилизации.

В основной части исследовательской статьи определяется общая основа фольклорной традиции персидско-тюркских народов. Раскрывается, что фольклорная традиция стала самостоятельным жанром и стала началом духовного богатства народа. С точки зрения авторов, прослеживается, насколько сильно опираются формы передачи религии и культуры. В произведениях, ставших «Золотым мостом» между двумя цивилизованными обществами, отражаются все новшества и выгоды, которые они принесли в жизнь человечества. Обобщаются мнения ряда исследователей и дается дополнительное объяснение. В заключительной части дается четкое представление о том, насколько прочно закрепилась взаимосвязь между художественной подлинностью и фольклорной традицией, ставшей объектом исследования науки мирового уровня.

Ключевые слова: фольклор, типология, жанр, аналогия, любовные поэмы, традиция.

T.B. Sagymzhanova, N.B. Sagyndyk
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Typological similarities in the folclore tradition of the Persian-Turkic peoples

Abstract. The article describes the spiritual harmonies occurring in the succession of epochs. An urgent problem of our time is to determine the place and assessment of the Turkic worldviews and positions of the Kazakh people in folklore. Kissas, poems, love poems, heroic poems, etc., which represent the totality of the wealth of the Turkic world, also have a special character in the world civilization. In the course of studying their historical and structural nature, a number of scientists who have undergone numerous discoveries began to pay attention to the continuity and typological similarity of folklore traditions. The option that began in past eras has not lost its value today. It is noteworthy that the philosophy and psychology of the characters run in parallel, based on the traditions of a dual civilization. In the main part, it turns out that the cult in the folklore tradition of the Persian-Turkic peoples is common. In the author's view, it is clear how many forms of transmission of religion and culture rely on mastery. The "golden Bridge" between two civilized societies is what brings discoveries and benefits to the life of mankind. The opinions of a number of our researchers will be summarized and additional clarifications will be given. The final part provides a clear definition of how close the connection between authenticity and folklore is, which has become the subject of world science research. Folklore tradition has become an independent genre and has become a source of spiritual wealth of the people. After all, folklore is intertwined with folk traditions.

Keywords: folklore, typology, genre, analogy, love poems, tradition.

References:

1. Auezov M.O. Ar zhyldar oilary. [Thoughts of different years.] (Almaty, 1959, 556 p.) [in Kazakh]

2. Samoylovich A. Istorii sredneaziatskogo-tureckogo yazyka. (Leningrad, 1928, 222 p.) [in Russian]

3. Boyle, J. A. "Persian Literature." A History of Persian Literature. (Cambridge University Press, 2019)

4. Kelimbetov N. Koptomdyk shygarmalar zhinagy [Collection of multi-volume works], Volume 4. Ancient literary relics of the Turkic peoples (Raritet, Almaty, 2014, 448 p.) [in Kazakh]

5. Kaskabassov S. Oioris. [Worldview] (Almaty, 2009, 303 p.) [in Kazakh]

6. Bertels E. Literatura narodov srednei Azii ot drevneishih vremen do XV veka n. e. [Literature of the peoples of Central Asia from ancient times to the XV century A.D.], Novyi Mir, No. 9. (Moscow, 1939, 272 p.) [in Russian]

7. Aliyev G. Legenda o Hosrove I Shirin v literaturah narodov Vostoka. [The Legend of Khosrow and Shirin in the literatures of the peoples of the East.] (Moscow, 1960, 164 p.) [in Russian]

8. Kutb. Khusrau Shirin. (Kazan, 1969, 487 p.)

9. Ibatov A. Kutbtun «Husrau ua Shirin» poemasynyn sozdigi [Dictionary of Qutb's poem "Khusrow wa Shirin".] (Nauka, Almaty, 1974, 18 p.) [in Kazakh]

10. Baskakov N. Vvedenie izuchenie turkskih yazykov [Introduction to the study of Turkic languages] (Moscow, 1969, 57 p.) (in Rusian).

11. Najip E.N. Historical and comparative dictionary of Turkic languages of the XI century. Based on the material of Khosrau and Shirin by Kutba. Book 1. (Moscow, 1979, 478 p.) [in Russian]

12. Zaionchkovsky A.O. O nekotoryh izbrannyh rabotah v polskom vostokovedenii v oblosti turkologii, arabistiki i iranistiki. [On some selected works in Polish Oriental studies in the field of Turkology, Arabic studies and Iranian studies.] (Soviet Oriental Studies, 1957, 48 p.)

13. Kabdolov Z. Tandamaly shygarmalar. (Zhazyshy, Almaty, 1993.) [in Kazakh]

14. Sagymzhanova T.B., Sagyndyk N.B., Alkaya E. "Khusrau-Shyryn" dastanynyn folklorlyk negizi [Folklore basis of Qutb's poem *Khusrow wa Shirin*], Bulletin of L.N.Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 4 (145), P. 99-108 (2023). [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Сағымжанова Т.Б. – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0000-0001-6944-1224.

Сағындық Н.Б. – филол.ғ.к., аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0000-0001-6796-286X.

Сагымжанова Т.Б. – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: 0000-0001-6944-1224.

Сагындык Н.Б. – к.филол.н., старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: 0000-0001-6796-286X.

Sagymzhanova T.B. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: 0000-0001-6944-1224.

Sagyndyk N.B. – Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: 0000-0001-6796-286X.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ХҒТАР 17.07.41
Ғылыми мақала

Ж.К. Смагулов , А.С. Несипбекова[1]
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
*(E-mail: jandossmagulov@mail.ru, *arai_nesipbekova@mail.ru)*

Сын және сыншы танымы

Аңдатпа. Бүгінгі қоғамда орын алып отырған жаһандану мен гуманизация эстетикалық-рухани саладағы құндылықтарды бағалаудың жаңа парадигмасын орнықтырды. Осы ретте ұлттық мәдениет пен әдебиетке, оның салаларына ерекше көңіл бөлу қажеттігі туындайды. Сын – қоғамдық даму мен санаға, көркемдік қабылдауға әсер ететін ерекше форма.

Әдеби сын – әдебиеттанудың құрамдас бөлігі ретінде, әдебиеттің тарихы және теориясымен тығыз байланысты болады. Сын сөз өнерін тануға, өмір шындығын эстетикалық тұрғыда игеру заңдылығын түсінуге бағыттайды. Сол арқылы әдеби шығармашылықтың мән-маңызы ашылады. Әдеби сын әдеби үдерістің дамуын бағалап, көркем туындыны бүгінгі күн тұрғысынан саралайды. Әдеби-көркем дүниенің идеялық-эстетикалық сапасын бағдарлай отырып, сын оның нақты кезеңдегі даму деңгейін айқындайды. Осы тұрғыдан келгенде сынның да даму, кемелдену сатысы болған. Әдеби сынның тарихи тамырын аңдағанда, оның тереңде екеніне көз жеткіземіз. Сынның объективтілігі мен көркем-эстетикалық бағалауы әдебиет пен өнердің төмендеуін болдырмауға ықпал етеді. Сын жанры өткір, сарабдал сыншыны қажет етеді. Сынның дамуында танылған тұлғалардың бірі – Т.Кәкішұлы. Зерттеушінің сын саласындағы еңбектері осы жанрға қосқан ерекше үлесін байқатады.

Түйін сөздер: сын, сыншы, құндылық, эстетика, таным, тұжырым.

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-184-193

Түсті: 27.09.2024; Жөнделді: 09.11.2024; Мақұлданды: 02.12.2024; Онлайн қолжетімді: 28.12.2024

Кіріспе

Сын қоғамдағы философиялық, әлеуметтік, рухани-адамгершіліктің өткір проблемаларына қозғау салады. Соның ішінде әдебиет туралы талқылау көркем шығарманың туымен бір мезгілде пайда болған. Жалпы өнердің жаңа туындысын танып, ой елегінен өткізіп, өздерінің өмірлік бай тәжірибесі арқылы салмақтап, саралаған парасатты, ойлы жандар – алғашқы әдебиет сыншылары болған. Сонау антикалық дәуірдеақ, сын шығармашылықтың дербес саласы ретінде орныға бастады. Көне Грекия мен Римде өнер туындысы туралы талқылаулар туындап, оның алғышарты ретінде риторика мен поэтиканың танылғаны мәлім [1]. Одан соң да табиғатқа еліктеу (мимиезис), сұлулық пен қайырымдылықтың идеалы (калокагатия), Платон теориясы мен оның суреткерге қатынасы («Мемлекет»), идеяның объективтенуі (эйдос), көркем шығармашылықтың құдайлануы,

[1] Хат-хабар үшін автор

көркем форма мен мазмұнның арасындағы қатынас («Ион»), әдебиет пен өнердің теологиялық аспектісі, көркем шығармашылықтың эталоны, алғашқы сыншылардың бірі Зоилдың жартылай аңызға айналған бейнесі, Горация («Arspoetica») мен Овидияның әдеби еңбектеріндегі теориялық бастаудың көрінісі, антикалық теоретиктердің орта ғасырдағы мәдениет пен филологияға ықпалы орнықты. Одан соң сыншылдық ойдың діни іргетасы айқындалып, монастрь мен университеттерде эстетикалық тақырыптарға арналған дискуссияның бір парасы - көпшілік сыни қызметті өрістетті. Универсалия (реалистер мен номиналистер арасындағы полемика) туралы талас, Вольфрам фон Эшенбахтың эпосындағы («Парцифаль»), Дантенің «Новая жизнь» еңбегіндегі сыни элементтер, ағарту мен қайта өрлеудегі сынның толыққанды өрістеуіне жасалған тұжырым тұрақтанды. Бұдан әрі дәуір өрлеген сайын сынның теориялық және практикалық негізі дами түсті. Сөйтіп, әдебиет, теория, философия, эстетика категориялары сыни ойдың бағытын кеңейтіп, әр түрлі теориялық мектептердің негізін қалады.

Сынның дамуы біркелкі болған жоқ. Себебі сын тек парасатты, әділ бағалау ғана емес, заманның кереғар, саясаттың солақай тұстарына да ілігіп отырды. Соған қарамастан сынға ерекше, әр тарапты даму динамизмі тән болды. Ендеше, сын әмбебап, көпфункционалды жанр. Ол тек өзінің жанрлық түріне ғана жауап бермейді, кейде жанраралық ерекше пішіндерге еніп, тек сынау, талқылау, бағалау ғана емес, ойлы пікір, тың көзқарастың тууына да ықпал етеді. Сын осы тұрғыдан теориялық-әдіснамалық проблемаларды қозғайтын ғылыми мақалаға, қоғамның өткір, маңызды мәселесін көтеретін көсемсөзге, кейде ой талқылауға, дербес пікір бөлісуге шақыратын эссеге де ұқсап жатады. Сын қоғамның шығармашылық саласына, әлеуметтік өмірдің шынайы болмысын көрсетуге белсене араласады. Сын қаламгер еңбегінің жетістіктері мен кемшіліктерін айқындап, оның шығармашылық деңгейінің өсуіне, шеберлігінің қырлануына ықпал етеді. Сыншы оқырманға да назар аударады. Сол арқылы сыншы оған шығарманы түсіндіріп қана қоймайды, оны оқығанын жаңа деңгейде түсініп, біріккен жаңды процеске тартады.

Зерттеу әдістері

Мақаладағы негізі ой-тұжырымдарды дәйектеу мақсатында эмпирикалық (бақылау, талдау, салыстыру, модельдеу), теориялық зерттеу (анализ, синтез, абстрактілік, нақтылық, тұжырымдау) әдістері қолданылды.

Талқылау мен нәтижелер

Сыншының міндеті туындыға көркемдік тұтас дүние ретінде қарап, оны әдеби дамудың жалпы үдерісінде таныту. Қазіргі әдеби сында мақала, рецензия, шолу, эссе, әдеби портрет, полемикалық реплика, библиографиялық заметка жанрлары бар. Сыншыға туа бітті талант тән болу керек те, ол суреткер, ғалым, зерттеуші, публицист, ғалым, тарихшы, теоретик, эссеист болуы тиіс. Әдеби сынның өзі де басқа сыншылардың талқылауына, сынына ұшырап жатады. Сонда ең соңғы сынды, өткір сынды айту кімнің құзырында? Бұл өз кезегінде жауабы ішінде табылатын риторикалық сауал. Сынның айтылуының өзі сол тұстан басталатын сынды, талқылауды білдіреді. Сынның нәтижесі бірден көрінбейді. Өйткені оның жауабына, түзелуіне уақыт төреші. Кез келген шығармашылық өкілінің жазғанына сын айтылып, жазылуы заңдылық. Себебі сол арқылы ол өзін қоғамның, шығармашылық ортаның бақылап отыратынын біледі. Өзін оқып, талқылап отырған көпшіліктің болуы оған мотивация болады. «Сын дегеніміз – өнер мен әдебиет туындысындағы әдемілік пен кемшілікті ашатын ғылым» [2, 228]. Сын қаламгерге шығармашылық даму сыйлайды. Алғашқы сынның айтылуы шығармашылық адамына үлкен сынақ. Сын айту оңай емес, оның қаншалықты әділ болуы сыншының біліміне, қабылдауына байланысты. Көпшілік жағдайда сын шығармашылық өрлеуге бастайды. Әдеби сынның сынағынан шығармашылық жолындағы кез келген адам өтеді. Көркемдік құбылысқа құндылық тұрғысында қарау – әдеби сыншының басты мәселесі. Сын әдеби бағыттың шығармашылық ұстанымын бекітіп, әдеби үдеріске белсенді

ықпал етеді. Әдіснамалық принцип тұрғысынан сын әдеби үдеріске кірігіп, қоғамдық сананың қалыптасуында әдебиет тарихы мен теориясына сүйенеді. Сынның маңызы тек танымдық тұрғыда ғана емес, ол қаламгер мен оқырманның арасында дәнекерлік рөл де атқарады. Ғалым Т.Кәкішұлының еңбектері тек сын саласын ғана емес, кең түрдегі ғылыми-зерттеушілік, деректілік сипатты қамтиды. Ғалымның «Дәуір суреттері», «Сын сапары», «Оңаша отау», «Қазақ әдеби сынының тарихы» еңбектері осының айғағы. Ғалым К.Ахметтің: «ХХ ғасырдың елуінші жылдарынан бастап, Т.Кәкішұлы қазақ кеңес әдебиеті тарихынан ұмтыла бастаған Ж.Тілепбергенов, Е.Бекенов сынды дарындар жайында арнайы мақала жазып қана қоймай, олардың еңбектерін жинау, жариялау ісімен де шұғылданды. Өз еңбегімен қатар өзгенің шығармаларын ескі газет-журналдардан тауып алып, оған қайтадан өмір беру, архив шаңын қағу машығы ғалымның өзіне ғана емес, елге де олжа салғанын көрсетеді. Ғылыми зерттеулері практикалық қажеттілікпен астарласып жатты», - деуі сыншының ғылыми ізденіс арналарын айқындап береді [3, 8].

Ғалым Т.Кәкішұлының қазақ әдебиетінің сын жанрына келуі теориялық-әдіснамалық сипаттан басталады. «Қазақ әдебиеті сынының тарихы» оқулығы сынның принциптерін, негізгі ғылыми қағидаттарын жүйелеп берген еңбек. Ғалымның сын жанрының туу, қалыптасу, танылу сипаттарын айқындауы да ерекше. Сынның тууын кеңес дәуірі кезеңімен қатар алып қарайтын ұшқары пікірге қарсы уәж айтқан зерттеуші эстетикалық талап биігінен табылатын туындыларды халық мұраларынан тауып, мақал-мәтел, эпостық жыр, айтыстағы көркемдікті атап, мысал келтіріп, халықтың парасат-талғамының негізі ұлттық салт-дәстүрде, ежелгі танымда жатқанын дәлелдейді. Сөйтіп, «Қыз Жібек» жырынан, «Қобыланды батыр» эпосынан мысалдар келтіріп, халықтың эстетикалық-сыни көзқарасы фольклордан бастау алғанын дәйектейді. Әдебиет – өнердің бір түрі. «Өнер» деген сөздің өзі көпмағыналы. Бұл жағдайда оның көркемдік қызметі мен нәтижесіне басымдық беріледі. Өнер – шығармашылық сипаттағы эстетикалық құбылыс. Көне грек тіліндегі «эстетика» сөзінің бастапқы мағынасы «есту және көру арқылы сезіну» дегеннен туындайды [4, 113]. Көркем әдебиетті өнердің басқа түрінен ерекшелігі оның сан қырлы, мол арналы сипатын танытады. Сол арнаның бірегейі – фольклор. Мәселен, мақал-мәтелдің мәні – өмірден туған байлам. Сондықтан оның тақырыбы да өмірдің сан алуан құбылыстарын қамтиды. Зерттеуші еңбегінде тілге қатысты халықтық топшылау, байламдар келтіріледі. Мәселен, «Тіліңді бақ, басың аман болады. Сөзіңді қысқарт, жасың ұзақ болады», «Ақынның тілі қылыштан өткір, қылдан жіңішке», «Тіл мен сөз – көңілдің айнасы», «Білім қадірін оқыған білер, зер қадірін тоқыған білер». Бұл халықтың таным көкжиегінің кеңдігін дәлелдейтін нақылдар. Бұл арқылы зерттеуші Т.Кәкішұлы халықтың сыни ойларының дәйектілігін, көпшілік құптаған мәнін алға тартады.

Халқымыз әрдайым сөзді ұтымды, қиыстыра, қолдануға ұмтылған. Себебі сөзге жүйрік болуды өнердің озығы деп түсінген. Сондықтан өмірдің алуан түрлі құбылыстарынан алған қорытындалары мен топшылауларын қанатты сөзге айналдырып, оның ғибратын тереңдетіп отырған. Әр қоғамның талғам-талабы мен қалыптасқан ұғырып-салтына орай, мақал-мәтелдерде қоғамда өмір сүрген топтардың, жекелеген адамдардың, жұртшылықтың көзқарастары сақталып отырған. Онда ілгерідегі құбылыс, жағдаяттарға сын айту, таразылау, кейде мақұлдау кездеседі. Халық өмірінде туған мақал-мәтелдерде тапқырлық пен жүйелілік, көркемдік пен эмоция сақталған.

Фольклорлық элементтер әр түрлі формада әдеби шығармада да қолдана отырып, белгілі бір дәрежеде өзінің эстетикалық мәнін сақтайды. Мақалдың мәні белгілі бір нәрсені үйрету, жеріне жеткізе айту, ойды бекіте түсуімен тереңдей түсетіні белгілі. Мақал-мәтелдердің осы қасиеті халықтың әрекетін, көңіл-күйі мен мінез қасиетін даралап, ойын бедерлей түседі. Тағы бір ерекшелік халықтың мақал-мәтелдерінде тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар десек те, оны әрі қарай тарқатып, тобықтай ойдың тоқсан түрлі тарауын жазып, айқындауға болады. Мәселен, жоғарыда келтірілген мақал-мәтел шоғырындағы «Ақынның тілі қылыштан өткір, қылдан жіңішке», «Тіл мен сөз – көңілдің айнасы» дегендерге мән берсек, халқымыздың тіл өнеріне аса сақтықпен қарағанын

байқаймыз. Мәселен, ертеден ақындықты өнер ретінде ардақтаған халқымыз күнделікті өмірге тән *қылыш, қыл* сөздерін тілдің қасиетін ашуға қолданған. Сол арқылы да мәтелдің астары айқын, мағынасы кең шыққан. Бұл тек өрнекті нақыл ғана емес, әбден екшелген құбылыс арқылы алдағы күннің мұратын ашу, кейінгіге құлаққағыс жасау.

Халық мұрасы көпшіліктің жадында пішін, мазмұн, көркемдік тұрғыдағы ерекшеліктерімен сақталатыны белгілі. Халық сөздің киесін, көпмағыналылығын, эстетикалық, стильдік болмысын сақтап отырған. Ғалым Т.Кәкішұлы өзінің зерттеуінде «Қыз Жібектегі» көштің тізбекті суретін мысалға алады:

Көш алдына қараса,
Бір қыз кетіп барады.
Шытырма көйлек етінде,
Нұр сәулесі бетінде
Бұралып кетіп барады,
Перінің қызы секілді [5, 23].

Жанр мазмұндық, мән-мағыналық сипаттарымен қатар, құрылымдық та қасиеттер иеленеді. Неғұрлым ертерек сатыда (классицизм дәуіріне дейін) жанрлардың формалды аспектілері басымдыққа ие болды. Жанрды жасайтын бастау алдымен өлеңдік өлшемдер (метрлер), строфалық ұйымдастыру (қатаң пішіндер) және тілдік конструкциялар мен құрылым принципі болды. Әрбір жанрға көркемдік құралдардың кешені нақты бекітілді. Дәстүрлі жанрлар болашақ белгілі бір қалыпқа түсе отырып, бір-бірінен оқшау, бөлек өмір сүрді. Олардың аралық шекарасы да нақты болды. Мұндай жанрлық құрылым канон деп аталып, белгілі бір нормалар мен ережелерге бағынып, қалыпты дәстүрді орнатты. Жанр каноны жанрлық белгілердің тұрақты және берік жүйесі болды. Мұндай сипат халықтың эпостық шығармаларынан да табылады. Динамикалы тармақтар, бір-біріне жедел ауысатын суреттер жыр құрылымында тұрақты мәнге ие.

Жібектің көпті тамсантқан сұлулығы оның көштің басындағы әр қыздың перизаттай әсемдігімен салыстырылады. Бейнелеудің үдетпелілігі, қыз бейнесінің бірінен екіншісінің басым түсуі қыз баласына деген халықтың эстетикалық бейнелеу ерекшелігін аңдатады. Қазақ халқы қыз перзентін артық көрген, есімін де ерекше көркем етіп қойған, отбасында еркін ұстап, төрге шығарған, тектілік пен тәрбиені жастай ұлағаттаған. Қазақ осы танымды өзінің өлең-жырларында мейілінше дәріптеген. «Қыз Жібек» лиро-эпосындағы әр көш сайын бірінен екіншісінің көркі артқан қыздардың сұлулығы суреттеледі. Сөйтіп, ажарлау мен көріктіліктің сан алуан тәсілдерін тізбелеп, бірде бет, келбет ажарын, бірде бой, мүсін сымбатын, енді бірде мінез, қылық ерекшелігін тізбелей суреттеген халықтың сөз өнерінің аржағында сұлулыққа деген эстетикалық биік талғамы жатыр. Сол сияқты халқымыз батырды суреттесе де:

Қатуланып, қаттанып,
Буырқанып, бұрсанып,
Мұздай темір құрсанып,
Қабағынан қар жауып,
Кірпігіне мұз қатып [6, 22]

тұлпарды бейнелесе де:

Түлкідей көзі жайнады,
Қазандай боп қайнады.
Көлденең жатқан көк тасты,
Тіктеп тиген тұяғы,
Саз балшықтай иледі [6, 48], -

деп әбден шегіне жететіндей әдемі сурет жасап әрі ондағы бейнелеу мен теңеуді де табиғи, үйлесімді бере алған. Зерттеуші Т.Кәкішұлы сыни көзқарастың халықтың ежелгі руханиятымен өзектесіп жатқанын дәлелдейді. Сондағы зерттеушінің жасаған түйіні -

сын деген тек келеңсіз дүниені түйреу, сынау еместігіне, сын ең алдымен жақсыны, жарасымды дүниені көру керектігіне көз жеткізу. Ғалым Б.Ыбырайым: «Ғалым-ұстаздың эстетика талабын, шарты мен шыңдығын терең сезінуі – күллі ғылыми еңбектерінің өзекті принципіне, алтын арқауына айналған. Шығармашылық жолы – осынау арқаудың нақты мысалы, сыншылдық талғамы мен азаматтық дүниетанымының әрі нақты көрінісі, әрі бейнелі көрсеткіші. Сыншылдық, сезімталдық ғалымның адалдығымен, ауқымды пайымымен тізе қосқанда, рухани игілігімізге үлес қосатын парасатты еңбектер дүниеге келеді» [7, 111].

Зерттеуші сын жанрына деген көзқарасын одан әрі жыраулардағы кесек, көркем, терең ойлармен сабақтастырады. Жырау – елдің алдында жүретін көшбасшы ақылманы, ойшыл, данасы. Олардың сөзі киелі, ойы терең. Жыраулар дүниетанымындағы философиялық ой кеңістігін, кемелдік пен парасатты айналасынан алып, көкірегіне жинаған. Өздерін қоршаған жаратылыс пен адамның ғұмырын үйлестіріп, бір көркемдік арнаға тоғыстырған. Соның бірі – адамның жас ерекшелігіне қатысты пайымдары. Бұқар жыраудың «Жиырма деген жасыңыз, ағып жатқан бұлақтай. Отыз деген жасыңыз, жарға ойнаған лақтай. Қырық деген жасыңыз, ерттеп қойған құр аттай. Елу деген жасыңыз, о да бір көшкен ел екен. Алпыс деген жасыңыз, қайғылы, мұңлы күн екен. Сексен деген жасыңыз, қараңғы тұман түн екен. Тоқсан деген жасында, ажалдан басқа жоқ екен», - деп жүйелеуінде, адамның жасы ұлғайған сайын, оған айтылатын сыни көзқарас та тереңдей түседі [8, 89]. Әр жастың өзіне тән сипаты нақты бақылау, байламнан туған. Яғни адам ғұмырының бағасы әбден екшеліп, айқындалып берілген. Орыс әдебиеттанушысы М.Бахтин: «Бағалау ғана адамды өзінің дербес болмысын, тағдырын тануына жәрдемдеседі» [9, 82], - деген. Яғни адам тұлғасы – алдымен, бағалауыштық бағдар нысаны.

Әдебиеттану мен әдеби сынның үндестігі әдебиеттен туындап отыр. Екеуінің де зерттеу нысаны – әдебиет. Әдеби сын әдебиетке баға береді, әдеби шығарманы талдап, бағалап, жұртшылыққа танытады. Ақын-жырау халық алдына шыққаннан-ақ олардың талғамына, сынына жауап беретіндей болуы тиіс. Олардың дарын-талабының сыншысы – халық. Сыншының ойынша: «Озық өнерімен, ән думанымен қадірлі болған ақын өз басын асыра бағалап, қарсы ақынды кішірейте сөйлеп, мысын басуы да эстетикалық заңдылыққа бағынады [5, 38]. Себебі халық тыңдап, таныған сөзі арқылы, талғамын қалыптастырады. Сондықтан да көпшіліктің көңілінен шыққан ақынның сөзін халық жадында сақтап, айтып, таратып отырады. Бұл талғампаз, сөз ұғымын, сын талабын жақсы білген халық даналығының белгісі. Ғалым Ж.Смағұлов: «Сын жанрларын айқындаудың басты белгілерінің бірі – оның зерттеу нысаны. Әдеби сын қарастыратын негізгі объектілер – шығарма, жазушы, әдеби үдеріс. Осы үш түрлі объектіге орай, соларға сәйкес келетін рецензия, шығармашылық портрет, мақала жанрлары қалыптасқан. Сынның басқа жанрлары осы үшеуінің төңірегінде топталып, түрліше жағдайдағы көріністері іспеттес» [10,17].

Адам баласы қоғамда, тарихи дамудың әр кезеңінде адамзатпен ілесіп отыратын құндылықтар кеңістігінде өмір сүріп, адамның өмірі, әрекеті құндылық бағалауына алынады. Әлеуметтік-саяси қоғамдағы ілгерілеу, түпкілікті өзгерістер жаңа құндылықтарды талап етеді. Қазіргі жаһандану заманындағы тоғысулар бір елде қалыптасып, орныққан құндылықтарды сырттай да бақылап, баға беруге итермелейді. Яғни субъектілі-бағалауыштық аспект сыртқы бағалауға да ұшырауда. Бұл жалпы адамзат құндылығымен де ұштасады. Философия тарихында табиғи және қоғамдық құбылыстардың, адамның қызметі мен әрекеті салдарынан пайда болған сұлулық, асқақтық, ырыс, береке ұғымдары жоғары саналды. Олар тарихи дәуірлерде өзінше сарапқа салынып отырды. Мәселен, антика дәуірінде жоғары құндылық – білім, ақыл-ой саналған. Халқымыздың ұлттық коды оның болмысын, жаратылыс ерекшелігін, руханиятын айқындайды. Оның күні бүгінге дейін көнермеген бірегей қасиеттері халықтың ерекше болмысының сақталуына негіз. Яғни тіл мен мәдени құндылық ұлттық кодтың бірегей көрінісі [11]. Яғни осыдан құндылық ұғымының әр тарапты ерекшелігін байқаймыз. Сыншы Т.Кәкішұлының пікірінше: «Ауыз

әдебиетінің қай үлгісі болмасын, халықтық эстетиканы, халықтың сыншылық көзқарасы мен парасатын танытып отырады» [5, 31]. Зерттеуші халықтың эстетикалық сыншылық ой-тұжырымының бір парасын айтыстан табады.

Айтыс – ақындық өнердің биік межесі. Айтыс өнері ашық алаңда, халық алдында орындалатындықтан, оған берілетін баға да жедел болады. Көпшіліктің талап-танымына оңтайлы болған ақынның сөзі көкіректе жатталып қалады. Ендеше, ақын болу, шаршы топтыңалдындасолөнерінсарапқасалу– өнерпаздыңөскенін, ақындықтұрғыдатолысқанын білдіреді. Ғалым айтыс ақынының ерекшелігін былайша айқындайды: «Ақындар тек сұлулық пен асқақ сана-сезімді ғана қастерлемей, әлеуметтік қиястық пен ожарлықты, қоғамдық зорлық-зомбылықты, кем-кетікті де айтады. Әуелде тілек айту, ықылас білдіру эстетикалық сәттер ұшырасқанымен, шабыт шалқары алысты шалар кезде, сатұр-сұтыр сөз найзасы сұңғыласып жатады» [5, 36]. Ендеше, сөздің мағынасы мен эмоциясы да сыни бағалауды тудырады. Ақындардың бір-біріне сөз арқылы сын тағуы, мін айтуы да бағалаудан туады. Мәселен, «Жүз толқытып жібектей өлеңіңді айт», «Сусындайық өлеңнің тұнығынан» деп бір-бірінен сөздің ажарлысын естуге ынталанса, біраздан соң, «Өлеңге бейсауат сөз қосамын деп, қалтырап тон ішінде пақыр болдың»; «Әйгілі ақын болсаң ел мақтайтын, сөзіңді сөйлесеңші екі жақтап»; «Әйтеуір ақынмын деп әуектейсің, білмейсің не айтқаныңды қылжалақтап» деп ақын тілінің кемшіндігіне, мағынасының тарлығына мін айта бастайды. Бұл сөздің қадірін биік қойған ақындардың шешімі. Айтыстағы сөз, тіл өрнектеріне ғана емес, зерттеуші оның тарихи, деректілік сипатына да ерекше мән береді. «Ақындар айтысы бір жағынан эстетикалық мән-мағынасымен елдің көркемдік талап-талғамын тәрбиелесе, екіншіден, тарихи деректерге толы. Көптеген тарихи деректер хатқа түспегенімен, мүлдем ұмыт болып кетпегенін ақындар айтысынан көреміз. Көпшілік айтыста ең әуелі ақынның қай елден, қай рудан екені, оның қандай өнерпаз болғаны, тарихтан өткен билері мен батырлары жайлы айтылады. Ата-бабаларының шежіресін шертетіні қаншама» [5, 41]. Шындығында да айтыс ақындары қарсылас ақындарынан үстем шығуының бір парасын руының әлеуетінен, онда белгілі тұлғалардың болуынан тауып, мәртебесін биіктетіп отырған. Сыншы әдебиет тарихы кезеңдерін келтіре отырып, ондағы сыншылық-эстетикалық сипаттың туу, қалыптасуын дәйектеп отырады. Сын бар жерде таным, көзқарас, талғам болатындығын түйіндейді.

Қазіргі психолог ғалымдардың дәлелдеуінше, адамның болмысы үш негізгі қасиетті тірек етеді: Алдымен, адам мінез-қасиетінде оның әрі қарайғы тұрақтылығын қалыптастыруға негіз болатын бастапқы сипат сақталады; екіншіден, әлеуметтік ахуал адамның ішкі жан дүниесінің өзгерісін негізге алып, одан қандай да бір айқындылықты, бағалаудың бағдарын қажетсінеді; үшіншіден, ілім мен дүниетаным ұғымының қалыптасу тәсілі адам болмысының әр түрлі деңгейіне: рухани биіктеуге, күйзеліске немесе дағдарысқа байланысты болады. Сондықтан көркемдік ойлау эволюциялық шарықтау шегіне жете отырып, өзінің ұзақтығын шектеп, аяқталуға жақындайды да, оның көрсеткіші ретінде адамгершілік, философиялық, рухани тұжырымдар алынады. Қай халықтың да мінез-қалпы, әдет-ғұрпы оның мәдениетінің жасампаздығын аңғартады. Рухани мәдениеттің бастауы-әдебиет. Мәтін мотивациясы – мақсатқа бағындырылған, белгілі бір бағытты айқындаудан туындайтын сезім-күй, мәтіннің мотиві, концептісі. Көркем туындыны тұтас қозғалысқа келтіретін импульс ретінде ол ондағы ақпараттың берілуін, байланысын, дамуын жүзеге асырады [12]. Оның басты бағдар тұтатыны – өзі өмір сүріп отырған қоғамның этникалық-эстетикалық, идеологиялық принциптеріне сәйкес қызмет ету. Әдебиетті дамыту – сынды өрістетуге бастайтын жол. Нағыз сын шығармашылыққа айқын, дәл, шынайы талдау береді. Т.Кәкішұлы сыншы еңбегінің маңызы бірден байқалмайтынын, себебі сынды тану мен қабылдау субъектіліктен туындап жататынын айтады. Ал, өзінің «Қазақ әдебиеті сыны тарихында» сын мен эстетикалық пайымның халық мұраларынан бастау алуын зерделей отырып, мұндағы сынның қызметі өзгешелеу болатының аңғартады. Себебі халықтың рухани дүниесі тек сөз өнерінің қасиетін ғана аңдатпайды. Мұнда тереңнен тамыр тартатын салт-дәстүр, ұлттық болмыс, этнографиялық кескіндер

бар. Осы бастауды тірек еткен халық өзінің пайымына дөп келетіндерін ауыздан-ауызға таралу кезінде-ақ танып, бағасын беріп, деңгейін айқындап қояды.

Қорытынды

Өнер - адамзат тіршілігінің маңызды бөлігі ретінде дәуірдің мәдени және уақыт-кеңістік аспектісіне қарамастан, жасай беретін құбылыс. Өнердің қасиетін айқындап, таразылап отыратын категориялар – эстетика, таным, қабылдау. Өнер объектілі және субъектілі қасиетімен эстетиканың пішіндерін қамтиды. Ол өзінің эмоцияға шапшаң әсер етуімен әр түрлі деңгейдегі талқылау мен тануды, қабылдауды туғызады. Соның ішінде әр халықтың ұлттық болмысын терең айқындайтын салт-дәстүрі, сөз өнері өзінің мәңгілік құндылығын сақтап отырады.

Әдеби үдеріс – нақты қоғамдық-саяси жағдайда қалыптасатын идеялық-көркемдік, эстетикалық фактордың, көркем сөздің шығармашылық әлеуетінің нәтижесінде жасалатын құбылыс. Әдеби үдеріс идеялық-көркемдік, дүниетаным, көзқарастар мен эстетикалық бағдарды айқындайды. Әдебиеттің әлеуметтік сипатының маңызы, шешуші сәті – біздің қабылдауымыз. Сол арқылы мәтіндегі ой түзіліп, мазмұн құралады, тұтас мәтін жасалады. Осыдан келіп мәтінді қабылдау, қаламгердің шығарма тудырудағы өзіндік ерекшелігі, оған деген оқырманның көзқарасы, бағалауы айқындалады. Мәтінді қабылдаудың маңызды кезеңі оның бейнелі-тілдік ерекшеліктерін, мазмұнын түйсініп, бойға сіңіру. Мәтінді қабылдау төңірегінде көптеген психологиялық шолулар мәтінді түсіну күрделі ой процесі екенін, ол әлденеше сатыдан өте отырып, сөздік құрылымды, оның мазмұнын белсенді қабылдауды жүзеге асыратындығын дәлелдейді. Яғни, мәтінді түсініп, қабылдап, белгілі бір нәтижеге, түйінге келесіз. Ондағы кейіпкерлердің әрекетін салмақтап, талдау бересіз. Міне, осы жағдайда мәтіннің дәлелдемесі үлкен рөл атқарады. Өзінің дәуірлік болмысында сын таза эстетикалық немесе таза тарихи сипатта болмайды. Олай дейтініміз эстетикалық болмыс сынды күнделікті өмірден алыстатып жіберсе, тарихи сипаты оны бүгінгі күннің проблемасынан алшақтатады. Қоғамның дамуымен байланысты адамның айналасына деген қатынасы, көзқарасы да өзгереді. Өзгерген қоғамдағы әдебиеттің тақырыбы да, кейіпкері де, бейнелеу амал-тәсілдері де өзгеше түрпатқа ие болады. Осыған байланысты оқырманның эстетикалық қабылдауына да өзгеріс енеді. Осының бәрі әдебиет пен оның жанрларының идеялық-эстетикалық мазмұнына әсер етеді. Яғни, адамның жеке қабылдау болмысының жалпылану (деперсонализация) өзгерісі жаңа қоғамның бәріне тән. Ол өмірдің ілгерілеуіндегі жеке тұлғалық маңызды жойып, қалыпты бірліктің (стандартная единица) сипатын орнықтырады. Осы ретте, сын мен сыншы функциясының мәні айқындалады. Сын – белгілі бір әдеби бағыттың аясында шығармашылық принциптерін талқылап, баға береді. Ол әдебиет туралы ғылымның жалпы әдіснамасы негізінде әдебиет тарихын тірек етеді. Сын – әдебиеттің қазіргі жай-күйін, классикалық мұралардың ықпалдастығын бүгінгі қоғамдық және көркемдік мақсат негізінде саралайды. Сын осы ретте, өмірмен, қоғамдық күрес-тартыспен, дәуірдің философиялық және эстетикалық идеяларымен тығыз бірлікте болады.

Сыншы Т.Кәкішұлының әдебиет тарихы кезеңдерін айқындап, сын жанрын дамытқан ғалымдық, қайраткерлік қызметінің өресі биік. Ұлт руханиятындағы қадау- қадау маңызы терең мәселелерді алғашқылардың бірі болып қозғап, ірі зерттеулер жүйесінің қалыптасуына ықпал етті. Бұл ғылыми ізденістің ерекшелігі тарихилықтың, архив материалдарының молдығы болса, зерттеушінің осы әдіснамалық принципі тың деректердің ғылыми айналысқа түсуіне жол ашты. Ғалым сын жанрының қасаңдау болмысына жан бітірді, сынның тарихпен, дерекпен, көркемдікпен ұштасатын сапа-қасиетін тереңдетті. Зерттеушінің тұлғалық-бастамашылық болмысы әдебиет тарихы мен бүгінгі әдеби үдерістің арасын сабақтастырып келеді.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша авторлар мүддесі қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. Ж.Қ.Смагулов мақаланың негізгі идеясы мен тұжырымдамасын айқындап, зерттеу материалдарына талдау жүргізді, мақаланың негізгі бөлігін жазды. А.С.Несипбекова материалдарды жинақтап, мақала мазмұнына қатысты деректерді жүйелеп, мақаланы рәсімдеумен айналысты. Мақаланың тұтастығы мен деректердің дәйектілігі өзара талқыланып, пікір алмаса отырып жүзеге асырылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Тарих - адамзат ақыл-ойының қазынасы: Он томдық. Т. 2: Антикалық Грекия және Рим тарихи ойы. – Астана: Фолиант, 2005. – 416 б.
2. Хализев В. Теория литературы: учебник. 4-е изд. исп. и доп. – М.: Высшая школа, 2002. – 405 с.
3. Кәкішев Тұрсынбек Кәкішұлы. Библиографиялық көрсеткіш. Құрастырушылар: Ж.Мұқалдиева, К.Ахметова, К.Абугалиева. – Алматы: «Қазақ университеті», 2007. – 179 б.
4. Бычков В. Эстетика: учебник. – М.: Кнорус, 2012. – 528 с.
5. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 2002. – 320 б.
6. Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық. Т.3. Батырлар жыры. – Алматы: Жазушы, 1986. – 304 б.
7. Ыбырайым Б. «Ұстаз» // Тұрсынбек Кәкішұлы және қазақ әдебиеті тарихы мен сынын зерттеудің келелі мәселелері. Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы, 10 қараша, 2022. – 109 б.
8. Жеті ғасыр жырлайды. Екі томдық. Т. 1. – Алматы: Жазушы, 2008. – 400 б.
9. Бахтин М. Собрание сочинений в 7-и томах. Т.5. – М.: Русское слово, 2000. – 420 с.
10. Әдеби сын. Бірінші кітап / Құраст. Л.Мұсалы. – Алматы: Абай ғылыми-зерттеу институты, 2023. – 143 б.
11. Zhakupov Z., Sarekenova K., Aimukhambet Z., Sagidolda G. Language and Cultural Codes in Ahmed Yasawi's Diwani Hikmet: A Linguacultural Study// Eurasian Journal of Applied Linguistics, Volume 9 (3), 2023, Pages 238-246.
12. Байтанасова Қ. Мәтін теориясының кейбір мәселелері // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. - 2019. - № 4 (129). – Б. – 24-31.

Ж.К. Смагулов, А.С. Несипбекова*

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

Критика и критические познания

Аннотация. Глобализацияигуманизация, происходящиевсовременномобществе, создали новую парадигму оценки ценностей в эстетической и духовной сфере. При этом необходимо уделять особое внимание национальной культуре и литературе, ее отраслям. Критика – особая форма, затрагивающая общественное развитие и сознание, художественное восприятие. Литературная критика как составная часть литературоведения тесно связана с историей и теорией литературы. Так раскрывается сущность литературного творчества. Литературная критика оценивает развитие литературного процесса и выделяет художественное произведение с точки зрения сегодняшнего дня. Ориентируя идейно-эстетическое качество литературного и художественного мира, критика определяет уровень его развития в конкретный период. С этой точки зрения критика также имела стадию развития и зрелости. Если мы посмотрим на исторические корни литературной критики, мы увидим, что она глубока. Объективность критики и художественно-эстетической оценки способствуют предотвращению упадка литературы и искусства. Жанр критики требует острого, проницательного критика. Одним из признанных в развитии критики лиц является Т.Какишулы. Работы исследователя в области критики показывают его особый вклад в этот жанр.

Ключевые слова: критика, критик, ценность, эстетика, познание, вывод.

Zh.K. Smagulov, A.S. Nessipbekova*
Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan

Criticism and critical knowledge

Abstract. Globalization and humanization occurring in modern society have created a new paradigm for assessing values in the aesthetic and spiritual sphere. In this case, it is necessary to pay special attention to national culture and literature and its branches. Literary criticism, as an integral part of literary criticism, is closely related to the history and theory of literature. This is how the essence of literary creativity is revealed. Literary criticism evaluates the development of the literary process and highlights a work of art from the point of view of today. By orienting the ideological and aesthetic quality of the literary and artistic world, criticism determines the level of its development in a specific period. From this perspective, criticism also undergoes a developmental phase and attains a state of maturity. If we look at the historical roots of literary criticism, we can see that it is profound. Objectivity of criticism and artistic and aesthetic assessment help prevent the decline of literature and art. The genre of criticism requires a sharp, insightful critic. One of the persons recognized in the development of criticism is T. Kakishuly. The researcher's works in the field of criticism show his special contribution to this genre.

Keywords: criticism, critic, value, aesthetics, cognition, conclusion

References

1. Tarih – adamzat akyl-oiynin kazynasy: On tomdik. T.2: Antikalyk Grekya zhane Rim tarihi oiy [History is the treasure of the human mind: in ten volumes. Vol. 2: Ancient Greece and Roman historical thought]. (Foliant, Astana, 2005, 416 p.) [in Kazakh]

2. Halizev V. Teoriya literatury [Theory of literature]. The textbook is the fourth edition. (Vysshaya shkola, Moscow, 2002, 405 p.) [in Russian]

3. Kakishev Tursynbek Kakishyly. Bibliografiyalyk korsetkish [Kakishev Tursynbek Kakishevich. Bibliographic index]. Compilers: Zh.Mykaldieva, K.Ahmetova, K.Abugalieva (Kazakh University, Almaty, 2002, 179 p.) [in Kazakh]

4. Bychkov V. Estetika [Aesthetics]. Textbook. (Knorus, Moscow, 2012, 528 p.) [in Russian]

5. Kakishev T. Kazak adebieti synynyn tarihy [The history of Kazakh literary criticism]. Training manual. (Sanat, Almaty, 2002, 320 p.) [in Kazakh]

6. Kazak halyk adebieti: Kop tomdik. Batirlar zhyry [Kazakh folk literature: multi-volume. Song of heroes]. Vol. 3. (Zhazushy, Almaty,1986, 304 p.) [in Kazakh]

7. Ibraim B. «Ustaz». Tyrsynbek Kakishyly zhane kazak adebieti tarihy men synyn zertteudin keleli maseleleri. Halykaralyk gylymi-tazhiribelik konferenciya materialdary ["Ustaz".Tursynbek Kakishuly and actual problems of studying the history and criticism of Kazakh literature. Materials of the international scientific and practical conference.] (Almaty, 2022, 109 p.) [in Kazakh]

8. Zheti gasir zhyrlaidy [Seven centuries of singing]. Vol. 3. (Zhazushy, Almaty, 2008, 400 p.) [in Kazakh]

9. Bakhtin M. Sobranie sochinenij v 7-i tomah [Collected works in 7 volumes]. Vol. 5. (Russian word, Moscow, 2000, 420 p.] [in Russian]

10. Adebi syn. Birinshi kitap [Literary criticism. The first book]. Compiler: L.Mysaly. (Abai Scientific Research Institute, Almaty, 2023, 143 p.) [in Kazakh]

11. Zhakupov Zh., Sarekenova K., Aimukhambet Zh., Sagidolda G. Language and Cultural Codes in Ahmed Yasawi's Diwani Hikmet: A Linguacultural Study// Eurasian Journal of Applied Linguistics, 2023, 9 (3), P. 238-246.

12. Baitanassova K. Matin teoriyasynyn keibir maseleleri [Some problems of text theory] Bulletin of L.N.Gumilyov ENU. Philology Series, №4 (129), 126-133 (2019) [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Смагулов Ж. – филология ғылымдарының докторы, профессор, академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан. E-mail: jandossmagulov@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8778-1601.

Несипбекова А. – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан. E-mail: arai_nesipbekova@mail.ru, ORCID: 0009-0000-9226-238X.

Смагулов Ж. – доктор филологических наук, профессор, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан. E-mail: jandossmagulov@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8778-1601.

Несипбекова А. – автор для корреспонденции, PhD докторант, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Казахстан. E-mail: arai_nesipbekova@mail.ru, ORCID: 0009-0000-9226-238X.

Smagulov Zh. – Doctor of Philology, Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: jandossmagulov@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8778-1601.

Nessipbekova A. – corresponding author, PhD student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: arai_nesipbekova@mail.ru, ORCID: 0009-0000-9226-238X

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ХҒТАР 17.82.30
Ғылыми мақала

Р.С. Тұрысбек
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, (E-mail: rst58@mail.ru)

Қаламгер К. Тоқаев шығармашылығы: соғыс сипаты мен шындық шырағы

Аңдатпа. Мақалада майдангер-қаламгер Кемел Тоқаев шығармашылығы мен оның басты туындыларының бірі - «Солдат соғысқа кетті» романы хақында кең көлемде сөз етіледі. Романның бастапқы бөлігінде Әскери училище курсанттарының лейтенант атағын алу үшін емтихан тапсыруға дайындығы, тактикалық жаттығу сабақтары, күнделікті әдет-дағдылары, тіпті бейуақыттағы соғысқа қатысты қатаң бұйрық мәні де нанымды жеткізіледі. Бұдан басқа, романның алғашқы бөлімінен бастап соңғы бөліктерге дейін жүйелі орын алған – «Солдат күнделігінен» атты жазбалар жиынтығынан майдан даласының тынысы, соғыс шындығы, жауынгерлердің ерекше тапсырманы орындау сәттеріндегі көңіл-күйлері, өзара қарым-қатнастары, ел-жер, отан мен отбасы төңірегіндегі таным-түсініктері, сағыныш-сүйіспеншіліктері, сыйластық сырлары кең көлемде көрініс береді. Солдат өмірі, соғыс шындығы, бейбіт өмір мәні кең орын алады. Аталған романның ішкі бөліктерінен орын алған шағын жазбалар жиынтығынан – «Жауға атылған алғашқы оқ», «Ұзақ жолда», «Айқас алдында», «Олар жетеу еді», «Жау тылында», «Ерекше тапсырма», «Солдат өмірі осындай», «Ашылмай қалған сыр» атты тақырыптарға кезігіп, ондағы өмір өрімін, оқиға өрісін, соғыс шындығын, солдат сырын әр қырынан көріп-оқып, қанығуға әбден болады. Майдан өмірі, айқас мәні, солдат сыры да әр қырынан ашылып, кең түрде көрінеді. Негізінен, майдангер-қаламгер Кемел Тоқаев шығармашылығы мен «Солдат соғысқа кетті» романының табиғаты мен тағылымынан, құрылым жүйесі мен мәтін құбылыстарынан, соғыс шындығы мен солдат сырынан, диалог қызметі мен тіл мүмкіндіктерінен жазушы еңбегі мен қолтаңба мәнері, көзқарас жүйесі кеңінен көрініс береді.
Түйін сөздер: жазушы, жанр, көркемдік, мәтін, диалог, тақырып, тіл, стиль

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-194-209

Түсті: 10.03.2024; Жөнделді: 05.04.2024; Мақұлданды: 19.12.2024; Онлайн қолжетімді: 28.12.2024

Кіріспе

Ел әдебиетінің кеңестік кезеңінде соғыс шындығы мен шым-шытырық оқиғаларға негізделген, қылмыс хроникасы мен пирамидаларына толы көптеген детективті шығармалар шоғырын жазып, яки осы жанрдың бастауында тұрған қаламгер Кемел Тоқаев есімі мен шығармашылық мұрасы мәнді болып табылады.

Қазіргі кезеңдегі қоғамдық ахуал, өмір өріміндегі келеңсіз-кереғар жағдаяттар, адамдар қарым-қатнасынан көрініс беретін жат әрекет, теріс қылықтар, сөз жоқ қылмыс хроникасын қалыңдатып жібереді. Тіпті қылмыс пен жазаның арасын айыру қиын-ақ. Ізкесуші мен күдіктінің, жәбірленуші мен қылмыскердің белгі-ерекшеліктерін танып-

түстеу де қиындық туғызады. Қылмыскерді анық аңғарып, танып-түстесең де араға аз-кем уақыт салған соң-ақ жең ұшынан жалғасып, «бармақ басты, көз қысты» қағидаты таразы басына салмақ қосады. Нәтижесінде, ауыр жазаға кесілген қылмыскер мерзімінен бұрын босап, көп ішінде емен-жарқын, беймарал жүргенін көріп, еріксіз бас шайқайсың. Қысқасы, жәбірленушінің талап-тілегі аяқасты болуы – қалың көптің наразылығын туғызатыны анық. Азаматтардың құқықтары лайықты қорғалмайтыны, сот жүйесі жабық сипат алатыны, заң үстемдігі байқала бермейтіні жұртшылықтың ашу-ызасын туғызатыны да жасырын емес. Қылмысқа жаза сай еместігін көпшілік біледі. Оның басым бағыттары әлеуметтік желілер арқылы алыс-жақынға жетіп жатады. БАҚ жүйесі арқылы жүйелі тарап жататын тұстары да жетерлік. Кітап үлгісінде, сауда нүктелері арқылы қалың көпшілікке жететін қырлары да көп. Маңыздысы, қоғамдағы артық-кем тұстар, өмірдегі келеңсіз көріністер халық жадында бар, ел аузында айтылып жүреді.

Зерттеу әдістері

Мақала мазмұны мен зерттеу-зерделеу жүйесінен әдеби талдау мен саралау, дерек-мәліметтерді жинақтау мен салыстыру әдістері кеңінен қолданылды. Тақырып мәні, жанр талабы, оқиға өрісіне сәйкес көркемдік тәсілдер де орын алды.

Нәтижелер мен талқылау

Қайта оқылатын кітаптар қатарында танымал тұлға, қазақ әдебиетіндегі детектив жанрының жолын ашып, бәсін биіктетіп, кең өріске шығарған көрнекті қаламгер Кемел Тоқаевтың шығармашылық мұрасы да бары анық. Осы орайда, қаламгер Кемел Тоқаевтың өмірбаян беттеріне назар аударсақ, Қаз ҰУ-ін бітіргеннен кейін бірқатар баспасөзде еңбек еткені анық ағарылады («Лениншіл жас» (қазіргі - «Жас Алаш»), «Пионер»(қазіргі - «Ұлан»), («Социалистік Қазақстан» (қазіргі - «Егемен Қазақстан»). Бұдан басқа, Қазақстан Жоғарғы Кеңесі Төралқасы Ведомостволарының бас редакторы, Қазақстан Жазушылар одағының әскери-патриоттық тәрбие мен әдеби кеңесшісі сынды қызметтерді абыроймен атқарды. Бастысы, әрине еңбек етіп, шығармашылықпен айналысып, бұл бағытта әр алуан жанр, түрлі тақырыптарда көптеген туындылар жазды: «Балаларға арналған - «Жұлдызды жорық» (1954), «Тасқын» (1958), «Болашақ туралы ойлар» (1965), «Көмескі із» (1955,1958,1972, 1975), «Түнде атылған оқ» (1971,1972,1976), «Таңбалы алтын» (1977), т.б. повестер жинақтары, «Соңғы соққы» (1981), «Солдат соғысқа кетті» (1983), «Ұясынан безген құс» (1983) романдары жарық көрді. Т – сондай-ақ, детективті жанрда жазылған - «Қызыл комиссар», «Қылмыскер кім?», «Сиқырлы сырлар» пьесаларының авторы. Бірқатар шығармалары шетел тілдеріне аударылған» [1, 504].

«Қазақстан ұлттық энциклопедиясында» жазушының өмірі мен еңбегіне, қоғамдық қызметі мен шығармашылық мұрасына кең орын беріледі [2, 412].

Сонымен бірге, «Қазақ әдебиетінің тарихында» (он томдық) қаламгер К. Тоқаевтың шығармаларына да орын беріледі. Бұл ретте, атап айтқанда: «Оның «Түнде атылған оқ», «Сарқабанда болған оқиға», «Ерекше тапсырма», «Таңбалы алтын» және т.б. повестерін оқырмандар қызыға оқыды»,-деп оң баға беріліп, маңыз-мәні айқындалып, нақты жазылады [3, 214].

Бастысы, қылмыс пен жаза, шытырман жайттарға толы оқиғаларды негіз еткен - детективті жанрдағы туындылары айрықша аталады. Тегінде, еске түсірсек: «Детективті әдебиет – шытырман оқиғалы, қылмысты ашудың егжей-тегжейін өзек ететін әдеби шығармалар. Әдебиеттің бұл саласына жататын шығармалар өткір сюжетті болып келеді. Яғни, оқиғаның сырын ашу, шиеленіскен жұмбақ жағдайлардың шешіміне жету Д.ә. жанрларына тән көркемдік тәсілдер арқылы жүзеге асады. Сөйтіп, құпия оқиғаның бет-пердесі айқындалып, сол арқылы оқырманды қызықтыра түседі» [4, 133].

Қысқа еске алсақ, «Түнде атылған оқ» повесіндегі - Черноносовтың қылмыстық әрекеттері, «Тасқын» повесіндегі - Петрушкин мен Соломонның алаяқтық пен жылпостықты негіз еткен айла-тәсілдері жеңіл жүріс, оңай олжа, тегін табыс табу жолымен

мың сан амалдар жасайды. Полиция қызметкерлері - генерал Байтоқов, майор Бөгенбаев, Б. Алтаев, Кузьменко, Карпов, Майлыбаев т.б. жедел әрекет, нақты қимылдары мен мәнді-оңды шешімдері нәтижесінде қылмыстық топтың бағыттары анықталып, жат әрекеттері, жасырын һәм теріс те озбыр амал-әдістері дер кезінде әшкереленеді. Адами мұраттар мен бейбіт өмір мәні, дәстүр мен тарих тағылымы, татулық пен тыныштық маңызы айқын аңғарылады. Сондай-ақ, «Соңғы соққы» романындағы Атаман Дутов армиясының Жетісу өңіріне бағыт алып, жергілікті халыққа оқ атып, қанды қылышымен аяусыз басып- жаншуы өмірлік жайттарға негізделіп, тарих пен таным таразысына тартылып, көркемдік мәні мен нәрі айқындалып, шынайы шындықтар тұрғысынан бейнеленеді. Романның жүйе-желісінен – Ораз Жандосов бейнесі мен беделі, жауапкершілік жүгі мен ел-жер, тарихқа қатысты жанкешті әрекеттері терең танылады. Ал, «Ұясынан безген құс» (роман),
«Қастандық», «Сарғабанда болған оқиға», «Көшкен үйдің қонысы қайда?» повестері мен «Көмескі із», «Солдат қабірінің басында», «Жұлдызды жорық» әңгімелері қоғамдық жағдай мен өмір шындықтарын, адам мұраты мен еңбегін негіз етеді. Адам мұраттары мен оның асыл арман-аңсарларын, бейбіт өмір мен тұрмыс-тіршілік тынысын, дәстүр мен дүниетаным мәнін, тарих пен таным тоғысын, тәлім-тәрбие арналарын, татулық пен сыйластық сырларын кең түрде суреттейді. Елдік ұстаным, дәстүр тағылымы, татулық пен тыныштық мәні айқын. Бейбіт өмір, адал еңбек, қоғамдық келісім, достық мәні, сыйластық сыры кең орын алады.

Бұдан басқа, жазушы перзенті – Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әке туралы ой-толғау», замандастары мен қаламдастарының (Ә. Нұршайықов, М. Әлімбаев, А. Байтанаев, Қ.Қайсенов, Қ. Исабай, Ә. Тарази, Ш. Елеукенов, Ә. Қалмырзаев, Қ. Сәрсекеев, Ж.Ысмағұлов т.б.) естеліктері мен жазбаларында да көрнекті қаламгер К. Тоқаевтың адами мұраттары, өмір мен еңбектегі бедерлі бейнесі, детектив жанрындағы қолтаңба мәнері, көзқарас жүйесі, басқа да өзіндік өзгешеліктері, орын-үлесі кең орын алады. Сондай-ақ, Ұ. Нұрғалымұлының Тағдыр мен майдан» атты жазушының өмірі мен шығармашылығы хақындағы әдеби зерттеуі (2018), «Кемел Тоқаев» атты библиографиялық көрсеткіш (құрастырған А.Жунусова), бірқатар БАҚ жүйесіндегі материалдар (мысалы, Б. Әлімжанов – «Детектив дидары». – Лениншіл жас», 1977, 28 шілде; А. Кеңшілікұлы – «Қазақ детективін қашан оқимыз?». – Егемен Қазақстан», 2021, 28 сәуір; Ә. Тілеужанқызы – «Омбыда Кемел Тоқаевқа мемориал тақта орнатып, М. Жұмабаев атындағы стипендия тағайындаған Махаббат Көптұров». – «Түркістан», 2023, 7 сәуір; Қ. Мұстафаұлы – «Тереңнен тартқан тектілік». – «Астана ақшамы», 2023, 25 сәуір; Қ. Әлім. – «Кемел мен Әзілхан», - «Егемен Қазақстан», 2023, 9 мамыр т.т.) белгілі жазушының өмірі мен шығармашылық қырларынан, адамгершілік мұрат пен ізгілік сипаттарынан, өнеге өрнектерінен мол сырларды алға тартады. Қазақ детективі, оның ел әдебиетінде көрнекті қаламгер – К. Тоқаевтың шығармашылық мұрасы, әсіресе өмір шындығын негіз еткен, өткір сюжетті оқиғалар, қым-қиғаш қақтығыстар, шым-шытырық жағдаяттар арқылы ізкесуші мен қылмыскердің әрекет-қимылдарын көп ұзамай-ақ құрықтауы, қылмыс пен жазаның қоғамдағы орыны т.т. сөз етіледі.

Бүгінгі әдеби үдерісте, алыс-жақын елдер әдебиетінде мұның мысал-деректері көп- ақ. Кезекті тұста: «...жұмбақ жағдайлардың шешіміне», «құпия оқиғаның» сырына қанығу мақсатында қайыра оқып, жіті танысқан қаламгер Кемел Тоқаевтың бес томдық шығармалар жинағын қолға алдық. Алғашқы кітаптың бастапқы беті – құрастырушы Ж. Дәуренбековтың «Қаламгер көкжиегі» атты алғы сөзімен ашылады. Автор өмір мәні, дәстүр нәрі мен тарих тағылымына еркін еніп, нәтижесінде елдік пен ерлік орнын, сын сағаттағы сыр-сипаттарын кең көлемде ашады. Әсіресе, бейбіт күн мен сұрапыл соғыс тұсындағы ел-жерді қорғауға қатысты өмір мен өлім айқасы, оқ пен от ортасындағы арпалыс-жанталастар мәнін соғыс тақырыбына тұрақты қалам тербегендердің белортасындағы көрнекті қаламгер Кемел Тоқаевтың өмірі мен кезеңі, қоғамдық қызметі мен шығармашылық мұрасымен нақты да нанымды, жүйелі байланыстырады. Жазушы еңбегі мен шығармашылығына байланысты ерекшеліктерді, әсіресе өмір шындығы, оқиға желісі, кейіпкерлер жүйесіне қатысты ақиқат жайттар мәніне ден қояды. Түйінді тұста: «...Кейіпкерді қиялдан іздеген

жоқ, өзі бастан кешкен қаһарлы күндерден тапты, куәгер болған солдат ерлігінен алды, көргенін көркемдікпен сомдады...Әрбір шығарма қаламгердің жан толқынысынан барып туады» деген қорытындыға келеді. Біздіңше, екі бет көлеміндегі – «Қаламгер көкжиегі» атты алғы сөз орнына берілген жазбаның қаламгер К. Тоқаевтың шығармашылық мұрасы хақындағы қысқа шолу ғана емес, жазушы еңбегін байыпты баяндауға құрылған, әдебиғылыми сипаты бары да анық аңғарылады.

Қаламгер К. Тоқаевтың шығармалар жинағының алғашқы кітабына - «Солдат соғысқа кетті» романы және екі повесі енген [5, 384].

«Солдат соғысқа кетті» романының бастапқы бөлігінде – «Ұлы Отан соғысында 22 жасында ерлік өліммен қаза тапқан политрук Қасым Болтаевқа арнаймын»,-деген эпиграф (ұлағат, өнеге сөздер) берілген. Кейінгі кезекте - «Солдат күнделігінен», - деген қысқа жазбалар орын алып, онда Әскери училищенің курсанттарының лейтанант атағын алу үшін емтиханға әзірлігі, жаттығу сәттері, майдан алдындағы дайындықтары баяндалады. Тіпті соғыс алдындағы мазасыз да қарбалас сәттерге, адам өмірінің қилы қатпарларына, жанжүрек жалыны мен көңіл толқынына да едәуір орын беріледі. Мұхамед пен Мейірманов арасындағы қарым-қатнас, бір взводтағы әрекет-қимылдары, көзқарас жүйесі, өз ара түсіністік қырлары да тиісінше сөз етіледі. Соғыс алдындағы жаттығу, тактикалық сабақ мәні де қысқа баяндалады. Сталинград майданына бағыт алған эшелонға мінген училище курсанттары шағын разъездерге аялдап, түпкі мақсаттары - майданға бет алған сәттері кезең көріністерімен, өмір өрімімен байланыс-сабақтастықта өріс алады.

Осы орайда атап өтер жайт: аталған романның «Бірінші бөлімінен» басталған – «Солдат күнделігінен» атты шағын жазбалар (мысалы, 6-9 бет; 29 бет; 50-51 бет; 61-62 бет; 96-98 бет; 118-120 бет; 150-168 бет; 198-206 бет) ішкі бөліктердің бастапқы тұсынан беріледі. Көлемі шағын, мазмұны бай, айтары мен берері бар аталмыш жазбалар сырынан автордың көргентүйгені жүйелі жеткізіледі. Майдан даласы, айқас алаңы, солдат сыры, соғыс шындығы, тіпті жыл мезгілдері мен табиғат көріністерінің ұрыс тұсындағы сипат-сыры, әсер-ықпалы да кең орын алады. Әсіресе, сұрапыл соғыс суреті, солдаттардың «ерекше тапсырманы» орындау жолындағы жанкешті әрекет-қимылдары, өз ара қарым-қатнастары, отан қорғау ісіне берілгендігі, өмірге құштарлықтары т.т. нақтылы әрі нанымды сипат алады. Негізінен алғанда, «Солдат күнделігінен» атты жазбалар автордың қойын дәптеріне түскен көңіл күнделігінен өзге, өмір өріміне қатысты тәлімді тәжірибелер жиынтығын, майдан даласы мен солдат сырын, соғыс шындығын, әр қилы тағдырлар талқысын, басқа да көрген- түйген жағдаяттардың қысқа-нұсқа үлгі-жазбасы болып табылады. Майдан даласы, соғыс шындығы, солдат сырлары, тіпті өз ара қарым-қатнас, көзқарас жүйелеріндегі әр қилы сәттер, ауыз екі әңгімедегі түрлі қабылдау мен қорытындылар да кезең шындықтарымен байланыста беріледі. Бастысы, роман құрылымы, мазмұн жүйесі, өмір өрімі, оқиға өрісі, қаһарман келбетін даралау һәм сипаттау тұстарында – «Солдат күнделігінен» атты шағын жазбалар топтамасының ақпараттық-танымдық маңыз-мәні, бағыт-бағдары, тіпті жанжүрек қозғалысын, көңіл толқынын тап басып, алдағы әрекет-қимыл жайы да айқындала түседі. Бастапқы бөліктен соңғы қайырымға дейінгі аралықтағы өмір өрімі, оқиға желісі, соғыс шындығы, солдат тынысы, бәрі-баршасы белгілі бір арна, жүйе негізінде дамып отырады. Заман шындығы, соғыс мәні, солдат әрекеті де тиісінше ішкі бөліктердің бағыт-арнасына сай өріс алады. Әрбір күн, жыл мезгілдері, табиғат көріністері дара да нақты беріледі. Жанр талабы, көркемдік өріс мәнді.

Шағын жазбалар жиынтығын – «Жауға атылған алғашқы оқ», «Ұзақ жолда», «Айқас алдында», «Олар жетеу еді», «Жау тылында», «Ерекше тапсырма», «Солдат өмірі осындай», «Ашылмай қалған сыр» атты романның ішкі бөліктерінен оқып-танысуға әрі өмір өрімін, оқиға өрісін, соғыс шындығын, солдат сырын әр қырынан ашады. Әр бөлік жеке өмір, оқиғалар желісін құрайды. Өмір шындығы, солдат сыры анық көрінеді. Өмір өрімі, оқиға өрісі, уақыт рухы да айқын.

Романның алғашқы бөліміндегі – «Жауға атылған алғашқы оқ» атты бөлікте әскери дабылдан кейінгі батальон, взвод, ротаның айқас алдындағы әрекет-қимылдары, ел-жер

жайлы толғам-толғаныстары, отан мен отбасы төңірегіндегі сағыныш-сүйіспеншіліктері кең орын алады. Бөлімше командирі Котов, взводтың алғы сапындағы Мұхамед пен Мейірманов, старшина Власов, ефрейтор Демин, мұғалім Сатрапинский және басқалар да әр тұстан әңгіме-дүкен құрып, ортаны қыздыра түседі. Еске түсірсек, мұғалім Сатрапинский мен Власов арасындағы қысқа тілдесуден олардың өмір-тұрмыс, тіпті мамандық хақындағы таным-түсініктері әр қырынан көрініс береді. Сатрапинскийдің ой-сөз жүйесінен білгірлік мен білімділік, кеңдік пен кішілік, ұстаздық ұлағаты терең танылса, Власов сөзінен қызбалық пен кекесін, өзімшілдік пен ой жұтаңдығы аңғарылар еді. Керісінше, Мұхамед пен Мейірманов арасындағы өз ара әңгіме өрісінен ортақ мақсат-мүдде бірлігі, өткен күн мен қилы кезең , сындарлы уақыттың елесті тұстары, белгі-ерекшеліктері, отбасылық тарих, тағдыр талқысына көп мән беріледі. Екеу ара әңгімеден өз ара түсіністік, күрделі кезеңнің келеңсіз көріністеріне байыппен қарау, өмір тағылымы мен тарих талқысына жіті көз, сергек көңілмен мән беру, байыпты бағалау-саралау сынды сипат-сырлар айқын аңғарылады. Тиісті тұста Мұхамед пен Мейірманов отбасылық ахуал, жастық кезеңнің ауыртпалықтарын да еске түсірді. Әулиеата, Мерке, Пішпектегі өмір, тұрмыс суреттерін де, ондағы жақын-жуық, бауыр-туыс төңірегіндегі өкініште-өксікті жағдаяттар жөнінде де едәуір сөз етті. Бастысы, Мұхамед пен Мейірманов арасындағы адами қарым-қатнас, достық көңіл, сыйластық сырлары, басқа да ұнамды сипаттар романның мазмұн жүйесінен, оқиға желісінен, даму үрдістерінен де терең танылып, кең өріс алып отырады. Екі дос – Мұхамед пен Мейірманов өмірі, ерлік істері, ортақ мұраттары ұлағатты мәнімен көпке үлгі.

Күндіз-түні дамылсыз жүрген поезд кенеттен жедел тоқтаған-ды. Лейтенант Коршуновтың жанталаса айқайлағанынан аңғарылғаны, жау самолеті жер бауырлап ұшып, вагондарға, солдаттарға қарсы оқты тоқтаусыз жаудырған екен. Ұзын составтың бойымен жанамалай ұшып, жүгері алаңына қарай бет түзегені байқалады. Өз кезегінде Мұхамед жау самолетін, ұшқышын да анық аңғарды. Жақындағанын, оңтайлы сәтті күтті. Мұхамедтің жауға атқан алғашқы оғы мүлт кетпеді. Осы сәтте: «Жалын аралас қара түтін бұрқ етіп аспанға көтерілді». Анығында: «Бұл оның жауға атқан алғашқы оғы еді. Мұхамед тактикалық сабақтарда талай мәрте жылжымалы нысананы атқаны бар ғой. Кең тыныс, жіті көз, қайратты қол атқан оғын айнытқан емес. Бұл жолы да қателеспеді. Жауға атқан алғашқы оғының дарығанын байқады. Ұшқыш бір сәтке самолетті игере алмай бұлталаңдап, шайқалып барып-барып шапшаң көтерілді. Ұшқыш өзін атқан нысананы анық байқаған секілді. Ызалана шүйіліп пулеметтен оқты боратып өтті. Мейірманов пен Мұхамед қатарласа үсті-үстіне атып жіберді. Ұшқыштың жарқыраған көзілдірігін қан жауып кетті» (22-23 беттер). Қысқа уақыт аралығында Власов жүгері арасынан шығып: - Жау самолетін қираттым. Атып түсірген мына мен!-деп атын шығарып, мадақ сезімге бөлене бастады. Бастапқы тұста төңірегіндегілер сеніп, өз ара дауыс қосып, көтермелеген еді. Бүкіл батальонға - «Власов ерлігі» тарап та үлгерген-ді. Алайда, Мұхамед старщина Власовтың айтқаны өтірік, ерлігі жалған екенін дәлелді дәлдіктермен жүйелі жеткізіп, байыпты баяндайды. Тіпті тиісті тұста: - Ствол таза, оқ атылмаған!-деп дәлелін көпшілік алдында анық-қанық жеткізеді. Өз кезегінде: «Ал, мынау сержант Мейірмановтың винтовкасы. Дәрінің ізі де, иісі де бар!»-деп бастапқы ойларына екпін түсіріп, байыпты баяндап, нақтылы сөз етеді. Ақиқат жайттар мәні, ерлік сипаты мен шындық сырлары кең орын алады.

Майдан шебіндегі алғашқы ұрыс, жау самолеті төңірегіндегі жалған ерлік, лақап-дақпырт пен шындық шырағының көрініс-сипаттарының бірі осыған келіп саяды. «Власов ерлігі» жауынгерлер алдында аяқасты етіледі. «Өтірік – өрге баспайды»,-деген халық даналығының қыр-сыры ашылады.

Роман оқиғасының өрісті өрнектерінің бірі ретінде батальонның майдан даласында күндіз-түні тоқтаусыз алға жылжыған сәттерін еске алар едік. Негізінен, батальон күндіз окоп қазады. Бой жасырып, аз-кем тыныс алады. Түнімен тоқтаусыз жүреді. Солдаттар қажып, шаршаған-ды. Тамақ та тапшы. Осындай қиын да қилы сәттердің бірінде ефрейтор Демин жерлесі Власовтың тіліне еріп, бой тасалап, қатардан қалып қояды. Дезертир,

қашқын ретінде солдаттар арасында аты шығады. Амал-айласы әшкере болып, солдаттар арасына қайта оралғанда жан-жүрегімен езіліп, көптен кешірім сұрап, қалған өмірін жауға қарсы арнайтынын айтып, ант-су ішеді. Ақиқат мәні ашылып, өмір сыры ашылып, шындық шырағы жанады.

Атқыштар дивизиясы тоқтаған жерлерінің бірі – Пичуга деп аталатын терең сай еді. Мұнда да дамылсыз қозғалыс, тынымсыз әрекеттер жүріп жатты. Аспан асты, жер үстін қара бұлт торлап, соғыс өрті төңіректі түгел жайлағаны анық-ты. Әсіресе, 0, 85 биіктікті алу, берік бекініс ету жолындағы жанкешті әрекет, қимыл-қозғалыстар да аса ауыр болды. Отан қорғау жолындағы жауынгерлердің әрекет-қимылдары, өз ара сенімдері жүйелі, оңды сипат алды.

Романның «Ұзақ жолда» бөлігінде батальонның айқас алдындағы қарбалас шақтары, күндіз-түні майдан шебіндегі тоқтаусыз жүрген мазасыз сәттері, азап-бейнетпен қазылған окоптар мәні де кең орын алады. Бұдан басқа, жауынгерлер арасында, әсіресе Қойбағаров пен Бабахуновтың қиын кез, сындарлы сәттердегі ортақ түсіністігі, Власов, Рогов, Демин сынды азаматтық борыш пен жауапкершілік жүгін терең сезінбейтіндердің астыртын әрекеттері, ауырдың үстімен жүруге бейім «қабілеттері», ұсақ сөз, арзан қулыққа жақын жат қылықтары сәт сайын сезілді. Бас шайқап, бармақ тістеп, кеш түсінген дәрменсіз халдері де танылады. Жалған атақ, әсіре мадақтың «жалын-жылуы» жоқ «қысқа ғұмыры» да жұртқа белгілі болады. Өтіріктің - қысқа өрісі, жалған сөздің - жарға жығар қуаты да танылады. Маңыздысы, Власов сынды «астыртын әрекет, жымысқы жүрісті» жауынгерлердің өмірдегі қалпы, соғыстағы сиқы сәт сайын әшкереленіп, алға басқан аяқтары кері кетіп, адымдарын аштырмайды. Қоғамға керексіз, адамдар арасында жат, ортақ мұрат жолында- «көлеңкелі адам», ұнамсыз бейне ретінде де есте қалып қояды.

Бұдан басқа: «Терең окоп – қауіпсіз ұяң!»,-деген қағидат та жауынгерлер арасында кең тараған (35-бет). – Окоп бір күрек терең қазылсын!-деген Коршунов сөзі де жауынгерлер санасына әбден-ақ сіңген еді. Окопты терең қазу – аспан асты, жер үстіндегі бомба жарылысы мен оқтан сақтайды. Әрі бір мезет бел жазып, еркін тыныс алатын орын екені де анық-ты. Оның үстіне: «...Аялдаған жердің бәрінде аз да болса жау көзінен тығылатын, жасырынатын, бүркейтін пана керек»,-екенін де жұрт біледі. Бұған күндізгі Һәм түнгі тоқтаусыз марштұ қоссақ, майданға бара жатқан жауынгерлердің жай-күйін аңғаруға әбден болар еді. Ал, жол үстіндегі батальон арасында ефрейтор Деминнің болмауы, оны Мұхамед пен Сарапинскийдің іздеп шығуы да батылдық пен жауапкершіліктің, сақтықтың үлгілі үрдісі еді. Жарқабақ түбінен, қалың жыныс арасынан дәрменсіз де шарасыз Деминді табуы да мәнді құбылыстардың бірі болды. Бөлімшеден бөлініп, майданнан қашудың қам-қарекетін жасаған дәрменсіз Демин әрекеті - жауыздық пен опасыздықтың мың сан мысал-деректері қатарына жатады. Дезертир, қашқын!-деген жаманатты атаққа да ілінді. Бөлімшеден қашып, жасырынып жатқан Деминнің бет-бейнесі, түр-түсі де өзгеріске енген еді: «...Бір түннің ішінде өңі қатты құбылып, өзгеріп кеткен. Кесек ақшыл-сарғылт жүзі қарауытып, маңдайының ортасына білеудей әжім түсіпті. Кеуделі, кең иықты денесі шөгіп, кәдімгідей мыжырайған шал болған. Екі жақ самай шашының ұштары сол қою қалпында қалайы қасықтың сабындай аппақ боп ағарыпты. Бір түннің ішінде қатты кәртейіп кеткен» (47-бет). Кейінгі кезекте ефрейтор Деминнің айыбын мойындап, жазасын алғы шепте: - Қанмен жуам!-деп ант-су ішуі де сенімді сөз етіледі (49-бет). Десек те, отанға опасыздықтың, жауынгерлер ортасындағы қадірсіздіктің белгі-бедері ретінде де көптен шеттеп, теріс бағыттағы жат әрекеті, жауапкершілік жүгін терең түсініп-сезінбеуі ұнамсыз көрініс ретінде қабылданғаны анық. Майдан талабы, соғыс шарты, солдат анты тұрғысынан келсек, ортақ мақсатқа жат, отанға опасыздық екені анық. Роман желісі, оқиға өрісінен мұндай тұстар ақиқат мәнін терең танытады, әрі шындық шырағындай шымыр да тартымды, сенімді суреттеледі. Соғыс шындығы бар қырынан көрінеді.

«Айқас алдында» атты бөлікте соғыс шындығы, от пен өрт көріністеріне кең орын беріледі. Батальон комиссары Алиев пен Мұхамед арасындағы қысқа әңгімеде солдат өмірі, соғыс шындығы мен суреттері сөз етіледі. Әңгіме арасында Мұхамед ағасы туралы

бірқатар деректерді Алиев аузынан естиді. Онда: «...Мен училищені бітіріп сонда сабақ беріп жүргенде ол курсант болатын. Ерекше естияр, салмақты жігіт еді. Оқығандарын жадында түгел сақтайтын, қай кітаптың бетінде не жазылғанын жатқа айтатын. Қайсы бетте әріп қателерінің кеткенін де білетін. Осылай жүріп достасып кеттік. Неміс самолеті жайында әңгіме қозғалғанда сені алғаш рет көрдім ғой. Жүзің таныс көрінген. Екеуің бір-біріңнен айнымайсыңдар»,-дегені оны өзіне жақын тартып, жан жылуын таратып, бауырдос тұтып, ортақ мүдде бірлігі басым бағыттарға ие болғандай оң әсер етеді (54-бет).

Келесі кезекте екі дос – Мұхамед пен Мейірмановтың өз ара әңгімесі өмір мен өлім төңірегінде болады. Мейірманов училищедегі тақтикалық сабақтар тұсында - «Тұла бойына тұтас ақ жамылған» бейтаныс бейнені жиі көретінін ауызға алады. Қайсыбір тұста: «Балам, 28 октябрьге дейін мәулет берем. Одан әрі қарғыстан арашалап ала алмаймын!»- деген сөзі жадынан шықпайды (58-бет). – Жазмыш мәні, тағдыр ісі!-дегенге ден қояды. Адам мұраты, өмір мәні төңірегінде едәуір уақыт маңызды ойларға негізделген сыр-сұхбат құрады. Адам орны, дүние дидары, дін сипаты жөнінде де ортақ ойларға беріледі. Жер-жаһан, дүние дидарындағы жұмбақ әлем, сирек құбылыстар хақында да ордалы ойлар өрбітіп, әңгіме-дүкен құрады. Елік пен ерлік, ортақ мақсат, мүдделер жайын да кеңінен қозғайды.

Романның «Олар жетеу еді» атты бөлігінде – 0, 85 биіктікті бағындыру, бекіністі басып алу жөніндегі арнайы тапсырма бөлімше командирі Мұхамедке жүктеледі. Бастапқыда – 0, 85 биіктік немістердің бақылау пункті болса, кейінірек нағыз ұрыс алаңына айналады. Сол себепті: «Өшіккен жау ызалы, үздіксіз шабуыл жасауда көрінеді...Немістер тынымсыз атқылап жатыр. Ракета жиі көтеріледі». Осындай сын сағаттарда Мұхамед және оның төңірегіндегілер өз ара берік байланыс орнатып, ортақ жауға қарсы күресте бірлік-береке мен жауапкершілік жүгін терең сезініп, табандылық пен төзімділік танытады. Басқан қадамдарына сақ болып, атқан оқтарын қатаң бақылауға алды. Ауызбірлік артып, отанға берілгендік анық аңғарылды. Қырағылық – басты өлшем етілді. Жеңіс жалауы – басты ұстанымға айналды.

«Арнайы тапсырма» алған Мұхамед бөлімшесін баяу болса да алға бастап келеді. Әр тұстан көтерілген ракеталар, пулеметтің сақылдаған үні, үздіксіз атқылаған оқ пен өрттің алау-жалыны да алға басқан аяққа кедергі келтіріп, тұсау болады. Алға жылжу, қадам басу қиын. Әрекет-қимыл, өзгеше амал-тәсілдерге де мүмкіндік жоқ. «Айналаның бәрі бір түсті көріністер: қираған танктер, машиналар, жыпырлаған кісі өлігі...».

Мұхамед бөлімшесіндегілер жау жақты қырағы бақылап, әр қадамын аңдып басты. Әр оқтың нысанаға дөп тиюіне жауапты болды. Әрбір әрекет, қимыл-қозғалыс қатаң бақылауға алынды. Көкке көтерілген ракеталар, танк маңы мен солдаттар қатары да назардан тыс қалмады. Фрицтердің бағыты, әрекет-қимылдары да жіті бақыланды. Әсіресе, «Катюша» алғаш атылып, немістер жан сауғалап, кері шегініп, құты қашқан сәттер мәнді әсер етеді. Сержант Мейірмановтың «шартты күні», яғни өмір сапарының аяқталуы көптің көңілін алаң етеді. Әркім әрқалай жорыды. Түрліше көзқарас болды. Мұның мәнісін, «шартты күнгі» өлімнің себеп-сырына: «...Мұхамед командованиенің ерекше тапсырмасын орындау кезінде, Польша жерінде, Ломда қаласының түбінде Мейірмановты өлтірген жаудың жаназасымен бетпе-бет кездесті» (95-бет).

Соғыс кезіндегі берік байланыс, батыл әрекет, ел-жерге, отанға берілгендік пен құштарлық, «ғажайып оқиғалар» мәні шындық шырағы мен сырының бір көрінісі еді.

Анығында, 0, 85 биіктікті алу жолындағы жанкешті ұрыста лейтенант Коршуновтың жауынгерлермен берік байланысы, Қойбағаров, Демин, Фаткуллиннің ерлік өлімі, Бабахунов, Исаев, Иванов, Чумаков т.б. соғыстағы ерлік-істері, өз ара қарым-қатнастары сенімді суреттеледі. Майдандағы жеті өлшеп, бір кесетін дәлдік пен нақтылық, батыл әрекет, жауапкершілік жүгі, сабырлылық пен шыдамдылық, ұстамдылық сынды ерекшеліктер кеңінен көрініс береді.

Романда сталинград шайқасынан кейін де майдан жорықтары, қилы көрініс- оқиғалар кең өріс алды. Мұхамед командованиесінің ерекше тапсырмасын төңірегіндегі жауынгерлермен бірге әлденеше рет орындады. Алдыңғы шепте де болды. Жау тылына

да барды. Майдан даласында лейтенант Кароев пен оның жақтастары Власов пен Роговтың жағымсыз да жылпостығы, опасыздығы да белгілі болды. «Жұмбақ әйел» - Елена Горшкова мен майор Решетников, лейтенант Головинмен байланысы ер-әйел қатнасы, арман-аңсардан өзге қаржы-қаражатқа да қатысты болады. Ал, кездесу болса, межелі жерде болмайды. «Шартты жер», «таңбалы шырша» орны өзгерген. «Оның орнына арамен қырқылған түбір жатыр. Ағаштың өзін қырқып жойып жіберген» (223-бет). «Жау жақ та қалғымайды»,-деген сөзде шындық бар. Амал-айланың қыр-сыры көп. Қатпары, иірімі де мол. Қылмыс құрығы ұзын. «Жұмбақ әйелдің» сыры ашылмай қалды» (223- бет). Маңыздысы, қылмыс пен жазаның ден қойып, назар аударатын тұстары көп-ақ. Қоғам болып ойласатын, көп болып жұмылатын тұс та осы. «Ашылмай қалған сыр» мәні, «Жұмбақ әйелдің» құпиясы, ондағы «көлеңкелі тұстар» сыры да осыған келіп саяды.

Анығында, роман табиғатынан, өмір өрімі мен оқиға өрісінен, кейіпкерлер жүйесінен майдан даласы мен жорық жолдарының нақтылы көрініс-құбылыстары, жауынгерлердің елдік-ерлік шежірелері, бірқатар мінездеме-сипаттамалары, ай-күн, жыл мезгілдеріне қатысты сәтті де сырлы суреттеулерге кең орын беріледі. Ойға алсақ, поезд тоқтаған станция тұсындағы вагон маңында кезіккен қартаң әйел мен жас қыз бейнесі қысқа кездесу-қауышу, тілдесу болса да есте қалып қояды. Әсіресе, жас қыздың: «Соғыстан қайтқан соң ауылға келіңіз. Аға екеуіңізді күтем!»-деген балаң көңілі, сезім ұшқыны, ұяң үні жан-жүрекке берік ұялап қалады. Әрі: «Қыз ойы қандай ұшқыр, дереу сезе қояды»,-деп таңданысын да жасырмайды. Бұдан кейінгі тұста: «Вагонға кіріп бара жатып еріксіз бұрылдым. Қыз көзін алмай тесіле қарайды. Қарақат көзінде айтылмаған көп сыр жатыр. Көңілім жадырап мен де жылы шыраймен қараймын. Кемпірге ренжігенімді лезде ұмытып кеттім. Қыз осылай тұра берсе екен, поезы құрғыр қозғалмаса екен деп тілеймін. Әншейінде іш пыстырып ұзақ тұратын поездың асыққанын қайтерсің. Вагондар сақыр-сұқыр қозғала бастады. Қыз мойнына салған шымқай қызыл орамалын алып жоғары көтерді. Поезд ақырындап ұзап барады. Маған артта шоқ гүл жанып тұрғандай көрінді...»,-деп (8-бет) жан-жүрек жылуын, көңіл толқынын да бүкпесіз жайып салады. Майдан алдындағы солдат өмірі мен сағыныштың бір қыры, сыры осы еді.

«Солдат күнделігінен» майдан өмірінің бір сәтін, жауынгерлердің мазасыз шаққа толы тынымсыз әрекет-қимылдарын, мың сан бояулы бейне-бедерлі көрініс-суреттерін байқауға болады: «Бүгін алтыншы күн. Солдаттар жөнді көз шырымын алған жоқ. Біздің батальон полктың басқа бөлімшелеріне қосылмай алда оқшау, бөлек келеді. Барлаушы бас колонна іспетті. Түні бойы сарт-сұрт жүріс. Аялдау,тоқтау аз. Түн қараңғысында немістің самолеттеріне көрінбей ұзақ жер жүріп қалу керек. Бұйрық солай. Күндіз тоғай арасына, бұталы, қалың жынысты терең сайға кеп паналайды. Тыным жоқ. Күні бойы тырбанып окоп қазады. Тамақ тапшы. Күндік норма – жарты котолек ботқа, төрт сухари, екі шақпақ қант. Эшелонды бомбалағанда мол запас жойылып кетсе керек.

Түнгі ұзақ жүріс, күні бойы тырбаңдап окоп қазу солдаттардың титығына жетіп келеді. Жол азабы қашан бітеді? Оны ешкім білмейді...» (29-бет).

Ал, қос өкпесі қабынған, демі бітіп, тынысы тарылған жаралы жауынгер, солдат сырқаты былай беріледі: «...Ұрты солып, жүзі қатты тотығып кеткен. Бет-аузын сидиған мұрт, қалың сақал басқан. Көзі әрмен кетіп шүңірейе түскен. Шинелінің омырау мен жағасы қап-қара сірне. Саусақтарының буындары баттасқан күс. Созылмалы кесел мен тамақ тапшылығы әбден қажытқан» (31-бет).

Қиын кез, қиналған мезетте жауын суын дәкеден өткізіп, шай ішкен тұстар, тіпті: «... Қайнаған суға тұз қосса жүрек жалғарлық нәрі, құдіреті бар. Көз қарауытпайды»,-деген жолдардан (32-бет) қиын кезең, қилы жағдаяттар, соғыс шындығы, солдат өмірі, сергелдең сәттер кеңінен көрініс береді. Елдік мәні, жауапкершілік жүгі, айқын. Халық қағидаты мен өмір тағылымының бір сыры осы.

Лейтенант Коршуновтың адами әлемі, елдік сыны, өмір мәні, өлім сиқы төңірегіндегі таным-түсініктерінен көрген-түйгені, тәлім-тәжірибесі жан-жақты танылар еді: « - Кісінің тағдыры шешілер қиын шақта оған болысу, шама-шарқынша көмектесу, төнген қатерден

құтқарып алу – әрине, жақсы қасиет. Арыстан жүректі арлы жігіт солай істей алады. Сенің қисық істеріңді түзі ғып ұғатыным, бәлкім осы мінезіңді білгенім шығар. Бірақ, кейде отпен ойнап кетесің. Тәуекел түбі жел қайық емес, әрдайым өтіп кете бермейсің. Бір сәтте, өзің ойламаған кезде басыңа үлкен мін тағылып, өмірден біржола өшіп, жоғалып кетуің мүмкін. Тіпті ескерген күннің өзінде абыройдан айрылып, мұқалып, шаншылып қаласың. Соғыс заңы, соғыс тәртібі дегеніміз осындай, бауырым! Соғыстың лайсаң толқыны жалмап, жұтып әкетпесін деймін. Ал бізге өмір сүру керек. Шынын айтсам, өлгім келмейді. Өлсең де қор өлімнен аулақ бол!» (50-бет).

Роман мазмұны мен мәтін құбылысынан мұндай тұстарды, үзік-үзінділерді көптеп кездестіруге әбден болады. Майдан даласы мен жорық жолдары, жауынгерлердің ерлік-істері, өз ара қарым-қатнасы мен оларға берілген мінездеме-сипаттамалар да кезең көріністерінен, соғыс шындығынан мол деректер береді. Сондай-ақ, романдағы әскери дабыл, ерекше тапсырма мәні, жауынгерлер бейнесі мен әрекет-қимылдары (мысалы, батальон комиссары Алиев, майор Стальский, лейтенант Коршунов, Кароев, капитан Сергеев, Федоров, старшина Власов, ефрейтор Демин, Мұхамед пен Мейірманов, Бабахунов, Қойбағаров, Иванов, Рогов, Чумаков, Фаткуллин т.б.), айқас алаңы, майдан жорықтары, қилы ұрыс сәтіндегі қарым-қатнас, ортақ түсінік сипаттары т.с.с. өмір көрінісі, соғыс сипаты сенімді өріс алып, шындық шырағындай әсер етеді. Сонымен бірге қиын-қыстау кезеңдегі өмір өрімі, оқиға желісі, соғыс шындығы мың сан көрініс-суреттермен есте қалады. Аспан асты, жер үстіндегі бас көтертпестей орын алған жойқын шабуыл, атыс-шабыстар, қилы жорық жолдары да соғыс сипаты мен шындық шырағының әсер-ықпалын анық аңғартады. Сүріндің де жығылмай, жеңіс туын қолдан шығармай, бастысы кедергі-қиыншылықтары мол, шырғалаң-сергелдеңге толы толассыз ұрыс-шайқастардың көрініс-суреттері де сенімді сипат алады. Бұл тұстардың да өмір оқиғасы мен шындығына құрылғаны анық әрі алапат соғыстың сыр-сипатын, жеңіс пен өмірге құштарлықтың басым бағыттарын кең түрде көрсетуімен де мәнді. Бұдан байқалатыны, жоғарыдағы жағдаяттардың бәрі- баршасынан жазушы еңбегі, яғни майдан даласы мен айқас алаңындағы соғыс шындығы хақындағы көрген-түйгені, әскери дайындық пен жауынгерлік тапсырманы орындау аралығындағы жауынгерлердің жауапкершілік жүгі мен жанкешті әрекет-қимылдары, өз ара қарым-қатнас, ортақ түсініктік сыр-сипаттары нанымды өріс алып, оқиға желісі бейнелі баяндалады. Жазушы-майдангер Қ. Исабаев айтқанындай: «Солдат соғысқа кетті» повесінде «солдат күнделігінің» әр күнін даралап, талдап, соғыстың мән жайын өзінің көруі, сезінуі бойынша жаза білген». Бұдан басқа, әдебиетші-ғалым Ш. Елеукенов:
«Бірсыпыра соғыс тақырыбына қалам тербеген майдангер, майдангер емес жазушылардан айырмашылығы, Кемел Тоқаев соғыс романтикасына берілмейді.

Шығармасындағы адамдар арақатысы жәй кәдуілгі қарабайыр өмірдегідей: жақсылық, жамандықтары аралас-құралас жүреді. Бір минуттық ұмыры бар ма, жоқ па, онымен санаспайды. Біреуінің атып түсірген самолетін екіншісі иеленіп кеткісі келеді. Ұрыс-керіс, жау тұрсын, бір-біріне қараптан-қарап өшігетінін айтсаңшы.

Әрине, адамгершілік қасиеттері, жаумен жолбарысша алысатыны, бір-біріне қиын сәттерде көмекке келуде жаңылмайтыны – ол жағы басымырақ. Өйтпесе, Жеңіс күні туар ма еді, тумас па еді.

Соғыс уақытының күнгейі де, теріскейі де романда бірқалыпты басыңқы сарында жазылуы тегін емес. Автор сол кездегі баспасөзге тән даңғазалық, бос шелектей қаңғырлаушылық, қызыл сөзділік, жағымпаз жылмақайлық әуенге қарсылық білдіргендей»,- деп жазады [6, 205].

Бұл тұстардан да роман оқиғасы, кезең шындығының көріністері, майдан даласы мен солдаттарға қатысты алуан жайттар мәні мен сыры кең орын алады. Ал, роман табиғаты мен тағылымы туралы баспагер-қаламгер Ж. Дәуренбеков: «...Көлемді шығарманың құрылымдық жүйесі де «Солдат күнделігінен» үзінділерімен тұздықтала отырып, майдандағы қаһарлы күндер психологиясы мен панорамасы тәптіштей таратылады. Оқиғалардың желісі майдандағы өмірді жан-жақты суреттеу арқылы бар қырынан көрінеді.

Соғыстың өртіне кеп түскен өрімдей жас жауынгерлердің образы көз алдыңа келеді, соғыстың қайғы-қасіреті мен қатігездігі жаныңды түршіктіреді. Жаралы жауынгерлер өмірі, оның жан қиналысы, ажал аузындағы арпалыс көріністерінің қаз-қалпында берілгені сондай сол сұрапыл шайқастың куәгеріне айналасың. Жарылған бомба мен жауған оқтың ортасында жүрген жауынгерлердің сын сағатта өзін қалай ұстап, қалай көрсететіні, олардың әрқайсысының бір-біріне ұқсамайтын көзқарасы, өмірге құштарлығы, батылдығы мен батырлығы, соған қоса кейбір кейіпкерлерінің қорқақтығы мен пұшайман пенделігі секілді әйтеуір адамда болатын қасиеттердің бәрі романда шынайы суреттеледі. «Солдат соғысқа кетті» романын ерекшелеп тұратын да осы шыншылдығы, осы ұстанымы»,- деп романның бірқатар белгі-ерекшеліктеріне мән беріп, басым бағыттарын айқындап, мазмұн жүйесін, оқиға өрісін кең ашады [5,3].

Сондай-ақ, романдағы соғыс шындығы мен Отан қорғау ісіндегі әр ұлт өкілдерінің жоғары жауапкершілігі, ортақ мұраттары туралы ақын-қаламгер Б. Қанапияновтың толғам-түйіндерінен де көп жайттардың анық-қанығына көз жеткізуге болады: «...Соғысқа жаңадан аттанғандар мінген эшелонды, олардың ішінде сержант Кемел Тоқаев та бар, жау ұшақтары майдан шебіне жете бере оқтың астына алды. Жиырмаға да толмаған жас жауынгерлердің көпшілігі үрей мен қорқыныштан бір уыс болып бүрісті де қалды, жаңбырша жауған снарядтардың азынаған үні мен ысқырығы жер жарады, жараланған сарбаздар айғайлап, тіпті еңкілдеп жылай бастады. Қайраттанып, тас-түйін бекінген Кемел басқа да полктастарымен бірге вагонды тастай қашып, ашық даладағы дөңестің баурайына бой жасырды. Жау ұшақтарының бірі жер бауырлай ұшып, Кемелдің үстінен пулемет оғын төпелетті. Зулаған оқтар жас сержантты жанамалап өтіп, топыраққа бұрқ-бұрқ сіңіп жатты. Бұл соғыстағы алғашқы жауынгерлік сынақтың нақ өзі еді. Отты қырғыннан аман қалған командирлер полк штабымен байланысқа шығып, әскери бөлім орналасқан жерге бару үшін топтасуға бұйрық алды.

Кемел Тоқаев «Солдат соғысқа кетті» кітабында өзі құрамында соғысқан полктің көп ұлттан құралғанын жазады. Басым көпшілігі орыстар болғанымен, украин, белорус, өзбек, қазақ, татар және басқа да халықтардың өкілдері де бар еді. Барлық жауынгерлердің басын біріктірген ортақ мақсат – Отанды қорғау, фашистерді тізе бүктіру болатын.

Сержант Кемел Тоқаев шайқасқан бөлімше танк десанты тобының құрамына қарайтын. Олардың міндеті жүйткіп келе жатқан танктен секіріп түсе қалып, атакаға шығу, автоматтан оқ жаудырып, шынжыр табандылар өтіп кеткеннен кейін ұрыс даласында жаяу шұбырған жаудың көзін жою еді. Егер танкистер қорғана алатын бронь астында болса, ал жаяу әскердің шабуылға шығуын күтіп тұрған десантшылар бастырмалата берілген жауап-соққы кезінде мүлдем қорғансыз қалатын...» [7].

Романдағы соғыс шындығы, жауынгерлердің қарапайым қарым-қатнасы, майдан шебіндегі әр қилы көрініс-суреттер жүйесінен де өз ара байланыс, сабақтастық сырлары терең танылады. Роман тақырыбы мен ондағы оқиғалар өрімі, көркемдік ұстаным мен реализм үлгілері хақында жазушы Н. Ақыш төмендегіше түйін жасайды: «...жазушының «Солдат соғысқа кетті» романының тақырыбы мен ондағы бір-бірімен қабаттаса дамып жататын оқиғалар тізбегі. Өзі де соғысқа қатысқан майдангер жазушы бұл шығармасында Ұлы Отан соғысы кезіндегі Кеңес жауынгерлерінің ерлік істерін суреттеуді мақсат етеді. Бірден ашып айту керек, басқа повестеріндегідей емес, осы туындысының тілдік тіні көркем образдылық жағынан жұтаңдау, бейнелі сөздер мен сөз тіркестерін қолдануға онша құлшыныс танытпаған тәрізді. Бәлкім, бұл асығыстықтың да ізі болуы ықтимал.

Бірақ романды оқу барысында соғыстың қатыгез кескінін көрсететін баталдық көріністер сол бір қанды жылдарға қарай жетелеп әкетеді. Қарапайым әскерилер мен командирлердің ерлік қимылдарын шиыршық атқан оқиғалар арқылы суреттеу соғысы шындығынан алшақ кетпеген сыңайлы. Өйткені, кейбір бояуы қалың туындылардағыдай мұндағы Кеңес жауынгерлері адам сенбес ерлік жасап жатпайды немесе өнебойы кеңестік идеологиямен суарылған мінсіз жауынгер болып көрінбейді. Кейіпкерлердің бойында табиғилық басым. Майдан рухын аңғартатын ситуациялар мен оқиғалардың дамуы да логикалық тұрғыдан да, психологиялық тұрғыдан да сендіре алады.

К.Тоқаев бұл туындысында да өзінің детективші қаламгер екенін еріксіз салып отырады, оқиғаны ширықтыруға қызмет ететін, былайша айтқанда бестселлер жанрына тән жұмбақшылдық сипаттағы үлгілер де жоқ емес. Оқырманның көз алдынан көлденеңдеп өтетін орта деңгейдегі командирлер мен қатардағы жауынгерлік құрамның ала-құла бейнесі. Қан майданда жүрген әр адамның «Өлмей, аман қалсам екен» деген тілегін жазушы кейіпкерлерінің адами писхологиясынан шығарып, ішкі тартыстың негізіне айналдыра біледі.

Ұлы Отан соғысына арналған прозалық туындыларымыздың басым көпшілігінде Кеңес жауынгері Отанына шын берілген қаһарман әрі интернационалист болып суреттелмеуші ме еді. Бір қызығы Кемел Тоқаев кеңес адамдарының мінсіз бейнесін жасауға ұмтылмайды, жалаң интернационализмді насихаттаудан аулақ.

Автор шығарманың идеялық астарына соғыс жағдайындағы әділетсіздік көріністерін, ұлтаралық түсініспеушілік сияқты шетін мәселелерді де кіргізіп отырады. Кейбір орыс әскерилерінің қыр елінен келген қазақ жігіттеріне үстем көзқараспен қарауы оқиғаны жалаң қоюлату мақсатында алынбаған, соғыс кезіндегі ұлтаралық, нәсілдік теңсіздікті білдіретін ащы да болса өмір шындығының ұшқындары. Мысалы, Власов сияқты кеудемсоқ, мақтаншақ жауынгердің Мейірманов деген қазақтың атып түсірген самолетін өзіне жазып алуға тырысуы, кейбір офицерлердің ұлты орыс емес жауынгерлерге күдікпен, астамшылықпен қарауы романның мазмұнын байыта түспесе, жұтаңдатпайды.

Бұдан шығатын қорытынды – өзі детективист болғанымен, К.Тоқаевтың көркемдік ұстанымы реализм ауылынан алыс кетпей, шынайылық арнасынан табылатындығы» [8].

Роман мазмұны мен табиғатынан танылатын соғыс шындығы, ел мен ердің сынға түскен сындарлы сәті, айқас алаңы мен жорық жолдарындағы әр қилы жағдаяттар мен мың сан көрініс-суреттер сырын ақын-қаламгер Р. Ниязбек «Детектив жанрының атасы» атты толғам-толғаныстарында төмендегіше жазады: «...К. Тоқаевтың суреткерлік биік деңгейге көтеріліп, шиыршық атқан аса шебер үлгіде жазған көлемді туындысының бірі
- «Солдат соғысқа кетті» романы. Қанға бөккен майдан даласы жан-жақты суреттеліп, ара-арасында солдат күнделігімен тұздықталып отыратын бұл көлемді туындыны көкірегің ызы-кекке толып, қызынып, буырқанбай оқу мүмкін емес.

...соғыстың қаһарлы күндері кең қамтылып, жан-жақты суреттелген мына романы арқылы ол тың бағытқа тағы да түрен салып, өз мүддесін көздеп екі майданда да қатар соғысқан екіжүзді сатқындардың бет-пердесін сыпырып, сойғақтаған қанды іздерін қорықпай ашып жазған тұңғыш автор екенін және көрсетті» [9, 274, 276]. Ал, әдебиет сыншысы Б. Сарбалаев «Адалдықты аманаттап...» атты мақаласында: «...Адам қаны су боп аққан соғыс өмірінің шындығын қалтқысыз жеткізу, көркемдікпен бейнелеу – әрине, жазушы Кемел Тоқаевтың беріректе, қаламгер болып әбден қалыптасқан кезде қолға алған әдеби шаруасы. Ол бұл шығармасын майданда өткерген өз өмірін өзек ете отырып, жастық кешу ғұмырының іздері көркем шежіреде қалуын ғана көздемей, соғыс туралы үстірт, жеңіл әйтпесе оны тек совет әскерінің жеңісі – мереке ретінде бедерлеген насихаттық жасанды шығармаларға наразылық ретінде де жазған болуы керек. Өйткені, үлкен өмір мектебінен өтіп қана қоймай, қатал соғыс мектебінен де өткен адамға әділдік пен шындық, адамдық пейіл мен шынайы мейір аса қымбат қана емес, негізгі қасиет те болатын. Шынында да осындай бей-берекет, бақытсыз балалық шақты бастан кешкен, жас кезінде қиянат пен асыра сілтеуді, қатыгездік пен қасіретті көп көрген, мұны айтпағанда, сұмдық соғыста күнбе-күн ажалмен беттесіп, Отаншылдық пен опасыздықты қатар көңілден өткізген адамның айнымауы, Адам қалпында қалуы – қайран қаларлық құбылыс емес пе?! Сонда бұл қандай феномен?! Бұл – расында да қарапайым қазақ халқының ғасырлар бойы тарихтан тағылым ала білген, бай күнде тасымаған, жарлы күнде жасымаған даналығынан бала Кемелдің бойына сіңген қасиет болса керек. Екіншіден, Алаш арыстары «елге қызмет істеу – мінезден» деп тамаша пайымдағандай, Кемел Тоқаевтың өмірден ертерек ұққан, жамандық пен жақсылық күресінде жақсылық жағына шыққан мінезінен екені көп дәлел тілемесе керек»,-деп елдік мүдде мәнін айқындап, жазушы еңбегі мен шығармашылық ерекшелік хақында анық-қанық жазады [9, 292-293].

Бұдан өзге, әрине жоғарыда айтылғанындай - «Солдат күнделігінен» атты жазбалардың көрген-түйген тәжірибе жиынтығы екені анық. Асылы, әлемдік һәм отандық қаламгерлердің шығармашылық зертханасына ден қойсақ, қойын дәптерге жүгіну, күнделік жүргізу сынды әдет-дағдының, басқа да қалыптасқан машықтың барын, тіпті кең орын алғанын аңғарамыз. Мәселен, М.Әуезов, С. Мұқанов, Ә. Нұршайықов хаттары, Ғ.Мүсрепов, М.Мақатаев, М. Жолдасбеков күнделіктері, Ә. Тәжібаевтың «Есімдегілер», Қ.Мырза Әлінің «Иірім» т.с.с. жазушы еңбегі мен шығармашылық зертхана мәні, табиғаты мен тағылымы кең түрде ашылады. Бұдан басқа, көрнекті қаламгер Ә. Таразидің әңгіме-эсселері мен сыр-сұхбаттарында осы бағыттағы ойлары мен толғаныстары жан-жақты көрініс табады. Оқып көрелік: «Біздің тілде қойын дәптер деген тіркес бар, түсінік бар. Қойын дәптер. Жазушы көрген-білгенін дәптерге жазады, дәптерді қойнына тығады. Қойын – жүректің тұсы. Түйген-жиғанын қаламгер жүрегіне жинайды, жүрек тұсына жасырады. Жылт етіп, жалт етіп туған ОЙ жүрек тұсында, жылы жерде жатып жетілсін, піссін деп жасырады. Жұмыртқа басқан күрке тауық тұқымын (ойын) қорғаштайды, қызғанады...». Немесе: «Көркем әдебиетте сөйлем құрай білу өнердің өнері: ең алдымен айтайын деген ойың анық болсын, анық ойды айқын сөздер жеткізбек, ол үшін айқын сөздер өз ретімен, өз кезегімен орналаспақ, бірін-бірі күшейтіп, бірін-бірі жайната түспек, ол үшін сөздер түйдектеліп, құрмаласып та кетпек, айналып келіп, қайталанып та жатпақ, кинода монтаж деген түсінік бар, сол монтаж – көркем әдебиеттегі сөйлем тақілеттес, кино монтаж тілімен сөйлейді. Монтаж – айтар ойдың желісі», - деген тәлімді тәжірибе негіздерінен туған толғам-толғаныстарда мың сан ойлардың бедері бар, тәлімді тәжірибенің негізі де мол [10, 47,245].

Атақты жазушы Ғ. Мүсреповтің «Күнделік» атты еңбегінің бастапқы бетінен төмендегідей аңдатпа-жазбаға көз түседі: «Ұмытшақтық қоюланып келеді. Сондықтан кейбір керекті нәрселерді кезінде еске түсіру үшін бұдан былай «Күнделік» жазуды дұрыс көрдім. Ұмытып кетіп жазбай қоймасам, мүмкін, пайдасы тиер. Сол үмітпен! Ғ. Мүсрепов. 1970.» [11, 3].

Күнделік мәні, қадір-қасиеті хақында ұстаз-ғалым М. Жолдасбеков былай деп жазады: «...Бәрін де есіңде сақтайтын, ұмыттырмайтын құдірет – Күнделік. Шежірең анық болсын десең, өмірің келешек ұрпаққа ұғынықты болсын десең, күнделік жаз. Күнделікті ләжі болса, үзбей жаз. Күнделік – сенің тағдырың. Онда сенің қуанышың да, жұбанышың да, қайғың да, ренішің де – бәрі-бәрі де жазылады. Күнделіктен ештеңе жасыра алмайсың»,- деген ойлары мен толғаныстарынан жан-жүректің тынысы, көңіл толқынының тебіреністі тербелістері терең танылады [12, 3]. Жазушы еңбегі мен шығармашылық хақында алуан ізденіс, мың сан көзқарас, қилы ұстанымдар жүйесі де бар. Әдебиет сыншысы, танымал қаламгер З. Серікқалиұлының ой-пікірлер жүйесі төмендегіше түзіліс құрайды: «... Әдебиет – адам тану ғылымы дейміз. Әдебиетке қатысты әңгімелердің қай-қайсысы да осы өңірден табылады. Таныңыз. Кімнің кім екенін көріңіз, біліңіз. Сынның көздейтіні де - шырғалаңнан шығар жолыңды іздестіруге, айқындауға әйтеуір бір септігін тигізу. Қаламмен жазылған нәрсенің сұраусыз қалар жері жоқ. Кезкелгенінің сұрыпталар тұсы да сол. Осы сұрыпталу – нағыз ырыздық», немесе: «...Естелік жанры әдетте әр қаламгердің өзі тікелей араласқан, көрген-білген оқиғаларға негізделер еді»,- десе [13,34, 56], сыншы Ә.Бөпежанова: «...әдебиетті – өмір айнасы деп білеміз. Көркем шығарма өнердің елегінен өткен өмір көрінісі деп қабылдаймыз», сол секілді, әсіресе: «...Жазушы – өз уақытымен, қоғамымен біте қайнасады, өз уақытының тынысын тап басады дегенді көп айтамыз. Ал, суреткердің әйтеуір жазушыдан айырмашылығы сол – ол өз уақытының кезеңдік тынысына шідерленбейді, уақыт саясатының құрығына ілінбейді; қандай қоғамдық- рухани ахуалда болсын өзінің творчестволық рухани ішкі дербестігін сақтайды»,- деп жазады [14, 4, 17]. Бұған да бірқатар талдау, салыстырулар жасауға әбден болады. Анық аңғарылатыны: «...Зерттеу барысында сұхбат әдісі таңдалды. Нәтижесінде, келесідей жауаптар алынды: 1) Қазақ әдебиетінде әрқашан да детектив жанры болған. 2) Еліміздегі детектив жанрының артта қалуының бірнеше себептері аталды. Мұның ең үлкен себебі –

идеология мен цензура кезеңіндегі кедергілер. 3) Детектив жанрын қазақ әдебиетінде К.Тоқаев әр алуан шығармаларымен дамытты. 4) Жастардың арасында детектив жанрына деген қызығушылық жыл өткен сайын өсіп жатқандығы айтылды» [15, 4]. Бұдан басқа: «Бүкіләлемдік құбылыс болып отырған жаһандану кезеңінде тәуелсіздік, мемлекеттік мүдде, елдік бірлік және ұлттық құндылық ұғымдары бәрінен жоғары тұруы тиіс» [16, 144]. Сонымен бірге, атап айтқанда: «Детективті дискурстың өзіндік мәні, ұйымдасу ерекшелігі бар, оның элементтерінің бір бөлігі ғана мәтінде тікелей бейнеленеді, ал анық айтылмаған элементтер оқырманды өздігенен аяқтауға мәжбүр етеді» [17, 133]. Бұдан байқалатыны, күнделік мәні мен қойын дәптер сырынан жазушы еңбегі мен шығармашылық зертхананың белгілі тұстары мен беймәлім қырлары, жан-жүрек пен көңіл толқынының тыныс-тамыры да терең танылады. Осы реттен алғанда, сөз арқауы еткен – «Солдат соғысқа кетті» атты романның бастапқы бөлігінен соңғы бөліктеріне дейінгі аралықта орын алған - «Солдат күнделігінен» сынды жазбалар жиынтығы жанр тұтастығын берік байланыстырумен бірге, майдан көрінісін, айқас алаңын, жауынгер болмысы мен әрекетін, соғыс шындығын, өмір тағылымын, оқиға өрімін бедерлі бейнелеу ісінде көркемдік құрылым жүйесін бекітіп, танымдық-рухани әсерді арттырып, мәнді сипат алғаны айқын аңғарылады. Анығында: «Әдебиет негізгі жұмысын халықтың Отанға берілгендігін, бірлігін, ерлік пен тылдағы жанқиярлық еңбегін танытатын әдебиет жасауға құрды. Фашизмнің басқыншы саясаты мен айуандығын әшкерелеу, халықты оған қарсы өшпенділікке, кек алуға үндеу оның басты міндеті саналды. Көпке үлгі ету үшін майдан батырлары мен тыл еңбеккерлерінің жарқын бейнесін жасау қажеттігі де туды» [18, 178]. Өмір мәні, руханият нәрі да осыған саяды.

Қорытынды

Тұтастай алғанда, «Солдат соғысқа кетті» романынан жауынгерлердің жаттығу кезеңінен соғыс шындығының мың сан көріністері аралығындағы күрделі кезеңнің қилы сәттері (мысалы, жорық жолдары, айқас мәні, ерекше тапсырма сыры, жауынгер мұраты, жауапкершілік жүгі т.т.) нақтылы жағдаяттар негізінде нанымды ашылып, жүйелі де әсерлі суреттеледі. Сонымен бірге романның тұтас табиғатынан қаламгердің қалыптасқан қолтаңбасы, тақырыптық ерекшелік, баяндау мәнері мен жазылу жайы, мәтін құбылысы, диалог қызметі, өмір өрімі мен оқиға өрісі, жауынгерлердің ерлік-істері мен жекелеген мінездемелері, тіл мүмкіндігі, стиль сипаты т.т. жеңіл де жинақы, жан-жүрек пен көңілге қонымды беріледі. Әрі бай материал мен құрылымдық өзгешелік, деталь дәлдігі, сюжеттік желісі арналы өріс алады. «Солдат күнделігінен» құралған материалдар жиынтығы, соғыс шындығына негізделген оқиға өрісі, жауынгерлер өмірі мен жорық жолдарының қиын да күрделі, сындарлы сәттері өршіл рух, өнегелі мәнімен назар аудартады. Мұның бәрі-баршасынан байқалатыны, роман мазмұны бай, өмір өрімі мәнді, оқиға өрісі мен сюжет желісі сенімді. Көркемдік құрылымы қонымды, әдеби-рухани байлығы мәнді. Роман табиғаты мен тағылымына ден қойған тұста, адамзатқа қауіп-қатер туғызып, зардапты-зобалаңды һәм нәубеті мен зауалы мол қайғы-қасіретімен тарихқа енген – Ұлы отан соғысының сергелдең-сұрапылды суреттері сенімді сипат, көркем құбылыс пен нанымды штрихтарымен кеңінен көрініс береді. Отан мен отбасына жауапкершіліктері зор, өз ара қарым-қатнастарынан да берік байланыстары бар жауынгерлердің бейбітсүйгіш қасиеттері, өмірге құштарлықтары, өршіл рух пен сенім-сезімдері көркемдігімен мәнді, шынайы шындықтарымен сенімді. Негізінен, қаламгер К. Тоқаевтың шығармашылық мұрасы байтақ әлем. Ел өмірі мен оның адамдары, дәстүр мен дүниетаным, тарих тағылымы кең көлемде көрініс береді. Ал, «Солдат соғысқа кетті» романы Ұлы Отан соғысының шындығын, елдік пен ерліктің шежіресін, адам еңбегі мен биік мұраттарының көркем шежіресі.

Қаламгер К. Тоқаев тұғыры мен тағылымы осы.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақатығысы жоқ.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2005. – 504 б.
2. Қазақстан ұлттық энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2006, 8-том. – 412 б.
3. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 9-том. – Алматы: Қаз Ақпарат, 2005. – 214 б.
4. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Үшінші басылуы. – Семей-Новосибирск: Талер-Пресс, 2006. – 133 б.
5. Тоқаев К. Шығармалары. 1- том. - Алматы: Ана тілі, 2017. – 384 б.
6. Елеукенов Ш. Аты да, таланты да Кемел. Кітапта: Кемел Тоқаев. Өнегелі өмір. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 205 б.
7. Қанапиянов Б. Гвардия сержанты (Жазушы-майдангер Кемел Тоқаев туралы толғау). // «Ана тілі» газеті. – 2020. – №8. – Б. 4
8. Ақыш Н. Соғыс шындығының ұшқындары // «Қазақ әдебиеті», 8-14 мамыр
9. Тоқаев К. Өнегелі өмір. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 276 б.
10. Тарази Ә. Тәж. Әңгімелер, эсселер, сыр-толғаулар. – Астана: Елорда, 2003. – 245 б.
11. Мүсрепов Ғ. Күнделік. – Алматы: Ана тілі, 1997.– 288 б.
12. Жолдасбеков М. Күндерімнің куәсі. Күнделіктер. – Астана: Күлтегін, 2007. – 464 б.
13. Серіққалиұлы З. Алтын жамбы. Қазіргі көркемдік ой танымына көзқарас: талдау, толғаныстар. – Алматы: Өнер, 2001. – 101 б.
14. Бөпежанова Ә. Дүние – имани құбылыс. Эсселер. Сын мақалалар. Ой-толғамдар. Сұхбаттар. – Алматы: Өлке, 2001. – 160 б.
15. Zhunussova A., Kenesbayeva Sh., Tulekova G., Nurpeissov N., Turysbek R. Tracing the History of the Detective Genre in Literature: A Kualitative Study Based on Interviews with Literary Critics // International Journal of Society, Culture & Language. – 2023. – Б. 13-21. URL: https://www.ijscl.net/article_705012_8bda98e385453c9be291ad49068d809b.pdf
16. Dalelbekkyzy A., Yildiz, N. Ұлттық таным мен әлемдік қабылдау үндестігі // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – №186(2). – Б. 140-147. DOI: https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v186.i2.014
17. Жолос Л., Сардалова Л. Особенности интерпретации детективного дискурса в современном английском языке // Гуманитарные и социальные науки. – 2020. – №6. – Б.132-138. DOI: 10.18522/2070-1403-2020-83-6-132-138
18. Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және қазақ әдебиеті. – Алматы: Жібек жолы, 2011 – 178 б.

Р.С. Тұрысбек

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Творчество писателя К. Токаева: характер войны и свет истины

Аннотация. В статье подробно рассматривается творчество писателя-фронтовика Кемеля Токаева и одно из его главных произведений - роман «Солдат пошел на войну». Первая часть романа убедительно передает готовность курсантов Военного училища к сдаче экзамена на звание лейтенанта, тактические упражнения, повседневные привычки и даже строгое командование несвоевременной войной. Кроме того, от первой части романа до последних частей - из сборника дневников «Дневник солдата» широко выражаются дыхание поля боя, реальность войны, настроение солдат во время особых миссий, взаимоотношения, страна, Родина и семья, секреты познания, ностальгии, любви и уважения. Из сборника коротких заметок из внутренних частей романа - «Первая пуля, выпущенная по врагу», «В долгом пути», «Перед боем», «Их было семеро», «В тылу врага», «Спецзадание», «Такова жизнь солдата», «Необъяснимая тайна» полны жизни, историй, реалий войны и секретов солдата. Жизнь фронта, смысл боя, секреты солдата раскрываются во всех его аспектах. Раскрывается также суть и секрет «особого задания». Признается также ответственность солдата за защиту Отечества.

Ключевые слова: писатель, жанр, художественность, текст, диалог, тема, язык, стиль

R.S. Turysbek
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The work of the writer K. Tokayev: the nature of war and the light of truth

Abstract. The article examines the novel "The Soldier Went to War" by Kemel Tokaev. The first part of the novel convincingly conveys the readiness of cadets of the Military School to pass the exam for the rank of lieutenant, tactical exercises, everyday habits and even strict command of an untimely war. In addition, from the first part of the novel to the last parts - from the collection of diaries "The Soldier's Diary," the breath of the battlefield, the reality of war, the mood of soldiers during special missions, relationships, country, homeland and family, secrets of knowledge, nostalgia, love and respect are widely expressed.

From the collection of short notes from the interior of the novel - "The first bullet released on the enemy," "In the Long Way," "Before the Battle," "There were seven of them," "Behind Enemy Lines," "Special Task," "Such is the life of a soldier," "Inexplicable mystery" are full of life, stories, realities of war and secrets of a soldier The life of the front, the meaning of the battle, the secrets of the soldier are revealed in all its aspects. The essence and secret of the "special task" is also revealed. The soldier's responsibility for protecting the Fatherland is also recognized.

Keywords: writer, genre, artistry, text, dialogue, theme, language, style

References

1. Kazak adebieti. Ensiklopediyalyk anyktamalyk [Kazakh Literature. Encyclopedic reference book] (Aruna, Almaty, 2005, 504 p.). [in Kazakh]
2. Kazakstan Ulttyk Ensiklopediyasy. 8-tom. [National Encyclopedia of Kazakhstan. Vol.8] (Kazak Ensiklopediyasy, Almaty, 2006, 412 p.). [in Kazakh]
3. Kazak adebietinin tarihy. On tomdyk. 9-tom. [History of Kazakh literature. In ten volumes. Vol. 9] (Kaz Akparat, Almaty, 2005, 214 p.). [in Kazakh]
4. Adebiettanu. Terminder sozdigi. Ushinshi basyluy [Literary Studies. Dictionary of terms. Third edition] (Taler-Pres, Semei-Novosibirsk, 2006, 133 p). [in Kazakh]
5. Tokaev K. Shygarmalary. 1-tom [Works Of Tokayev K. Volume 1.]. (Ana tili, Almaty, 2017, 384 p.). [in Kazakh]
6. Eleukenov Sh. Aty da, talanty da Kemel [Kemel's perfect talent and his name] (Kazak universiteti, Almaty, 2018, 205 p.). [in Kazakh]
7. Kanapianov B. Gvardia serjanty (Jazushy-maidanger Kemel Tokaev turaly tolgau) [Guard sergeant (reflections on the writer-front-line soldier Kemel Tokayev)], «Ana tili» [First language], 4, 8 (2020). [in Kazakh]
8. Akysh N. Sogys shyndygynyn ushkyndary [sparks of War reality], «Kazak adebieti» [Kazakh literature], 8, 7 (2015). [in Kazakh]
9. Tokaev K. Onegeli omir [Moral life]. (Kazak universiteti, Almaty, 2018, 276 p.). [In kazakh]
10. Tarazi A. Taj. Angimeler, esseler, syr-tolgaular [Stories, essays, secrets and reflections] (Elorda, Astana, 2003, 245 p). [In kazakh]
11. Musrepov G. Kundelik [Diary]. (Ana tili, Almaty, 1997, 288 p). [In kazakh]
12. Joldasbekov M. Kunderimnin kuasi. Kundelikter [Witness of my days. Diaries] (Kultegin, Astana, 2007, 464 p.). [In kazakh]
13. Serikkaliuly Z. Altyn jamby. Kazirgi korkemdik oi tanymyna kozkaras: taldau, tolganystar [Altyn Zhamby. An approach to the cognition of modern artistic thought: analysis, reflections] (Oner, Almaty, 2001, 101 p.). [In kazakh]
14. Bopejanova A. Dunie – imani kubylys. Esseler. Syn makalalar. Oi-tolgamdar. Suhbattar [The world is a spiritual phenomenon. Essays. Critical articles. Thoughts. Interviews] (Olke, Almaty, 2001, 160 p.). [In kazakh]
15. Zhunussova A., Kenesbayeva Sh., Tulekova G., Nurpeissov N., Turysbek R. Tracing the History of the Detective Genre in Literature: A qualitative Study Based on Interviews with Literary

Critics, International Journal of Society, Culture & Language, 11(2), 13-21 (2023). DOI: https://doi.org/10.22034/ijscl.2023.1999960.2998.

16. Dalelbekkyzy A., Yildiz, N. Ulttyk tanym men alemdik kabyldau undestigi [Specificity of the interpretation of Detective discourse in modern English language], KazUU Habarshysy. Filologia seriasy [Bulletin of KazNU. Philology series], 186(2), 140-147 (2022). DOI: https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v186.i2.014. [In kazakh]

17. Zholos L., Sardalova L. Osobennosti interpretacii detektivnogo diskursa v sovremennom anglijskom jazyke [Peculiarities of interpretation of detective discourse in modern English] Gumanitarnye i social'nye nauki [Humanitarian and social sciences], 6 (10), 132-138 (2020). DOI: https://doi.org/10.18522/2070-1403-2020-83-6-132-138. [In russian]

18. Kirabaev S. Ult tauelsizdigi jane kazak adebieti [National Independence and Kazakh Literature] (Zhibek zholy, Almaty, 2011, 178 p). [In kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Тұрысбек Р.С. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: rst58@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1322-5263.

Турысбек Р.С. – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: rst58@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1322-5263.

Turysbek R.S. – Doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: rst58@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1322-5263.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

IRSTI 16.31.41
Research article

Zh.K. Alshinbayeva[11], Zh.Z. Ospanova[2], A.S. Zholdabayeva[3]
[1]L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[2,3]Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan
*(E-mail: [1]*alshinbayeva@yandex.kz, [2]janara_kz@mail.ru, [3]batrachina_aliya@mail.ru)*

Principles of creating audio description

Abstract. According to the 2014 World Health Organization report "Visual Impairments and Blindness", about 285 million people worldwide currently suffer from visual impairments, of which 39 million are affected by blindness and 246 million have reduced vision. About 90% of people with visual impairments live in low-income countries. 82% of blind people are in the age group of 50 years and older. At the same time, 80% of all cases of visual impairment can be prevented or cured. There are no exact statistics, since the population census indicates disability and degree, without specifying it. The All-Russian Society for the Blind has 270 thousand members. In total, according to estimates of those who deal with this problem, there are about a million blind people. Most of them, according to the statistics are capable people. The relevance of this topic is due to the lack of awareness of the population about the existence of audio descriptions, the insufficient number of works aimed at eliminating illiteracy in the creation of high-quality audio descriptions. In addition, there is a lack of research devoted to creating a single logical and optimal classification of the main difficulties, which will explain and prevent the causes of their occurrence. In this paper, we consider the main difficulties faced by an audio descriptor may occur when creating an audio description, and possible ways to overcome them are analyzed. These statistics indicate that the need to create an audio description is currently an extremely relevant topic.
Keywords: visual impairment, audio description, translation, interpretation, guidelines, principles

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-210-216

Received: 24.11.2024; Revised: 02.12.2024; Accepted: 19.12.2024; Available online: 28.12.2024

Introduction

An explanation of the term "audio description", also known as "audio commentary", will be provided in this article. In this paper, both terms are used, but the term "audio description" is preferred due to the fact that it is international.

[1] Corresponding author

However, the development of audio description in each country took a long time and led to different points of view on how to create audio descriptions. That is why each country has its own rules and regulations for creating a high-quality description. And often what is key in one country doesn't meet the standards of another. As a vivid example, we will give a comparison between the manual for creating an audio description in the UK and in the USA.

According to the UK Audio Description Guidelines, [1] a character's name can be mentioned in the description before it is mentioned in the film, except when the name is directly related to the storyline and must be kept secret until a certain point.

As for the United States, according to their requirements, the descriptor "can only use the character's name after the audience has learned about it."

It should be noted here that any description, whether it is the name of the hero or the description of an event, should not reveal the plot of the work in advance.

Literature review

Regarding what a high-quality audio description should include, Joe Clark said: "Describe what is necessary, but do not describe it unnecessarily" [Clark 2007].

Joel Snyder's phrase "The visual made verbal – "From visual to verbal" rather succinctly described the essence of audio description. As for other countries, and consequently other criteria for creation, there are different settings. Such as:

"Describe what is" - Independent Television Commission (UK, 2000)

"Describe what you see" - American Council of the Blind (2009) The third version belongs to Joe Clark – "Describe what you observe" - Clark (2007)

Basically, all countries agree that the audio description should include the following description criteria:

1. Shape: characters, places, text, object shape.
2. Movement: actions, time, any moving object, or an object that is not moving at all but indicating movement.
3. Color: including skin colors.
4. Sound: A "visible" sound is one that is recognized solely by visual perception.
5. Shooting mode: Bird's eye view, zoom, point of view, special effects.
6. Background information: additional information, change of emphasis.

The main problem of creating an audio description is how to do it high-quality written description. Since at the stage of direct creation (writing) of an audio description, the choice of what the descriptor will describe is the basis for future work. And it is the choice of descriptor that determines how complete the comment will be and what effect it will have on the blind or visually impaired viewer.

To create an audio description text, the descriptor must also consider three important criteria: narrative approach, language, and timing.

Each country has its own point of view on which method is preferable, so contradictions in the methods of creating audio descriptions cannot be avoided. In addition, a large number of different methods on the one hand help the audio descriptor, and on the other – make it difficult for it to work.

First of all, the audio descriptor is helped by knowledge about the methods of creating an audio description, where the entire work process is described in points [see rules for creating audio descriptions – Floriane Bardini.

However, the same number of different rules can make it difficult to work, especially for a novice audio descriptor, since knowledge of all possible methods of creating audio descriptions is not enough.

The main difficulties associated with creating an audio description will be described here.

Materials and methods

If we take a closer look at the norms for creating audio descriptions in different countries, the following contradictions are observed regarding the "narrative approach": impersonal narration

/ personal narration (l. unit hour, l. plural hour). (Some countries use the phrase "A soldier is walking", and others – "we see a soldier walking").

It is worth noting that in Russian practice this formulation is undesirable, since the impersonal form of narration is preferred.

Despite the existing contradictions, the narrative approach is an important element of creating an audio description. As well as "language". The contradictions concerning "language" are as follows:

- At the lexical level-words with a specific meaning / words with an abstract meaning.
- At the syntactic level-simple sentences / complex sentences.
- At the stylistic level-actual information / interpreted information.
- At the grammatical (temporal) level-narration in the present tense / use of different tenses.

As for "timing", here the contradictions are in creating an audio description in the intervals between dialogues / creating an audio description on top of dialogues.

In addition, there is another aspect that is less significant than the previous three, but it is also important when creating an audio description, namely, a description of a specific event before or after it appears on the screen. Theoretically, this applies to absolutely any movie event that takes place on the screen, including the musical design.

We have considered the main contradictions that arise during the creation of audio descriptions in different countries. However, any audio descriptor always faces the following questions: "What exactly should I describe? What can I donate? What criteria are most important?"

We cannot exclude the fact that each scientist and each descriptor has their own view on the "correctness" of creating an audio description. However, Floriane Bardini (The University of Vic, Spain) in his work "Audiovisual translation for the blind and partially sighted" suggests the following rules for creating audio descriptions, based on the principles developed by pioneers in this field.

1. The purpose of creating an audio description is to create a descriptive text (description, story, or explanation) that is placed in the gaps between the characters' remarks or important sound effects of an audio-visual work. This form of translation is extremely limited in time, which greatly complicates the operation of the descriptor.

2. Audio description is mainly carried out in the original language of the work.

3. The language of creating an audio description should correspond to the product type and target audience, and also contain appropriate terminology, if necessary. For example, military terminology in the audio description for a war movie.

4. An audio description can be created either alone or by a team of audio descriptors, including at least one blind or visually impaired person (this practice is common in Germany). The description can be voiced either by the descriptor itself or by the voice actor.

5. The text of the audio description should be simple, but competent. It is preferable to use direct structures and use a rich vocabulary.

Often, it is the poor vocabulary that becomes a stumbling block for those who want to engage in audio description.

6. The audio descriptor needs to balance the presence of a description and its absence in order to allow the audience to immerse themselves in the plot of the film, and not overload it with information. In addition, the information given in the audio description should not repeat what becomes clear from the audio track of the film, as this will provoke negative emotions on the part of the blind and visually impaired audience [2].

7. Important information should be presented in the following order: where / when / who / what / how. If there is still time, more detailed information can be added. This criterion is very important, because the descriptor needs to keep the audience constantly up to date with what is happening on the screen and continuously provide important information so that the audience does not get confused in the plot. On the other hand, an image can carry a much deeper meaning. For this purpose, these aspects will not be enough, and the audience will be confused due to the abundance of factual information.

8. The audio description of the work must be objective. "It is necessary to respect the information that the author of the work seeks to convey, and to exclude attempts to reduce the available information or, conversely, to supplement it" [3].

Results and Discussion

However, the descriptor should not express its own opinion in the course of describing the work, but, despite strict guidelines, it is impossible to be completely impartial and objective, especially when creating an audio description requires choosing what exactly to describe. Even with the acquisition of experience, the work of professionals will differ significantly from each other.

As for the objectivity and interpretation of information when creating audio descriptions, traditions in this area differ in each country, and this is especially evident between Europe and the United States.

In any case, the most recent edits to the European audio description have taken into account the fact that sometimes you should abandon the desire for absolute objectivity and give the descriptor freedom of choice.

Difficulties related to decision-making and approach selection will be described on page 24 using the example of the military feature film "28 Panfilovites".

Based on a large amount of conflicting information, Floriane Bardini in her works "Audiovisual translation for the blind and partially sighted" and "Audio Description and Film Experience: Design of a Reception Study" gives her own classification of approaches in audio description. It identifies the following approaches that will be used for analysis in this paper:

1. Traditional (iconic / explicitly descriptive AD)
2. Cognitive (cognitive / descriptive-interpretative)
3. Creative (narrative)

The traditional approach is a standard audio description that follows the norms of describing an object or phenomenon at the denotative level.

Cognitive approach-combining denotative information with verbal expression of cognitive processes while watching a movie, including the interpretation of actions that occur on the screen.

Creative approach-describing the events of the film in a harmonious narrative manner, based solely on the personal interpretation of events by the descriptor. In this case, the description does not always follow what is currently happening on the screen.

These approaches are the most general classification that is accepted in the world. The existence of disagreements regarding the methods of creating audio descriptions can also cause disputes regarding these approaches. However, it is worth noting that these approaches are equivalent, and each individual audio descriptor has the right to choose.

In this paper, as mentioned above, we will adhere to the Floriane Bardini classification, since, in the opinion of the author, it is the most comprehensive and the only clearly formulated classification. However, the criteria described above will also be used when considering the examples presented.

It is necessary to pay attention to the fact that regardless of what approach the descriptor chooses to create a comment, it should be remembered that the task of the descriptor first of all is to reliably convey the information shown on the screen in such a way that a blind or visually impaired person will perceive the film as it is intended and the author is small.

However, it is worth remembering that it is necessary to adhere to the main criteria described above, since they are a solid foundation that contributes to the creation of high-quality audio descriptions [4].

This work is written to draw attention to the problem of social adaptation of blind and visually impaired people mainly through audio description.

The following work contains all the basic information on audio description, including examples, both positive and negative.

In the course of our work, we determined that audio description is a type of intersemiotic translation. In addition, we collected, analyzed, compared and summarized the theoretical provisions of audio description adopted in different countries, as well as demonstrated the difference between existing approaches. The presented theoretical information can be useful for both new audio descriptors and professionals.

As a basis for the practical part, we used the audio description for the feature film "28 Panfilovites", made by the author of this work. We conducted a thorough analysis of the audio description itself and editorial corrections, and therefore a number of examples were highlighted to demonstrate the difference between the approaches described in the theoretical part, as well as to demonstrate the main difficulties [5].

Based on the information we selected, a classification of the main difficulties was created, in which the most frequent examples are considered in detail. In addition, we offer a number of recommendations that will help the audio descriptor avoid the most common difficulties.

Conclusion

The practical significance of our research is to help new audio descriptors, as well as professionals, formulate their thoughts correctly and clearly. Due to the fact that the audio description is currently under development, it is necessary to systematize the available information regarding this type of translation. In the present paper, such an attempt was made [6]. This systematization is necessary in order to avoid possible errors when creating an audio description.

Thus, the tasks of the work are fully solved. In the course of the work, the goal is to provide a comprehensive description of the principles. The goal of creating an audio description, as well as identifying and analyzing common difficulties associated with creating an audio description, was achieved.

In conclusion, we note that the work on compiling a classification of difficulties can be continued, since only the main types are presented in this paper.

Conflict of interest

The article contains no conflict of interest.

Acknowledgements and funding information

This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19679666 "Audio description as a socially-oriented type of translation activity: training of translators of audio description").

Authors' contribution. The article was written by Zh.K. Alshinbayeva, Zh.Z. Ospanova and A.S. Zholdabaeva. In writing the research paper Zh.K. Alshinbayeva defined the main idea, concept of the article, analyzed and explained the research materials and wrote the main part of the article. Zh.Z. Ospanova was engaged in collecting, sorting, while A.S. Zholdabaeva was engaged in translating materials, critically reviewing the content of the text, and designing articles. The authors are equally responsible for all aspects of the work, and the issues of its study, presentation and resolution of the integrity of the article, the correctness of the data were scientifically carried out on the basis of mutual discussion, exchange of views.

References

1. Stephen W. Bush. Lectures on Moving Pictures. The Moving Picture World, August 22, 1908. [Electronic recourse]. – Available at: https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/serial?id=mpworld (accessed: 03.05.2023)

2. Yeskindirova, M., Zadorozhnaya, L., & Korogod, N. (2024). Audiovisual translation and audio description: history and development. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University.

PHILOLOGY Series, 148(3), 203–210. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-148-3-203-210 (accessed: 28.09.2024)

3. Pujol, J. Audio description or Audio narration? That is the Question. Paper delivered at MuTra Conference 2007 in Vienna [Electronic recourse]. – 2007. – URL: https://www.euroconferences.info/2007_abstracts.php (accessed: 03.05.2023)

4. Saveria, A. The language of filmic audio description. A corpus-based analysis of adjectives. PhD Thesis, Napoli, 2011. [Electronic recourse]. – Available at: https://aplicacionesua.cpd.ua.es/tra_int/usu/vercompleto.asp?txtId=69180 (accessed: 03.05.2023)

5. Gottlieb, H. Multidimensional Translation: Semantics turned Semiotics. In S. Nauert, & H. Gerzymisch-Arbogast (Eds.), Proceedings of the Marie Curie Euroconferences MuTra: Challenges of Multidimensional Translation (EU High Level Scientific Conference Series), Saarbrücken, 1-29 (2007) [Electronic recourse]. – Available at: https://www.translationconcepts.org/pdf/MuTra_2005_Proceedings.pdf (accessed: 03.05.2023)

6. Akizhanova Д., Tulegenova, A., & Kairova, M. (2024). Audio description as a special form of translation activity. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 148(3), 195–202. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-148-3-195-202 (accessed: 28.09.2024).

Ж.К. Алшинбаева[1*], Ж.З. Оспанова[2], А.С. Жолдабаева[3]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

[2,3] Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан

Аудиодекрипцияны жасау принциптері

Аңдатпа. *Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының 2014 жылғы «Көру қабілетінің бұзылуы және соқырлық» есебіне сәйкес, қазіргі уақытта әлемде шамамен 285 миллион адам көру қабілетінің бұзылуынан зардап шегеді, оның 39 миллионы соқырлықтан, 246 миллионы көру қабілетінің төмендеуінен. Көру қабілеті нашар адамдардың шамамен 90% - ы табысы төмен елдерде тұрады. Зағип адамдардың 82% - ы 50 жастан асқан жас тобында. Сонымен қатар, көру қабілетінің бұзылуының барлық жағдайларының 80% алдын алуға немесе емдеуге болады. Нақты статистика жоқ, өйткені халық санағы мүгедектік пен дәрежені көрсетпейді. Бүкілресейлік зағиптар қоғамында 270 мың адам бар. жалпы, бұл мәселемен айналысатындардың бағалауы бойынша, елде миллионға жуық зағип адамдар бар. Олардың көпшілігі, статистикаға сәйкес, қабілетті адамдар. Бұл тақырыптың өзектілігі халықтың аудиодескрипцияның бар екендігі туралы хабардар болмауына, сапалы аудиодескрипцияны құрудағы сауатсыздықты жоюға бағытталған жұмыстардың жеткіліксіз санына байланысты. Сонымен қатар, олардың пайда болу себептерін түсіндіруге және алдын алуға мүмкіндік беретін негізгі қиындықтардың бірыңғай логикалық және оңтайлы жіктелуін құруға арналған зерттеулер жетіспейді. Бұл мақалада аудиодескриптор жасау кезінде кездесетін негізгі қиындықтар қарастырылады және оларды жеңудің мүмкін жолдары талданады. Жоғарыда келтірілген статистика аудио скрипцияны құру қажеттілігі қазіргі уақытта өте өзекті тақырып екенін көрсетеді.*

Түйін сөздер: көру қабілетінің бұзылуы, аудиодескрипция, аударма, интерпретация, ұсыныстар, принциптер

Ж.К. Алшинбаева[1*], Ж.З. Оспанова[2], А.С. Жолдабаева[3]

[1] Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

[2,3] Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар, Казахстан

Принципы создания аудиодескрипции

Аннотация. Согласно докладу Всемирной организации здравоохранения 2014 года «Нарушения зрения и слепота», в настоящее время около 285 миллионов человек в мире страдают от нарушений зрения, из них 39 миллионов - от слепоты, 246 миллионов имеют

пониженное зрение. Около 90% людей с нарушениями зрения живут в странах с низким уровнем дохода. 82% незрячих людей находятся в возрастной группе от 50 лет и старше. В то же время 80% всех случаев нарушения зрения можно предотвратить или вылечить. Точной статистики нет, так как перепись населения указывает на инвалидность и степень, не уточняя ее. Всероссийское общество слепых насчитывает 270 тысяч чел. Всего же, по оценкам тех, кто занимается этой проблемой, в стране насчитывается около миллиона незрячих людей. Большинство из них, согласно статистике, являются дееспособными людьми. Актуальность данной темы обусловлена недостаточной информированностью населения о существовании аудиодескрипции, недостаточным количеством работ, направленных на ликвидацию неграмотности в создании качественных аудиодескрипций. Кроме того, не хватает исследований, посвященных созданию единой логичной и оптимальной классификации основных трудностей, которая позволит объяснить и предотвратить причины их возникновения. В данной статье рассматриваются основные трудности, с которыми может столкнуться аудиодескриптор при создании аудиодескрипции, и анализируются возможные пути их преодоления. Приведенные статистические данные свидетельствуют о том, что необходимость создания аудиодескрипции в настоящее время является чрезвычайно актуальной темой.

Ключевые слова: нарушение зрения, аудиодескрипция, перевод, интерпретация, рекомендации, принципы.

Information about the authors:

Alshinbayeva Zh.K. – corresponding author, PhD, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: alshinbayeva@yandex.kz, ORCID: 0000-0003-4347-3492.

Ospanova Zh.Z. – MA, Expert Teacher, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: janara_kz@mail.ru, ORCID: 0009-0006-4157-2920.

Zholdabayeva A.S. – MA, Expert Teacher, Pavlodar Pedagogical University named after A.Margulan, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: batrachina_aliya@mail.ru, ORCID: 0009-0004-0083-0589.

Алшинбаева Ж.К. – автор для корреспонденции, PhD, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: alshinbayeva@yandex.kz, ORCID: 0000-0003-4347-3492.

Оспанова Ж.З. – магистр филологии, преподаватель-эксперт, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар, Казахстан. E-mail: janara_kz@mail.ru, ORCID: 0009-0006-4157-2920.

Жолдабаева А.С. – MA, преподаватель-эксперт, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар, Казахстан. E-mail: batrachina_aliya@mail.ru, ORCID: 0009-0004-0083-0589.

Алшинбаева Ж.К. – хат-хабар үшін автор, PhD, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: alshinbayeva@yandex.kz, ORCID: 0000-0003- 4347-3492.

Оспанова Ж.З. – филология магистрі, оқытушы-сарапшы, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан. E-mail: janara_kz@mail.ru, ORCID: 0009-0006-4157-2920.

Жолдабаева Ә.С. – MA, оқытушы-сарапшы, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан. E-mail: batrachina_aliya@mail.ru, ORCID: 0009-0004-0083-0589.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

IRSTI 16.31.41
Research article

G.I. Kuldeyeva[1*] , A.M. Akhmetbekova[2]
[1]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[2] Astana IT University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: [1]gulnara.kuldeyeva88@gmail.com, [2]assel_am@mail.ru)*

Audio description as a type of intersemiotic translation

Abstract. With the adoption of a law obliging film producers to supply films receiving state support with audio description, the issue of training specialists in this field arose. However, the existing terminological barrier between the Russian and international practice of audio description (typho commentary) in many ways complicates the exchange of experience between specialists. The article briefly discusses the stages of the development of audio description and the terms that were used to denote the process of verbal description of audiovisual works. The analysis of audio description as a type of intersemiotic translation is given. The evolution of the Russian term "typho commentary" and its convergence with international analogues is shown.
Keywords: audio description, intersemiotic translation, interpretation, translation, tiflo commentary

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-217-223

Received: 24.11.2024; Revised: 02.12.2024; Accepted: 19.12.2024; Available online: 28.12.2024

Introduction

With the adoption of Law on state support of cinematography national films that receive state support for production or distribution are subject to mandatory subtitling and audio description. In this regard, the issue of training specialists in this field is acute. At the same time, there is a discrepancy between international terminology in this area, which does not allow specialists to get acquainted with world experience. In foreign literature, the process of verbal description is called "audio description", "video with a description" (described video) or simply "description". The term "tiflo commentary" is adopted, which, according to its inventor, means "a concise description of an object, space or action that is incomprehensible to the blind (visually impaired) without special verbal explanations". This word is derived from the Greek typhlos — "blind" and Latin commentarius — "notes, interpretation".

Translation, in the broadest sense of the word, means the ability to interpret the signs of one semiotic system with the signs of another.

"Translation always involves the operation of certain sign systems, i.e. it has a sign, semiotic essence". Thus, we can talk not just about the usual translation from one natural language to another, but also about the translation from a verbal language to a non-verbal one and vice versa. For the first time, the problem of translation was raised in such a broad, family-wide, plan by R.O. Jacobson.

R. Jacobson distinguished three ways of interpreting a verbal sign: it can be translated into other signs of the same language, into another language, or into a different, non-verbal symbol system. Accordingly, we can talk about three types of translation:

1. Intra-language translation or renaming – interpretation of verbal signs using other signs of the same language.

2. Interlanguage translation, or translation itself – interpretation of verbal signs by means of any other language;

3. Intersemiotic translation, or transmutation – interpretation of verbal signs by means of nonverbal sign systems [1].

Literature review

These ideas of Jacobson formed the basis for the definition of translation given by O.S. Akhmanova in 1966 in the Dictionary of Linguistic Terms, where intersemiotic translation is interpreted as follows: "Intersemiotic translation is the transmission of a given content not by means of the same or other natural (verbal)means by means of any non-verbal semiotic system, such as choreography, music, cinema, etc., on the one hand, and information-logical languages – on the other".

Intersemiotic translation, or transmutation, is the interpretation of verbal signs through nonverbal sign systems, and audio description, in turn, includes a verbal interpretation of visual elements – i.e., it is the interpretation of signs that is the opposite of what Jacobson wrote about. However, it is obvious that this classification requires revision, since it needs to include new information-audio-visual, as in our case.

In modern conditions, taking into account the development of audiovisual translation (AVP) and, in particular, audio description (AD), it should be added that the creation of an audio description should also be attributed to "intersiometric translation".

Materials and methods

Currently, the audio description is considered mainly as one of the forms of audiovisual translation. In the academic tradition, audiovisual translation is reduced to for movie / video translation. This is due to the name of Yu.M. Lotman, who spoke about film translation back in 1973 and in a series of lectures by Yu. Tynyanova for students of the State Institute of Cinematography in 1978.

Audiovisual translation is a special type of translation activity that cannot be attributed to either oral or written translation. This is a separate type of translation. One of the objects of audio-visual translation is a film text, which is fundamentally different from a literary text. When creating a movie text, not one, but several authors are involved. The translator must convey the point of view of this collective author [2].

Researchers from different countries have noted that " ... audiovisual texts are polysemantic. Recipients of audiovisual materials are both viewers, listeners, and readers. They process information at several decoding levels at once. The activity of perceiving an audiovisual work is most often carried out in a semi-automatic mode of continuous semantic synthesis." [3].

The audio-visual translator (as well as the viewer) processes, analyzes and re-synthesizes data received simultaneously via 4 channels that are equally significant and compete within the cognitive process:

- non-verbal visual flow (image series, frames);
- non-verbal sound series (noise and music accompaniment that significantly affects the emotional perception of the viewer);
- verbal sound sequence (dialogues, voiceover – what text-centricists are trying to reduce audio-visual translation to);
- verbal visual flow (subtitles, meaningful captions in the frame).

Summarizing the above, an audiovisual translator should be able to recreate a work in their native language without losing its meaning, as well as the dynamic equivalence of the work.

Within the framework of audiovisual translation, the following terms appear: Film language is a means of expressing a certain artistic reality, creating an emotionally and ideologically rich author's space-time unity.

Also, the objects of pre-translation analysis and components of audiovisual discourse are:

A frame is a minimal object of pre-translation analysis.

Movie event – i.e. a scene. Cinema discourse – i.e. the film as a whole.

The frame, scene, and film are analyzed as polysemantic integral contexts. And the verbal component may or may not be present in them, but without understanding their structure as integral units, the translation of the verbal component is impossible.

A movie event is polysemiotic, i.e. elements of different sign systems are used to create it. It follows that in a film event, nonverbal units carry a much greater load than verbal ones, and their ratio directly depends on the genre of the film event (feature, documentary, thriller, or fantasy).

In modern society, the audiovisual principle of obtaining information should be considered a priority, especially if we mean people with special cognitive needs. S.N. Vanshin writes that "with the onset of blindness, a person loses 70-90% of information from the surrounding world". "Vision loss becomes a tangible information barrier for visually impaired people when they visit museums and exhibition halls, theaters and cinemas, sports and other cultural events, and does not allow them to fully perceive the beauty of works of art, architecture, literature, and what is cultural and historical heritage."

Results and Discussion

The audiovisual principle of obtaining information is the basis for obtaining education. Modern research has shown that only combining audio and visual teaching methods contributes to the rapid perception of information, its memorization and reproduction. Audiovisual practices are also used for entertainment purposes. All this means that people who have certain problems on the audiovisual spectrum (the audience of the blind and visually impaired) are at an increased risk of being excluded from the socio - cultural context.

According to Jorge Diaz-Cintas, media accessibility is a form of audiovisual translation, or vice versa-audiovisual translation can be considered as a form of accessibility of information, since the goal of the translator in both cases is to facilitate access to the source of information [4]. Thus, we come to the idea that the audio description refers directly to the audiovisual translation. There are several ways to explain the term "audio description". Here are some of them:

1. Audio description - an audio recording of a description of an object, space, or action. As noted by one of the largest experts in this field, J.R.R. Tolkien. According to J. Snyder, this description is used not only by people with visual impairments, but also by those who prefer to perceive information by ear.

2. Audio description – a verbal description of significant visual components of a work of art or audiovisual works in such a way that a blind or visually impaired person can fully understand the form and content of the submitted work.

3. Audio description – an auxiliary service that has a set of special equipment, the purpose of which is to compensate for insufficient perception when viewing any audiovisual work by providing the necessary information in the audio version. This can be a translation or explanation written in such a way that a blind or visually impaired person can perceive the work in harmony as a sighted person does.

Translation and its types Although, according to the dictionary definition, translation is basically "the transmission of information contained in a given work of speech by means of another language", linguists distinguish several of its varieties. The outstanding Soviet (and later American) linguist Roman Osipovich Yakobson proposed the following classification: "We distinguish three ways of interpreting a verbal sign: it can be translated into other signs of the same language, into another language, or into a different, non-verbal symbol system. These three types of translation can be given the following names:

1) Intra-language translation or renaming — interpretation of verbal signs using other signs of the same language.

2) Interlanguage translation, or translation proper, is the interpretation of verbal signs by means of some other language.

3) Intersemiotic translation, or transmutation, is the interpretation of verbal signs by means of nonverbal sign systems."

Recently, the definition of the third type of translation (intersemiotic or intersemiotic) has expanded somewhat and it is understood not only as the translation of verbal signs into nonverbal ones, but also as the reverse process. It is the intersemiotic type of translation that also includes audio description, and some authors believe that an audio descriptor (tiflokommenter) can better cope with the task if it takes this fact into account in its work.

Audio description as a type of intersemiotic translation According to the definition given by Pujol, referring to the work of R. Jacobson, audio description is "a form of narration based on the principles of intersemiotic translation with phatic and poetic elements", since, firstly, audio description performs "the function of maintaining contact (phatic function, instilling the blind viewer is sure that he does not miss anything important)", and also "expresses the beauty of the image in words (a poetic function that allows words to compensate for the aesthetic pleasure of contemplating the image)". An audiovisual work is a polysemiotic product consisting of both visual and audio elements. When compiling an audio description, all this diversity must be translated into a monosemiotic text. Thus, the number of semiotic systems in the "source language" and "translation language" differs significantly, which allows some authors to call the audio description "hyposemiotic translation". In addition, audio description does not allow us to translate with absolute accuracy from the "source language" (images) to the "translation language" (words), so some experts also call it the term "inspirational translation". The exact equivalent of this term does not yet exist: it can be conditionally called "translation under inspiration", in which the translation result conveys the original "in a somewhat free form and less predictably than in a normal translation". Thus, an audio description is a type of translation for a special category of viewers (target audience — people with visual impairments, the blind and visually impaired - with a special purpose-to convey the content of an audiovisual work that would otherwise be inaccessible to this category of viewers [5]. Like any translation, the audio description should be as clear as possible for the target audience. At the same time, as a kind of audiovisual translation, audio transcription should follow the "theory of Skopos". If the audio descriptor describes absolutely everything that it sees without highlighting the main thing, then the description will turn out to be accurate (since it describes all the elements), but incomprehensible and unacceptable from the point of view of the end user. Too detailed description "blurs" the scene and confuses the audience [6]. At the same time, too brief description can lead to the same result. Therefore, the audio descriptor should focus on the significance of the information, helping the viewer to follow the plot. It should also be taken into account that if the film was originally shot in another country, the audio descriptor serves as an "intermediary" not only between visual images and people who do not see them, but also between the two cultures. From a practical point of view, the audio descriptor should know "what information needs to be added, changed, or removed during the translation process". However, the fundamental difference between the concept of tiflo commentory and audio description is that its author does not consider tiflo commentary to be a type of translation. In this regard, some experts enter into a scientific controversy with Russian tiflo commentators. For example, M. Motsazh, referring to the classification of R. Jacobson, writes: "In the framework of intersemiotic translation, an audio descriptive translation is considered, in which the narrator- audio descriptor describes in words what the viewer sees on the screen. Thus, the audio description becomes a visual-verbal translation. Therefore, it is considered appropriate to also use the term "typhloper translation", or audio-descriptive film translation. In addition, the term "tiflo comments" itself causes complaints. First, one of the main principles of audio description is an unbiased verbal description without personal interpretations and explanations. At the same time, the word "commentary" contains an element of interpretation, often critical observations". Secondly, according to recent data, more and more people without visual disabilities prefer to watch movies with audio descriptions. Thus, a verbal description prepared for this audience can hardly be called a "tiflo comment" (after all, the Greek root "tiflo - " means "blind").

Conclusion

Thus, we observe a discrepancy with world practice, which is compounded by the deliberate displacement of the word "audio description" from the Russian-language scientific literature and media space. This has led to the fact that some experts do not know what a similar process is called in other countries of the world. Translated articles use artificial English words typhlo commentary, typhlo commentator. This does not allow Russian-speaking specialists to get acquainted with world experience, and also does not allow foreign colleagues to learn the rich history of adapting audiovisual works for the blind in our country. In 2017, state standard "Tiflokommentation and tiflokommentary. Terms and definitions" was developed. The preface establishes a link between the Russian terms and their English equivalent: "The terms "Typhlo commentary" as a process and "Typhlo comments" as a result of this process are the result of translating the basic concept of "Audio description" from English. The definition of audio description given in this document and approved as a standard differs from the "canonical" one [5]. According to state standard, this is "a creative process of speech description of visual information, taking into account the psychological characteristics and needs of visually impaired people, allowing them to perceive visual information that is not available to them". In this definition, the word "creative" appears, which brings it closer to the term "inspirational translation", which we discussed above. This evolution in the definition allows us to hope that over time the existing terminological barrier in the field of audio description and typhlo commentary will be eliminated, which will improve the quality of the finished work.

Conflict of interest

The article contains no conflict of interest.

Acknowledgements and funding information

This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19679666 "Audio description as a socially-oriented type of translation activity: training of translators of audio description").

Authors' contribution. G.I. Kuldeyeva worked on the concept of the research paper and made the analysis of the empirical part. A.M. Akhmetbekova contributed in translating materials, critically reviewing the content of the text, and designing articles. The authors are equally responsible for all aspects of the work, and the issues of its study, presentation and resolution of the integrity of the article, the correctness of the data were scientifically carried out on the basis of mutual discussion, exchange of views.

References

1. Stephen W. Bush. Lectures on Moving Pictures. The Moving Picture World, August 22, 1908. [Electronic recourse]. – Available at: https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/serial?id=mpworld (accessed: 03.05.2023)

2. Yeskindirova, M., Zadorozhnaya, L., & Korogod, N. (2024). Audiovisual translation and audio description: history and development. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series, 148(3), 203–210. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-148-3-203-210 (accessed: 28.09.2024)

3. Pujol, J. Audio description or Audio narration? That is the Question. Paper delivered at MuTra Conference 2007 in Vienna [Electronic recourse]. – 2007. – URL: https://www.euroconferences.info/2007_abstracts.php (accessed: 03.05.2023)

4. Saveria, A. The language of filmic audio description. A corpus-based analysis of adjectives. PhD Thesis, Napoli, 2011. [Electronic recourse]. – Available at: https://aplicacionesua.cpd.ua.es/tra_int/usu/vercompleto.asp?txtId=69180 (accessed: 03.05.2023)

5. Gottlieb, H. Multidimensional Translation: Semantics turned Semiotics. In S. Nauert, & H.Gerzymisch-Arbogast (Eds.), Proceedings of the Marie Curie Euroconferences MuTra: Challenges

of Multidimensional Translation (EU High Level Scientific Conference Series), Saarbrücken, 1-29 (2007) [Electronic recourse]. – Available at: https://www.translationconcepts.org/pdf/MuTra_2005_Proceedings.pdf (accessed: 03.05.2023)

6. Akizhanova Д., Tulegenova, A., & Kairova, M. (2024). Audio description as a special form of translation activity. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 148(3), 195–202. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-148-3-195-202 (accessed: 28.09.2024).

Г.И. Күлдеева[1], А.М. Ахметбекова[2]
[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
[2] Astana IT University, Астана, Қазақстан

Аудиодескрипция интерсемиотикалық аударма түрі ретінде

Аңдатпа. Кинопродюсерлерді мемлекеттік қолдау алатын фильмдерді аудиодескрипциямен қамтамасыз етуге міндеттейтін заңның қабылдануымен осы саладағы мамандарды даярлау мәселесі туындады. Дегенмен, ресейлік және халықаралық аудио сипаттау тәжірибесі (тифлокомментарийлер беру) арасындағы бар терминологиялық кедергі көптеген жолдармен мамандар арасындағы тәжірибе алмасуды қиындатады. Мақалада аудиодескрипцияның даму кезеңдері және аудиовизуалды туындыларды ауызша сипаттау процесін белгілеу үшін қолданылған терминдер қысқаша қарастырылады. Дыбыстық сипаттаманы интерсемиотикалық аударманың бір түрі ретінде талдау келтірілген. Орыс тіліндегі «тифлокомментирование» терминінің эволюциясы және оның халықаралық аналогтармен үндесуі көрсетілген.

Түйін сөздер: аудиодескрипция, интерсемиотикалық аударма, ауызша аударма, аударма, тифлокомментарий

Г.И. Кульдеева[1], А.М. Ахметбекова[2]
[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
[2]Astana IT University, Астана, Казахстан

Аудиоописание как вид интерсемиотического перевода

Аннотация. С принятием закона, обязывающего кинопроизводителей снабжать фильмы, получающие государственную поддержку, аудиодескрипцией, встал вопрос о подготовке специалистов в этой области. Однако существующий терминологический барьер между российской и международной практикой аудиодескрипции (тифлокомментария) во многом затрудняет обмен опытом между специалистами. В статье кратко рассматриваются этапы развития аудиодескрипции и термины, которые использовались для обозначения процесса вербального описания аудиовизуальных произведений. Дается анализ аудиодескрипции как вида интерсемиотического перевода. Показана эволюция русского термина «тифлокомментарий» и его сближение с международными аналогами.

Ключевые слова: аудиодескрипция, межсемиотический перевод, интерпретация, перевод, тифлокомментарий.

Information about the authors:

Kuldeyeva G.I. – corresponding author, Doctor of Philology, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: gulnara.kuldeyeva88@gmail.com, ORCID: 0009-0004-6495-3246.

Akhmetbekova A.M. – PhD, Assistant Professor, Astana IT University, Astana, Kazakhstan. E-mail: assel_am@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1478-3718.

Күлдеева Г.И. – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының докторы, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: gulnara.kuldeyeva88@gmail.com, ORCID: 0009-0004-6495-3246.

Ахметбекова А.М. – PhD, ассистент-профессор, Astana IT University, Астана, Қазақстан. E-mail: assel_am@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1478-3718.

Кульдеева Г.И. – автор для корреспонденции, доктор филологических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: gulnara.kuldeyeva88@gmail.com, ORCID: 0009-0004-6495-3246.

Ахметбекова А.М. – PhD, ассистент-профессор, Astana IT University, Астана, Казахстан. E-mail: assel_am@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1478-3718.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ХҒТАР 16.01.45
Ғылыми мақала

Б.С. Бейсенбаева[1], А.Қ. Рауандина[2], Г.К. Жылқыбай*[3]
[1,3]Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
[2]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: bbs7682@mail.ru, aitzhamal@bk.ru, zakiton24@mail.ru)

Оқушылардың монологтік сөз мәдениетін дамытуда подкаст әдісінің тиімділігі

Андатпа. Бұл мақалада оқушылардың монологтік сөз мәдениетін дамытуда оқу подкасттарын қолданылу тиімділігі қарастырылады. Қазіргі білім беру жүйесінде инновациялық әдістердің бірі ретінде подкасттар оқу процесін интерактивті әрі қызықты ету үшін кеңінен қолданылуда. Подкасттардың білім беру үдерісіндегі артықшылықтары, атап айтқанда, ақпараттың қолжетімділігі, сөздік қорды байыту және тілдік дағдыларды дамыту мүмкіндіктері талданады. Оқу подкасттары білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, олардың сөйлеу мәдениетін және коммуникативтік дағдыларын дамытуға оң әсер етеді. Бұл мақала педагогтарға подкасттарды оқу процесінде тиімді қолданудың жолдарын ұсыну арқылы қазақ тілін оқытудың сапасын арттыруға бағытталған. Мақаланың басты мақсаты – білім беру подкасттары арқылы оқушылардың сөйлеу және тыңдау дағдыларын дамытудың ғылыми негізделген және эксперименталды түрде дәлелденген әдістемелік жүйесін ұсыну. Сонымен қатар подкасттардың оқу процесіндегі рөлі анықталып, оларды білім беруде қолданудың ерекшеліктері мен тиімділігі талданады. Мақалада подкаст әдісінің оқушылардың мәтіндерді түсіну, талдау және интерпретациялау қабілетіне әсері зерделенеді. Оқу процесінде подкасттарды қолдану оқушылардың тілдік дағдылары мен сөйлеу мәдениетін дамытуға қалай ықпал ететіні анықталады. Зерттеу жұмысының мақсатына сай білім беру процесінде білім беру подкасттарын тиімді пайдалану жолдары анықталып, педагогикалық тәжірибеде оның мүмкіндіктеріне баға беріледі. Зерттеу барысында алынған деректер мен талдау нәтижелері негізінде подкасттарды оқу процесіне интеграциялаудың артықшылықтары жан-жақты талданады.
Түйін сөздер: сөйлеу мәдениеті, подкаст, білім беру, тілдік дағдылар, тыңдалым, айтылым, оқу үдерісі, тілдік дағдылар.

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-224-238

Түсті: 25.11.2024; Жөнделді: 04.12.2024; Мақұлданды: 19.12.2024; Онлайн қолжетімді: 28.12.2024

Кіріспе

Цифрлық технологиялардың білім беруде қолданылуы – бұл бүгінгі күні маңызды әрі өзекті тақырыптардың бірі. Заманауи білім беру жүйесінің негізгі мақсаты – оқушыларға сапалы білім беру, олардың жеке тұлғалық және кәсіби дамуын қамтамасыз ету. Бұл мақсатты жүзеге асыруда цифрлық технологияларды білім беру саласына интеграциялау маңызды рөл атқарады. Цифрлық технологияларды білім беруде қолдану – бұл тек білім беру үдерісін автоматтандыру ғана емес, сонымен қатар оқыту әдістерін жаңарту, оқу сапасын арттыру және оқушылардың оқуға деген қызығушылығын жоғарылату жолдарын ұсынады. Цифрлық технологиялар білім беру ресурстарын кеңінен қолжетімді етеді. Онлайн платформалар, оқу материалдарының электронды нұсқалары және виртуалды кітапханалар арқылы білім алушылар әлемнің кез келген нүктесінен қажетті ақпаратты ала алады. Сондай-ақ цифрлық технологиялардың негізінде оқушылардың тілдік дағдыларын қалыптастыруға көп мүмкіндік туады.

Цифрлық технологиялар оқу процесін белсендендіруге көмектеседі. Виртуалды және аралас оқыту құралдары, ойын элементтері, білім берудегі мультимедиалық технологиялар мен жасанды интеллект элементтері білімді визуалды түрде жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл оқушылардың қызығушылығын арттырып, материалды жақсы меңгеруге ықпал етеді. Цифрлық технологиялар оқу материалдарын әртүрлі форматта ұсынады. Мысалы, электрондық кітаптар, бейнемазмұндар, подкасттар мен интерактивті оқулықтар оқушыларға білім алудың түрлі тәсілдерін ұсынады, олардың оқу процесінде деген қызығушылығын арттырады. Цифрлық технологияларды білім беруде қолдану – бұл білім беру жүйесінің тиімділігін арттыруға, оқушылардың білім сапасын жақсартуға және оқу үдерісін инновациялық тұрғыдан жаңартуға бағытталған маңызды қадам. Оқушылардың монологтік сөз мәдениетін қалыптастыруда және сапалы сөйлеуге дағдыландыруда цифрлық контенттердің қажеттілігі айқын. Сөз мәдениетінің негізгі аспектісі дұрыс сөйлеу мен ойын дұрыс жеткізу десек, подкасттарды оқу нәтижесіне жетудегі тиімді әдістердің бірі ретінде қолдануға болады.

Оқушылардың монологтік сөз мәдениетін қалыптастыру әдеби тілдің орфоэпиялық нормаларымен тығыз байланысты. Сол себепті де монологтік сөз мәдениетін жетілдіру әдеби тілдің нормаларын дұрыс меңгеруден басталады. Сөйлеу шеберлігінің деңгейі де сөз мәдениетінің қалыптасуына бірден бір негіз болады. Олай болса сөз мәдениетін қалыптастыру үшін тілдің грамматикалық, лексикалық, стилистикалық, орфографиялық және орфоэпиялық нормаларын меңгеру керек. Сөз мәдениеті – жеке адамның сөйлеу мәдениетінің маңызды бөліктерінің бірі. Сөздерді нормаларға сәйкес, дұрыс және орынды қолдану сөз сапасының деңгейін байқатады. Ғалым Н. Уәли «Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері» атты монографиясында қазақ сөз мәдениеті тілдік аспектімен қатар, коммуникативтік-прагматикалық, когнитивтік және лингвомәдени, этикалық және лингвоэкологиялық тұрғыдан қарастырылып, қазақ сөзінің коммуникативтік сапаларын объективті түрде анықтаудың және тілдік нормаларды кодификациялаудың теориялық негіздерін құрайтын концепциялық тұжырым ұсынды [1]. Ғалымның «Сөз мәдениеті» атты еңбегінде «Дұрыс сөйлеп, дұрыс жаза білуге дағдыланған, әдеби тіл нормаларына төселген адамның сөйлеген сөзі де, жазғаны да кедір-бұдырсыз болып, жатық шығады. Тіл амалдарын дұрыс қолданып, әдеби тіл нормасын сақтап, одан жөнсіз ауытқымауы сөз жатықтығы деп түсінуге болады. Тіл амал-тәсілдерін дұрыс жұмсауға, сөз жатықтығына ғана қанағат етіп қою жеткіліксіз. Сөйлеушінің сөзі әдеби тілдің нормасына сай, дұрыс жұмсалуы және «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиетіндей», ой мен сезімді дәл жеткізе алатындай әсерлі болуы да қажет. Тілде толып жатқан амал-тәсілдер бар. Солардың ішінен қарым-қатынас жасаудың мақсатына сай келетін аса қажеттісін талғап ала білу арқылы ой мен сөзді дәлме-дәл жеткізе білу шеберлігі – сөз мәдениетінің биік шыңы. Мұндай шеберлік ең алдымен тіл амалдарын әдеби тіл нормасына сай, дұрыс қолданудан, сөз жатықтығынан басталады. Ондай қасиетке ие болғанда ғана барып сөйлеуші, жазушы сөз байлығын, сөз тазалығын, сөз дәлдігін, сөз әсерлігі тәрізді т.б. сапалармен тыңдаушысын я оқушысын баурап алып

отырады» [2, 5-6]. Ғалым Н. Уәли «Қазақтың дәстүрлі сөзсаптамы: тілтанымдық үзіктер» атты жинағында ғалымның қазақтың сөзсаптамы, сөз мәдениеті, әдеби тіл нормасы, тіл заңдылығы, тіл тазалығы және т.б. мәселелерін сөз еткен мақалалары жинақталған [3]. Жалпы қазақ тіл білімінде қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздеріне байланысты зерттеулер жасаған ғалымдардың бастауында Ахмет Байтұрсынұлы тұрғандығы белгілі. Ғалым «Сөз өнерінде жұмсалатын зат – сөз» дей келе, тіл қисыны, сөз талғау, тіл тазалығы, тіл анықтығы, тіл дәлдігі, тіл көрнекілігі деген мәселелерге «Әдебиеттанытқыш» еңбегінде тоқталып өтеді [4, 162-165]. Тіл мәдениетін зерттеу нысаны ретінде Р. Сыздықованың еңбектерін атап өтсек болады. Ғалымның «Сөз қолданысы және әдеби норма» [5], «Сөз құдіреті» [6], «Ауызша дамыған қазақ әдеби тілі» [7], «Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы)» [8], «Сөз сазы (сөзді дұрыс айту нормалары) [9] т.б. атты еңбектерінде сөз мәдениетінің мәселелері қарастырылады.

Ғалым Ф. Оразбаеваның «Тілдік қатынас негіздері» [10] еңбегінде тілдік қатынас (коммуникация) мәселелері теориялық тұрғыдан жан-жақты қарастырылады. Ф.Оразбаева тілдік қатынас жалпы адамзаттың ойына, ойлау жүйесіне тікелей байланысты құбылыс екендігін айтады. «Ол ең алдымен, сыртқы объективті шындықты қабылдаудан, жеткізейін деген хабарды пайымдаудан тұрады» [10, 50]. Тілші ғалым тілдік қатынасты хабардың пайда болуы, хабардың сыртқа шығуы, хабардың жеткізілуі, хабардың қабылдануы, хабардың жауабы деп бірнеше кезеңге бөліп қарастырады. «Тілдік қарым- қатынас болу үшін, хабарды қабылдап алумен ғана шектелу біржақты процесс болып қалады, енді тілдік қатынас жүзеге асу үшін, қабылданған хабарға көңіл аудару, яғни оны сарапқа салу, бағалау, түсіну, сосын жауап қайтару шарт. Яғни түсіну арқылы оған жауап қайтару қажеттілігі туады. Сөйтіп, хабар жаңарып, келесі сатыға өтеді, яғни жаңа хабар шығады. Сонымен хабар жауапқа ие болып, жаңа қарым-қатынасқа жол ашады» [10, 21]. Айтылуға тиіс хабар сөйлем, диалог, монолог арқылы сыртқа шығады. Тілдік қарым- қатынас ауызша да жазбаша да жүзеге асады.

Қазақ тілін оқыту үдерісінде цифрлық технологиялар мен жаңа инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы оқушылардың тілдік дағдыларын қалыптастырудың тиімділігі айқын. «Цифрлық білім беру ресурстары сабақ мазмұнын жаңа технологиялар арқылы толықтыруға, түрлі тапсырмалар арқылы түрлендіруге, ақпараттарды есте сақтауға, білім алушының пәнге деген қызығушылығын аудиовизуалды материалдар арқылы дамытуға мүмкіндік береді» [11, 103]. Оқу жүйесінде цифрлық ресурстарды пайдалану – білім сапасын көтеріп, заман талабына сай бәсекеге қабілетті тұлға дайындауға жағдай жасайды.

Сөз саптау тәсілдері мен сөйлесім түрлерінің теориялық негіздерін зерттеп, бір жүйеге түсірген, оларды сөз мәдениеті тұрғысынан қарастырған зерттеулердің бірі – Ж.Т. Дәулетбекованың «Сөз мәдениеті – тілдік білім нәтижесі» атты монографиясы, «Сөйлей білу – өнер» атты еңбектері. Ғалым «Сөйлей білу – өнер» атты еңбегінде: «Сөйлесім түрлерінің ауызша және жазбаша түрге бөлінуі, монологтік сөз, диалогтік сөз, полилогтық сөз деп ажыратылуына, сөйлеудің функционалдық қатысымдық типтері деп топтастыруына бірнеше фактор негіз болады» деп [12, 19] сөйлесім түрлері мен олардың ішкі жіктелімдерін анықтап, ерекшеліктерін талдайды.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың танымдық қабілеттері мен монологтік сөз мәдениетін дамыту – маңызды мақсаттардың бірі. Білім беру саласындағы инновациялар мен жаңа технологиялар білім беру үдерісін тиімді әрі қызықты етуге бағытталған көптеген құралдар мен әдістерді ұсынады. Соның бірі – оқу процесіне білім берудегі подкасттарын қолдану. Оқу подкасттары тыңдау және ақпаратты қабылдау жолымен білім беру процесін жаңаша ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар білім берудегі подкасттар сөйлеу әрекеттерін, адамның айтпақ ойын дұрыс тұжырымдап жеткізуге үйренудің бірден-бір тиімді жолы. Подкасттар – бұл аудио немесе бейнемазмұнды файлдар. Олар интернет арқылы таратылады және тыңдаушыларға түрлі тақырыптарды еркін түрде зерттеуге мүмкіндік береді. Подкасттар білім беру саласында өзекті құрал ретінде қарастырылып, оқушылардың тыңдау дағдыларын дамытуға, ақпаратты сараптау мен интерпретациялауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар подкасттар оқушылардың монологтік сөз мәдениетін

дамытуға, сөздік қорларын байытуға, коммуникативтік және танымдық дағдыларын жетілдіруге ықпал етеді. Олай болса сөз мәдениетін қалыптастырудың жаңа құралдарының бірі ретінде подкасттарды оқу үдерісіне пайдаланудың тиімділігі айқын.

Оқушылардың монологтік сөз мәдениетін қалыптастыруда қарым-қатынастың ауызша түрінің, мәлімет беру мен ақпарат алмасудың маңызы зор. Сөйлеу процесі есту, есте сақтау, болжау, зейін және ой қорытындылау сияқты күрделі психологиялық әрекеттердің болуымен сипатталады. Сөйлеу үш кезеңмен сипатталады. Олар: жоспарлау кезеңі, іске асыру кезеңі және бақылау кезеңі. Сөйлеу кезеңіндегі ой сөздік қор, ана тілінің грамматикалық ерекшеліктеріне қарай сөйлемдерді дұрыс құру және ой қорыту арқылы қалыптасады. Сөйлеуде сөйлеудің мазмұндылығы мен оның мәнерлілігіне назар аудару маңызды болып келеді. Сөздің мағыналылығы ойдың айқындығы, ал сөздің мәнерлігі сөйлеу интонациясы мен артикуляциялық аппаратқа тығыз байланысты. Монологтік сөйлеу адамның, баяндамашының, мұғалімнің, оқушының сөзі. Монологтік сөз алдын ала жоспарланып, белгілі бір жүйемен баяндалған сөз. Монологтік сөйлеуде логикалық ойлау жағына қатаң талаптар қойылады. Сонымен қатар, мағыналығы, түсініктілігі, мәнерлігіне де көп көңіл бөлінеді. Монологтік сөйлеудің белсенді және ерікті түрін қалыптастыруда посткасттарды қолданудың тиімділігі айқын.

Әдіснама

Зерттеу мақсатына орай, мақала жазуда эмпирикалық зерттеу әдісі қолданылды. Эмпирикалық зерттеу – бұл нақты деректер мен тәжірибеге негізделген ғылыми зерттеу әдісі. Мақаланы жазу барысында эмпирикалық зерттеу әдістері бойынша зерттеу мәселесін анықтау, гипотеза қою, зерттеу әдісін таңдау кезеңдері бойынша жұмыстар жүргізілді. Қазақ тілін оқытуда оқушылардың монологтік сөз мәдениетін қалыптастыру барысын анықтау мақсатымен бақылау эксперименті жүргізіліп, білім беру подкасттарын қолдану тиімділігіне сараптама жасалынды. Оқушылар арасында зерттеу сұрағына байланысты сауалнама алу арқылы зерттеуге қатысты мәселе анықталды.

Тәжірибелік-эксперименттік алаң ретінде Шымкент қаласындағы «Жалын» жалпы орта мектебі таңдалып алынды. Оқушылардың монологтік сөз мәдениетін подкаст материалын пайдалану арқылы арттыру мәселесін зерттеу барысында әдістемелік экспериментке осы мектепте оқитын барлығы 35 оқушы қатысты.

Нәтижелер мен талқылау

Монологтік сөйлеудің *монолог-хабарлама, монолог-сипаттама, монолог-талқылау, монолог-пайымдау, монолог-суреттеу, монолог-сендіру, монолог-әңгімелеу, монолог-пікір* сияқты түрлерін атап кетсек болады. Монологтік сөйлеу ауызша және жазбаша түрде көрініс береді. Ауызша (тыңдау және сөйлеу), жазбаша (оқу және жазу) қарым-қатынас негізінде құрылады. Қазақ тілін оқу үдерісінде монологтік сөйлеуді қалыптастырудың ең басты мақсаттарының бірі – білім алушыларды сөйлеуге үйрету. Сөйлеу адамдар арасында өз ойын жеткізу, дәлелдеу, сендіру, эмоционалды сезімдерін білдіру түрінде қалыптасатын тілдесудің түрі. Сөйлеу диалогтік және монологтік деп екіге бөлінеді. Монолог сөйлеу белгілі бір адамның өз ойын, оқиғаны баяндауын, хабар не ақпарат айтуын білдіреді. Қазақ тілі сабақтарында білім алушыларды монолог түрінде пікір айтуға үйрету, өз ойын дұрыс жеткізуге дағдыландыру мұғалімнің алдындағы негізгі міндеттердің бірі.

Монологтік сөз репродуктивті сөйлеу және продуктивті сөйлеу түрінде келеді. Оқушылардың бойына дайындалмаған продуктивті сөйлеуді дамыту қазіргі таңда оқыту үдерісіне қойылатын негізгі талаптардың бірі. **Монологтік сөйлеудің негізгі коммуникативтік функцияларына мыналарды атап өтсек болады:**

- **Ақпараттық** – тыңдаушыларға белгілі бір оқиға, іс-әрекет, пәнге байланысты тақырыптар төңірегінде ақпарат беруге бағытталған. Монологтік сөйлеуге үйретудің ақпараттық қызметі сөйлеуші адамға өз ойын түсінікті әрі анық жеткізуді талап етеді. Монологтік сөйлеуде ақпаратты дұрыс әрі сөйлеу шеберлігімен жеткізу үшін оған оқушыларды дағдыландыру қажет.

- **Ықпалды –** тыңдаушысын өзіндік ой-пікіріне, көзқарастарына немесе әрекеттердің дұрыстығына сендіру;
- **Эмоциялы-бағалау –** оқиғалар мен сюжеттерді баяндауда, белгілі бір тақырып төңірегінде өзіндік пікір білдіруде монологтік сөйлеушінің эмоциясын, ішкі-көңіл күйін байқату. Бұл функция сөйлеудің тыңдаушыларға әсерін күшейтуге көмектеседі.

Монологтік сөз мәдениетін қалыптастыруда төмендегідей критерийлерді ескерген жөн:

1) Монологтік сөйлеудің түрлерін тиімді пайдалану;
2) Ойын жүйелі, қисынды жеткізу;
3) Тақырыптың ашылу деңгейінің жоғары болуы;
4) Ауызша баяндауда сөйлемдерді лексикалық-грамматикалық, синтаксистік жағынан дұрыс құру;
5) Монологтік сөйлеудің шығармашылық сипатының басым болуы;
6) Сөз мәдениеті мен қазақ тіліне тән орфоэпиялық заңдылықтарды, сөз мәнерлігін сақтау.

Қазақ тілі сабақтарында оқушылардың монологтік сөз мәдениетін дамытудың әдістемелік жүйесін ұсыну тілдік тұлғаны қалыптастырудың бірден бір тиімді жолы. Қазақ тілі сабақтарында 9 сынып оқушыларына монологтік сөз мәдениетін меңгертуде білім беру подкасттарын пайдалану өз нәтижесін байқатты. Подкасттарды сөйлеу мәдениетін қалыптастыру үшін тиімді пайдалану бірнеше маңызды аспектілерге негізделеді. Подкасттарды білім беру мақсатында қолдану сөйлеу дағдыларын жетілдіру және коммуникативтік қабілеттерді арттыру үшін қажетті әдістердің бірі. Бұл мақсаттарға жету үшін бірнеше негізгі қағидаларға назар аудару керек.

Біріншіден, тақырыпты дұрыс таңдау қажет. Сөйлеу мәдениетін қалыптастыру үшін қызықты әрі өзекті тақырыптарды таңдау оқушылардың назарын өзіне аударады. Бұл тыңдаушының қызығушылығын арттырады және сөйлеу материалдарын тереңірек түсінуге көмектеседі.

Екіншіден, подкасттарды тыңдау барысында әртүрлі сөйлеу мәнерін, интонацияларға мән берген дұрыс. Ол оқушының сөйлеу мәнерін қалыптастыруға септігін тигізеді.

Үшіншіден, подкасттағы айтылған ойларды қайталау сөйлеу дағдыларын жақсартуға көмектеседі. Осылайша оқушылар өз ойларын дұрыс жеткізуге дағдыланады.

Төртіншіден, подкаст тыңдау кезінде тақырып бойынша айтылған сөздер мен терминдерді тереңірек түсінуге көңіл бөлу керек. Бұл сөздердің және терминдердің нақты мағынасын түсінуге көмектеседі және сөйлеу кезінде оларды дұрыс қолдануға мүмкіндік береді.

Бесіншіден, сөйлеу жаттығуларын жасап, оқушы өз даусын жазып алса, бұл сөйлеу қабілетін бағалап, қажетті түзетулер енгізуге жағдай туғызады.

Алтыншыдан, подкаст тыңдаған кезде тыңдаушының рөлінде болу арқылы сөйлеу мәдениетінің өзіндік қыр-сырын, сөздердің дұрыс қолданылуын және сөздердің лексика-семаникалық және когнетивтік сипаттарын тереңірек түсінуге қалыптасады.

Подкасттарды сөйлеу мәдениетін қалыптастыруда тиімді пайдалану сөйлеу дағдыларын дамытуға және коммуникативтік қабілеттерді арттыруға ықпал етеді. Подкасттарды тыңдау, оларды оқу мақсатында қолдану сөйлеу тәжірибесін шыңдауға және тілдік дағдыларды жетілдіруге мүмкіндік туғызады.

Бүгінгі таңда әңгімелесу подкасттары ең танымал подкасттардың бірі. Әңгімелесу подкасттары бір немесе бірнеше адам тақырыпты талқылайтын аудио немесе видео жазбалардан тұрады. Мұндай подкасттарда жаңалықтар не өзге де өзекті мәселелер талқыланып, қатысушылар өз ойларын ортаға салады. Подкасттардың келесі бір түрі көркемдік подкасттар көркем аудио мәтіндердің жиынтығынан тұрады. Жалпы подкасттың түрлерін төмендегідей типтерге бөліп қарастырсақ болады:

- *Chumchat (достық әңгіме немесе достық чат)* – бұл берілген тақырыптағы әңгіме, мысалы, қатысушылар белгілі бір тақырып бойынша пікірлеседі. Мұндай подкастты 3-4

адам біріге отырып жазады. Бұл подкасттарда тыңдаушының назары талқыланып жатқан тақырыптағы мәселеге ауып, тыңдаушы назарын өзіне аударады. Осылайша тыңдаушының қызығушылығын тудырады.

- *Interview (сұхбат)* – подкасттарды қызықтыратын тақырып бойынша сарапшы адаммен әңгіме.
- *Storytelling, сторителлинг немесе нарратив* – белгілі бір оқиға туралы, әдетте сюжетті оқиғаны тізбектей баяндау.
- *Monologue (монолог)* – берілген тақырып бойынша еркін форматта сөйлеушінің сөзі. Әдетте тыңдаушың назарын өзіне аудару үшін және тыңдаушысын шаршатып алмау үшін монологтік подкасттар 5-7 минуттан аспай жазылуы тиіс.

Білім беруде подкасттарды әртүрлі пәндерді оқытуда пайдалануға болады.

Подкасттарды пайдаланудың тиімділігі мен мүмкіндіктері:

1. Көп функционалдылық. Біріншіден, подкасттар белгілі бір пән бойынша шағын лекция немесе тыңдау жаттығулары ретінде оқу құралы қызметін атқара алады. Екіншіден, подкасттар арқылы көтерілген мәселені бейресми талқылау сәтті болуы мүмкін.
2. Медия құзыреттілігі, яғни подкаст ақпаратты тасымалдаушы және таратушы ретінде заманауи электронды және цифрлық кеңістікке сәйкес келеді. Ақпаратты үнемі тыңдау сөйлеу дағдыларын дамытуға септігін тигізеді.
3. Интерактивтілік. Білім алушылар аудио жазу арқылы өз ойларын білдіруге мүмкіндік алады. Көтерілген мәселе бойынша дәлелдер келтіреді және оқу мәселелерін шеше алады.
4. Оқушының жеке ерекшеліктерін ескере білу. Оқушылар подкастты кез келген ыңғайлы уақытта, ыңғайлы жерде тыңдай алады. Олай болса, оқу подкасттары инклюзивті оқытуда да тиімді әдіс ретінде қолданыс табу мүмкіндігі бар. Сондай-ақ мұғалім оқу бағдарламасы бойынша өзінің аудио сериясын құрып, оларды оқу материалы ретінде пайдалана алады.

Подкасттарды білімділік мақсатта пайдалану, ең алдымен, сөйлеу және тыңдау дағдыларын жақсартуға әсер етеді. Педагогика ғылымдарының докторы П.В. Сысоев «Шет тілін оқытудағы подкасттар» атты мақаласында подкаст әдісінің 3 кезеңнен (орнату, процедуралық, бағалаушылық) және 11 қадамнан тұратын дағдыларды дамыту алгоритмін атап көрсетеді. Подкасттарды П.В. Сысоев ана тілінде сөйлейтіндер үшін жасалынған және білім беру мақсатында жасалынған подкасттар деп бөліп классификациялауды ұсынады [13]. Төмендегі келтірілген кестеде П.В. Сысоевтың ұсынған подкаст әдісі арқылы дағдыларды дамыту алгоритмі көрсетілген.

Кесте 1. Подкаст арқылы оқушылардың әртүрлі дағдыларын дамыту алгоритмі

1-қадам. Жұмысты жоспарлау	5-қадам. Подкаст тақырыбын таңдау және мәтінін дайындау	9-қадам. Подкастарды сыныпта талқылау
2-қадам. Подкаст қызметінде подкасттарды орналастыру және интернет-пікірталас ұйымдастыру ережелерімен танысу	6-қадам. Подкастты дыбыстық жазу	10-қадам. Өзін-өзі бағалау
3-қадам. Мұғаліммен бірлесе отырып, белгілі бір тақырып бойынша подкаст парақшаларын таңдайды	7-қадам. Оқушылар жазған подкастарды тыңдау	11-қадам. Мұғалімнің бағалауы
4-қадам. Мұғалім оқушыларға подкаст жасауда интернет желісін пайдаланудағы ақпараттық қауіпсіздік туралы ақпарат береді.	8-қадам. Подкастарды желіде талқылау, пікірлер жазу	

Подкастарды білім беру мақсатында қолдану ең бірінші оқушының тыңдалым және айтылым дағдыларын қалыптастырады. Сонымен қатар подкастармен жұмыс жасау барысында оқушылар *өз ойларын жүйелеуге, сыни тұрғыдан ой айтуға, тілдік нормаларды сақтап сөйлеуге, қазақ тілінің өзіндік орфоэпиялық заңдылықтарын сақтауға* үйренеді. Подкастарды қолдану арқылы сабақтарды ұйымдастыруды үш кезеңге бөліп қарастыруға болады.

Бірінші, аудиомәтінмен жұмыстың мәтінге дейінгі кезеңі,

Екінші, аудиомәтінмен жұмыстың мәтіндік кезеңі,

Үшінші, аудиомәтінмен жұмыстың мәтіннен кейінгі кезеңі.

Подкаст материалдарының тілдік мазмұнына қойылатын негізгі талаптар:

– оқушылардың жас ерекшелігін ескеру;

– оқу бағдарламасы мен оқу мақсаттарына сәйкес болуы;

– ұсынылатын подкасттардың дыбыстық дизайнының сапасы (сөйлеудің табиғи қарқыны, дикцияның анықтығы және интонацияның мәнерлілігі) жоғары болу керек.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдері үшін подкасттарды қолдану ерекше назар аударуды қажет ететін әдіс. Подкастары қолдану мәтіндер мен әдеби шығармаларды тереңірек түсінуге және талдау қабілеттерін дамытуға, сондай-ақ шығармашылық ойлау мен сыни пікірлерді қалыптастыруға жағдай туғызады. Подкасттар осы міндеттерді орындауға тиімді көмекші құрал бола алады.

Цифрлық жазбалар болып табылатын подкасттар монологтік сөз мәдениетін қалыптастырудың өте танымал техникалық құралы. Тілді оқыту, тіл мәдениеті дағдыларын қалыптастыруда компьютерлік технологиялар оқытудың бірден-бір тиімді әдісі. Подкаст мұғалімдер білім беру мазмұнын жетілдіру және сыныптан тыс оқытуды ынталандыру үшін пайдаланатын жаңа құралдардың бірі ретінде қолданылуда. Подкаст білім алушылардың тыңдалым, айтылым дағдыларын дамытуға септігін тигізеді. Подкасттардың тілдік дағдыларды қалыптастырудағы қызметі туралы шетелдік ғалымдардың зерттеулерін атап көрсетуімізге болады. Масудул Хасан «Тілді оқытудағы подкаст қосымшалары: соңғы зерттеулерге шолу» [14] атты мақаласында тілді оқытуда подкасттарды қолдану арқылы білім беру мазмұнын жетілдіру, сыныптан тыс оқуды ынталандыру мәселелерін сөз етеді. Сонымен қатар подкастардың тек сөйлеу мен тыңдауда ғана емес, басқа да тілдік дағдыларды қалыптастырудағы тиімділігін анықтайды. Биргит Филлипс «Тілді үйренудегі студенттер шығарған подкасттар – студенттердің подкасттарды қабылдауын зерттеу» [15] атты мақаласында подкасттар тілді меңгеру параметрлерінде сөйлеу дағдыларын дамытуға арналған пайдалы құрал болып табылатынын атап өтеді. Мақалада білім алушылардың өздері жасаған подкастары олардың сөйлеу дағдыларын қалыптастырудың бірден-бір негізгі көзі екендігін алға тартады. Михаэла Г. Рамирестің «Тілді оқыту үшін подкастарды пайдалану: әдебиеттерге жүйелі шолу» [16] атты зерттеуінде подкасттарды пайдалану жас ұрпақ үшін қызықты әрі тиімді екендігіне шолу жасайды. Әсіресе подкасттарды пайдалану тіл үйренуге арналған өте танымал техникалық құрал екендігі талданады. Мариса Йоэстара, Заяна Путридің «Посткаст: EFL студенттерінің тыңдау және сөйлеу қабілетін жақсартудың балама жолы» атты мақаласы [17] тыңдау мен сөйлеу өнімділігін жақсартуда подкастты пайдаланудың тиімділігін қарастыруға бағытталған. Хабиб Алви Жамалул Лайель, Эди Сусеноның «Жасөспірім білім алушыларға арналған подкаст материалын пайдалану арқылы сөйлеу шеберлігін арттыру» атты зерттеуінде [18] подкасттар оқушылардың сөйлеу дағдыларын қалыптастырудың тиімді құралы ретінде қарастырылады. Ғалымдардың тұжырымдауынша, подкаст контенттерін пайдалану білім алушылардың сөйлеу мәдениетін жақсартады. «Тіл үйренуде айтылым мен интонацияны жақсарту үшін подкасттарды пайдалану» атты М.Л. Харрис, С.Ж. Уильямстың мақаласында зерттеушілер подкасттардың айтылым мен интонация мәселелерін шешудегі тиімділігін талқылайды. Л.Б. Томпсон, Х.К. Лидің «Подкасттарды тіл білімінде тыңдау және сөйлеу дағдыларын арттыру құралы ретінде пайдалану» атты зерттеуінде оқу подкасттарын тыңдау және сөйлеу дағдыларын арттырудағы тиімді білім беру құралы ретінде пайдаланылуды

ұсынады. Бұл мақалаларда подкасттардың сөйлеу мәдениетін және тіл үйренуді жетілдіру жолындағы мүмкіндіктері қарастырылған.

Подкаст – оқушылардың тіл мәдениетін дамыту үшін өте күшті құралдардың бірі. «Тіл мәдениеті дегеніміз – оқыту үдерісінде, отбасында, жалпы адамдардың қарым-қатынасы негізінде жазбаша және ауызша тілді игеру деңгейі. Ойды дұрыс, түсінікті, анық, дәл, әсерлі әрі әдеби нормасын сақтай, тіл тазалығын сақтай жеткізе білу шеберлігі» [19, 250]. Подкасттарды білім беру саласында тиімді құрал ретінде қолдану, оларды оқыту әдісі ретінде пайдаланудың тиімді жақтарын атап өтсек:

1. Қолжетімділік және икемділік. Оқушылар подкасттарды кез келген уақытта, кез келген жерде тыңдай алады. Бұл олардың оқу процесін өздерінің кестелеріне сәйкес реттеуге мүмкіндік береді.

2. Сабақ мазмұнын әртүрлі тәсілдермен ұсыну. Подкасттарды ұйымдастыруда әңгімелесу, сұхбат немесе баяндау арқылы ақпараттар беріледі. Бұл оқу үдерісінде әртүрлі тақырыптарды түсіндіруде пайдалы болып келеді.

3. Өзара әрекеттестік және талқылау. Подкасттарды тыңдағаннан кейін оқушылар өз ойларымен бөлісу үшін топтық жұмыстар жасайды. Кейбір подкасттарды тыңдау арқылы білім алушылар тақырып бойынша туындаған сұрақтарға жауап алады.

4. Мотивация және қызығушылықты арттыру. Подкасттарды білім алу процесіне қолдану білім алышылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады.

5. Оқушылардың тілдік дағдыларын қалыптастырады. Подкасттарды тыңдау тыңдаушылардың аудио тыңдау дағдыларын дамытуға көмектеседі. Подкасттарда талқыланған мәселелер бойынша пікір айту, ой қорыту, талдау жұмыстарын жүргізу оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамытуға ықпал етеді. Подкасттарды білім беру процесіне тиімді әрі дұрыс пайдалану маңызды. Оқытушылар подкасттардың мүмкіндіктерін толық пайдалану үшін олардың мазмұнын, мақсатын және оқу жоспарымен сәйкестігін ескеруі қажет.

Қазақ тілін оқытуда подкасттарды пайдалану – бұл оқытудың заманауи тәсілдерінің бірі. Подкасттар әртүрлі дағдыларды дамытуға септігін тигізеді. Мысалы:

- Тыңдалым және айтылым дағдылары қалыптасады. Подкасттар тыңдалатын форматта болғандықтан, олар оқушылардың тыңдау дағдыларын дамытуға көмектеседі. Подкасттарды тыңдау арқылы білім алушылар белгілі бір тақырып төңірегіндегі сөздермен, терминдермен танысады.
- Сөздердің мағыналарын түсіну, сөздік қорды байытады. Подкасттарда әр түрлі тақырыптарды тыңдау білім алушылардың сөздік қорын кеңейтуге мүмкіндік береді.
- Грамматикалық құрылымдар. Подкасттар арқылы оқушылар сөйлемдердің түрлі грамматикалық құрылымдарда жасалуын табиғи контексте байқап, дұрыс сөйлеуге үйренеді.
- Қызығушылықты арттыру, мотивация беру. Подкасттардың мазмұны білім алушылардың қызығушылығын оятып, білім алу мотивациясын арттырады.
- Интербелсенділік. Кейбір подкасттар сұрақтар қою немесе пікірлер қалдыру арқылы оқыту үдерісін белсендіреді.
- Адаптивті оқу. Оқушылардың жеке қабілеттері мен қажеттіліктерін, сонымен қатар олардың қызығушылығы мен әртүрлі жағдайларға бейімделуін барынша ескеру.
- Қайта тыңдау мүмкіндігі. Білім алушылар подкасттарды бірнеше рет тыңдай отырып, қиындық туғызатын жерлерін қайта түсінуге мүмкіндік алады.

Подкасттар – тыңдалатын медиаконтент түрі ретінде білім беру саласында жаңа мүмкіндіктер ұсынып отыр. Қазақ тілін оқыту мен басқа да пәндерде подкасттарды қолдану оқушылардың айтылым дағдысын дамытуда тиімді құрал ретінде қолдануға болады. «... сөйлесім әрекетінің бір құраушысы болып саналатын айтылым монологтік сөзбен толық сәйкес келеді. Сондықтан айтылым мәдениеті мәселесін тек диалогтық тұрғыдан емес, монологтік сөйлеу мәдениетімен байланыстыра қараған дұрыс. Себебі айтылымда нақты қойылып отырған мәселе туралы адам өз ойын түсінікті, жүйелі етіп айтуы тиіс. Оның

үстіне монологтік сөз тілдің ауызша және жазбаша формасының екеуіне де қатысты. Ол жазбаша дайындалып, жұртшылық алдында ауызша айтылады» [20, 43].

Монологтік сөйлеу – бір адамның ойын баяндау, әңгімелеу, пайымдау, талдау, тұжырым және қорытынды жасау сияқты сөйлеу дағдыларын байқататын ойды дұрыс жеткізудің бірден-бір жолы. Монологтік сөйлеу кез келген тілді меңгеруде ең маңызды аспект болып табылады. Олай дейтініміз сөйлеусіз тіл дамымайды. Шешендік шебер сөйлеу үшін, әрбір тілдің өзіне тән грамматикалық құрылымы, фонетикасы, сөздік құрамы сияқты ерекшеліктерін меңгеру керек. Оқушыларды өз ойларын еркін жеткізе алуға дағдылану үшін сөйлеу қабілетін дамытуға арналған тапсырмалар мен жаттығулар қажеттілігі туындайды. Осы орайда оқушылардың монологтік сөз мәдениетін дамытудың ғылыми-әдіснамалық негіздерін саралап, монологтік сөздің түрлерін меңгерудің әдістемесін жасау және оның тиімділігін эксперимент арқылы дәйектеу осы мәселені шешудің бірден бір жолы. Осыған байланысты монологтік сөйлеуге үйретудің мақсаты – адамның ойын логикалық жүйелі, дәйекті, толық және дұрыс жеткізу арқылы сөйлеудің монологтік дағдыларын қалыптастыру. Бақылау экспериментінің алғашқы кезеңінде Шымкент қаласындағы «Жалын» жалпы орта мектебі оқушыларынан монолог, монологтік сөз және монологтік сөз мәдениеті туралы білім, білік, дағдыларын анықтау мақсатында сауалнама жүргізілді. Оқушылардың монологтік сөз мәдениеті бойынша алған білімдері мен қалыптасқан дағдылары тексерілді.

Кесте 2. Бақылау кезеңіндегі сауалнама

№	Сұрақ	Жауап нұсқалары
1	Монолог дегеніміз не?	Екі немесе бірнеше адамның әңгімелесуі
		Бір адамның ішкі ойы, пікірінің көрінісі
2	Монологтік сөйлеу дегеніміз не?	Басқа адамға немесе өзіне қарата айтылған жалғыз адамның сөзі
		Бірнеше адамның пікірлесуі, сөйлесуі
3	Сөз мәдениеті дегеніміз не?	Әдеби тілдің нормаларын сақтап сөйлеу, тіл тазалығы
		Күнделікті өмірде қолданылатын ауызекі сөйлеу үлгісі
4	Монологтік сөз мәдениеті деген ұғымды білесіз бе?	Иә
		жоқ
5	Подкаст дегеніміз не? *(ашық сұрақ)*	*(Берілген ашық сұраққа өз ойларыңды жазыңдыр)*
6	Подкасттардың сөз мәдениетін дамытуға тигізетін әсері қандай? *(ашық сұрақ)*	*(Берілген ашық сұраққа өз ойларыңды жазыңдыр)*

Сауалнама нәтижесінде оқушылардың басым көпшілігінің «монолог» сөзінің анықтамасын біліп, «монологтік сөйлеу», «монологтік сөз мәдениеті» деген ұғымдарды толық түсінбейтіндігін анықтадық. Жүргізілген сауалнама нәтижесі бойынша 9 сынып оқушыларына монологтік сөз мәдениетін меңгертудің тиімді әдістемесін жасау міндетін алдымызға қойдық. Монологтік сөз мәдениетін дамыту үшін шығармашылық және жеке қабілеттерді ескере отырып төмендегі 3-кестеде көрсетілген тапсырмалар жүйеленді. Ұсынылып отырған тапсырмалар қазақ тілін оқытуда оқушылардың тілдік дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді.

Кесте 3. Оқушыларға берілген тапсырма түрлері

№	**Тапсырма атауы**	**Тапсырманың сипаты**
1	Ұсынылған контентті тыңдау және негізгі идеяны айту	Оқушылар тыңдалымның негізгі идеясы мен онда берілген ақпаратты анықтап, оларды жазбаша не ауызша түрде ұсынады.
2	Қысқаша мазмұн баяндау	Оқушыларға аудио не видео контенттің мазмұнын баяндау тапсырылады. Ол мәтінде берілген ақпаратты оқушылардың түсініп, мәтіндегі негізгі ойларды айқындауға көмектеседі.
3	Контент бойынша өз пікірін білдіру	Оқушылар аудио, не видео контенттер арқылы берілген материалдарға сүйене отырып, өз пікірлерін немесе ұсыныстарын дайындайды, оларды басқа оқушылармен бөліседі.
4	Мәтін мазмұндарын салыстыру	Оқушылар әртүрлі подкасттар немесе видеолар арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды салыстырып, оларға талдау жасайды.
5	Тыңдалған аудио не видео контенттер бойынша сұрақтарға жауап беру	Оқушылар сұрақтарға жауап бере отырып, аудио не видео контенттерді қаншалықты түсінгендерін байқатады.
6	Өз подкастын немесе видеосын жасау	Оқушылар өздері контент дайындап, оны монолог түрінде ұсынуы қажет. Мысалы, өздері қызықтырған тақырыпта подкаст жазып немесе видео түсіріп, оны сыныпқа көрсетеді. Бұл тапсырма шығармашылықты дамытуға және жаңа медиа құралдармен жұмыс істеу дағдысын қалыптастыруға көмектеседі.
7	Ұсынылған аудио не видео контенттер бойынша қысқаша шығармашылық монолог жазу немесе негізгі ойды ауызша баяндау	Оқушылар аудио не видео контенттерді тыңдау арқылы қысқаша монолог дайындап, негізгі идеяларды, фактілерді немесе пікірлерді өз сөздерімен жеткізеді. Бұл тапсырма оқушылардың монологтік сөйлеу дағдыларын дамытуға көмектеседі. Мысалы, егер подкаст экологиялық мәселелерді қозғайтын болса, оқушылар экология мәселелері туралы өз көзқарастарын білдіреді.
8	Монолог арқылы баяндау	Оқушылар белгілі бір аудио немесе видео контентті тыңдап немесе көріп, оны өз сөздерімен толықтай баяндап береді. Бұл тапсырма оқушылардың тыңдалым және айтылым дағдыларын бір мезгілде қалыптастыруларына ықпал етеді.

3-ші кестеде келтірілген тапсырмалар оқушылардың монологтік сөйлеу мәдениетін дамытуға, олардың сөздерді дұрыс қолдану, ойды жүйелі түрде жеткізу қабілеттерін арттыруға бағытталған. Зерттеу жұмысының нәтижесінде, 9-сынып оқушыларының монологтік сөз мәдениетін жетілдіруге жол ашатын бағыттар айқындалды. Сонымен қатар зерттеу тақырыбына байланысты отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми-әдістемелік еңбектері мен әдіскер ғалымдардың айқындаған жаңа бағыттары талданды. Талдау нәтижесінде 9-сынып оқушыларына монологтік сөз мәдениетін оқытудың мақсаты, ұсынылатын білім мазмұны мен оны меңгертудің жолдары анықталды. Монологтік оқытуда білім берудегі подкасттарды пайдаланудың тиімділігі дәлелденді. Қазақ тілін оқытуда тілдік дағдыларды монологтік сөз мәдениетінің талаптарымен ұштастыра отырып жетілдірудің жолдары айқындалды. Оқушылардан сауалнама алынып, соның нәтижесінде

қалыптастыру экспериментін жүргізуге арналған тапсырмалардың түрлері әзірленді. Монологтік сөз мәдениетін қалыптастыруда монологтік сөйлеу мен тілдік дағдыларды дамытудың әдістемелік жүйесі ұсынылды.

Қорытынды

Зерттеу мәселесі бойынша отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне шолу жасай отырып, оқушылардың монологтік сөз мәдениетін қалыптастыру мәселесі түрлі аспектіде қарастырылды. Соның ішінде подкасттардың оқушылардың монологтік сөз мәдениетін дамытудағы рөлі айқындалды. Ең алдымен подкасттар ақпаратты аудио форматта ұсыну арқылы оқушылардың ақпаратты қабылдау және өңдеу қабілеттерін дамытатындығы айқындалды. Подкаст әдісін қолдану оқушылардың тыңдау, сөйлеу, және талдау дағдыларын дамыту үшін қажетті құрал екендігі эксперименттік бақылау нәтижесінде анықталды. Подкасттарды тыңдау оқушылардың сөздік қорын байытып, олардың жаңа сөздерді еске сақтауға және қолдануға көмектесетіндігі сауалнама барысында айқындалды. Қорытындылай келе, оқу процесіне подкастарды қолдану:

- оқушылар өз ойларын жүйелі жеткізуге дағдыланады, өз пікірлерін еркін айтуға үйренеді;
- подкасттармен жұмыс оқушылардың пәнді терең түсінулеріне жағдай туғызады және пәнге деген қызығушылығын арттырады;
- подкасттармен жұмыс оқушылардың оқуға деген мотивациясын арттырады;
- подкастты тыңдау арқылы оқушылардың тілдік дағдылары қалыптасады;
- күрделі идеялар мен концепцияларды түсінуге көмектеседі.
- подкастты тыңдау монологтік сөз мәдениетін қалыптастыруға өз септігін тигізеді.

Жоғарыда келтірілген қорытындыларды негіздей келе, мақалада подкасттарды қолдану оқушылардың монологтік сөз мәдениетін жетілдірудің бірден-бір тиімді жолы екендігі дәлелденді.

Бұл зерттеу осы подкасты пайдалану арқылы оқушылардың монологтік сөйлеу мәдениетінің жақсарғанын анықтауға бағытталған. Подкасттар оқушылардың танымдық қабілеттері мен сөйлеу мәдениетін дамытуда тиімді құрал болып табылады. Олар тыңдау дағдыларын жетілдіріп, сөздік қорды байытып, сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді. Подкасттарды оқу құралы ретінде қолдану тәжірибесі олардың оқу процесіне оң әсерін тигізетінін көрсетеді. Зерттеу нәтижелері подкасттардың білім беру саласында тиімді қолданылу жолдарын анықтап, оқу әдістемесін жетілдіруге мүмкіндік береді.

Мүдделер қақтығысы

Мақалада мүдделер қақтығысы жоқ

Авторлардың қосқан үлесі

Б.С. Бейсенбаева – зерттеу тақырыбына қатысты шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерін зерделеп, тұжырымдар жасауға өз үлесін қосты. А.Қ. Рауандина – мақала материалдарын жинақтау, саралап, талдау жасауға қажетті деректер жинауға ат салысты. Г.К. Жылқыбай – мақала мазмұнын сыни тұрғыдан қайта қарау, мақаланы рәсімдеумен айналысты. Зерттеудің барлық аспектілері бойынша авторлар тең дәрежеде жауапты болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Монография. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2021. – 424 б.
2. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984. – 107 б.
3. Уәли Н. Қазақтың дәстүрлі сөзсаптамы: тілтанымдық үзіктер. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2020. – 208 б.

4. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013. Т. I: – 384 б.

5. Сыздық Р.С. Сөз қолданысы және әдеби норма. Жазушы және сөз мәдениеті. – Алматы: Ғылым, 1983.–152 б.

6. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 224 б.

7. Сыздық Р.С. Ауызша дамыған қазақ әдеби тілі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2014. –242 б.

8. Сыздық Р.С. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). – Алматы: Ел-шежіре. 2014. – 292 б.

9. Сыздық Р.С. Сөз-сазы (сөзді дұрыс айту нормалары). – Алматы: Санат, 1995.–120 б.

10. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас негіздері. Оқулық. – Алматы: Print-S, 2005. – 145 б.

11. Тұяқбаева Р.Р., Ашенова А.Т., Мансұров Н.Б. Қазақ тілін оқыту үдерісінде қолданылатын тапсырма түрлері // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – №1(142). – Б. 97-105. DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-97-105

12. Дәулетбекова Ж.Т., Рай Қ.М. Сөйлей білу – өнер. – Алматы: Ғылым ордасы, 2013. – 120 б.

13. Сысоев П.В. Подкасты в обучении иностранному языку // Язык и культура [Электронный ресурс]. – 2014. – №2 (26). – С. 189-201. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/podkasty-v-obuchenii-inostrannomu-yazyku (қаралған күні: 04.12.2024).

14. Hasan MM. Podcast Applications in Language Learning: A Review of Recent Studies // English Language Teaching. – 2013. – №6(2). – P.128-134. DOI: 10.5539/elt.v6n2p128

15. Phillips B. Student-Produced Podcasts in Language Learning – Exploring Student Perceptions of Podcast Activities // IAFOR Journal of Education. – 2017. – №5 (3). – P.158-170. DOI:10.22492/ije.5.3.08

16. Michaela G. Ramirez. The Use of Podcasts for Language Learning: A Systematic Review of Literature // International Journal of English Language Studies, 2024, 6 (1), 47-53 pp. DOI:10.32996/ijels.2024.6.1.4

17. Yoestara M., Zaiyana Putri. Universitas Serambi PODCAST: An alternative way to improve EFL students'listening and speaking performance // Englisia Journal of language education and humanities, 2019, 6(1),15-26 pp. DOI:10.22373/ej.v6i1.3805

18. Хабиб Алви Жамалул Лайель, Эди Сусено. Жасөспірім білім алушыларға арналған подкаст материалын пайдалану арқылы сөйлеу шеберлігін арттыру. URL: (PDF) Enhancing Speaking Skill by Utilizing Podcast Material for Teenager Learners | ELT Worldwide: Journal of English Language Teaching - Academia.edu) (қаралды: 28.04.2024)

19. Клычниязова Г., Сырлыбаева Г. Оқушылардың айтылым мәдениетін қалыптастырудың лингвистикалық аспектілері // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы: Филология сериясы. – 2024. – № 1. – Б. 248-263.

20. Оразбаева Ф., Дәулетбекова Ж. Коммуникативтік-прагматикалық парадигма: айтылым мәдениетін қалыптастырудың маңызы мен мүмкіндіктері // ҚазҰУ Хабаршысы: Филология сериясы. № 3(183), 2021, 40-49 бб.

Б.С. Бейсенбаева[1], А.К. Рауандина[2], Г.К. Жылкыбай[1]

[1]Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан

[2]КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан

Эффективность метода подкаста в формировании культуры монологической речи обучающихся

Аннотация. В этой статье рассматривается эффективность использования учебных подкастов для развития монологической речи учащихся. В современной системе образования подкасты как один из инновационных методов широко применяются для того, чтобы сделать учебный процесс более интерактивным и интересным. Анализируются преимущества подкастов в образовательном процессе, такие, как доступность информации, возможность

обогащения словарного запаса и развития языковых навыков. Учебные подкасты способствуют повышению интереса учащихся к предмету и положительно влияют на развитие их речевой культуры и коммуникативных навыков. Основная цель статьи — предложить педагогам способы эффективного использования подкастов в учебном процессе для повышения качества преподавания казахского языка. Главная цель статьи — представить научно обоснованную и экспериментально подтвержденную методическую систему для развития речевых и аудиторных навыков учащихся с помощью образовательных подкастов. Также определяются роль подкастов в учебном процессе, особенности и эффективность их применения в образовании. В статье исследуется влияние использования подкастов на способность учащихся понимать, анализировать и интерпретировать тексты. Определяется, как использование подкастов в учебном процессе влияет на развитие языковых навыков и речевой культуры учащихся. В соответствии с целью исследования определяются способы эффективного использования образовательных подкастов в процессе обучения, оцениваются их возможности в педагогической практике. На основе полученных данных и результатов анализа всесторонне рассматриваются преимущества интеграции подкастов в учебный процесс.

Ключевые слова: культура речи, подкаст, образование, языковые навыки, аудирование, произношение, процесс обучения, языковые навыки.

B.S. Beisenbaeva[1], A.K. Ravandina[2], G.K. Zhylkybay[1]
[1]International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yasawi, Turkestan, Kazakhstan,
[2]Abay KazNPU, Almaty, Kazakhstan

The effectiveness of the podcast method in forming the culture of students' monologue speech

Abstract. This article examines the effectiveness of using educational podcasts in developing students' monologic speech culture. As one of the innovative methods in the modern education system, podcasts are widely used to make the learning process more interactive and engaging. The advantages of podcasts in the educational process, such as the accessibility of information, vocabulary enrichment, and the development of language skills, are analyzed. Educational podcasts increase students' interest in the subject and have a positive impact on the development of their speech culture and communicative skills. The main purpose of this article is to offer teachers ways of effectively using podcasts in the learning process to improve the quality of teaching the Kazakh language. The primary goal of the article is to present a scientifically grounded and experimentally proven methodological system for developing students' speaking and listening skills through educational podcasts. In addition, the role of podcasts in the learning process is defined, and the features and effectiveness of their use in education are analyzed. The article studies the impact of using podcasts in Kazakh language lessons on students' ability to understand, analyze, and interpret texts. It is determined how the use of podcasts in the learning process influences the development of students' language skills and speech culture. According to the purpose of the study, ways of effectively using educational podcasts in the educational process are identified, and their potential in pedagogical practice is evaluated. Based on the data and analysis results obtained, the advantages of integrating podcasts into the learning process are comprehensively analyzed.

Keywords: speech culture, podcast, education, language skills, listening, pronunciation, learning process, language skills.

References

Uali N. Kazak soz madenietının teorialyq negızderı. Monografia [Theoretical foundations of Kazakh word culture. Monograph]. (Kazak tili, Almaty, 2021, 424 p.) [in Kazakh]

2. Ualiev N. Soz madenietı [Word culture] (Mektep, Almaty, 1984, 107 p.) [in Kazakh]

3. Uali N. Kazaktyn dasturlı sozsaptamy: tıltanymdyq uzıkter [Kazakh traditional vocabulary: linguistic fragments] (Qazaq tili, Almaty, 2020, 208 p.) [in Kazakh]

4. Baitursynuly A. Alty tomdyk shygarmalar jinagy. T. I [Collection of works in six volumes. Vol. 1] (El-shejıre, Almaty, 2013, 384 p.) [in Kazakh]

5. Syzdyk R.S. Soz qoldanysy jane adebi norma. Jazushy jane soz madenietı [Word usage and literary norm. Writer and word culture] (Gylym, Almaty, 1983, 152 p.) [in Kazakh]

6. Syzdyk R. Soz qudıretı [The power of words]. (Sanat, Almaty, 1997, 224 p.) [in Kazakh]

7. Syzdyk R.S. Auyzsha damygan kazak adebi tılı [Orally developed Kazakh literary language] (Daik-Pres, Almaty, 2014, 242 p.) [in Kazakh]

8. Syzdyk R.S. Tıldık norma jane onyn qalyptanuy (kodifikasiasy) [Language norm and its formation (codification)] (El-shejıre, Almaty, 2014, 292 p.) [in Kazakh]

9. Syzdyk R.S. Soz-sazy (sozdi durys aitu normalary) [Words (norms of correct pronunciation)] (Sanat, Almaty, 1995, 120 p.) [in Kazakh]

10. Orazbaeva F. Tildik katynas negizderi [Basics of language communication] (Print-S, Almaty, 2005, 145 p.) [in Kazakh]

11. Tuyakbaeva R.R., Ashenova A.T., Mansurov N.B. Kazak tilin okytu uderisinde koldanylatyn tapsyrma turleri [Types of tasks used in the process of teaching the Kazakh language]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Philology Series, №1 (142), 97-105 (2023). DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-97-105 [in Kazakh]

12. Dauletbekova J.T., Rai Q.M. Soilei bılu – oner [Speaking is an art] (Gylym ordasy, Almaty, 2013, 120 p.) [in Kazakh]

13. Sysoev P.V. Podkasty v obuchenii inostrannomu iazyku [Podcasts in foreign language learning]. Yazik I Kultura [Electronic recourse] – Available at: https://cyberleninka.ru/article/v/ podkasty-v-obuchenii-inostrannomu yazyku (accessed: 14.02.2020) [in Russian]

14. Hasan M.M. Podcast Applications in Language Learning: A Review of Recent Studies, English Language Teaching, 6 (2), 128-134 (2013). DOI:10.5539/elt.v6n2p128

15. Phillips B. Student-Produced Podcasts in Language Learning – Exploring Student Perceptions of Podcast Activities. IAFOR Journal of Education, 5(3), 158-170 (2017). DOI:10.22492/ije.5.3.08 [in English]

16. Ramirez M.G. The Use of Podcasts for Language Learning: A Systematic Review of Literature. International Journal of English Language Studies, 6(1), 47-53 (2024). DOI:10.32996/ijels.2024.6.1.4

17. Marisa Yoestara, Zaiyana Putri. Universitas Serambi PODCAST: An alternative way to improve EFL students'listening and speaking performance // Englisia Journal of language education and humanities, 6(1), 15-26 (2019) DOI:10.22373/ej.v6i1.3805

18. Laiel H.A.J., Suseno E. Enhancing Speaking Skill by Utilizing Podcast Material for Teenager Learners. Journal of English Language Teaching, Volume 10, Number 1, 11-27 (2023). DOI: https://doi. org/10.26858/eltww.v10i1.36428 (accessed: 28.04.2024) [in Kazakh]

19. Klychniazova G., Syrlybaeva G. Linguistic aspects of the formation of students' speech culture. Bulletin of the Eurasian Humanities Institute, №1, 248-262 (2024) [in Kazakh]

20. Orazbaeva F., Dauletbekova J. Communicative-pragmatic paradigm: the importance and opportunities for the formation of speech culture. Eurasian Journal of Philology: Science and Education, №3(183), 40-49 (2021). DOI: https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v183.i3.ph5 [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Бейсенбаева Б.С. – PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан. E-mail: bbs7682@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5782-6298.

Рауандина А.Қ. – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: aitzhamal@bk.ru, ORCID: 0009-0009-9180-4234.

Жылқыбай Г.Қ. – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан. E-mail: zakiton24@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1950-8686.

Бейсенбаева Б.С. – докторант PhD, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави, Туркестан, Казахстан. E-mail: bbs7682@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5782-6298.

Рауандина А.К. – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан. E-mail: aitzhamal@bk.ru, ORCID: 0009-0009-9180-4234.

Жилкибай Г.К. – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави, Туркестан, Казахстан. E-mail: zakiton24@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1950-8686.

Beisenbaeva B.S. – PhD student, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan. E-mail: bbs7682@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5782-6298.

Rauandina A.K. – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: aitzhamal@bk.ru, ORCID: 0009-0009-9180-4234.

Zhylkybay G.K. – corresponding author, Candidate of Philology, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan. E-mail: zakiton24@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1950-8686.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

IRSTI 16.01.45
Research article

S.H. Kylyshpayeva[1*], M.H. Kylyshpayeva[2]
[1]L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[2]Zhetysu University, Taldykorgan, Kazakhstan
*(E-mail: *sarbi_barbie@mail.ru, madina_6709@mail.ru)*

Linguistic persona development of a philologist in the digital environment of the university

Abstract. The aim of this research is to illuminate the efficacy of scaffolding as a distinctive modality of pedagogical enhancement within the digital educational landscapes of universities. This article elucidates the core essence, multifaceted functions, and diverse techniques of scaffolding, alongside avenues for deeply engaging students in the learning of foreign languages. It delves into the intricacies of an e-learning course centered on foreign language acquisition, intricately woven with the scaffolding principles unique to the digital realm. The study rigorously assesses the impact of integrating these principles on the development of students' foreign language communicative competence, exemplified through the FutureLearn e-learning courses.
The scholarly significance of this investigation emerges from delineating three primary forms of scaffolding: individual scaffolding, partnership scaffolding, and person-computer-based scaffolding. In conclusion, this endeavor not only yields the creation of FutureLearn—e-learning courses that embody scaffolding ideals—but also paves a path for enriched educational practices that elevate foreign language learning in a digitally interconnected world.
Keywords: linguistic persona of a philologist, scaffolding, pedagogical immersing, digital learning environment of higher education.

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-239-246

Received: 07.10.2024; Revised: 29.11.2024; Accepted: 19.12.2024; Available online: 28.12.2024

Introduction

The vigorous advancement of online education, witnessed in recent decades, unavoidably brings forth critical questions regarding the quality and effectiveness of its offerings, particularly concerning the ultimate outcomes of such learning. Learning management systems (LMS) have solidified their esteemed position as pivotal innovations in university education, adeptly enabling the orchestration of learning within the digital realm. The tumultuous landscape of education during the pandemic further validated the efficacy of this transformative approach, underscoring its indispensable role in adapting to unforeseen challenges. As institutions navigate this uncharted territory, the potential of LMS to enhance educational experiences and optimize learning pathways becomes increasingly evident, shaping a future where digital and traditional methodologies intertwine harmoniously. In this era of rapid transformation, the quest for excellence in online education necessitates an unwavering commitment to fostering not only knowledge acquisition but also the holistic development of learners, empowering them to

thrive in an ever-evolving world. Thus, the journey toward creating a robust and effective online educational framework continues, driven by innovation and an enduring dedication to quality. Despite the virtually unlimited possibilities of learning in e-learning environments, the results of numerous studies [1], [2], [3], [4] represent low levels of learner engagement in online learning and often low quality of such learning. Also students note such problems as procrastination, lack of motivation, feeling of isolation and alienation, insufficiently formed skills of organization of working time.

The deployment of scaffolding within the electronic educational milieu of higher education emerges as a promising avenue for enhancing the quality of foreign language instruction. This innovative approach facilitates the transference of the successful scaffolding techniques found in face-to-face interactions into the digital realm of universities. By leveraging the strengths of multimedia and ensuring accessibility, this pedagogical strategy not only bolsters the learning experience but also expands the horizons of pedagogical potential. In harnessing such dynamic educational tools, educators can foster an enriched environment where students are invited to engage actively with the language, cultivating their skills in ways that were once tethered to traditional methods. The integration of technology in this manner paves the way for a more immersive and interactive learning journey, allowing the nuances of foreign languages to be explored in depth while accommodating diverse learning styles and needs. Ultimately, the synthesis of scaffolding with digital platforms heralds a transformative shift in language education, promising profound effects on both teaching effectiveness and student engagement. An analysis of the academic literature [2], [4], [5] has shown that currently, despite a significant amount of research on the application of scaffolding in teaching, relatively few research papers have been published on the application of this technology in online language teaching. It is, therefore, both pertinent and illuminating to explore the employment of scaffolding principles within the realm of foreign language acquisition amid the digital landscape of academia.

Research objectives:

- to reveal the essence of scaffolding as a special type of pedagogical immersing for students learning a foreign language in the digital environment of university;
- on the basis of the principles of scaffolding to develop an e-learning course on foreign language in the digital environment of university;
- to assess the efficacy of integrating the principles of scaffolding within the educational framework aimed at fostering the communicative competence in foreign languages among students on the example of FutureLearn e-learning courses in the digital environment of university. The foundation of this research rests upon a rich tapestry of scientific articles and methodological literature, primarily within the realms of psychology and pedagogy, crafted by luminaries such as L.S. Vygotsky and A.R. Luria. Their profound explorations into the development of children's cognitive processes lay the groundwork for understanding the intricacies of learning. Additionally, the inquiry draws upon contemporary works that delve into the application of scaffolding within modern educational practices. Esteemed scholars including D. Wood, J.S. Bruner, G. Ross, B.R. Belland, A. Walker, M.W. Olsen, and H. Leary contribute invaluable insights that illuminate the pathways through which learners navigate the complexities of knowledge acquisition. Together, these theoretical resources create a robust framework for examining the vital interplay between cognitive development and pedagogical methods, fostering an enriched understanding of educational dynamics in the ever-evolving landscape of instruction.

Research methodology

The article employs a suite of scientific methodologies in its inquiry: meticulous research and analysis of scholarly works pertaining to the chosen issue, rigorous experimental investigations, and keen observations. The practical significance of this endeavor resides in its potential to harness and apply refined scientific insights regarding contemporary scaffolding principles and tools within the digital learning landscape of university education. This exploration promises to

enrich the development of electronic educational resources and enhance foreign language training courses. Through this synthesis of theory and practice, the work aspires to elevate pedagogical approaches, melding innovation with accessibility, and ultimately forging pathways for more effective learning experiences. In navigating the complexities of this digital age, the findings aim to illuminate the profound interplay between educational methodologies and technological advancement, fostering environments where knowledge can flourish in dynamic and interactive forms.

Discussion and results

When contemplating the implementation of scaffolding, educators grapple with several pivotal questions: Which assignments necessitate such support for students? In what ways can scaffolding be seamlessly integrated into the learning experience? And at what juncture should this support be gracefully withdrawn? M. Hannafin, S. Land, and K. Oliver elucidate four distinct categories of scaffolding that illuminate its application:

1) Conceptual scaffolding aids learners in discerning the central themes of their assignments and the interconnected knowledge that underpins them;

2) Metacognitive scaffolding empowers students to track and reflect upon their own learning journeys;

3) Strategic scaffolding offers varied approaches to engaging with tasks, fostering adaptability;

4) Procedural scaffolding encourages students to harness learning resources and tools effectively, guiding them in understanding the systemic functions of tasks and their inherent characteristics.

Through these nuanced types of scaffolding, educators can skillfully navigate the delicate balance between support and independence, fostering a rich, engaging learning environment that nurtures growth and self-efficacy.

Scaffolding, as an effective pedagogical technology, has been the focus of much research in recent decades as it helps learners to actively participate in the learning process and improves learning outcomes [2].

In this realm often unfold in a seemingly disordered fashion, yielding results that at times stand in stark contradiction to one another. For instance, D. Gašević, O. Adesope, S. Joksimović, and V. Kovanović illuminate the notion that scaffolding exerts a beneficial influence on asynchronous online discussions within the context of foreign language instruction at the university level [10]. In contrast, S. Barzilai and I. Blau contend that scaffolding appears to exert minimal, if any, impact on students' learning outcomes [1]. Adding another layer to the conversation, Q.N. Nguyen delineates a model for the application of scaffolding within digital environments for teaching foreign languages as a second tongue, identifying seven distinct functions of this pedagogical technology [11].Cognitive support, linguistic support, affective support, metacognitive support, sociocultural support, technical support, content support. As the most important scaffolding strategies for foreign language teaching, the author points out establishing contact with learners, high quality of teaching materials used, repetition of tasks (for accurate understanding), providing clues, questioning students, getting feedback, discussions, negotiations and debates.

The cognitive function of scaffolding involves cognitive structuring, reducing learners' freedom, identifying the main features of the task, repeating and clarifying tasks, providing models, clues, and guidelines.

Affective function of scaffolding includes control of learners' frustration and unforeseen circumstances in the learning process, encouragement through positive feedback, reward system, attentiveness to the manifestation of negative emotions, preparatory tasks.

The metacognitive function of scaffolding involves explicitly managing the learners' activities, emphasizing metacognition, providing a model of reasoning, finding non-standard solutions, and thinking aloud.

The sociocultural function of scaffolding includes supporting team spirit in a group of learners, encouraging cultural integration and exchange, building rapport with learners before and after class, collaborating on a variety of assignments, and using authentic materials.

The technical function of scaffolding means highlights the technical characteristics of the learning process to improve the effectiveness of learning in the ELE, ensuring the convenience and ease of use of the ELE, providing visual cues, forms for student feedback, asking for help from the instructor or administrator.

The content support function includes activating interdisciplinary knowledge, organizing previously acquired knowledge for successful completion of assignments, developing effective content, brainstorming, lesson mapping, and collaborative presentation of lesson content.

The linguistic function of scaffolding involves maximizing learners' interaction with the language being studied, supporting the development of productive skills, developing skills in paraphrasing and changing speech forms, reflection after lessons, and providing templates for development.

Methodology and technology of professional education oral and written speech, relaxed communication on topics of interest to learners, sharing experience of learning and using a foreign language, providing hints and guiding questions, switching to the native language if necessary, focusing learners' attention on complex language forms, repetition of complex material, etc., etc. Some scholars distinguish the main types of scaffolding such as immediate and planned [4]. Immediate scaffolding requires additional explanation to the task at hand in reading instruction and utilizes the following techniques:

- explanation: the need to clarify content in the learners' mother tongue;
- brainstorming: generalization of knowledge on the topic studied;
- to enhance students' comprehension of foreign-language texts, consider these guiding principles:
- tocondense sentences: Focus on the core elements to fortify clarity.
- to emphasize key phrases: This aids students in grasping the essence of the narrative.
- to rephrase thoughtfully: Employ synonymous structures to enrich understanding.
- to assess comprehension levels: Evaluate how well students grasp the meanings embedded within sentences.
- to pose guiding questions: Encourage exploration of the text's significance and the task at hand.

By intertwining these strategies, educators can illuminate the learning journey, fostering a more profound engagement with the foreign language. This approach not only cultivates a keen understanding of the material but also inspires curiosity and critical thinking. Through a careful synthesis of clarity and inquiry, students can navigate the complexities of language, unraveling meaning and connecting with the text on a deeper level. Embrace these techniques as stepping stones toward linguistic mastery, transforming the process into a vibrant exploration of words and ideas.- non-verbal communication: understanding the content of the read material by means of non-verbal communication (gestures, facial expressions, eye contact).

Scaffolding involves technology that the instructor plans before class. As examples of scaffolding, the teacher offers templates of constructions for constructing a monologic utterance, which need to be completed independently [4]. The following techniques of planned scaffolding in teaching monologic speech in an e-learning course are highlighted:

- visualization: diagrams, mind maps, video playback, searching and highlighting keywords in video and audio content;
- collaboration: performing the task in groups or pairs;
- physical activity: linking movement to a particular concept or word, such as finding the right word;
- repetitive actions that are reproduced on a regular basis;
- classroom environment: using the environment in such a way that learners are in daily contact with the foreign language, e.g., including a template with phrases for communicating

in certain speech situations in monologic speech instruction. Thus, in this paper we consider scaffolding as a pedagogical process of interaction between a teacher and learners in the form of instruction when performing tasks in the electronic educational environment of the university for the purpose of solving learning tasks at the same time. Based on the theoretical basis of scaffolding, the authors of the article developed an electronic training course in the digital environment FutureLearn for the organization of independent work of full-time and part-time students of different areas of training. The aim of the course is to form the ability and readiness for intercultural communication, taking into account the individual educational trajectories of students. The result of mastering this course is the achievement of a high level of development of communicative competence, which is understood as the ability to relate language means in foreign language training to the goals, situations and tasks of speech communication in the professional sphere. When developing the FutureLearn e-learning course, the universal principles of scaffolding D. Wood, J.S. Bruner, G. Ross were used [12]: attracting attention, limiting the time limit for completing tasks, focusing attention on the goal, highlighting the main elements, lack of frustration of the learner, and creating a model for imitation. Attention attraction is realized by the following tools: Attention attraction is realized by the following tools:

- Introduction - an introductory part of each section in a foreign language, presented by a video of the instructors-developers of the course, a description of the purpose, structure and specifics of the course.

- Announcements - A section of announcements about conferences or other events scheduled during the semester that the instructor posts publicly available to learners.

- Glossary of the English Terminology: this course tool separately presents lexical correspondences of foreign language terminology in the discipline studied.

- Roll Book: the possibilities of this element are to build an information environment of the university, automate the monitoring of attendance of classroom and distance learning classes in Moodle by discipline, control the implementation of thematic planning and implementation of semester programs by teachers, the formation of reports on attendance for any period in real time, as well as the ability to print or upload report data.

- Consult a Teacher - a tool that allows learners to ask questions in the Forum module to the teacher who implements the e-learning course and to discuss group assignments. A Q and A Forum element is present where learners can ask questions of each other when completing individual assignments. The deadline for completing tasks is limited. The architects of the e-learning course instituted their own deadlines for distinct tasks and individual topics, a strategy that kindles a sense of urgency within learners, compelling them to complete the course before the semester's end. This surge in motivation is underscored by the Feedback element interwoven throughout the course, notably at the conclusion of each module and at the journey's end. Within this Feedback element lies a thoughtful questionnaire featuring the pivotal question: "Do the deadlines motivate you to complete the e-learning course?" Of the 105 students surveyed, an impressive 75% affirmed their motivation, responding with a resounding "Yes." Meanwhile, 10% expressed indifference, answering "No," and a delving 15% found themselves in a state of uncertainty. This inspiring revelation underscores the potency of structured goals in fostering engagement and ambition, illuminating the pathway toward academic achievement.

It should be emphasized that the FutureLearn e-learning course is non-linear, so the motivation of learners is facilitated by performing assignments from level A2 to B2. The system of tasks was developed taking into account the variability of achieving a certain level of English language proficiency or based on the results of the learner's fulfillment of the previous assignment.

The teacher should draw the attention of the learners to the realization of the main elements of the e-learning course. Clear instructions on how to complete the assignment with number of attempts, time and due dates are posted in each section assignment. The absence of frustration of the student. It should be more comfortable to work on assignments when accompanied by a teacher. At the same time, the risk of dependence on the constant supervision of the teacher should be avoided. The course provides a chat with the teacher, students can contact in person

for any questions they have in the electronic training course. Creating a simulation model. The teacher should show an example so that the student understands the specifics of the expected answers. The teacher may ask the student to explain how the tasks are seen and try to implement it. This principle is also realized in the Feedback element where a questionnaire was placed that included the question, "What tasks did you have the most difficulty with?". Methodology and technology of professional education Based on the above, the following conclusions can be drawn: - In the developed e-course the language (linguistic) scaffolding function is focused on lexical content, dictionary work, embedding links to additional sources into the e-learning course, explaining complex terms, repeating nouns multiple times instead of using pronouns (dictionary of synonyms, grammar guide), shortening sentences and paragraphs, using synonyms, providing explanations of key lexical units and expressions.

- Content function of scaffolding is focused on the development of learners' skills of monological and dialogic speech, activation of personal experience with life situations, use of schemes, subheadings, templates, learners' answers.

- Scaffolding for learning skills involves having the e-learning course provide templates for the correct answer at the beginning of a task, providing examples of completed work at a high level, providing a sample of completed work at a low level to avoid errors, and planning and grading learner responses.

- The technology of pedagogical scaffolding is aimed at successful performance of tasks related to the content of the e-learning course, which is adapted to the learners' foreign language proficiency level (A1-A2, B1-B2).

Thus, scaffolding is a powerful linguistic, pedagogical and interactive type of pedagogical support for foreign language learning, particularly in e-learning environments, which enables learners to achieve deep and meaningful learning by providing them with timely and meaningful support.

Given the focus of language teaching, scaffolding strategies should be widely used to increase learners' independence and confidence in using a foreign language as a means of communication. Positive influence on the development of foreign language competencies of students in higher education is provided through the use of a variety of scaffolding strategies such as: feedback in the e-course, the use of templates (models) of statements, group discussion, analysis, providing prompts, surveying students, negotiations and debates, etc. Scaffolding in the conditions of electronic educational environment provides a wide range of opportunities to provide pedagogical support to students, as it has no time and space limitations and is available to any number of students. With the help of LMS analytical tools, it is possible to monitor and customize scaffolding tools to improve the efficiency of teacher-student interaction. Based on the principles of scaffolding, the FutureLearn e-learning course was developed and implemented. The analysis of the results of students' mastering of this course showed positive dynamics in the formation of foreign language communicative competence of university students, which was confirmed in the process of pedagogical experiment. We see the prospects for further research of the problem in a more detailed study of strategies and tools of scaffolding in ELE to develop all four foreign language skills, as well as personalization of scaffolding depending on the type of intelligence of learners.

Conclusion

Professional competence of a modern graduate of a technical university includes knowledge in the field of professional communication, including intercultural communication, which is necessary for effective work in multicultural conditions. New realities require the training of active technical students who are able to think creatively, independently analyze and critically evaluate new information, make informed choice of decisions in a competitive environment. Methodologically competent foreign language environment can contribute to the development of student's linguistic personality in a non-language university. Despite the presence of a significant number of studies on the problem of language personality, the problem of comprehension of the

student's language personality development considering the specifics of engineering activity and relevant features of thinking and communicative strategies of a technical university graduate, which should be formalized in the form of an appropriate teaching methodology, is topical today. This opens a field for research. We believe that one of the promising directions is to identify ways of organizing the teaching process from the point of view of forming the necessary components of students' readiness to carry out complex, multidimensional foreign-language professionally directed speech activity. Our further works will be devoted to the solution of this issue.

Conflict of interest

The article contains no conflict of interest.

Contribution of authors. Sarbinaz Kylyshpayeva as a main author generalized core ideas, anylized results of research. Madina Kylyshpayeva systemized materials, learned wide sources of refererences.

References

1. Barzilai S., Blau I. Scaffolding game-based learning: Impact on learning achievements, perceived learning, and game experiences, Computers and Education, 70, 65-79 (2014).

2. Belland B.R., Walker A., Olsen M.W. Leary H. A pilot meta-analysis of computer-based scaffolding in STEM education, Educational Technology & Society, 18(1), 183-197 (2015).

3. Dale L., Van der es W., Tanner R. CLIL skills (Haarlem: European Platform, 2011, 272 p.).

5. Vygotskiy L. S. Sobraniye sochineniy [Collected works] (Pedagogika, Moscow, 1982, 486 p.) [In Russian].

6. Vygotskiy L. S. Sobraniye sochineniy [Collected works] (Pedagogika, Moscow, 1984, 400p) [In Russian].

7. Vygotskiy L. S. Myshleniye i rech' [Thinking and speech] (Labirint, Moscow, 1999, 352p) [In Russian].

8. Hannafin M., Land S., Oliver K. Open learning environments: Foundations, methods, and models, Instructionaldesign theories and models (Mahwah – London, 1999, 27 p.).

9. Gašević D., Adesope O., Joksimović S., Kovanović V. Externally-facilitated regulation scaffolding and role assignment to develop cognitive presence in asynchronous online discussions, The Internet and Higher Education, 24(3), 53-65 (2015). https://doi.org/10.1016/j.iheduc.2014.09.006

10. Nguyen Q. N. Teachers' scaffolding strategies in Internet-based ELT classes, TESL-EJ, 26(1), 109-122 (2022).

11. Wood D., Bruner J. S., Ross G. The role of tutoring in problem solving, Journal of Child Psychology and Psychiatry, 17(2), 89-100 (1976).

С.Х. Кылышпаева[1], М.Х. Кылышпаева[2]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

[2]І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан

*(E-mail: *sarbi_barbie@mail.ru, madina_6709@mail.ru)*

Университеттің цифрлық ортасында филологтың тілдік тұлғасын дамыту

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты – скаффолдингті ЖОО-ның электрондық білім беру ортасында педагогикалық қолдаудың ерекше түрі ретінде қолдануды негіздеу. Мақалада шет тілін үйрену кезінде студенттерді педагогикалық қолдаудың мәні, функциялары мен әдістері, сондай-ақ нысандары ашылады; электрондық білім беру ортасындағы скаффолдинг принциптері негізінде шет тілі бойынша электрондық оқу курсының ерекшеліктері қарастырылады; FutureLearn электрондық оқу курсының мысалында студенттердің шет тіліндегі

коммуникативтік құзыреттілігін дамыту үшін білім беру процесіне скаффолдинг принциптерін енгізудің тиімділігі тексеріледі. Зерттеудің ғылыми жаңалығы жеке скаффолдинг, серіктестік скаффолдинг және компьютерлік скаффолдинг сияқты скаффолдингтің үш негізгі түрін анықтау болып табылады. Нәтижесінде скаффолдинг принциптеріне негізделген FutureLearn электрондық шет тілі курсы әзірленді және енгізілді.

Түйін сөздер: филологтың тілдік тұлғасы, скаффолдинг, педагогикалық қолдау, жоғары оқу орында электрондық білім беру.

С.Х. Кылышпаева*[1], М.Х. Кылышпаева[2]

[1]Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
[2]Жетысуский университет им. И.Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан
*(E-mail: *sarbi_barbie@mail.ru, madina_6709@mail.ru)*

Развитие языковой личности филолога в цифровой среде университета

Аннотация. Цель исследования – обосновать применение скаффолдинга как особого вида погружения в цифровую образовательную среду вуза. В статье раскрываются сущность, функции и приемы, а также формы погружения студентов при изучении иностранного языка; рассматриваются особенности электронного учебного курса по иностранному языку на основе принципов скаффолдинга в электронной образовательной среде; проверяется эффективность внедрения принципов скаффолдинга в образовательный процесс для развития иноязычной коммуникативной компетенции студентов на примере электронного учебного курса FutureLearn. Научная новизна исследования заключается в определении трех основных форм скаффолдинга, таких, как индивидуальный скаффолдинг, партнерский скаффолдинг и компьютерный скаффолдинг. В результате был разработан и внедрен электронный курс иностранного языка FutureLearn, основанный на принципах скаффолдинга.

Ключевые слова: языковая личность филолога, скаффолдинг, педагогическое погружение, цифровая образовательная среда высшего образования.

Сведения об авторах:

Кылышпаева С.Х. – эксперт Департамента науки, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: sarbi_barbie@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4912-5010

Кылышпаева М.Х. – преподаватель-лектор, Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан. E-mail: madina_6709@mail.ru, ORCID: 0009-0004-0141-6910.

Кылышпаева С.Х. – ғылым департаментінің сарапшысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: sarbi_barbie@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4912-5010.

Кылышпаева М.Х. – оқытушы-дәріскер, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан. E-mail: madina_6709@mail.ru, ORCID: 0009-0004-0141-6910.

Kylyshpayeva S. – Expert of Science Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: sarbi_barbie@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4912-5010.

Kylyshpayeva M. - Teacher-lecturer, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan. E-mail: madina_6709@mail.ru, ORCID: 0009-0004-0141-6910.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ХҒТАР 16.01.45
Ғылыми мақала

А.С. Набидуллин , Ж.Т. Дәулетбекова[1]
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
*(E-mail: [1]aibosha@mail.ru, [2]*zh.dauletbekova@mail.ru)*

Жоғары білім беру жүйесінде «Жалпы тіл білімін» лингвистиканың ғылыми-теориялық базасы ретінде оқыту

Аңдатпа. Мақала жоғары білім беру жүйесіндегі «Жалпы тіл білімін» оқытудың өзектілігін талдауға және «Жалпы тіл білімі» пәнін лингвистиканың ғылыми-теориялық базасы ретінде дәйектеуге арналған. Зерттеудегі талдау нәтижелері мен ұсынылған қорытындылар ғылыми-теориялық базаны құрайтын пәндерді оқытудың студенттердің ғылыми-танымдық әлеуетін қалыптастырудағы рөлін бағалауға мүмкіндік береді. Қазіргі жоғары білім беру жүйесінде мамандарды даярлаудың тиімді тұжырымдамасын ұсыну үшін білімнің сапасына басымдық беру қажеттілігі айқын көрініп отыр. «Жалпы тіл білімі» пәнінің білім мазмұнында лингвистиканың жеке ғылым саласы ретінде қалыптасу, даму сатылары, кезеңдері, әдістері-тәсілдері, ғылыми парадигмалары сияқты ең маңызды ғылыми ақпараттар қамтылады. Осымен байланысты бұл пән студенттердің лингвистика бойынша ғылыми-танымдық әлеуетін арттыратын іргелі білімдер жүйесі болып табылады.
Мақаланың басты мақсаты – жоғары білім беру жүйесінде «Жалпы тіл білімін» лингвистиканың ғылыми-теориялық базасы ретінде оқытудың өзектілігін анықтау және осы саладағы назар аударылуы тиіс негізгі мәселелерді жүйелеу.
Түйін сөздер: жоғары білім беру жүйесі, «Жалпы тіл білімі» пәні, лингвистиканың ғылыми-теориялық базасы, іргелі зерттеулер, оқулықтар.

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-247-260

Түсті: 20.11.2024; Жөнделді: 05.12.2024; Мақұлданды: 19.12.2024; Онлайн қолжетімді: 28.12.2024

Кіріспе

Жаңа әлеуметтік-экономикалық ортаға бейімдей отырып, жоғары білім беру жүйесін реформалау – Қазақстандағы білім беру саясатының ұзақ мерзімді стратегиялық мақсат-міндеттерінің қатарындағы маңызды тармақтардың бірі. Әлемдік тәжірибеге сүйенсек, зияткерлік капиталды дамытудың табыстылығы қоғамның әлеуметтік-экономикалық хал-ахуалын жақсартуға тікелей ықпал ететіндігі белгілі. Осы мақсатқа қол жеткізуге бағытталған іс-шаралардың ең маңызды нысанасы – жоғары білім беру жүйесін тұрақты дамытуды қамтамасыз ету.

«Ғылымжәнеғылыми-техникалыққызметсаласындағымемлекеттіксаясат–мемлекеттің ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызметке қатынасын білдіретін, ғылым мен техника саласындағы әртүрлі ұйымдар қызметінің, ғылыми-техникалық жетістіктерді іске

[1] Хат-хабар үшін автор

асырудың, жаңа технологиялар жасаудың, оның ішінде ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатындағы негізгі басымдықтарын, мақсаттарын, бағыттарын, қағидаттарын, нысандары мен әдістерін айқындайтын әлеуметтік-экономикалық саясаттың құрамдас бөлігі» [1] екендігін ескерсек, еліміздегі жоғары оқу орындары мемлекеттік саясаттың аталған бағытына тиесілі мақсат-міндеттердің жүзеге асырылуында аса ауқымды қызмет атқарады және маңызды рөлге ие. Бұл әсіресе білім алушылардың кәсіби тұрғыдан ғылыми-танымдық, зерттеушілік, бастамашылдық, креативтік әлеуетін қалыптастыруда және одан әрі дамытуда айқын көрінеді.

Жаңа білім беру жүйесіне қойылып отырған халықаралық талаптарды ескере отырып, ұлттық білім беру моделін қалыптастыру – Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесінің қазіргі жай-күйін сипаттайтын ең басты межелердің бірі.

Қоғамның негізгі әлеуметтік-мәдени, саяси және әлеуметтік-экономикалық салаларының қарқынды жаңғыруы, қоршаған болмысты мәдени-антропологиялық жақтан игеруге арналған озық технологиялардың дамуы қазақстандық білім беру жүйесіндегі, соның ішінде жоғары оқу орындарындағы инновациялық тенденцияның басым бағыт-бағдарларын анықтап отыр.

Тұлғаның ғылыми-танымдық әлеуеті оның түрлі ақпарат көздерін талдау, жіктеу, бағдарлау, пайдалану және репрезентациялау қабілетінің даму деңгейін айқындайды. Осы тұрғыда студенттің ғылыми-танымдық әлеуетін мақсатты түрде дамыту ақпараттық қоғамдағы ауқымды білімді меңгерген, өзбетінше жаңа идеялардың бастамашысы бола білетін «зерттеуші – студент» тұлғасының қалыптасуына ықпал етеді.

Қазір қазақстандық жоғары оқу орындарындағы білім беру қызметі студенттердің бәсекеге қабілеттілігін күшейтуге ықпал ететін білім беру бағдарламаларының кең спектрін ұсына алады. Жоғары білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында:
«Жоғары білімнің мақсаты белгілі бір мамандық бойынша дербес жұмыс жасау үшін жоғары білімі бар мамандардың сапасына қойылатын заманауи талаптарға сай келетін білікті, бәсекеге қабілетті кадрлар даярлауды қамтамасыз ету болып табылады» [2] деп көрсетілген. Сондай-ақ студенттердің білім деңгейіне қойылатын талаптар былайша топтастырылған:

– ойлау мәдениеті жоғары және дүниетанымы кең жоғары білімді тұлғаның қалыптасуына ықпал ететін жаратылыстану ғылымдары (әлеуметтік, гуманитарлық, экономикалық) пәндері саласында базалық білімінің болуы;

– заманауи техниканы қолдану дағдысының болуы, кәсіби қызмет саласында ақпараттық технологияларды қолдана білуі;

– күнделікті кәсіптік қызметке және магистратурада білім алуды жалғастыруға қажетті жаңа білімді меңгеру дағдысының болуы [2].

Ал әлеуметтік-этикалық құзыреттерге қойылатын талаптардың қатарында «ғылым және ғылыми ойлау туралы жалпы түсінігінің болуы», «қоғамның әлеуметтік даму үрдістерін білу» және «кәсіби және тұлғалық тұрғыдан өсуге ұмтылу» сияқты сапалық белгілер аталады. Бұл ретте «ғылыми ойлау» деген ұғым-түсінік білім алушылардың ғылыми-танымдық әлеуетіне тікелей қатысты. Ал ғылым – қоғамның, әлеуметтік өмірдің үлкен саласы, ал ғылымның дамуына ілесе отырып, ғылыми-танымды кеңейту – білім алушының кәсіби және тұлғалық тұрғыдан өсуіне апаратын негізгі жол.

Қазақстандағы жоғары білім беру жүйесінің жаңа стандарттарында студенттің оқу және ғылыми-зерттеушілік әрекетін тоғыстыруға баса назар аударылады, мұндағы мақсат:

– өзіндік бейімін түсіне отырып дамытатын, еркін сыни ойлай алатын шығармашыл тұлғаны қалыптастыру;

– ізденісін, зерттеушілікке бейімділігін дамыту, қандай да бір нақты міндеттің шығармашылық тұрғыдан шешімін табуға бейімдеу, сондай-ақ практикалық міндеттерді жүзеге асыру үшін зерттеу әдістерін қолдану білік-дағдысын қалыптастыру.

Осы аталғандар түптеп келгенде, білім берудегі жаңа сапаның жетістіктері ғылыми-танымдық (зерттеушілік, шығармашылық, өзбетінше белсенділік) тәжірибені қалыптастыруға негізделетінін айқын танытады.

Әдіснама

«Жалпы тіл білімі» – филология мамандықтарында білім алатын студенттердің кәсіби маман ретінде қалыптасуына бірден-бір ықпал ететін іргелі, классикалық, базалық пән; лингвистиканың ғылыми-теориялық негізі қамтылған білім мазмұнының жиынтығы. Жалпы тіл білімі пәні әлемдік тілдердің әмбебап, барлығына ортақ мәселелерін зерттеуге бағытталады, соның негізінде жалпы тілдік теорияларды қалыптастырады, ол туралы нақты білім береді [3, 3].

Әрбір ғылым саласының теориялық платформасы саналатын, сол салаға сәйкес жинақталған іргелі білімдер жүйесін ұсынатын негізгі пәні болады. Айталық, математика үшін алгебра мен геометрия, физика үшін механика мен кванттық теория, биология үшін эволюция теориясы, жасуша теориясы мен генетика ең басты ғылыми-теориялық тұжырымдарды қамтитын пәндер ретінде танылады. Бұндай пәндер анағұрлым аясы тар салалардың және пәнаралық зерттеулердің негізін қалыптастырады.

Тұтастай алғанда, ғылым салалары үшін ғылыми білімді жинақтап, жүйелеп ұсынатын пәндер төмендегідей параметрлерді қамтиды:

– зерттеу нысанасы – белгілі бір ғылым саласы зерттейтін нысана;

– зерттеудің әдістері – зерттеуді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін амал-тәсілдер;

– теориялық база – пән бойынша қорытындылар жасауға негіз болатын теориялар мен тұжырымдардың жиынтығы;

– практикалық қолданысы – алынған білімнің қолданылатын салалары;

– тарихи және философиялық негіздері – пәннің қалыптасуына тірек болған белгілі бір тарихи және философиялық дәстүрлер, осы арқылы пәннің зерттеу шегарасы белгіленеді.

Тіл білімі немесе лингвистика – тұтастай адамзаттың табиғи тілі туралы және жалпы әлем тілдері туралы ғылым.

Тіл білімі жалпы және жеке тіл білімі ретінде ажыратылады. Жалпы тіл білімі кез келген тілге тән сипаттарды қарастырса, жеке тіл білімі нақты бір тілді немесе ареалдық немесе типологиялық тұрғыдан белгілі бір туыстас тілдер тобын зерделейді, айталық, қазақ тіл білімі қазақ тілінің, түркітану түркі тілдерінің мәселелерімен айналысады.

Жалпы тіл білімі жеке тілдерді зерделеу үшін қажетті теориялық және әдіснамалық негізді ұсынады, бұл тілдік құбылыстар туралы жүйелі және жаһандық ғылыми тұжырымдарды қалыптастыруға мүмкіндік береді. Жалпы тіл білімі мен жеке тіл білімінің айырмашылығы мынадай аспектілерде көрініс береді:

– *теориялық базасы* – жалпы тіл білімі тілдің жүйе ретіндегі қызметін түсіндіруге мүмкіндік беретін әмбебеп түсініктер мен заңдарды анықтайды және қарастырады. Бұл заңдылықтар фонология, морфология, синтаксис, семантика және коммуникация қағидаттарына қатысты. Жалпы тіл білімінің осындай әмбебап теориялары болмаса, жеке тілдерді зерттеу дәйексіз, құрылымдық тұрғыдан әлсіз болар еді.

– *салыстырмалы талдау* – жалпы тіл білімі тілдер арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды анықтауға көмектесетін типологиялық зерттеулерді жүргізуге мүмкіндік береді. Бұндай сипаттағы ізденістер жеке тіл білімі үшін пайдалы, нақты айтқанда, тілдердің жіктемесін жасауға, олардың дамуын кең шеңберде түсіндіруге жол ашады. Мәселен, 19 ғасырда пайда болған салыстырмалы-тарихи әдіс жалпы лингвистикалық әдіске негізделді.

– *әдіснама* – жалпы тіл білімінің аясында пайда болған әдістер жеке тілдерге қатысты ізденістерде қолданылады. Мәселен, құрылымдық лингвистикадағы және Ной Хомскийдің әмбебап грамматикасындағы әдістер нақты бір тілдің құрымылына терең талдаулар жасауға мүмкіндік береді. Сол сияқты жалпы тіл біліміндегі әлеуметтік лингвистикалық әдістер арқылы нақты бір тілдің қоғамдағы қызмет етуін түсіндіруге болады;

– *әмбебап үрдістер* – жалпы тіл білімінің шеңберінде тілдердегі әмбебап үрдістерді анықтауға көмектеседі, жалпы грамматикалық құрылымдарды немесе тілдердің дамуындағы ұқсас қағидаттары анықталады. Бұл жеке тіл білімі салаларындағы зерттеушілер үшін нақты сол тілді әмбебеп аспектілерде талдаумен қатар жаһандық тілдік процестер тұрғысынан қарастыруға жол ашады;

– *қолданбалы мәні* – жалпы тіл білімі жеке тіл білімінің қолданбалы аспектілері үшін маңызды рөл атқарады, мәселен, жалпы тіл білімінің ғылыми қағидаттары компьютерлік лингвистикада кеңінен қолданылады.

Нәтижелер мен талқылау

«Жалпы тіл білімі» пәні – тілтанымның ғылыми бағыт ретінде қалыптасуында және лингвистикалық бағыттардың дамуында айрықша орын алатын негізгі лингвистикалық пән. Осы пәннің ғылыми-теориялық және педагогикалық аспектіде негізгі мазмұн қалыптасуына ықпал еткен еңбектерді екіге бөліп қарастыруға болады:

1. Жалпы тіл білімінің ғылыми-теориялық базасын қалыптастырған іргелі зерттеулер;
2. «Жалпы тіл білімі» пәнінің білім мазмұнын қалыптастырған зерттеу оқулықтары.

Ең алдымен лингвистиканы ғылым ретінде қалыптастыратын, зерттеу нысаналары мен әдістерінің ерекшеліктерін нақтылайтын ғылыми-теориялық зерттеулер мен ғылыми тұжырымдарға шолу жасау маңызды. Бұл жалпы тіл білімінің лингвистиканың ғылыми-теориялық платформасы ретіндегі мәнін дәйектейді.

Орта ғасырларда тіл білімі философияның тармағы ретінде қарастырылып, тек XIX ғасырдың басында қалыптасқан салыстырмалы-тарихи тіл білімімен байланысты жеке ғылым саласы ретінде бөлінді. Тұтастай алғанда, лингвистиканың жеке ғылым саласы ретінде қалыптасуы – гуманитарлық ғылымдар мен жаратылыстану ғылымдарының дамуымен байланысты бірнеше ғасырдың жемісі. Жалпы тіл білімін лингвистиканың негізі деп тануда тіл білімінің ғылым саласы ретінде қалыптасуындағы *негізгі кезеңдерге* тоқталған жөн. Бұны қысқаша төмендегідей жинақтауға болады:

– *антикалық кезең* – тіл туралы алғашқы зерттеулер Көне Грецияда және Үндістаннан бастау алады. Платон мен Аристотель тілдің табиғатын, оның болмыспен және ойлаумен байланысы туралы алғашқы философиялық пайымдауларын айтса, 5 ғасырда үндістандық грамматика саласының маманы Панини санскрит тілінің ең алғашқы жүйеленген грамматикасын жасады. Бұлар лингвистикалық ғылымның ең ерте кезеңдерін құрайды;

– *орта ғасыр және ренессанс кезеңі* – Еуропада тіл философия мен теория контексінде зерделенді. Қайта өрлеу дәуіріндегі ежелгі ескерткіштердің мәтініне деген қызығушылықтан филологияның, соның ішінде лингвистиканың аясында классикалық тілдердегі мәтіндерге талдау жасау қолға алынды;

– *19 ғасыр және салыстырмалы-тарихи әдіс* – лингвистиканың жеке ғылыми пән ретінде қалыптасуы 19 ғасырда салыстырмалы-тарихи тіл білімінің дамуымен байланысты болды. Неміс ғалымдары Якоб Гримм мен Франц Бопп – осы әдістің негізін салушылар, бұл әдіс әртүрлі тілдерді салыстыруға және олардың ортақ ататілін анықтауға мүмкіндік берді, сондай-ақ салыстырмалы-тарихи әдіс тіл эволюциясы деген түсініктің пайда болуына және лингвистиканың ғылыми жүйе ретінде қалыптасуына жол ашты;

– *қазіргі лингвистиканың қалыптасуы (20 ғасыр)* – өткен ғасырдың басында швейцарлық лингвист Фердинанд де Соссюр тілдерді синхронды және диахронды өлшеммен ажыратуды ұсынды, бұл тіл білімі үшін концептуалды мәнге ие болды. Ғалым тілді таңбалар жүйесі мен осы жүйенің қызметін индивидуалды түрде жүзеге асуын қамтамасыз ететін сөйлеудің арақатынасын ажыратты. Фердинанд де Соссюрдің ғылыми тұжырымдары тілді құрылым ретінде қарастыратын құрылымдық лингвистиканың негізін салды;

– *құрылымдық лингвистиканың дамуы* – өткен ғасырдың орта тұсында Р. Якобсон мен Ной Хомский зерттеудің шеңберін одан әрі кеңейтті. Хомский тілдің ішкі тетіктеріне, әмбебап грамматикалық қағидаттарға назар аударта отырып, әмбебап грамматиканы ұсынды;

– *антропөзектік лингвистика* – қазіргі таңда тіл білімі когнитивтік лингвистикадан әлеуметтік лингвистика, нейролингвистика және қолданбалы лингвистикаға дейін көптеген бағыттар мен әдістерді қамтиды. Компьютерлік технология мен жасанды интеллект мүмкіндіктері тілді талдаудың жаңа перспективті бағыттарын дамытуға ықпал етті.

Кейінгі кезеңдерде қарқынды дами бастаған «постнеоклассикалық лингвистиканың жетекші белгілерінің бірі – тіл туралы ғылымда жалпы тіл жүйесіндегі және оның жеке ішкі жүйелеріндегі шоғырланудың тетіктерін түсінудің жаңа тәсілдерін жасауға бағытталған лингвосинергетикалық әдіснаманың нығаюы» [3, 29].

Демек, лингвистиканың ғылым саласы ретінде қалыптасу тарихи тіл туралы философиялық тұжырымдардан бастап, қазіргі пәнаралық бағыттарға дейінгі кезеңдерді қамтиды және зерттеудің әралуан әдістерін ұсынады.

Тілші ғалым С. Исаковаңың пайымдауынша, «филолог мамандардың ғылыми ой-өрісін қалыптастыруда тіл білімі тарихының ғылым ретінде пайда болуы ерекше рөл атқарады. Тіл білімінің негізін салушы ғалымдар, олардың негізгі еңбектері мен тұжырымдарын білу – әрбір филолог маманның міндеті» [4, 3].

Жалпы тіл білімінің ғылыми-теориялық базасын қалыптастырған іргелі зерттеулердің ең маңыздылары ретінде төмендегі тілші-ғалымдардың ғылыми тұжырымдарына, олардың жалпы тіл білімінің дамуына қосқан үлесіне тоқталуды жөн көреміз.

Вилгельм фон Гумбольдт – тұтастай тілді ерекше құбылыс ретінде түсіндіруге, тілдің ғылыми мәнін анықтауға ғана емес, лингвистиканың жеке ғылым саласы болып қалыптасуына ықпал еткен ғалым. Жалпы тіл біліміндегі негізгі ғылыми тұжырымдары төмендегідей:

– *тіл ойдың көрінісі:* Гумбольдт тілді жай ғана қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, адамның ойлауы мен мәдениетінің сыртқы көрінісі деп анықтады. Ғалымның пайымдауынша, тіл адамның әлемді қабылдауын қалыптастырады және әрбір тілдік жүйесі болмысқа қатысты бірегей көзқарасты танытады.

– *тілдің динамикалық табиғаты:* Гумбольдт тілді тірі жүйесі ретінде қарастыра отырып, онда үздіксіз өзгерістер мен дамуға назар аудартты. Тілдегі динамиканы *тілдік шығармашылық* және *тілдік өзгеріс* тұрғысынан қарауды ұсынды. Тілдік шығармашылықты жаңа бірліктердің жасалуы, ал тілдік өзгерістерді уақыт өте келе тілде орын алатын табиғи өзгерістер деп түсіндірді.

– *тілдегіәралуандылық:* Гумбольдт тілдердің мәдени контекстегі әралуандылығы туралы пайымдай келе, әртүрлі тілді үйрену әралуан халықтың ойлауы мен қабылдауындағы айырмашылықты түсінуге мүмкіндік береді дейді.

тіл философиясы: Гумбольдтың зерттеулері тіл философиясының одан әрі дамуына ықпал етті, әсіресе Фердинанд де Соссюр мен өткен ғасырдағы тілші-ғалымдардың ізденістеріне негіз болды [5].

Швейцариялық лингвист Фердинанд де Соссюр – құрылымдық тіл білімінің негізін қалаушы, ғалымның тіл біліміндегі негізгі ғылыми тұжырымдарын былайша топтастыруға болады:

– *тіл – құрылым*. Соссюр тілді таңбалар жүйесі ретін қарастырып, әрбір сөз (таңба) таңбаланушы (ұғым) және таңбалаушы (дыбыстық форма) деген екі компоненттен тұрады дейді. Бұл екі компоненттің арақатынасы тілдің табиғилық табиғатының негізі деген тұжырым жасайды;

– *синхрония және диахрония*: Соссюр тілді зерделеудің екі деңгейін ұсынды: синхронды (тілдің қазіргі өмір сүріп отырған кезеңдегі жай-күйін, қалпын зерттеу) және диахронды (белгілі бір уақыт ағынында орын алған тілдегі өзгерістерді зерттеу). Бұл әдіснама тілші-ғалымдардың тілдің статикалық және динамикалық тұрғыдан талдауына жол ашты;

– *ланг (langue) және пороль (parole)*: Соссюр “langue” және “parole” ұғымдарының арақатынасын ажыратты, нақты айтқанда “langue” – тіл – абстрактілі жүйе, “parole” – нақты бір тілді сөйлеуде пайдалану. Бұл тұжырым тілді индивидуалды тіл иесінен тәуелсіз, ережелер жүйесі ретінде зерттеуге негіз болды;

– *структурализм*: Соссюр – тіл біліміндегі структурализмнің негізін қалаушы. Структурализм – тілді өзара байланысты бөлшектердің / элементтердің жиынтығы ретінде қарастыру. Бұл бағыт тұтастай лингвистиканың, антропологияның және өткен ғасырдағы тіл білімінің ішкі салаларын дамытуға ықпал етті [6].

Фердинанд де Соссюрдің «Курс общей лингвистики» деп аталатын іргелі зерттеуі заманауи тілтаным үшін де іргелі еңбектердің бірі ретінде бағаланады.

Жалпы тіл білімінің пән ретінде қалыптасуы мен білім мазмұнының одан әрі жетілдірілуінде фонология ғылымының негізін салушы, ресейлік тілші-ғалым Н.С. Трубецкойдың «Основы фонологии» деп аталатын зерттеуі өзіндік орын алады. Еңбекте жалпы тіл біліміндегі тілдің дыбыстық құрылысы бойынша негізгі ғылыми теориялық тұжырымдар ұсынылған.

Фонология – тілдегі фонемалар мен олардың тіркесімін зерделеумен айналысатын тілтанымның саласы. «Основы лингвистики» деп аталатын зерттеуде фонологияның теориялық негіздері жасалған. Н.С. Трубецкой ең алғаш рет *фонема* түсінігін ғылыми айналымға енгізіп, сөз мағынасын өзгертуге қабілетті тілдің дыбыстық деңгейдегі ең кіші бірлігі ретінде анықтама берді. Осыдан кейін фонема фонологиядағы орталық ұғымға айналды және тілдің дыбыстық табиғатын анағұрлым терең зерттеуге жол ашты. Әсіресе ғалым тілдегі дыбыстың функционалдық рөліне, дыбыстың сөз бен сөйлемнің құрамындағы мәніне назар аударды. Сондай-ақ фонеманы тіл жүйесінің бөлшегі ретінде қарастыру лингвистикадағы «тіл-жүйе» тұжырымын дамытуға мүмкіндік берді.

Н.С. Трубецкойдың жалпы тіл білімінің ғылыми-теориялық іргетасын қалыптастырудағы бұл зерттеулері әлеуметтік лингвистика, психолингвистика сияқты пәнаралық бағыттардағы ізденістерге ықпал етті [7].

Жалпы тіл білімі пәнінің ғылыми-теориялық базасын құрайтын іргелі еңбектердің бірі – американдық тілші-ғалым, Прага лингвистикалық мектебінің негізін қалаушылардың бірі Р.О. Якобсонның тұтастай алғанда жалпы тіл теориясы саласындағы зерттеулері. Р.О. Якобсон XX ғасырда тіл білімінің дамуына өзіндік үлес қосқан зерттеулерінің аясы өте кең, соның ішінде фонология, семиотика, поэтика және әлеуметтік лингвистика салаларын ерекше атауға болады.

Р.О. Якобсонның «Жалпы тіл білімі» пәні үшін маңызды тұжырымдарын былайша топтастыруға болады:

– *тілдің қызметі* – Р.О. Якобсон тілдің алты қызметін көрсетеді, олардың әрқайсысы коммуникацияның белгілі бір аспектісіне тиесілі: 1) референциалды қызмет – сыртқы әлем туралы ақпаратты беру; 2) эмоционалды-экспрессивті қызмет – сөйлеушінің эмоциясы мен сезімдерін көрсету; 3) конативті қызмет – адресатқа ықпал ету (бұйрық беру, өтініш жасау және т.б.); 4) фатикалық қызмет – коммуниканттар арасында тілдік қатынасты орнату және жүзеге асыру; 5) метатілдік қызмет – тілді арнайы мақсатта қолдану; 6) поэтикалық қызмет – тілдің формасы мен эстетикалық аспектідегі ерекшелігі.

– *фонема тұжырымы* – Р.О. Якобсон Н.С. Трубецкойдың ғылыми пайымдауларын одан әрі тереңдете түсті, фонеманың бірнеше жіктемесін ұсынып, тілдегі қызметін негіздеді және фонемалардың тілдің басқа қабаттарымен өзара байланысын зерттеді;

– *тілдің моделі* – Р.О. Якобсон тілді өзара байланысты элементтердің жүйесі ретінде қарастыра отырып, тілді зерделеудің құрылымдық тәсілін ұсынды. Бұл ретте ғалым тілді фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік және семантикалық деңгейлерге бөліп, олардың өзара ықпалын көрсетті.

– *семиотика* – Р.О. Якобсон тілді таңбалық жүйе ретінде зерттеп, оның таңбалар жүйесі туралы ғылым саласы – семиотикамен байланысына, тілдің мәдени және әлеуметтік аспектілердегі қызметіне назар аударды [8].

Американдық лингвист, генеративті грамматика теориясының негізін қалаушы Н. Хомскийдің «Синтаксистік құрылымдар» деп аталатын зерттеуі тілдің грамматикалық құрылымына қатысты тың пайымдауларды ұсынып, когнитивтік лингвистиканың дамуына жол ашты. Ғалымның тұжырымы бойынша, адамдар туылғаннан бастап тілге қабілетті болады және белгілі бір саны жағынан шектеулі ережелер грамматикалық жақтан дұрыс көптеген сөйлемдерді құруға мүмкіндік береді. Осы тұжырымға негіздей отырып, Н. Хомский «Генеративті грамматика» деп аталатын модельді ұсынды және лингвистикалық құзыреттілік ұғымын ғылыми айналымға енгізді. Лингвист ғалымның бұл ғылыми

жаңалығы тілге қатысты көзқарасты өзгертті, нақтырақ айтқанда, тіл – жай ғана үйренуге болатын дағды емес, адамның когнитивтік қабілеттерінің бір бөлшегі [9].

Сонымен қатар Н. Хомский грамматиканы екі деңгейге ажыратты, бірі – үстіңгі құрылымдар, екіншісі – терең құрылымдар. Үстіңгі құрылымдар – нақты сөйлемдер, ал терең құрылымдар – осы сөйлемдерді құруға негіз болатын басты ережелер. Мұндай анықтама тілдер арасындағы айырмашылықты әмбебеп қағидаттар арқылы ажыратуға мүмкіндік берді және Н. Хомскийдің «Әмбебеп грамматика» аталатын тағы бір іргелі тұжырымын ұсынуға әкелді. Ғалымның айтуынша, барлық тілдерге ортақ бірыңғай әмбебап грамматика бар және бұл адамның миына салынған (яғни табиғи құбылыс). Бұл теория барлық тілдердің негізі бір дегенге саяды және когнитивтік ғылымдар мен психолингвистиканың дамуына айтарлықтай ықпал етті [9].

Ресейлік лингвист ғалым, фонетика, лексикология және морфология саласының белгілі маманы Л.В. Щербаның оқулығы жалпы тіл білімі бойынша кеңестік және ресейлік тілтанымдағы классикалық зерттеу ретінде бағаланады. Л.В. Щербаның фонема теориясы – сөздің мағынасын айыратын ең кіші дыбыстық бірлік ретінде фонема туралы алғашқы нақты теориялардың бірі. Ғалымның орыс тілінің және басқа тілдердің фонетикалық жүйесі туралы зерттеулері тілдің дыбыстық табиғатын тануға жол ашты.

Л.В. Щерба эксперименталды фонетиканың негізін қалады, нақты айтқанда, сөйлеу дыбыстарының артикуляциясы мен оларды қабылдаудың ерекшеліктерін зерттеуді ұсынды. Осылайша ғалым тілдің дыбыстық жүйесін ғылыми тұрғыда талдаудың әдістерін ұсынды [10].

Л.В. Щербаның жалпы тіл білімінің ғылыми-теориялық базасы үшін қосқан үлесі – лингвистикалық лексика теориясы. Ол алғаш рет тілдің сөздік қоры туралы идеяны ұсына отырып, сөзді тілдің динамикалық элементі ретінде анықтады, зерттеушінің пайымдауынша, сөз контекстке қарай өзгереді [11].

Л.В. Щерба шет тілдерін оқыту бойынша инновациялық әдістемесін ұсынды. Ғалымның тілді оқытуға арналған оқу құралдары тілді контексте және күнделікті практикада қолдануға бағытталған [12].

Бұл аталған зерттеулер жалпы тіл білімі бойынша қазіргі оқулықтардың білім мазмұнын қалыптастыруға негіз болды және олардың ғылыми идеялары мен тұжырымдары әлем бойынша лингвистика саласындағы ғылыми курстарда кеңінен пайдаланылады.

Жоғары оқу орындарында филолог мамандарды даярлауға бағытталған білім беру бағдарламаларының аясында оқытылатын «Жалпы тіл білімі» пәніне арналған классикалық және қазіргі оқулықтар бар. Бұл оқулықтардың білім мазмұны жалпы тіл білімі бойынша іргелі ғылыми-теориялық білімдер жүйесін ұсынады. Солардың бірқатарына талдау жасап көрелік.

Жалпы тіл білімі бойынша білім мазмұны жинақталған оқулықтарды жариялау белгілі швейцариялық лингвист Фердинанд де Соссюрдің «Курс общей лингвистики» деп аталатын еңбегінен басталады. Бұл еңбек ғалымның Женева университетінде оқыған дәрістері негізінде шәкірттері тарапынан құрастырылғаны белгілі және іргелі еңбек ретінде құрылымдық лингвистиканың ғана емес, тілтанымның заманауи бағыттарының дамуына негіз болды [6].

Ю.С. Степановтың «Основы общего языкознания» деп аталатын оқулығы – жалпы тіл білімі бойынша танымал оқулықтардың бірі. Автор лингвистиканың негізгі теориялық бағыттарын жүйелейді. Оқулықтың білім мазмұны мынадай тақырыптарды қамтиды:

- тілдің табиғаты және оның қызметтері – тіл әлеуметтік жүйе ретінде қарастырылады; тілдің таңбалық табиғаты сөз болады; қарым-қатынас процесіндегі тілдің рөлі талданады. Сондай-ақ тілдің танымдық, коммуникативтік және экспрессивті т.б. қызметтеріне назар аударады;

– тіл жүйесі – тілдің құрылымы, оның ішінде фонетика, морфология, синтаксис және семантика бойынша жан-жақты түсіндіріледі; тіл деңгейлеріне тән қағидаттар мен өзара байланысы қарастырылады;

– тілдің тарихи дамуы – уақыт бойындағы тілдегі динамикалық өзгерістер талданатын, жеке тілдердің эволюциясы сөз болады;

– әлеуметтік лингвистика және психолингвистика – тілдің әлеуметтік аспектідегі мәселелеріне және тіл мен қоғамның арақатынасына байланысты сұрақтарға тоқталады; тіл ойлауды қалай қалыптастырады және ол қалай көрініс табады деген проблемалар психолингвистика мен когнитивтік лингвистиканың аясында қарастырылады;

– лингвистикалық зерттеулердің әдіснамасы – автор лингвистикалық талдау әдістерін тереңірек түсіндіреді, соның ішінде салыстырмалы-тарихи әдіс, тілдердің типологиясы және құрылымдық лингвистика әдістеріне баса назар аударады.

Бұл оқулық тіл туралы ғылым жайлы базалық тұжырымдардан бастап, күрделі теориялық проблемаларға дейінгі тұтас әрі жүйелі түсініктемелерді қамтиды [13].

Б.А. Серебринниковтың «Общее языкознание» деп аталатын оқулығы лингвистикадағы дәстүрлі және қазіргі жаңа бағыттарды қарастырып, тілдің құрылымдық аспектілеріне және қолданыс аясына қатысты бағыттарға назар аударады. Оқулықта автор тарапынан жалпы тіл білімінің бірнеше мәселелері жинақталған, атап айтқанда, Б.А. Серебринников тілдің ішкі құрылымын фонетика, морфология, синтаксис және семантикадан тұратын тұтас жүйе ретінде қарастырады. Оқулықта аталған әрбір тіл қабатының өзара байланысы тілді тұтас және функционалды жүйе ретінде қалыптастыруға ықпал ететіндігі тұжырымдалған. Сондай-ақ тілдің бірнеше қызметі талданып, тіл динамикалық жүйе ретінде анықталған. Құрылымдық ерекшеліктері бойынша тілдерді жіктеу мәселелері көтеріліп, тілдер арасындағы типологиялық айырмашылықтар сөз болады. Оқулықта тілдің әлеуметтік аспектідегі сипаты, әсіресе әлеуметтік сәйкестік пен мәдениетті қалыптастырудағы тілдің рөлі талданады. Б.А. Серебринниковтың «Общее языкознание (Внутренняя структура языка)» деп аталатын оқулығы жалпы тіл білімінің теориялық және қолданбалы аспектілерін тоғыстырумен ерекшеленеді [14].

И.А. Бодуэн де Куртенэнің «Общее языкознание» деп аталатын оқулығында тілдің табиғаты, құрылымы және дамуы туралы іргелі білім ұсынылған және морфология мен фонетикаға баса назар аударылған. Бұл оқулық – тіл теориясының және құрылымының маңызды аспектілерін қамтыған лингвистика тарихындағы ең маңызды еңбектердің бірі. Бодуэн де Куртенэ қазіргі лингвистикалық зерттеулердің негізін салушылардың бірі, әсіресе фонология мен морфология саласындағы тұжырымдары тілтанымның ғылыми іргетасын бекіте түсті. Бодуэн де Куртенэ зерттеулері құрылымдық лингвистика мен типологиялық лингвистиканың дамуына айтарлықтай ықпал етті. Ғалымның осы зерттеулері өзінің «Жалпы тіл білімі» деп аталатын оқулығында жинақталған. Оқулықтағы негізгі тақырыптарды былайша жүйелеуге болады:

– теориялық тіл білімінің негіздері және лингвистикалық талдау әдістері;
– фонетика және фонология, ғалымның фонемаға қатысты тұжырымы;
– морфология және синтаксис, сөздің құрылымы мен қызметін талдауға арналған;
– тілдік өзгерістердің ықпалы және салыстырмалы-тарихи тіл білімі [15].

И.А. Бодуэн де Куртенэнің ғылыми тұжырымдары қазіргі лингвистиканың ғылыми-теориялық базасы үшін әлі де маңызды деп бағаланады.

Соңғы жылдары әлемдік деңгейде жалпы тіл білімінің ғылым ретінде қалыптасуы мен дамуын сипаттауға арналған ізденістер арнасы жаңа зерттеулермен толықты. Солардың бірі – американдық зерттеуші Дж. Фредрик Ньюмейердің "American linguistics in transition: From post-Bloomfieldian structuralism to generative grammar" / «Өтпелі кезеңдегі американдық лингвистика: блумфилдтен кейінгі структурализмнен генеративті грамматикаға дейін» деп аталатын еңбегі. Бұл зерттеу Американдық лингвистикалық қоғам (LSA) құрылған 1924 жылдан 1960 жылға дейінгі американдық тіл білімінің эволюциясын талдауға арналған. Зерттеудің алғашқы үш тарауы құрылымдық бағытқа арналған, атап айтқанда, «Американдық лингвистикадағы структуристердің өрлеуі» деп аталатын бірінші тарауда Ньюмейер американдық тіл біліміндегі құрылымдық бағыттың қарқынды дамуын қарастырады. Ғалымның басты назар аудартқысы келгені – лингвистиканың ғылыми

мәні, нақты айтқанда, құрылымдық бағыт тілтанымның ғылым саласы ретінде қарқынды дамуына және басқа салалармен байланысына мүмкіндік берді. "American structuralism and European structuralism: How they saw each other" / «Американдық структурализм және еуропалық структурализм: олардың арақатынасы» деп аталатын екінші тарау американдық структурализм мен еуропалық структурализмнің арақатынасы мен байланысын талдауға арналған. Ньюмейер американдық лингвистиканың Еуропада терең тамыры бар екенін атап өтеді [16]. Дж. Фредрик Ньюмейердің аталған еңбегі жалпы тіл білімінің ғылыми-теориялық базасының ауқымын кеңейтуге үлес қосады.

Бұл оқулықтар – жалпы тіл білімі пәнін оқытуда жоғары білім беру жүйесінде де, жалпы тіл білімінің негізгі тұжырымдарын өзбетінше зерделеуде де сұранысқа ие еңбектер.

Қазақстандық жоғары оқу орындарындағы филология факультетінің студенттеріне арналған «Жалпы тіл білімі» бойынша оқулықтарды жариялау, тілдің құрылымдық-жүйелік сипатына қатысты зерттеу нәтижелерін жинақтап, ғылыми-көпшілікке ұсыну қазақ тілтанымының негізін қалаушы А. Байтұрсынұлының еңбектерінен бастау алады [17]. Ұлт ұстазының «Тіл – құрал» деп аталатын еңбегі қазақ тілінің қазақ тіл білімінің зерттеу нысанасы ретінде алғаш танылуына жол ашты.

Зерттеу нысанасына қатысты нақтылай түсу үшін қазақ тіл білімінің қалыптасуына, дамуына және одан әрі қарай зерттелуіне үлес қосқан іргелі, классикалық зерттеулерге жеке тоқталмай, қазіргі таңда жоғары оқу орындарында кеңінен қолданылып келе жатқан «Жалпы тіл білімі» пәнінің білім мазмұнын қамтитын оқулықтарға тоқталуды жөн көреміз.

Ғалым Б. Қалиұлы «Жалпы тіл білімі – ғылыми пән. Ол тіл білімінің жалпы теориясын қарастырады. Бұл пәннің негізгі мақсаты – студенттерді негізгі тілдік теориялармен қаруландыру» дей отырып, «жалпы тіл білімі» дегеніміз – тіл туралы ғылымның өткен жолын, тарихын, бағыт-бағдарын, әдістерін белгілейтін жалпы теориялық пән. Оның басты мақсаты – тіл білімінің ең өзекті, ең негізгі мәселелеріне (проблемаларына) жүйелі түрде талдау жасап, олардың өзіндік сипаттарын айқындау [18, 3-4].

Б. Қалиев жалпы тіл білімінің білім мазмұнын үш тарауға бөліп қарастырады:

1) тіл білімінің тарихы;

2) тіл теориясы;

3) тіл білімінің зерттеу әдістері.

С.С. Исакова мен М.Т. Куштаеваның авторлығымен жарық көрген «Жалпы тіл білімі» деп аталатын оқу құралы «жалпы тіл білімінің негізін қалған классиктер және олардың негізгі еңбектері, әлем тіл білімінің жаңа бағыттары, жалпы тіл білімінің мазмұнын ашатын тірек сызбалар, глоссарий, тест тапсырмаларын» қамтиды [4]. Оқу құралында аталғандай, бұл пән «филолог мамандарды даярлаудағы мемлекеттік стандартқа енген міндетті компонент болып есептеледі» [4, 3].

«Жалпы тіл білімі» оқу құралы «Тіл білімінің тарихы», «Тіл теориясы», «Тіл біліміндегі зерттеудің әдістері мен тәсілдері» және «Әлем тіл білімінің жаңа бағыттары» деп аталатын тарауларға жинақталған [4].

Оқу құралының негізгі мазмұнына тақырыптар бойынша негізгі терминдік ұғым-түсініктер (240-қа жуық) глоссарий түрінде жинақталған. Ұсынылған глоссарийді студенттерге өтілген тақырып бойынша негізгі терминдер туралы ғылыми ақпаратты ұсынатын шағын түсіндірме сөздік деп бағалауға болады [4, 244-272].

Оқу құралының білім мазмұнына негізделген тест тапсырмаларының 15 нұсқасы ұсынылған. Әр нұсқа 25 сұрақты қамтиды, әр сұраққа бес жауап нұсқасы берілген. Бұл тестілік тапсырмалар оқытушы үшін де, студенттер үшін де өтілген тақырыптар бойынша білімді бекітуде пайдалы болары сөзсіз.

Ж. Қоңыратбаеваның құрастырумен жарық көрген «Тіл білімі ғылымының теориясы мен тарихы» – «жоғары оқу орындарының филология факультеті студенттері мен магистранттарына ұсынылып отырған оқу құралы. Ж. Қоңыратбаеваның «Тіл білімі ғылымының теориясы мен тарихы» деп аталатын оқу құралының құрылымы теориялық және практикалық бөлімдерімен ерекшеленеді. Оқу құралының мақсаты – «Лингвистика

ілімінің тарихы» және «Жалпы тіл білімі» курстарының басты мәселелерін кешенді түрде тұжырымдап талдау. Кешен болашақ филологтарға тіл туралы ғылымның өткен тарихынан, қазіргі күйінен, негізгі теориялық бағыт-бағдарынан, ғылым алдында тұрған басты-басты мәселелерден оқу бағларламасы талабына сай жүйелі білім береді» [19]. Бұл оқу құралының білім мазмұны тіл білімінің тарихы мен теориясына, зерттеудің әдістеріне қарай 20 тақырып түрінде жүйеленген және тақырыптарға байланысты 20 бөлімнен тұратын практикалық жұмыстар ұсынылған. Әрбір тақырып *жоспар, негізгі әдебиеттер, реферат тақырыптары, тест сұрақтары, тапсырмалар* мен *бақылауға арналған сұрақтарды*, сондай-ақ *терминологиялық минимумды* қамтиды.

Жалпы тіл білімінің ғылыми-теориялық базасын қалыптастырған іргелі зерттеулер мен оқулықтар қатарын талдауды әрі қарай жалғастыра беруге болады. Өйткені лингвистикалық ғылым саласы болып қалыптасуына ерекше үлес қосқан ғылыми ізденістердің қатары өте көп. Бұл бағыттағы талдауларды толықтыру зерттеудің келесі кезеңдерінің міндеттерімен сабақтастықта жалғасын табады.

Қорытынды

Теориялық білім және оның дамуы – заманауи ғылымға тән сипаттардың маңызды бөлігі. Заманауи ғылым адамның дүниені танымдық және практикалық тұрғыдан игеру көкжиегін үздіксіз кеңейтіп отыр. Мәдени-тарихи феномен ретінде ғылым мен теориялық білім өркениет пен мәдениеттің тарихи дамуымен сабақтастықта пайда болады. Заманауи өркениет ғылымның жетістіктерімен тығыз байланысты. Ғылымның жетістіктері мен олардың өндіріске енуі арқылы адамзат өткен ғасырдағы және жаңа мыңжылдықтағы технологиялық прогреске қол жеткізіп, өмір сүрудің жаңа сапасын қалыптастырды. Бұл мәселе ғылым дамуының негізгі үрдісіне және оның артықшылықтарына талдау жүргізуді қажет етеді [20, 8].

«Жалпы тіл білімі» пәні болашақ филолог мамандар үшін іргелі лингвистикалық ғылыми білімдер жүйесі болып саналады. Бұл, ең алдымен, жалпы тіл білімі тілдің табиғаты туралы іргелі түсінікті қалыптастыруымен байланысты. Нақты айтқанда, тіл қандай элементтерден тұрады және тілдің әртүрлі қабаттары (фонетика, морфология, синтаксис, семантика) өзара қалай байланысады деген сұрақтарға жауап береді. Бұл әрі қарай нақты бір тілге қатысты ғылыми талдаулар жүргізу үшін маңызды.

«Жалпы тіл білімі» пәні – лингвистиканың барлық бағыттары үшін теориялық базаны ұсына отырып, салыстырмалы-тарихи тіл білімі, әлеуметтік лингвистика, психолингвистика және тағы басқа тілтанымның ішкі салаларына негіз болатын жалпы теориялық платформаны қалыптастырады.

«Жалпы тіл білімі» пәні студенттердің «тілдік әралуандық» туралы ғылыми түсінігін қалыптастырады. Филолог мамандар әралуан тілдерді зерттейтіндіктен, тілдерге тән ортақ, жалпы заңдылықтарды білуі тиіс, бұл тілдерді салыстыра талдауға мүмкіндік береді, тілдер арасындағы айырмашылықтарды ғана емес, ұқсастықтарды анықтай отырып, тілдің эволюциялық табиғатын және өзара ықпалдастығы туралы ғылыми танымы кеңейеді.

«Жалпы тіл білімі» пәні студенттердің аналитикалық ойлауын дамытуға мүмкіндік береді, яғни әртүрлі деңгейдегі тілдің құрылымы мен қолданыс аясын талдауда логикалық тұрғыдан ойлауға және жүйелі пайымдауға дағдыландырады. Бұл оқыту үдерісінде, аударма жасауда немесе ғылыми зерттеулер жүргізуде тілді кәсіби тұрғыдан талдауға жол ашады.

Тілдердің тарихи дамуы туралы ғылыми білімді меңгерту – «Жалпы тіл білімін» оқытудағы маңызды міндеттердің бірі. Филолог мамандар уақыт ағынында тілдер қалай дамитынын және қандай өзгерістерге ұшырайтынын білуі тиіс. Жалпы тіл біліміндегі ғылыми теориялар ежелгі және қазіргі тілдік формаларды зерделеу үшін маңызды болып саналатын тіл эволюциясын бақылауға мүмкіндік береді.

«Жалпы тіл білімін» оқытуда студенттердің ғылыми-танымдық әлеуетін арттыру лингвистиканың пәнаралық байланыстары туралы ғылыми біліммен тығыз байланысты. Белгілі ғалым А.Е. Кибрик тіл ғылымының басқа ғылым салаларымен байланысын

«лингвистикалық экспансия» ретінде бағалады. Лингвистика психология, философия, медицина, әлеуметтану, география сияқты әлеуметтік-гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдарының түрлі салаларымен тоғысып, тілтанымның пәнаралық бағыттары қалыптасты. Бұл бағыттар әсіресе тілтанымның антропөзектік парадигмасы аясында дамытылып келеді. Тіл білімінің басқа ғылым салаларымен арақатынасынан туындайтын ғылыми проблемаларды білу филолог мамандардың ғылыми зерттеудің аспектісін дұрыс негіздеуіне мүмкіндік береді.

«Жалпы тіл білімі» пәнін оқытуда филолог мамандар теориялық зерттеулермен ғана емес, *тілді оқыту, оқытудың жаңа әдістерін әзірлеу, компьютерлік лингвистика саласында, мәтінді талдау бойынша, аударма жасау* және т.б. практикалық міндеттерді де жүзеге асыруға жол ашатын дағдыларды меңгереді.

«Жалпы тіл білімі» пәні болашақ филолог мамандар – студенттердің барлық деңгейде тілге қатысты зерттеулер мен талдаулар жүргізу үшін маңызды негізгі білімді және инструменттерді меңгеруін қамтамасыз етеді.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. А.С. Набидуллин мақаладағы талдауларды жүзеге асырып, негізгі тұжырымдамалар мен қорытындыларды ұсынды және мақаланың негізгі бөлігін жазды. Ж.Т. Дәулетбекова зерттеу нысанасына қатысты проблемаларды талқылау жұмыстарына үлес қосты. Мақаладағы қорытындылардың тұпнұсқалығына және шынайылығына авторлар тең дәрежеде жауапты.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Ғылым туралы Заңы [Электронды ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000407 (қаралған күні: 13.08.2024)

2. Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрінің 2022 жылғы 20 шілдедегі № 2 бұйрығы [Электронды ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200028916 (қаралған күні: 13.08.2024)

3. Алефиренко Н.Ф., Нуртазина М.Б. Современные тенденции в науке о языке: векторы научного поиска // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2018. – №1 (122). – С. 20-31. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-122-1-20-31

4. Исакова С.С. Жалпы тіл білімі (5В020500-«Филология: қазақ филологиясы» мамандығының студенттеріне арналған оқу құралы). – Алматы: «Эпиграф» баспасы, 2019. – 404 б.

5. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, 2000. – 400 с.

6. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики: Изданный Ш. Балли и А. Сеше при участии А.Ридлингера. Пер. с фр. – Москва: URSS, 2023. – 256 с.

7. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. Пер. с нем. – Москва: URSS, 2012. – 336 с.

8. Якобсон Р.О. Лингвистика и поэтика // Структурализм «за» и «против». – Москва, 1975. – С. 193-230.

9. Хомский Н. Картезианская лингвистика: глава из истории рационалистической мысли. Пер. с англ. – Москва: URSS, 2021. – 228 с.

10. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Изд. 4. – Москва: URSS, 2008. – 432 с.

11. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – Москва, 2016. – 352 с.

12. Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в школе. – Москва: Издательство Юрайт, 2024. – 148 с.

13. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – Москва: URSS, 2020. – 272 с.
14. Серебренников Б.А. Общее языкознание (Внутренняя структура языка). – Москва, 1972. – 566 с.
15. Бодуэн де Куртенэ И.А. Общее языкознание. Избранные труды. – Москва: Издательство Юрайт, 2023. – 329 с.
16. Frederick J.N. American linguistics in transition: From post-Bloomfieldian structuralism to generative grammar. – Oxford: Oxford University Press, 2022. – 412 p. DOI: https://doi.org/10.1017/S0022226723000166
17. Байтұрсынұлы А. Шығармалары. Алты томдық шығармалар жинағы. Т. 3. Тіл – құрал (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.
18. Қалиұлы Б. Жалпы тіл білімі: жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық. – Алматы, 2004. – 120 б.
19. Қоңыратбаева Ж. Тіл білімі ғылымының теориясы мен тарихы. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2013. – 308 б.
20. Степин В.С. Теоретическое знание. – Москва, 1999. – 393 с.

А.С. Набидуллин*, Ж.Т. Даулетбекова
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Преподавание дисциплины «Общее языкознание» в системе высшего образования как научно-теоретической базы лингвистики

Аннотация. Статья посвящена анализу актуальности преподавания дисциплины «Общее языкознание» в системе высшего образования и аргументации дисциплины как научно-теоретической базы лингвистики. Результаты анализа и представленные выводы в исследовании позволяют оценить роль преподавания дисциплин, составляющих научно-теоретическую базу в формировании научно-познавательного потенциала студентов. В современной системе высшего образования очевидна необходимость приоритета качества образования для представления эффективной концепции подготовки специалистов. Содержание дисциплины «Общее языкознание» содержит наиболее важную научную информацию, такую, как этапы становления и развития лингвистики как отдельной отрасли науки, методы и приемы, научные парадигмы. В связи с этим данная дисциплина является системой фундаментальных знаний, повышающих научно-познавательный потенциал студентов по лингвистике.

Основная цель статьи – определить актуальность преподавания «Общего языкознания» в системе высшего образования как научно-теоретической базы лингвистики и систематизировать основные проблемы, на которые следует обратить внимание в данной области.

Ключевые слова: система высшего образования, дисциплина «Общее языкознание», научно-теоретическая база лингвистики, фундаментальные исследования, учебники.

A.S. Nabidullin*, Zh.T. Dauletbekova
Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Teaching of “General Linguistics” in the higher education system as a scientific and theoretical basis of linguistics

Abstract. The article is devoted to analyzing the relevance of teaching “General Linguistics” within the higher education system and justifying this discipline as the scientific and theoretical foundation of linguistics. The results of the analysis and the conclusions presented in the study allow for an assessment of the role that disciplines forming the scientific and theoretical base play in developing the scientific and cognitive potential of students. In the modern higher education system, the need to prioritize educational quality is evident in order to present an effective concept for training specialists. The content of the “General Linguistics” discipline includes critical scientific

information, such as the stages of the formation and development of linguistics as a distinct scientific field, along with its methods, techniques, and scientific paradigms. As such, this discipline serves as a fundamental knowledge system that enhances students' scientific and cognitive potential in the field of linguistics.

The main purpose of the article is to determine the relevance of teaching "General Linguistics" in the higher education system as a scientific and theoretical foundation of linguistics, and to systematize the key issues that should be addressed in this area.

Keywords: higher education system, discipline "General Linguistics", scientific and theoretical foundation of linguistics, fundamental research, textbooks.

References

1. Kazakstan Respublikasynyn Gylym turaly zany [Law of the Republic of Kazakhstan on Science]. Available at: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000407 (accessed 13.08.2024) [in Kazakh]

2. Zhogary zhane zhogary oku ornynan keyingi bilim berudin memlekettik zhalpyga mindetti standarttaryn bekitu turaly Kazakstan Respublikasy Gylym zhane zhogary bilim ministrinin 2022 zhylgy 20 shildedegi №2 buyrygy [Order of the minister of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan On approval of State Mandatory Standards of Higher and Postgraduate Education dated July 20, 2022 No. 2]. Available at: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200028916 (accessed: 13.08.2024) [in Kazakh]

3. Aliferenko N.F., Nurtazina M.B. Modern trends in the science of language: vectors of scientific research. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 122(1), 20-31 (2018), DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-122-1-20-31 [in Russian]

4. Isakova S.S. Zhalpy til bilimi (5B020500-"Fililogiya: kazak fililogiyasy" mamandygynyn stunentterine arnalgan oku kuraly) [General Linguistics (manual for students of the specialty 5B020500 – "Philology: Kazakh philology")]. (Almaty, 2019, 404 p.) [in Kazakh]

5. Humboldt V. Izbrannye trudy po yazykoznaniyu [Selected works on linguistics] (Moscow, 2000, 400 p.) [in Russian]

6. Saussure F. Kurs obchei lingvistiki [General Linguistics Course] (Moscow, 2023, 256 p.) [in Russian]

7. Trubetskoy N.S. Osnovy fonologii [Fundamentals of phonology] (Moscow, 2012, 336 p.) [in Russian]

8. Jacobson R.O. Lingvistika i poetika [Linguistics and Poetics] Strukturalizm "za" i "protiv" [Structuralism "for" and "against"]. (Moscow, 1975, 193-230) [in Russian]

9. Chomsky N. Kartezianskaya lingvistika: glava iz istorii racionalisticheskoi mysli [Cartesian Linguistics: A Chapter from the History of Rationalistic Thought]. (Moscow, 2021, 228 p.) [in Russian]

10. Shcherba L.V. Yazykovaya sistema i rechevaya deyatel'nost' [The language system and speech activity] (Moscow, 2008, 432 p.). [in Russian]

11. Shcherba L.V. Izbrannye raboty po russkomu yazyku [Selected works on the Russian language] (Moscow, 2016, 352 p.) [in Russian]

12. Shcherba L.V. Prepodavanie inistrannyh yazykov v shkole [Teaching foreign languages at school] (Moscow, 2024, 148 p.) [in Russian]

13. Stepanov Yu.S. Osnovy obchego yazykoznaniya [Fundamentals of general Linguistics]. (Moscow, 2020, 272 p.) [in Russian]

14. Serebrennikov B.A. Obschee yazykoznaniye (Vnutrennyaya struktura yazyka) [General linguistics (The internal structure of the language).] (Moscow, 1972, 566 p.) [in Russian]

15. Baudouin de Courtenay I.A. Obchee yazykoznanie. Izbrannye trudy [General linguistics. Selected works] (Moscow, 2023, 329 p.) [in Russian]

16. Frederick J.N. American linguistics in transition: From post-Bloomfieldian structuralism to generative grammar (Oxford, 2022. 412) DOI: https://doi.org/10.1017/S0022226723000166

17. Baytursynuly A. Shygarmalary. Alty tomdyk shygarmalar zhinagy. T.3. Til – kural (Kazak tili men oku-agartuga katysty enbekteri) [Works. Collection of works in six volumes. T. 3. Language-Tool (works on the Kazakh language and education)] (Almaty, 2013, 384 p.) [in Kazakh]

18. Kaliuly B. Zhalpy til bilimi [General linguistics]. (Almaty, 2004, 120 p.) [in Kazakh]
19. Konyratbayeva Zh. Til biliminin teoriyasy men tarihy [Theory and history of the science of linguistics]. (Astana, 2013, 308 p.) [in Kazakh]
20. Stepin V.S. Teoreticheskoe znanie [Theoretical knowledge]. (Moscow, 1999, 393 p.) [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Набидуллин А.С. – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: aibosha@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7944-9115.
Дәулетбекова Ж.Т. – хат-хабар үшін автор, педагогика ғылымдарының докторы, доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: zh.dauletbekova@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1862-6680.

Набидуллин А.С. – докторант PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан. E-mail: aibosha@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7944-9115.
Даулетбекова Ж.Т. – автор для корреспонденции, доктор педагогических наук, доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан. E-mail: zh.dauletbekova@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1862-6680.

Nabidullin A.S. –PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: aibosha@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7944-9115.
Dauletbekova Zh.T. – corresponding author, Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: zh.dauletbekova@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1862-6680.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ХҒТАР 14.35.09
Ғылыми мақала

Ә.Қ. Таңсықбай
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: adilet_2_97@mail.ru)

Қазақ тілді аудиторияға шағатай тілі лексикасын оқыту жолдары («Бабырнама» мысалында)

Аңдатпа. Шағатай тілінде жазылған жазба ескерткіштерді оқып-зерттеу қазақ тілі мен мәдениеті үшін ерекше маңызды. Қазақ тілінің қалыптасып, даму жолы жайлы мәлімет беретін бұл тілде жазылған еңбектердің бірі – XVI ғ. өмір сүріп, Кабул (Ауғанстан), Үндістан мемлекеттерін бағындырып, алып империя негізін қалаған Захириддин Мұхаммед Бабырдың жазып қалдырған өмірбаяндық шығармасы. Бұл мақалада «Бабырнама» еңбегіндегі бейтаныс сөздерді қазақ тілі тұрғысынан оқыту жолдары қарастырылады.
«Бабырнамадағы» көнерген және кірме сөздерді меңгеру арқылы білім алушылардың сөздік қоры кеңейіп, тілдік құзыреттілігі артады. Мәтіндегі сөздерді түсіну деңгейін анықтау үшін тестілеу және сауалнама әдістері қолданылды. 28 білім алушы қатысқан зерттеу сынағында мәтінді оқу барысында түсініксіз сөздердің мағынасын контекст арқылы анықтау, сөздіктермен және көрнекілік құралдармен жұмыс жасау сияқты оқыту тәсілдерінің тиімділігі анықталды. Зерттеу нәтижелері оқырман үшін түсініксіз сөздердің мағыналарын анықтауда сөздіктермен жұмыс жасаумен қатар контекстуалды талдау және қазақ тілінен сөздердің баламаларын іздеудің де тиімді тәсіл екенін көрсетті. Бұл зерттеу «Бабырнаманың» лексикасын оқытуда контекстуалды талдау және сөздіктерді қолдану әдістерін ұштастыра қолданудың маңыздылығын көрсетеді.
Түйін сөздер: шағатай тілі, қазақ тілі, бабырнама, кірме сөз, әдіс, контекстуалды талдау, сөздікпен жұмыс.

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-??

Түсті: 21.11.2024; Жөнделді: 05.12.2024; Мақұлданды: 19.12.2024; Онлайн қолжетімді: 28.12.2024

Кіріспе

Қазақстан – Алтын Орда және одан кейін қалыптасқан барша орда-ұлыстардың мұрагері. Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев: «Еліміздің өткені, бүгіні мен болашағы оның тарихи мұрасымен тығыз астасып жатыр. Ендеше, Алтын Орда туралы халықаралық аренадағы түсінік Қазақстанмен тікелей байланысты болуы керек» [1, 1], – деп тарихи сабақтастықты сақтаудың және ұрпақ санасында жаңғыртудың маңыздылығын атап өтеді. Ұлт мәдениетінің маңызды бірлігі, оның сақтаушысы тіл екенін ескерсек, Алтын Ордадан бері қазақ даласында қолданыста болған, қазіргі қазақ тілінің қалыптасуына әсер еткен тіл және оның диалекттерін зерттеу өзектілігін аңғарамыз.

Алтын Орда алып территорияны қамтығандықтан, халқы түркі тілінің түрлі сөйленістерінде, негізінен түркі тілінің қыпшақ диалектісінде сөйлеген. Ресми тіл ретінде шағатай тілі қолданылды. Ф.Ш. Нуриева салыстырмалы талдау арқылы алтынордалық

әдеби тілінің қыпшақтық койне негізінде қалыптасқанын көрсетеді. Ғалымның пікірінше, «хорезмдік жазба тіл», «хорезм-алтынордалық жазба тіл», «шығыс түркі тілі», «алтынордамысыр әдеби тілі», «мәмлүк-қыпшақ тілі», «шағатай тілі» сияқты терминдермен түрліше аталып жүрген тілде жазылған жаза ескерткіштерді жан-жақты зерттеген абзал [2].

Шағатай тілі (орта түркі әдеби тілі) – орта ғасырлардың бастапқы кезінде араб әліпбиінде жазылған Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» (XI ғ.), Юсуф Баласағұнның «Құтадғу біліг» (XI ғ.) шығармаларының тілі және орта ғасырлардың орта тұсында жазылған, XIV-XV ғғ. жазба ескерткіштердің («Мұхаббатнама», «Надж-ул-фарадис», «Оғызнама» т.б.) тілі. Бұл тілдік дәстүр XVIII-XIX ғғ. өзбек, ұйғыр, түрікмен, қазақ, қарақалпақ жазба әдеби тілдерінің қалыптасуына зор ықпалын тигізген [3, 236] Түркі халықтарының тарихын, тілдерін зерттегенде, қазіргі түркі әдеби тілдерінің нақты негізі не болғаны туралы әртүрлі пікірлердің көп екендігіне таңғалмасқа болмайды. Түркі тілдері жайлы тұжырымдар және олардың жіктелуі екіұштылыққа толы [4, 463]. Қарлұқ, оғыз, қыпшақ тілдерінің араласуы және араб, парсы тілдерінің әсері – шағатай тілі өзіндік ерекшеліктері. Бұл тіл бүкіл түркі тілдес халықтарға ортақ тіл болған. Бұл дәуірдегі әдеби ескерткіштерді түркі тілдес халықтардың ортақ мұрасы деуге болады [5, 73]. Қазақ тілінің қалыптасуы мен дамуынан сыр шертетін бұл тілдің Қазақстанда оқытылуы кешеуілдеген. Әсіресе өзінің еңбегінде қазақ (*qazaq*) сөзін «батыл», «батыр» мағыналарында жиі қолданып, өзінің Ауғанстан, Үндістан сияқты мемлекеттерді жаулап алу жолын қазақтық (*qazaqlıq*) деп атаған Захириддин Мұхаммед Бабырдың жазба еңбегі ескерілмей келеді. Алғашында шағатай түркі тілінде жазылған Бабырдың өмірбаяны немересі Акбардың бұйрығымен парсы тіліне аударылған. Ол XIX ғасырдың басында Уильям Эрскин мен Джон Лейденнің аудармасы, XX ғасырдың басында Аннет Беверидж аудармасы арқылы ағылшын тілді әлемнің назарына ілікті. «Бабырнама» орыс, француз, өзбек, жапон тілдеріне де аударылған. Бұл сол дәуірдегі Орталық Азия, Ауғанстан және Солтүстік Үндістан әлемін жан-жақты зерттеуге ықпал етті [6, 90]. Император Бабыр жаңа мемлекеттің негізін қалаушы және билеуші ретінде қалыптасқан аймақтың әлеуметтік-тарихи жағдайын сезе білген (яғни өз шығармасына «әлеуметтік сұранысты» дәл анықтаған) және ең бастысы – оны іске асыру үшін барабар көрнекі тілдік құралдарды тапты. Бұған лирик ақын, жазушы және тарихшы таланты көмектесті [7, 124]. Ғылыми айналымда «Бабырнама» деген атпен белгілі жазба ескерткіш XVI ғ. шағатай (түрки) тілінде жазылған. Шығарма тілінің, оның лексикасының қазіргі қазақ тілі контекстінде оқытылу мәселесі бұған дейін арнайы қарастырылмаған.

Жоғары оқу орнындарында қазақ тілінің лексикасын оқытуға арналған еңбекте Ғ.Ғ. Мұсабаев XVI ғ. жазылған «Бабырнама» мәтінінің қазақ оқырманына түсінікті екенін жеткізеді. Дәлел ретінде мына транскрипциялық үзіндіні келтіреді: «Әдик сұлтандин екі қыз болды. Біріні сұлтан Шейбаниға бердиләр. Біріні сұлтан Сағит ханның ұғлы Рәшит ханға берділәр. Әдик сұлтандин соң қазақның ұлусының ханы Қасым хан алды дирләр. Қазақ хан уә сұлтанлары арасында ешкім ол ұлусты Қасым ханша забыт (билеу) қылған емес тұр. Черікті үш йүз мыңға йауақ (жуық) жыйнарлар» [8, 35]. Ғалым осындағы «билік жүргізу, реттеу, ұйымдастыру» мағыналы *забыт* (ظَبَض) сөзінің оқырман үшін түсініксіз болмауы ғана мүмкін, қалған сөздерінің бәрі қазақ тілінде сол күйі қолданыста екенін жазады.

Н. Келімбетов: ««Бабыр-наме» кітабы бір кезде қазақтардың да ата-бабаларына ортақ болған орта азиялық әдеби тілде (түркі немесе шағатай тілінде) жазылғаны анық» [9, 205], – деп, мәтіннен үзділер келтіреді: «Мәселен, Бабыр тауда өсетін тобылғы туралы айта келіп, былай деп жазады: «Тобұлғу йағачы бұ тағларда бар, өзгә хеч йерде бұлмас. Тобұлғу бір йағачедур, посты қызыл, аса қылурлар қамчы дәстәсі һәм қылурлар, құшләрға қапас қылурлар, таруш қылыб тіргәз қылурлар, хейли йақсы йағачдур. Теберуклук білә йірақ йерлерге елтарлар», – деп жазады. <...> Иә, «Бабыр-намені» бүгінгі қазақ оқырманының түсінуі де онша қиынға соқпайды» [9, 205]. З.Т. Холмановаңың «Бабырнама» лексикасына жүргізілген статистикалық талдау нәтижелері түсініктілік жайлы осылайша сенімді тұжырымдауға мүмкіндік бермейді: «Түркі тілі сөздері – 61 %, арабша сөздер – 18,7 %,

парсы-тәжікше сөздер – 17%, моңғол, үнді және басқа тіл бірліктері – 3,3 %» [10, 75]. Осындағы араб-парсы сөздері қазіргі оқырманға түсініксіз деп ойламаған жөн, себебі бұлардың бірқатары (*adab, `aql, jān, rūh, nafs, maḥabbat, nāmūs, niyyat, ṭalab, ṣabr* т.с.с.) қазақ тілі сөздік қорына сол мағыналарында енген. *Bökävül, dulğa, irävül, nökär* т.б. моңғол сөздері де қазақ оқырманына бейтаныс емес. Дей тұрсақ та, осыдан бес ғасыр бұрын жазылған «мәтінді еш қиындықсыз оқуға болады» деген тұжырыммен келісе алмаймыз, себебі олай болса, бұл жазба ескерткіш мәтінін қазіргі оқулықтарда кездестіретін едік.

Зерттеуімізде оқырман үшін түсініксіз сөздер «кірме сөздер», «көнерген сөздер» деп ажыратылып бөлініп қарастырылмаған. Орта ғасырлардағы шағатай тілі үшін бұл категорияларға жататын сөздерді ажырату қиын. Г. Мамырбекова: «Туыстас өзбек, татар т.б. халықтар «кітаби тіл» терминін қолдану былай тұрсын, тарихи жазбаларындағы «бөтендік» сипатты жатсынбай, керісінше «меншіктеп» көне өзбек, көне татар тілі жәдігерлері деп танып келеді» [11, 17], – дейді де, бұның орынды деп есептейді. Орта ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштердің ортақ тілде жазылғандығы мәлім, ал ұлт болып қалыптасқаннан кейінгі кезеңдердегі жазбалар тілінде жекелеген ұлттық сипаттағы тілдік белгілер жүйелі түрде кездесіп отыратыны белгілі. Ол замандағы араб-парсы сөздерінің барлығы қазіргі қазақ тілі үшін «көнерген» деп тұжырымдаудан аулақпыз. Қазіргі оқырман үшін қазіргі қазақ тілінің лексикасына сіңбеген араб-парсы сөздері мен мағынасы күңгірт тартқан төл сөздердің бірдей деңгейде түсініксіз екені ғана ескеріліп жатыр. Таныс емес сөздердің мағынасын контекст және сөздің құрылымы бойынша анықтау (контекстуалды және тілдік болжап табу) және қажетті анықтамалық материалдарды қолданып, мәтіндерді өз бетінше оқып түсіну дағдыларын қалыптастыру көзделеді.

Зерттеу әдістері

«Бабырнама» лексикасының түсініктілік деңгейін анықтау мақсатында тестілеу, саулнама, әңгімелесу әдістері қолданылды. Зерттеудің мақсаты – «Бабырнаманы» оқыту әдістемесін жетілдіру. Бұл мақсатқа сәйкес мәтінді түсініп оқудағы көнерген сөздер мен кірме сөздерді анықтау, оларды мәтін контекстінде түсіндірудің әдіс-тәсілдерін сараптау міндеттері алға қойылған.

Зерттеу сынағына ерікті 17-20 жас аралығындағы 28 білім алушы қатысты. Білім беру бағыты – филология, қазақ тілі мен әдебиеті.

Зерттеу материалы – «Бабырнама» мәтіні. Мәтінді ұсынуда «Бабырнаманың» хайдарабадтық көшірмесінің транскрипциялық нұсқасы қолданылды [12]. Мәтіндегі сөздердің түсініктілік деңгейін анықтау мақсатында 382 бет (folio) мәтіннің 15-і: еңбектің басынан, ортасынан және соңынан шамамен 5 беттен (баяндаудың логикалық тұтастығы сақталған) алынды. 3633 сөз қолданысы (1629 бірегей сөз формасы) бар мәтін дайындалды.

28 білім алушы 2 топқа бөлінді: ««А» тобы», ««Б» тобы». Зерттеу сынағының өту мерзімі 2 ай (4 апта – белсенді кезең; келесі 3 апта – бейтарап кезең, сынақтың соңғы аптасы – алған білімді тексеру және қорытынды кезеңі), әр аптада бір кездесу өтті, жалпы – 5 кездесу.

Бірінші аптаның алғашқы кездесуінде екі топқа ортақ кіріспе дәрісі оқылды. Дәрісте зерттеудің жалпы сипаты, мақсат-міндеттері, зерттеу жоспары түсіндірілді (5-10 минут). Дәрісте қолданылған көрнекілік – Бабыр және «Бабырнама» жайлы презентация. Бұл кездесуде алдын-ала іріктелген мәтін ұсынылды. Тапсырма: мәтінді оқу, түсініксіз сөздерді белгілеу. Тапсырма орындау уақыты: 15 минут (+15 минут).

Екінші кездесу. А тобы үшін контекстуалды талдау тәжірбиесі өтті. Ол бойынша жалпы топқа түсініксіз сөздері көп сөйлемдер тақтада көрсетілген. Тапсырма: бұл сөздердің мағынасын анықтауға көмектесетін сөздерді көрсету, талқылау. Білім алушылардың талқылауға қатысуын қамтамасыз ету үшін мәселе сұрақтар қойылды (30 минут). «Б» тобындағы студенттер үшін түсініксіз сөздердің тізімі және ол сөздердің мағыналары берілген лексикографиялық еңбектер ұсынылды. Тапсырма: тізімдегі сөздердің мағыналарын сөздіктер арқылы анықтау. Тапсырма орындау уақыты: 30 минут (+5 минут).

Үшінші кездесу. «А» тобы жаттығуында түсініксіз сөздердің қазіргі қазақ тілінде қолданылу-қолданылмау мәселесіне баса назар аударылады. Түсініксіз сөздердің қазіргі қазақ тіліндегі баламалары сөздіктерді қолдана отырып іздестіріледі. «Б» тобына түсініксіз сөздер белгілейтін зат-құбылыстарға, ұғымдарға қатысты фото-видеолар ұсынылады. Көрнекілік материалға назар аудару сұралады. Практика уақыты: 30 минут (+5 минут).

Төртінші кездесу. Алған білімдерді бекітуге бағытталған тапсырмалар. А және Б топтарына ортақ тапсырма: 50 сұрақтан тұратын тестті орындау. Тест сұрақтарының мысалы:

«1. *Yūnus Xannıng anası Turkistānlığ Qıpčaq begläridin Temür Beg ri`āyat qılğan Šayx Nūruddīn Begnıng qızı ya nabīrası bolur.* Асты сызылған сөздің мағынасы қандай?

а) ілтипат көрсету; ә) өлтіру; б) алдау; в) алып қашу.

2. *Samarqand šahrı `ajab ārāsta šahrî dur.* Самарқанд қандай қала боп сипатталған?

а) жобасы жақсы, керемет; ә) өте лас; б) алыста орналасқан; в) бұзылған.

3. *Rūstā`īlıq* сөзінің мағынасы:

а) әдемілік; ә) ауылбайлық; б) мәдениеттілік; в) қызтекелік.

4. *Āxir at saldım ilgäri yürüdüm / sürübän tağqa yoqqarı yürüdüm*. Осындағы *sür-* (сүру) етістігі қандай мағынада қолданылған?

а) өмір сүру; ә) сүйреу; б) айдау; в) қайту.

5. *Maḍarratnı daf qıl-* етістігінің мағынасы:

а) ел алдында өнер көрсету; ә) неке шартын бұзу; б) амалсыздан қашу; в) зарарын қайтару, зиянын жоқ қылу». Бағалау: жалпы – 100 балл, әр дұрыс жауап үшін – 2 балл.

Үш апта уақыт – бейтарап кезең. Ешқандай тапсырма, кездесу болмайды.

Бесінші кездесу. Екі топқа ортақ өткізіледі. Мәтінді қайта оқып шығу тапсырмасы беріледі (10 минут уақыт). Түсініксіз сөздердің мағыналарын меңгеру дәрежесін тексеруге бағытталған тест тапсырмасы беріледі. Тест мазмұны алдында өткізілген тестке негізделеді (сұрақтар реті өзгертілген). Орындалу уақыты: 50 минут. Ауызша түрде кері байланыс алынады. Зерттеу сынағына қатысқаны үшін ризашылық білдіріледі.

«А» және «Б» топтарының нәтижелерін бағалау, статистикалық жұмыс Microsoft Excel бадарламасы арқылы жүргізілді. Түсініксіз сөздердің көлемі сынаққа қатысушылар құрастырған тізімдегі сөздер санының мәтіннің жалпы көлеміне қатынасынан белгіленді.

Әдебиеттерге шолу

Р. Сыздық: «Ана тілінің тарихын білу әркімге де қажет. Әсіресе «Қазақ әдеби тілі тарихы» атты курс өтілетін университеттер мен педагогикалық институттардың мұғалімдері мен студенттері қазақтың жалпы халықтық тілінің және әдеби тілінің даму тарихын баяндайтын жұмыстарға өте-мөте зәру» [13, 3], – деп жазады.

«Бабырнама» – қазіргі түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ әдеби тілінің ізашары болған шағатай жазба тілінде жазылған әдеби жәдігер болғанымен, қазақ тілі тарихы бойынша оқулықтарда ол жайлы мәлімет аз келтірілген.

Қазақ тілі мен әдебиеті тарихына қатысты оқулықтарда «Бабырнама» атауы кездесіп жүрсе де, оған тиянақты тоқталған ғалым болған жоқ. Әдебиет жағынан алсақ, мәтіннің өзі дүйім оқырманға қолжетімсіз болды. Қазақстан дерекқорларында қолжазбаның өзі де, көшірмесі де жоқ болғаны филологиялық зерттеулердің басты шектеуі болды. 1993 ж. орыс тілінен қазақ тіліне шебер орындалған аударма [14] әдебиет тарихына қатысты материал бола алмайтыны түсінікті. Тіл біліміне келетін болсақ, «Бабырнама» тілдерге (тіл, ауызша тіл, жазбаша тіл, кітаби тіл, халық тілі, әдеби тіл, әдебиет тілі, аралас тіл т.с.с.) қатысты әлі күнге дейін жалғасып келе жатқан пікір-таластар үстінде тиянақты талданудың орнына, назардан тыс қалды. «Қазақ әдеби тілінің тарихтарында» аты аталса, Науаи ізін қуғандардың қатырында ғана. Қазақ тілінің тарихына қатысы бағасы берілмей, сәйкесінше оқыту саласына да ене қойған жоқ. «Тіл тарихы мен әдебиет тарихының үнемі қатар үзеңгі қағысып, қабат жүріп отыруы мүмкін емес. Тіл тарихына қатысты ескерткіштер әдеби тіл тарихының материалы бола бермейтіні» [15, 10] белгілі. «Бабырнама» ескерткіші қазақ

әдеби тіл тарихының материалы ретінде қарастырылмағандықтан, нәтижелерсіз оқыту ісінде пайдаланбайды.

Нәтижелер мен талқылау

Алғашқы дәріс Бабыр және оның шығармашылығы жайлы шолу сұрақтардан басталды. Аудиторияның көп бөлігіне «Бабырнама» шығармасы таныс емес екені белгілі болды. Мәтіннің жанры, тілі жайлы жалпы мәлімет берілді. Белгіленген мәтінді оқығаннан кейінгі «түсініксіз сөздер» тізімінің жалпы мәтіндегі мөлшері келесідей болып шықты. «А» тобы үшін (арифметикалық ортасы жуықтап алынды) – 69%, «Б» тобы үшін – 71 %.

Екінші кездесуде «А» тобы контекстіге назар аударып сөздің ықтимал мағынасын анықтау әдісі өткіліген практикаға қатысты. Түсініксіз сөздердің баршасын талқылау мүмкін болмағандықтан, тізімдегі кездейсоқ таңдалған сөздер (10 сөз) талқыланды. Ұжымдық тапсырма, талқылау топтың белсенділігін арттырды. Практикадан соң алынған ауызша кері байланыс бойынша, бұл әдіс оң бағаланды. Түсініксіз сөздерді сөздіктерден іздеп тауып, мағыналарын жазу сияқты жеке орындалатын тапсыраманы алған білім алушылар «А» тобына қарағанда көп сөздің мағынасын анықтады (16~22 сөз). Практикадан кейін алынған кері байланыс бойынша, бұл әдістің бірқатар қиындықтары, кемшіліктері анықталды. Біріншіден, лексикографиялық еңбектердің көпшілігінің шет тілінде жазылуында. Орыс тілінде жазылған сөздіктер [16; 17; 18] қабылдауға қиын болмағанымен, ағылышын тіліндегі сөздіктермен жұмыс жасау баяу жүрді. Екіншіден, ғылымда (әсіресе түркітануда) жазба ескерткіштердегі сөздердің берілу транскрипциясының стандарты болмағандықтан, сынаққа қатысушылар сөздерді кирилл, латын әліпбилері нұсқаларында қатар іздеулеріне тура келді. Бұл практиканың бағалаулары: «жаман емес» (9 адам), «орташа» (2 адам), «жақсы» (2 адам). Бір білім алушы белгілі бір себептермен сынаққа қатыса алмады. Шарттарын сақтай отыра жүргізілген жеке жаттығу бойынша оның тарапынан «орташа» бағаланды.

Үшінші кездесу. *«А» тобы* қарастыруға берген сөздердің қазақ тіліндегі баламаларын анықтады. 29 сөздің баламасы анықталды. Дерексіз ұғымдарды білдіретін кейбір сөздердің тура баламасын табу қиынға соқты. Мәселен, «разлука» мағыналы *mufāraqat, fırāq, hajr* сөздері. Шартты түрде «көріспеу», «жүздеспеу» деп берілді. *«Б» тобына* түсініксіз сөздер белгілейтін зат-құбылыстарға, ұғымдарға қатысты фото-видеолар ұсынылды. Көрнекілік материалдарды дайындауға ғаламтор мен Midjourney жасанды интеллект құралы қолдалды. Кері байланыс нәтижесінде бұл әдістің артықшылықтары белгілі болды.

Төртінші кездесу және бесінші кездесулер. Сөздік қордың меңгерілуін анықтауға бағытталған 50 сұрақты тест нәтиежелері келесідей: «А» тобы – 98% және үш аптадан кейінгі нәтижелер 77%; «Б» тобы – 85% және кейінгі нәтижесі 73%.

«Ramaḍān ayi tārīx-i sekiz yüz toqsan toquzda Farğāna vilāyatıda on iki yašta pādišāh boldum. Farğāna vilāyatı bešinči iqlimdın dur. Ma`mūr anıng kinārası vāqi` boluptur. Šarqı Kāšğar, ğarbı Samarqand, janūbı Badaxšānnıng sarḥaddı tağları, va šimālıda – agarči burun šahrlar bar egändür, misl-i Almalığ va Almatu va Yanğı, kim kutubda Utrar bitirlär – Muğul va Özbäg jihātıdın bu tārīxda buzuluptur, aṣlan ma`mūra qalmaydur» [12, 3] = «Сегіз жүз тоқсан тоғызыншы жылдың рамазын айында Ферғана уәлаятында он екі жаста патша болдым. Ферғана уәлаяты бесінші белдеуде. Өркениет оның шетінде орналасқан. Шығысы – Қашқар, батысы – Самарқанд, оңтүстігі – Бадахшанның шекаралас таулары және солтүстігі – бұрындары қалалар бар еді, мысалы: Алмалық, Алматы, кітаптарда Жаңа деп жазылатын Отырар – моғол мен өзбек кесірінен бұл кезде бұзылып тұр, асылында өркениет қалмаған» сияқты мәліметтен басталатын мәтін бірден оқырманның назарын өзіне аудартты. Білім алушыларға бұл үзіндіде сұрақ тудырған сөздер: *мағмұр, кинара, вақи болу, шарқ, гарб, жануб, сархадд, шамал, ағарчы, жихат*. Бұл сөздерді түсіндіруде екі топ аудиториясы үшін әртүрлі әдіс қолданылды. «А» тобына ең алдымен контекстіге назар аударуға кеңес берілді. Білім алушылар аз уақыт ішінде *шарқ, гарб, жануб, шамал* сөздерінің бағыттарды білдіретінін топонимдерге назар аударып анықтады. *Шамал* сөзінің

қазақ тіліндегі *самал* (самал жел – теріскейден соғатын жел) сөзіне ұқсастығына мән беріп, оның «солтүстік», «теріскей» мағынасында жұмсалғанын алға тартты, көп жағдайда географиялық сипаттауларда бағыт шығыс пен батыс, оңтүстік пен солтүстік антонимиясы түрінде берілгендіктен, *жанубты* «оңтүстік» деп топшылады. *Ғарб* пен *шарқ* сөздерінің қайсысы «батыс», қайсысы «шығыс» екенін *дәл* анықтай алмады. *Жеті ықылым, ықылым жұрт, ықылым заман* сияқты сөздермен таныс аудитория *ықылым* сөзінің *бұл* контекстіде кеңістікке, кеңістіктің бір бөлігіне қатысты болуы мүмкін екендігін айтты. Шынында да, *ықылым* – климаттық белдеу. *Мағмұр* сөзіннің мағынасын талқылауда *Отырар* және *бұзылу* сөздеріне назар аударып, оның «бұзылғанға дейінгі қаланың жай-күйін» білдіргенін анықтады, *мағмұра қалмау* «ойрандалу» деп көрсетті. Бірнеше студент Абайдың «... дүниенің мағмұрлығы – бір түрлі ақылға нұр беріп тұратұғын нәрсе» [19, 116] сөзін еске түсіріп, өз пікірлерін жеткізді. Уақыт шектеулігіне байланысты *бұл* сөзге көп тоқталмадық. «Өңделген, егінді, абаттандырылған» және «мекенделген, халқы бар» мағыналы *бұл* сөздің Абайдың шығармаларының 1961 жылғы басылымында «қызық», «жақсылық», 2010, 2014 жылғыларында «әлем» деп берілгенін, дұрысы «дүниенің жақсылығы» екенін айтумен шектелдік [20, 105]. Миға шабуыл, пікірлесу әдісін қолдана отырып 10 сөздің мағынасы талқыланды. *Бұл* сабақ білім алушылардың көңілінен шықты. «Б» тобына сөздіктермен жұмыс жасау тапсырмасы ғана берілді. «А» тобына қарағанда көп сөздің мағынасын (16- 22) дұрыс анықтағанымен, таңсық сөздерді меңгеру үдерісі белсенділік, қызығушылық жағынан бәсең өткенге ұқсайды. Бұны кері байланыс мәліметтері көрсетеді. Шектеулі уақыт ішінде (сабақ, семинар, дәріс, факультатив) *лексиканы* оқытуда тек сөздіктермен жұмыс жүргізу тиімсіз болмақ, міндетті түрде білім алушыларды өз бетінше мағынаны болжауға ынталандыру қажет.

Қазақ тіліндегі дерексіз ұғымдарды білдіретін сөздердің көпшілігі араб-парсы тілінен енгені белгілі (ақыл, жан, рух, махаббат т.б.). Бірқатары қазақ тілінде сақталғанымен, кейбірі сіңісе алмай қолданыстан шықты. Олардың қазақ тіліндегі баламаларын анықтау тапсырмасыберілді. Практикаүстінде *mardak* – адамсымақ, *`āṣī* – бұзақы, *`ayyāš* – қыдырымпаз, *angez qılğučı* – айдап салушы, *ihtimām* – ынта, *čašmdāšt* – үміт, *ğaraḍ* – мақсат т.б. жалпы саны 29 сөзге қазақ тілінен балама сөз табылды. *Бұл* тұста да контекстіге баса назар аударылған. Білім алушылар аудармашы рөліне еніп, контекстіге қарай «*Бұл* сөзді қазақша қай сөзбен алмастырса дұрыс болар еді?» деген сұраққа жауап іздеді. *Бұл* шағатайша сөздермен қатар қазақ тілдік қорымен жұмыс жасауды меңзейді. Кері байланыс мәліметтері бойынша, *бұл* әдіс те қызық өтті. Басты артықшылығы ретінде өздерінің шығармашылық қабілеттерін таныту мүмкіндігі деп көрсетті. Бұнымен келіспеске болмайды. Осыдан 5 ғасыр бұрын өмір сүрген автор тіліндегі сөздерді қазақшалау білім алушылардың жеке сөздік қорынан да хабар береді. Араб-парсы сөздерін түсіндіруде сонымен бірге орыс, ағылшын тілдерінің сөздерін қолдануға болады. Мысалы, ортағасырлық жазба ескерткіштер тіліндегідей «Бабырнамада» да етістіктердің көп бөлігі «араб я парсы сөзі + модаль етістік» үлгісінде жасалған. *Ол* үшін білім алушы білетін орыс, ағылшын тілдерінен балама іздестірген жөн. Ұ.Т. Алжанбаева: «Өз ана тілінің грамматикасын жетік білмеген студентке шет тілін меңгеру өте қиын. Алайда бір тілде бар категория екінші бір тілде болмауы мүмкін. *Сол* себепті араб тілінің грамматикасын үйрету барысында құрылысы жағынан араб тіліне ұқсас орыс, ағылшын сияқты өзге тілдердің грамматикасына да сүйенуге тура келеді» [21, 94]. Мысалы: *ḥāḍir bol-* присуствовать, *xātirı jam` bol-* собраться с мыслями, *ma`zūl bol-* быть уволенным, отстраненным т.б. түрінде орыс тілі деректерін кіріктіруге болады.

«А» тобы тек мәтінмен жұмыс жүргізсе, «Б» тобына сөздерді ұсынуда көрнекілік құралдар (презентация, сурет, ЖС салған сурет) ұсынылды. Дерексіз ұғымдарды сурет ретінде көрсетуде Midjourney жасанды интелект құралы да қолданылды (сурет сипаты ағылшын тілінде енгізілген). Ауғанстан, Үндістанның флора мен фаунасына қатысты экзотикалық заттар (мысалы жемістер, жануарлар, киім-кешек т.б.) бейнеленген суреттерді олардың атауларымен сәйкестендіру жұмысы ұтымды болды. Алайда тізімдегі сөздердің көп бөлігі дерексіз зат есімдер және етістіктер болғандықтан, *бұл* тәсілді тек қосымша

тәсіл ретінде қолдануға болатынын көрсетті. Яғни көрнекілік құраларды орны-орнымен қолданған абзал.

Сөздік қордың меңгерілуін анықтауға бағытталған 50 сұрақтан тұратын тест нәтиежелері келесідей: «А» тобы – 98% және «Б» тобы – 85%. Ақпараттың есте сақталу жайын тексеру, сәйкесінше оқыту әдістемесінің тиімділігін анықтау үшін үш аптадан кейін өткізілген тесттің нәтижелері: «А» тобы – 77% және «Б» тобы – 73%.

Мәтін контекстісі мен қазақ тілі сөздік қорын пайдалану арқылы оқыту әдісі бұл тұста өз артықшылығын айқын көрсетеді. Бұның бірнеше себебі бар. Біріншіден, адам жүйелі берілген мәліметті жақсы меңгереді. Яғни білім алушы беймәлім сөзді қолдану сипаты арқылы жақсы түсінеді. Ұжыммен талқыланған жаңалық (біздің жағдайда көнелік) жақсы қабылданады. Ең алдымен сөздікпен жұмысқа көшпей, білім алушылардың сыни ойлауына мүмкіндік беретіндей семантикалық болжауды, интуицияны іске асыру ұтымды болмақ. Келесі кезеңде көнерген, шет тілі сөздерін өздерінің ана тіліндегі лексемалармен байланыстыру, салыстыру, теңестіру бұл мәліметтердің нығаюы әсер етеді, себебі аналогия арқылы қабылданған жаңа мәліметті ми жақсы қабылдайды. Контекстіге және ана тілі деректеріне акцент қойылмаған, сөздіктер мен көрнекілік құралдарға сүйенген оқыту тиімділігі де нашар емес. Бірінші тест нәтижелері «А» тобына қолданылған әдістің тиімділігін көрсеткенімен (13%-ға артық көрсеткіш), бұл артықшылық ұзақ сақталмайды. Үш аптадан кейін өткізілген тест нәтижелері (77-73) сөздіктермен жұмыс жасаудың таптырмас тәсіл екенін көрсетеді. Бұл себепті де тарихи әдебиеттерді оқытуда сөздіктерді қолданбай болмайды. Екі топ нәтижелерінің төмендеуі қарастырылған лексемалардың ауызекі сөйлеу тілінде қолданбауынан, заманауи тіл үшін өзексіздігімен түсіндіріледі. Лексиканың тілдің ең өзгермелі қабат екені белгілі. Жаһандану, интернет тұсында көнерген сөздерге қарағанда неологизм, сәнді сөздердің игерілу әлеуеті басымырақ боп көрінеді. *Ta`addī* сөзіне қарағанда *абъюз* (қысым көрсету), *šāyi`* сөзіне қарағанда *хайп*, *тренд* (танымалдық, кең қоданыста болу), *sarafkanda* сөзіне қарағанда *конфуз* (ыңғайсыз сезімде болу, ұялған болу) сөздерінің игерілу ықтималдығы жоғары. Шағатайша құнды жазба ескерткіштерде тіркелген сөздерді тарихи грамматика, лексикология сияқты сабақтарда оқытуға болады.

Осылайша шағатай тілі лексикасын оқытуда қолданылуы мүмкін әдіс-тәсілдердің жобасы айқындалады. Әр оқыту әдіс-тәсілі пәннің, сабақ формасының ерекшеліктеріне қарай таңдалады және бейімделеді. Қазақ тілі лексикасын оқытуда «шағатай тілі кезеңі» тақырыбын өткен кезде «Бабырнама» мәтінін мысал ретінде алуға болады. Оқыту кезінде сөздіктермен жұмыс, контекстуалды талдау, қазақ тілімен салыстыру тәсілдері орынды қолданылуы қажет, тек біріне (мысалы сөздіктермен жұмысқа) басымдылық берілмеуі тиіс. Ұжымдық тапсырмалар мен оқытудың белсенді әдіс-тәсілдерді жаңа сөздерді меңгеру үдерісін тиімді етеді, дегенмен бұл артықшылық ұзақ сақталмайды. Бұны көне және жат сөздердің қазіргі заманда қолданылу аясының тарлығымен байланыстыруға болады.

Қорытынды

Алтын Орда заманына бергі әдеби байлықты қазақ тілі мен әдебиеті контекстінде оқыту – қазіргі заман сұранысы. XVI ғ.әдебиетіне жататын «Бабырнама» сияқты мәтіндерінің қазақ тілі мен мәдениеті үшін маңызы зор. Бұндай көне мәтіндерде қазақ тілінің дамуы мен қалыптасуына, сондай-ақ халықтың мәдениеті мен тарихына қатысты құнды деректер бар. «Бабырнаманы» оқып-үйрену қазақ тілінің байлығы мен көркемдігін терең түсінуге, сөздік қорын молайтып, білім алушылардың тілдік құзыреттілігін арттыруға ықпал етеді.

Зерттеу көрсеткендей, қазіргі қазақ оқырманы «Бабырнама» мәтінінде көнерген және кірме сөздердің болуына байланысты мәтінді түсінуде қиындықтарға тап болуы мүмкін. Дегенмен контекстуалды талдау және сөздіктерді пайдалану сияқты әртүрлі тәсілдерді қолдану мәтінді түсінуді жақсартады. Бұл әдістер білім алушыларға шағатай тілінің күрделі лексикалық элементтерін қазіргі қазақ тілі контекстінде жақсы меңгеріп, түсінуге көмектеседі.

Түсініксізсөздердіңкөпшілігіараб-парсытілдікқабатынқұрайтынсөздерболғандықтан, оларды контекстуалды талдау арқылы мағыналарын анықтау тиімді әдіс болып табылады. Аталған тәсіл студенттердің белсенділігін арттырып, мәтін мазмұнын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Тек сөздіктермен жұмыс жасау студенттердің қызығушылығын төмендетуі мүмкін, сондықтан «Бабырнама» мәтінін оқытуда контекстуалды талдау мен сөздіктерді қолдануды ұштастыратын оқыту әдістемесін құрастыру қажет.

Олай болса, «Бабырнама» сияқты шағатай мәтіндерін оқыту қазақ халқының тарихи-мәдени мұрасын сақтау мен түсінуге ықпал етудің маңызды әрі пайдалы құралы болып табылады.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Әдебиеттер тізімі

1. Мемлекет басшысы Ұлттық құрылтайдың үшінші отырысын өткізді // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. [Электронды ресурс]. – 2024 жылғы 15 наурыз. – URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-ulttyk-kuryltaydyn-ushinshi-otyrysyn-otkizdi-152631 (қаралған күні: 12.07.2024)

2. Нуриева Ф.Ш. Общий взгляд на формирование и функционирование золотоордынского литературного языка // Вопросы языкознания. – 2005. – № 6. – 56-66 с.

3. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2005. – 440 б.

4. Turaeva R. Linguistic Ambiguities of Uzbek and Classification of Uzbek Dialects // Anthropos. – 2015. – Bd. 110, H. 2. – pp. 463-475.

5. Аникеева Т.А. Литература и фольклор тюрков Центральной Азии // Новый исторический вестник. – 2010. – С. 73-82.

6. Robinson F. The Garden of the Eight Paradises: Babur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India (1483–1530). By Stephen F. Dale. (Brill's Inner Asian Library). pp xiii, 520. Leiden, Brill, 2004 // Journal of the Royal Asiatic Society. – 2007. – 18(01). – 89-92 p.

7. Дыбо А.В., Насилов Д.М., Амелина М.К. Галине Федоровне Благовой – 85 лет // Урало-алтайские исследования. – 2012. – №2 (7). – М.: ИЯ РАН, 2012. – С. 123-130.

8. Мусабаев Г.Г. Современный казахский язык. Часть I. Лексика. – Алматы: АН Казахской ССР, 1959. – 140 с.

9. Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі. – Алматы: «Мектеп», 1986. – 214 б.

10. Холманова З.Т. Бобурнома – тил қомуси. – Тошкент: Академнашр, 2021. – 316 б.

11. Мамырбекова Г. Ескі қазақ жазба тілі туралы түсінік // Түркология. – 2010. – №3-4. – 16-22 б.

12. Zahiruddin Muhammad Babur Mirza. The Baburnama: Chaghatay Turkish text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian translation, Turkish transcription, Persian edition and English translation by W.M. Thackston, Jr. – Cambridge, Ma: Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1993. – 904 p.

13. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар). – Алматы: «Ана тілі», 1993. – 320 б.

14. Бабыр З.М. Бабырнама / Қазақша сөйлеткен Б. Қожабекұлы. – Алматы: Ататек, 1993. – 448 б.

15. Балақаев М., Сыздықова Р., Жанпейісов Е. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: «Мектеп», 1968. – 238 б.

16. Древнетюркский словарь / Ред.: Наделяев В.М., Насилов Д.М., Тенишев Э.Р., Щербак А.М. – Ленинград: «Наука», 1969. – 677 с.

17. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык. Т. 1. – Москва: Издательство восточной литературы, 1960. – 819 с.; Т. 2. – М., 1960. – 416 с.

18. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. В 4 томах. – Москва: Издательство восточной литературы, 1963. – 8495 с.
19. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы. – Т.1: Өлеңдер мен аудармалар. – 1995. – 336 б.
20. Түсіпов М.И. Абай сөзі – даналық көзі (философиялық-танымдық еңбек). – Қарағанды, 2020. – 263 б.
21. Алжанбаева Ұ.Т. Араб тілін шет тілі ретінде оқыту // ҚазҰУ хабаршысы. Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы. – 2011. – No5 (55). – 93-96 б.

A.K. Tangsykbay
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Methods of teaching Chagatay vocabulary to Kazakh-speaking audience (by the example of "Baburname")

Abstract. The study of Chagatai language monuments is crucial for Kazakh language and culture. A significant work in this language is «Baburnama», an autobiographical text by Zahiriddin Muhammad Babur, who conquered Kabul and India, founding a vast empire. This 16th-century work provides valuable insights into the formation and development of the Kazakh language. This article examines teaching methods for unfamiliar words from «Baburnama» in the context of Kazakh language. By studying obsolete and borrowed words, students expand their vocabulary and enhance linguistic competence. A research experiment with 28 students evaluated methods such as contextual analysis, dictionary use, and visual aids to determine the effectiveness of these approaches in understanding complex words. The findings highlight that, alongside dictionaries, contextual analysis and identifying Kazakh equivalents are highly effective for interpreting unfamiliar vocabulary. Combining these methods fosters deeper comprehension of the text and improves students' language skills. This study shows the importance of combining contextual analysis methods and dictionary usage in teaching Baburnama vocabulary.

Keywords: Chagatai language, Kazakh language, Baburnama, borrowed words, teaching methods, contextual analysis, dictionaries.

А.К. Тансыкбай
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Способы преподавания чагатайской лексики казахоязычной аудитории (на примере «Бабурнаме»)

Аннотация. Изучение письменных памятников, написанных на чагатайском языке, имеет большое значение для казахского языка и культуры. Одно из произведений, написанных на этом языке, в котором даны сведения о становлении и развитии казахского языка, относится к XVI веку. «Бабурнаме» – автобиографический труд, написанный Захириддином Мухаммадом Бабуром, который завоевал государства Кабул (Афганистан), Индию и основал огромную империю. В данной статье рассматриваются способы обучения незнакомым словам из произведения в контексте казахского языка. Изучая устаревшие и заимствованные слова из «Бабурнаме», расширяется словарный запас учащихся, а их языковая компетентность повышается. Для определения уровня понимания слов в тексте использовались методы тестирования и анкетирования. В ходе исследовательского эксперимента с участием 28 студентов была определена эффективность таких методов обучения, как определение значения непонятных слов через контекст, работа со словарями и наглядными пособиями во время чтения текста. Результаты исследования показали, что помимо работы со словарями эффективным способом определения значения слов, непонятных читателю, является контекстуальный анализ и поиск

эквивалентов слов из казахского языка. Данное исследование показывает важность совместного использования методов контекстуального анализа и использования словарей при обучении лексики «Бабурнаме».

Ключевые слова: чагатайский язык, казахский язык, бабурнаме, заимствованное слово, метод, контекстуальный анализ, работа со словарем.

References

1. Memleket basshysy Ulttyk quryltaidyn yshinshi otyrysyn otkizdi [The President held the third meeting of the National Assembly]. Official website of the President of the Republic of Kazakhstan. [Electronic resource] – March 15, 2024. – Available at: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-ulttyk-kuryltaydyn-ushinshi-otyrysyn-otkizdi-152631 (accessed 12.07.2024) [in Kazakh]

2. Nurieva F.Sh. Obshchij vzglyad na formirovanie i funkcionirovanie zolotoordynskogo literaturnogo yazyka [A general view of the formation and functioning of the Golden Horde literary language], Voprosy yazykoznaniya [Questions of Linguistics], 6, 56-66 (2005). [in Russian]

3. Kaliev G. Til bilimi terminderinin tusindirme sozdigi [An explanatory dictionary of linguistic terms] (Sozdik-Slovar, Almaty, 2005, 440 p.). [in Kazakh]

4. Turaeva R. Linguistic Ambiguities of Uzbek and Classification of Uzbek Dialects, Anthropos, 110, 2, 463-475 (2015).

5. Anikeeva T.A. Literatura i folklor tyurkov Centralnoi Azii [Literature and Folklore of the Turks of Central Asia, Novii istoricheskii vestnik [New Historical Bulletin], 73-82 (2010). [in Russian]

6. Robinson F. The Garden of the Eight Paradises: Babur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India (1483–1530). By Stephen F. Dale. (Brill's Inner Asian Library). pp xiii, 520. Leiden, Brill, 2004, Journal of the Royal Asiatic Society, 18(01), 89-92 (2007).

7. Dybo A.V., Nasilov D.M., Amelina M.K. Galine Fedorovne Blagovoi – 85 let [Galina Fedorovna Blagova is 85 years old], Ural-Altaic Studies, 2(7), 123-130, (2012). [in Russian]

8. Musabaev G.G. Sovremennyi kazahski iazyk. Chast` I. Leksika [Modern Kazakh language. Part I. Vocabulary] (AN Kazahskoi SSR, Almaty, 1959, 140 p.). [in Russian]

9. Kelimbetov N. Kazak adebietinin ejelgi dauiri [Ancient era of Kazakh literature] (Mektep, Almaty, 1986, 214 p.). [in Kazakh]

10. Holmanova Z.T. Boburnoma – til komusi [Vocabulary of «Baburnama»] (Akademnashr, Tashkent, 2021, 316 p.). [in Uzbek].

11. Mamyrbekova G. Eski kazak jazba tili turaly tusinik [An understanding of the old Kazakh written language], Turkologia, 3-4, 16-22 (2010). [in Kazakh].

12. Zahiruddin Muhammad Babur Mirza, Thackston, Jr. W.M. The Baburnama: Chaghatay Turkish text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian translation, Turkish transcription, Persian edition and English translation by W.M. Thackston, Jr (Cambridge, Ma, Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1993, 904 p.).

13. Syzdykova R. Kazak adebi tilinin tarihy (XV-XIX gasyrlar) [History of the Kazakh literary language (XV-XIX centuries)] (Ana tili, Almaty, 1993, 320 p.). [in Kazakh].

14. Babur Z.M. Babyrnama / Translated in Kazakh by B. Kozhabekuly (Atatek, Almaty, 1993, 448 p.). [in Kazakh].

15. Balakaev M., Syzdykova R., Zhanpeyisov E. Kazak adebi tilinin tarihy [History of the Kazakh literary language] (Almaty, Mektep, 1968, 238 p.). [in Kazakh].

16. Nadelyaev V.M., Nasilov D.M., Tenishev E.R., Shcherbak A.M. Drevnetyurkskij slovar' [Old Turkic dictionary] (Leningrad, Nauka, 1969, 677 p.). [in Russian].

17. Budagov L.Z. Sravnitel'nyj slovar' turecko-tatarskih narechij so vklyucheniem upotrebitel'nejshih slov arabskih i persidskih i s perevodom na russkij yazyk [Comparative dictionary of Turkish-Tatar dialects with the inclusion of the most used Arabic and Persian words and translation into Russian] (Izdatel'stvo vostochnoj literatury, Moskva, 1960, a. 819 p.; b. 416 p.). [in Russian].

18. Radlov V.V. Opyt slovarya tyurkskih narechij. V 4 tomah [Experience of a dictionary of Turkic dialects. 4 volumes] (Izdatel'stvo vostochnoj literatury, Moscow, 1963, 8495 p.). [in Russian].

19. Kunanbaiuly A. Shygarmalarynyn eki tomdyk tolyk jinagy. T. 1: Olender men audarmalar [Two-volume work. V.1: Poems and translations] (Jazushy, Almaty, 1995, 336 p.). [in Kazakh].

20. Tusipov M.I. Abai sozı – danalyk kozı (filosofialyk-tanymdyk enbek) [Abai's word is a source of wisdom (philosophical and cognitive work)] (Karagandy, 2020, 263 p.). [in Kazakh].

21. Aljanbaeva U.T. Arab tilin shet tili retinde okytu [Teaching Arabic as a foreign language], International Relations and International Law Journal, 5 (55), 93-96 (2011). [in Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Таңсықбай Ә.Қ. – корреспонденция үшін автор, қазақ тіл білімі кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қажымұқан к., 11, 010010, e-mail: adilet_2_97@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-9929-1685

Tansykbay A.K. – corresponding author, doctoral student of the Department of Kazakh Linguistics of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana, Kazhymukan str., 11, 010010, e-mail: adilet_2_97@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-9929-1685

Тансыкбай А.К. – автор для корреспонденции, докторант кафедры казахского языкознания ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Астана, ул. Кажымукана, 11, 010010, e-mail: adilet_2_97@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-9929-1685

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Бас редактор: **Ж.Ә. Аймұхамбет**

Компьютерде беттеген: **Ж.Қ.Оспан**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы.
- 2024. - 4 (149). - Астана: ЕҰУ. 272 б.
Шартты б.т. - 17,6 Таралымы - 10 дана
Электронды нұсқа: http: // bulphil.enu.kz

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы,
Астана қаласы, Қ. Сәтбаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
баспасында басылды